प्रवेश सं० ४८८६६ विषय: वेद: क्रम सं०

नाम कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ग्रन्थकार श्री कर्कीपाध्याय:

पत्र सं० ३२-६१६.

श्लोक सं०———— अक्षर (० (पंक्ति) ५१. पंक्ति सं० (पृष्ठे) ९.

आकार: ११.४" x ५" लिपि: दे. ना. आधार: का.

वि० विवरणम्

001813 अ. ७७२०.

पी० एस० यू० पी०—SS एम० सी० डी०—१३५१—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्रैषस्यमंत्रस्यापिप्रौढसङ्गच्छतेएवद्रव्यविषयेभेदेन्यासेसत्यमंत्रावृत्तयोऽनेनतत्संख्यानिश्चयस्यसंस्कारस्यचिन्नाभ्यासएकैवेतिक्रियादोषमंत्रवचनमुत्सृज्यउच्चैर्नन्यासेनहविषोऽग्नेर्बहिर्होत्रादेर्वचनेस्थेवन्तरेणान्यथाग्नेरग्नयेत्यत्रचमङ्गमंत्रवचनेप्राप्तस्याहुतेश्चनयत्रलवनस्तरणाद्यग्नेरुद्धरणेवधरणेग्नेरग्नयेदिग्नेवसङ्गमंत्रवचनंनलक्षणानिधनसंस्कारस्यकृतत्वमस्तिग्रहणेतावद्यावदेवमुत्रानिधननसंस्कृतेअन्यद्भूयमाणमनिधनसंस्कारसंबन्धेनेतिलवनस्तरणयोरप्येवंन्यायेनाग्नेरग्नयेचा॥७॥वचनादन्यमुष्टौचाज्यमाज्यंचिन्नेवाचनेनमंत्रनिवृत्तिरुक्तोन्नेरुद्यग्नेरुद्यन्त्रिस्त्रिरवद्यन्नेत्यादिवृत्तक्रियाश्चरतिनदनुसङ्गसङ्गदेवेतिकुष्टोचान्नेवृत्तीचउद्यतीमितिदीक्षितस्यामनोश्चन्नदनेनमंत्रवचनमात्रंनतथानदीतरणेऽवधरणेऽग्नेमध्यदनेनप्रयोजनेवृत्तीचउद्यतीमितिदीक्षितस्यामनोश्चन्नदनेनमङ्गमंत्रवचनमुत्सृजनेदेनेतिनतथानदीतरणेचिन्नोत्सृजनेदेनेतिनतत्रैवसंदिग्धेतेदिंयुगपदनेकांमनोश्चन्नदनेनमङ्गमंत्रवचनमुत्सृजनेदेनेतिनतथानदीतरणेचिन्नोत्सृजनेदेनेतिनतत्रैवसंदिग्धेतेदिंयुगपदनेकधरासंनिपातेदिंक्रत्यवधरणेमंत्रवचनंमुत्सृजनेदेनेतिएवंयुगपद्

व्याकृति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दनेकमेध्यदर्शनेवनीवाहनप्रयाणेऽपिस्विंप्रतिप्रयाणंमंत्रवचनमतप्रथमेप्रयाणइतितत्रप्रत्येकंमंत्रवचने प्रा
प्तआह॥छ॥स्वप्ननदीतरणावर्षणमेध्यदर्शनप्रयाणेषुउत्सर्गलक्षलक्ष्यैकार्थत्वात्।यथासंनवेहविनागः।अनेकस्य
प्रदर्शनेकालैक्यत्वात् सकृन्मंत्रवचनंनदीतरणेऽप्येकत्वात्।श्रोतसांनेदेप्येकमेवनदीद्रव्यमितिसकृन्मंत्रः।अववर्षण
पिकालैक्यत्वात्।तथामेध्यदर्शनेप्रयाणेऽउएकार्थत्वात्।एवंएवायमर्थोगमनंनामा ।तस्या
दावेवमंत्रवचनंनप्रतिप्रयाणमितिश्रुयत्रकालनेदेनउनस्तदेवनिमित्तमापनतितत्रापिविंसकृदुच्चनंमुतनेद
नेतिश्रनिहितमेवतदितिकृत्वासकृन्मंत्रवचनेप्राप्तआह।नैंनिमित्तनेदात्।नात्रसकृन्मंत्रवचनंनियतेत्रनिमि
त्तमितिकृत्वान्यादृत्तिः॥छ॥श्रध्वनकालेऽसकृदसंनिपातात्।श्रध्वनकालेनयदंगंयथाश्राध्वनंतस्यप्रतिवमंत्रो
पोसल्यामुच्यतेसकृत्कर्त्तव्यं।नहितद्वत्तिर्धर्मविशेषेसंनिपतितंयस्यापवर्गेपदृश्येत।श्रतःस्वकालत्वात्सकृदेवकर्त्त ३२
व्यंदृष्टःसोप्याधेयवदृष्टव्यःसोप्यध्वनकालीनएवादीक्षासुदृष्टेष्विनीतिनस्माद्योपिसाधरणःपशुत्रयेपि
सकृत्कालाद्यमेवैन्नस्तुनःकालाद्विभेदतःश्रत्यक्षतिपूर्वकसूत्रेणनिहितेपत्नार्थमुच्यतेऽतएकत्वेपिनधारोक्तनेदनिमित्तेतःपुनर्मंत्रोभवत्येव

नन्वाधेयाधिकरणन्यायेनैवगतार्थत्वादवाच्यमेतत्।पशवेवैरूपमुच्यंतीतिप्रतिपशुप्राप्त्याशंकानिवृत्त्यर्थमितिचेत्॥
स्वरूपसंस्कारवचनात्।स्वरूपंहिपशूपवदग्नीषोमीयसवनीयानुबंधानांसाधरणएवोसंस्कारवचनंहिनवंतिस्वरूपमेनहिपशु
पःसंस्क्रियतइतियद्धिप्रथममेवहूयेतसपशुःसाधरणोनभवेत्।तस्मात्सोपिपशूपवत्साधरणः॥छ॥तन्निर्दिष्टेश्रुतिचातएव
पशुप्राप्तिरूपनिर्वर्त्यतेतस्ययःप्रथमःप्राकृतःपशुरालभनेत्तत्संस्वरूपःकार्यइतिसामाम्नंतिदर्शपूर्णमासादिषुचिंत्यतेकिंसर्वंस्वयमे
वकर्त्तव्योउतकिंचित्स्वकर्तृकमपीतिफलार्थितःकर्मचोदितंश्रस्तेनैवकर्त्तव्यमित्येवंप्राप्तेश्राह।कर्मणिपुरुषाणांमधिका
रःऊनएतत्परिक्रयान्नानात्।दृश्यतेहितत्रपरिक्रयः गौर्दक्षिणाहिरण्यंदक्षिणेत्येवमादि॥छ॥एवंसर्वत्रप्राप्तविदमुच्य
तिश्रछ॥प्रध्वनंस्वामीफलयोगात्।यत्यध्वनंस्वद्रव्यपरित्यागपरस्वापादनरूपंतत्स्वामीकरोतिफलयुनंहितदितितच्चऊ
र्वेन फलेनयुज्यतइतिएकंसूत्रमेवेदमपरेवर्णयंतिपरिक्रयान्नानात् सर्वत्रपुरुषाणांकर्तृत्वेसतिप्रध्वनंस्वामीकरो
तिफलयोगादित्यकमेव॥छ॥किमेतदेवंस्वामीकरोतिनेत्याह।पुरुषयोगिमंत्रसंस्कार्योत्यागेसामर्थ्यात्।पुरुषयोगिमंत्रसंस्कार्यो

एकंसूत्रपदेसूत्रेकर्मणिपुरुषाणांकर्तृत्वेसिद्धवत्कृत्वात्यागीकृतंसूत्रनेरंतुपरप्रसंगाद्यनेतिश्रमादणुः।नहियागेनसंनवःदानेहितत्रवदानवत्वेत्यादिसूत्रविधानात्
मेनविधीयतेद्वितीयेनापोद्यतइत्येतावान्विशेषः२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यामंत्रः तनूपात्रेभ्यसितन्वंमेपाहीत्येवमादि प्रत्यगाशीर्युक्तः। यश्चात्मसंस्कारः पावनमुंडनादिः तौह्यवपित्यागेप्रति
पत्त्यौत्यागश्चेन्नत्यागाधिक्तोलक्षणायायजमानोनिधीयतेयजमानयोगि नोनवतस्त्यर्थः। यजमानएवहिसम
र्थश्चाशीः प्रार्थनंकर्तुंसंस्कारोपिचफलप्रतियहयोग्यतापत्त्यायजमानयोग्येव॥छ॥वचनाच्चान्यत्रान्यद्वचनाद्यजमान
स्यनवतीत्यथाश्रुतंयजमानोद्वारस्यतइतिश्रुविजामपिवचनेनसंस्कारोनवति। यथाहिरण्यमालिनोवाजपेयेनचरंतीति
॥छ॥शेषमितरेयथास्वंइतरेस्वामिव्यतिरिक्तः॥शेषंयथास्वंऊर्वति। यायस्वेतिउपवीतिनःऊर्वतिस्मृतेः॥छ॥प्रांच्यग्
र्याप्रांच्यदक्षिवत्कर्मणिसंतिष्ठेरन्नितिश्रुतिः॥छ॥आवृत्तिसामंतेऽवदक्षिणंआवृत्तौसामंतेचप्रदक्षिणंस्मृतेः॥छ॥विप
र्ययेस्यपित्र्येषुसप्रदक्षिणंचपित्र्येष्वेवमेषुविपर्यासेनाप्रदक्षिणंकार्यंसप्रदक्षिणंचयदन्यत्तत्सरूपंदैवेस्मर्यतेतत्पित्र्येसप्रदक्षि
णंयथापरिसमुच्चेपलिप्योक्षेत्रेनोदक्षिणाचदिक्कानप्राच्यादीवा॥छ॥प्रधानद्रव्यापत्तौसांगावृत्तिस्तदंगात्प्रधा ३३
नस्यचयस्साधनंद्रव्यंतस्यापत्तौविनाशेसांगावृत्तिर्नवति। तेनह्यादिष्टान्यंगानितद्विनाशाच्चविनाशमुपगतानिन्न

वेर्थेत्रिरुक्षेतिकृत्वस्तेनत्रिरेवैसकृच्छ्रधातेर

परेन्यथावर्णयंतिद्रव्यमेवसंस्पृशंतिनिरंगैःसहवर्तते। नाराउपचारवैरपि। तेनतान्यादिष्टानीत्यतार्थम्॥ ॥इदंश्रूय
ते। व्रीहिभिर्यजेतयवैर्यजेतेतित्रैतंदिश्यते। विकृतावपित्र्याहियवौयागंप्रत्यंगभावश्रवणेयौ। उतविकल्पेनेति। हृता
वत्राज्ञासूत्रेलोपश्चः॥छ॥गुणानामेवार्थीनांसर्वत्रैवश्रौदितत्वात्। येगुणाएकप्रयोजनायधान्याहियवादयस्तैःसर्वै
स्तत्कर्तव्यं। ऊतएतत्। चोदितत्वात्। चोदिताहितेयागेनिर्वृत्तावितियएवगुणोगभावंनोपनीयतेतस्यैवश्रुतिरनधि
कास्यादित्येवंप्राप्तआह॥छ॥नऊतत्वात्। नैतदेवंसर्वैस्तत्कर्तव्यमितिविकारएंऊतत्वात्। एकेनैवयदातत्कर्मणाकृ
तेनिर्वृत्तिरूपंनिर्वृत्तिर्तंनवतितदाद्वितीयोपादानमनर्थकंस्यात्। सर्वेहितेइतरेतरनिरपेक्षाएवविधीयंते। अथंयथा
केनैवनिर्वृत्तिर्तेयागेद्वितीयद्वितीयश्रुत्यनुग्रहायागान्याहृतिःक्रियते। तत्रैतउत्तरसूत्रं॥छ॥अनारभ्यत्वात्। अनारभ्योयम
र्थोयउनगुणानुरोधेनप्रधानान्याहृतिस्तस्माद्विकल्पः॥छ॥दर्शनाच्च। दृश्यतेचायमर्थोयथाव्रीहियवयोर्विकल्पइतिहवि
रूद्यपनंप्रकृत्यश्रूयतेवर्षद्यूउलेवैतेयदिव्रीह्योयदियवाइतिअपिचासमुच्चयेसतिनव्रीहिनिःक्रांतोनवतिनयवै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रितिसंदीपनन्यदेवद्रव्यांतरंभवतिं॥छ॥अस्त्यानर्थक्यमितिचेत्नेतिचेत्स्यात्सि॥ब्राह्मियवयोरेवान्यतरस्यविक
ल्पेनान्यतरस्यश्रुतिरनर्थिकास्यात्॥छ॥कालांतरेर्थवत्त्वंस्यात्कालांतरेद्वितीयश्रुतिःसार्थिकाभविष्यति।नचैकस्मिन्क
र्मणिसमुच्चयःसंभवतीत्येतदुक्तं।आधारंश्रुत्यगुणःसमाम्नाताः।ऋजुमाधारयतिसन्नतमाधारयतिं।प्रांचमाधारयति
तिन्यायेनबाधार्यत्वादुक्तेनन्यायेनविकल्पेप्राप्तआह॥छ॥धर्ममात्रेषुसमुच्चयोविरोधेत्वेगुणाधर्ममात्रास्तेषांसमुच्चयः।उक्तए
तत्।अविरोधेहितेवर्त्तेतेकथं।ऋजुसंततंनविरुणद्धिनचसातत्यंप्रांचंप्रतिनियतानिस्वदृष्टानिनतस्माद्यथाक्रमंसमुच्च
यः।ननूक्तमेककार्यत्वादितिसत्यं।परमेकंकार्यं।अवांतरकार्याणितुभिन्नानियद्यनाक्रियेतानतसंततेननतत्त्वाचेति॥
होत्राधनयोःक्रियमाणानुवादिनामग्निसंधनप्रणयनादिष्वहोदृष्टाणांत्राधनमंत्राणांचमूर्खुवःस्वरितिकिमर्थासमुच्चयउ
तविकल्पइतिमंत्राणांक्रियाभिधायकत्वंतत्साधनाभिधायकत्वंचदृष्टप्रयोजनमितिविकल्पेप्राप्तआह॥छ॥होत्राधनयो॥ ३४
होदृष्टाणांमंत्राणांअधस्तनसूत्रोपात्तःसमुच्चयोनुरुध्यतेयत्कारणमदृष्टार्थाहितेक्रियमाणानुवादिकरणमंत्राणांत्वविनः२

कल्पदृष्यतेदृष्टार्थत्वात्।क्रियमाणानुवादिनस्त्वदृष्टार्थाइतिसमुच्चयः।आधनमंत्राणांउसमुच्चयोवाचनिकः।त्रि
रुरुरैगार्हपत्यमादधातिपंचभिराहवनीयमितिं॥सर्वत्रहोदृष्टाणांसमुच्चयेप्राप्तआह॥छ॥नयाज्यानुवाक्यासु
विरोधात्एकस्मिन्प्रकरणेयाज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानांसमुच्चयोननवतिदेवतास्मरणार्थिनुवाक्या।हविःसमर्पणा
र्थीचयाज्या।अतोदृष्टार्थीत्वाद्विकल्पः।तथाचाहक्रियतिवाअनुवाक्याप्रयुक्तियाज्ययेतिदर्शनाच्च।दृश्यतेचायमर्थोयथा
याज्यानुवाक्यासुनसमुच्चयः।प्राजापत्यान्प्रकृत्यामनंतिं।एकानुवाक्याभवत्येकायाज्यैकदेवत्याहीति।देवतैकत्वंहेतुंकृत्व
न्याज्यानुवाक्ययोरेकत्वंचप्रदर्शयतिं।तथापिदृश्यतेचुरेनुवाक्यांप्रकृत्यामनंतिं।एकयावैदेवाम्रक्षावयंतिदाक्ष्यापि
हनितिं।अनुवाक्याहिलविधिपरेवाक्येएकत्वंदर्शयतिं॥छ॥प्रायश्चित्तेष्वदोषनाशात्।एकस्मिन्धर्मिणिप्रायश्चित्तबहुत्वेत्र
म्नातेविसमुच्चयउतविकल्पइतिविकल्पतिक्रमः।उक्तोदोषनिर्घातार्थोहिप्रायश्चित्तंभवतिदोषदर्शनेहिसतितदाम्नाय
तिततस्तन्निर्हृतिरेवप्रयोजनंतेनचविकल्प्यतेएकेनचनिर्हृतेदोषेद्वितीयमनर्थकमित्येवंप्राप्तआह॥छ॥नाम्नतेःप्रायश्चि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिरुक्तेर्दोषः प्रयातीतिनैवंश्रुतिरस्ति॥छ॥प्रत्यक्षाच्च॥प्रत्यक्षेणापिदोषनिर्घातोनदृश्यते॥निन्नेज्जहोतिस्रुक्नेनुहोत्रा
ति॥रुक्तेपिहोमेनजिन्नमजिन्नंभवति॥नचस्रुक्नमस्रुक्नं॥स्रुतोधर्ममात्रंतस्मात्समृद्ध्यः॥छ॥स्याद्दर्शनात्॥नवेघ्रुक्
षुचित्त्रायश्चित्तेषुदोषानिर्घातार्थता॥यथामहाव्याहृतिहोमेषु दोषनिर्घातोह्यदृश्यते॥सयथाप्रवेणाप्रवेसंधत्तेवंहैव
समंदधाति यदेतानिनिषज्यतीतिसंधननैषज्येदर्शयत्येवंप्राप्तंत्राह॥छ॥नान्यार्थत्वात्॥नैतदेवंसंधनानैषज्येदृष्ट्वाविक
ल्पेत॥किंकारणं॥अन्यार्थहेतो॥किमर्थंस्यादितिचेत्॥महाव्याहृतिस्तुत्यर्थैरुक्तानामृग्रहासौमहाव्याहृतिहोमोयेनसंधननैषज्येकि
ये॥तस्माददृष्टार्थत्वं॥इदानीमिदंविचार्यते॥कर्मणिप्रयुज्यमानानांमंत्राणांकिंयथाम्नातस्वरेणप्रयोगउतनाषिकस्वरे
णा॥षिकस्वरोब्राह्मणस्वरः॥आहोस्विदेकश्रुत्यातानेनेति॥किंतावत्प्राप्तं॥सूत्रेणैवपदः॥छ॥मंत्रेस्वरक्रियायथाम्नातमविशे
षात्॥कर्मणिप्रयुज्यमाने मंत्रेऽम्नातस्वरेणप्रयोगः॥ऊतएतदविशेषात्॥नविशेषोवसाउंशक्यते॥अनेनस्वरेणाऽनेनवा ३५
प्रयोगइति॥तस्मात्समाम्नायस्वरएवंप्राप्तेऽाह॥छ॥नाषिकस्वरोवोपपन्नमंत्रोपदेशात्॥वाराद्दःपङ्क्त्यादृष्टौ॥नाषिकस्व

स्तावद्भवतिब्राह्मणस्वरःनमंत्रस्वरः॥ऊतएतत्॥उपपन्नस्वरस्यैवमंत्रस्यविद्यमानस्यस्वरस्याब्राह्मणेस्वरांतरेणोप
देशोनभवतितस्माद्नाषिकस्वरस्येवंप्राप्तउच्यते॥छ॥नानोवानित्यत्वात्॥वाराद्दःपङ्क्तांतरपरिग्रहेनैतदस्तियज्ञाषिकस्व
रइति॥तानेनप्रयोगएकश्रुत्याप्रयोगइत्यर्थः॥ऊतएतत्॥स्मर्यतेह्येवमेकश्रुतिर्हराम्बुद्धाविति॥वर्तमानेयज्ञकर्मण्यन्
पन्नूंस्वसामसुएवमादिवर्जितानांमंत्राणांएकश्रुत्यातानेनप्रयोगः॥ननुचेयंस्मृतिः॥श्रुत्याच मंत्रप्रयोगः स्वरांतरेणो
च्यतेनैवश्रुतिर्मंत्रप्रयोगार्थातंप्रथयत्युरुप्रथाउरुप्रथस्वेतिप्रयोगवचनेनापसंगृहीतत्वात्॥लिंगेनप्रथनेप्राप्तोर्थो
वंतत्रश्रुतिरर्थवादार्थी॥ऊरुतेयज्ञपतिःप्रथतामितिप्रशास्तमेतत्प्रथनंयेनयज्ञपतिरपिप्रजयापशुभिश्चप्रथतइतिश्रु
तिर्वानित्यास्मृतिरविछिन्नपारंपर्यात्॥अथवानित्यत्वादिति॥नित्यंवैदिकंवचनंस्मृतीनांतन्मूलमिति॥एवंवास्मृतेर्नित्य
त्वं॥अथनेश्रूयतेषड्ढ्याद्वादश्याश्चेत्यादिततसंदेहः॥किंदानसंयोगेसंख्याविकल्प्यतेऽुतसमुच्चीयतइतिसं
शयेसामान्यातलासमुच्चयेप्राप्तेऽाह॥संख्याविकल्पेदानसंयोगेऽुतत्वात्॥दानसंयोगेयासंख्याश्रूयतेसाविकल्पेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नविऽमर्दति। ऊतएतत्। एकेनसंख्याविशेषेणानत्यर्थस्यनिर्वर्तितत्वात्। आनत्यर्थंचैतद्यानं नधर्ममात्रं। सएष यज्ञोहतोनंदेशेतंदेवादक्षिणाभिरदक्षयन्निति प्रशस्त्यामनंति। तावेषद्धादित्येवमादि। अस्त्यग्नीषोमीयः पशुस्तत्रश्रूयते। श्वत्रऊवध्यमवदधति। वसांजुहोति। अधूर्ध्वोहोत्रे प्रयछति। वनिष्ठमन्नीधेप्रयछति। तच्चचोदकेनपंचपशुगतेष्वाद्यपशुगतेष्वाद्यंतत्संदेहः। किंश्वूवध्यादीनांसमुच्चयउतविकल्पइति। किंतावत्प्राप्तिनास्ति। एकेनैवद्रव्येणातस्याःक्रियानिर्वर्तितत्वाद्विकल्पेप्राप्तेआह। छा। ऊवध्यवसाधूर्ध्वावनिष्ठसमुच्चयोद्रव्यसंस्कारतद्देशाभ्यां। ऊवध्यादिसमुच्चयोनविकल्पः ऊतएतत्। द्रव्याणिहितयाक्रिययासंस्क्रियंते। प्रतिपाद्यंते। नात्रद्रव्यक्रियार्थीक्रियाएवद्रव्यार्थीक्रियानिर्वृत्यन्तरकालंचरितार्थस्यद्रव्यस्यप्रतिपत्तिः संस्कारः संस्कार्यातिनिनानि। यस्यैवपशोःशेषसंस्कारोन क्रियते तस्यैवसंस्कारहीनादेर्गुणमापद्यते। तस्मात्समुच्चयइति। यूतनवसमुच्चारणान्यायेनद्रव्यमन्यत्रक्रियार्थमेकेनैववक्रियायानिर्वर्तितत्वान्नद्वितीयेनप्रयोजनमिति। ज्योतिष्टोमेत्रयंप्रशस्तामनंति। हिरण्येनक्रीणाति वा

३६

अथोऽनन्तरयोरप्यस्यदक्षिणाग्निमिति। सूत्रेतद्वैतत्परिसमाप्योत्तरकालमतीत्यनिष्क्रमणमिति भाष्यदर्शनात्। उत्तरतउपचारोयज्ञइतिनामिलंतेनबहुत्रादिहि

त्रा

संसाक्रीणाति गवाक्रीणातीत्येवमादि। तत्रैतत्संदिह्यते। किंक्रयचोदनागुणेषुसमुच्चयउतविकल्पइति। किंतावत्प्राप्तं। इतरेतरनिरपेक्षत्वाद्दक्षिणासंख्याविकल्पवत्विकल्पप्राप्तेति। अत्राहाचार्यः। चोदनागुणेषुचप्रकृतिवत्कर्मसंबंधन्यायः। अथस्तनसूत्रोपात्तसमुच्चयाकर्षणार्थश्चशब्दः। क्रयचोदनागुणेषुसमुच्चयोनविकल्पः। प्रकृतएवहिसोमेविद्यमानेकर्मण्येक्रयश्चोदितस्तेनास्यधर्ममात्रता। नह्ययमप्राप्तस्यसोमस्यपरिप्रापणार्थः। धर्ममात्रत्वाच्चयथाचोदितःकार्यः। चोदनावत्सर्वद्रव्याणां। तस्मात्समुच्चयः। अपिचसंख्यापबध्यतेतंवैद्रव्यानिरेवक्रीणीयान्नादक्षानिरिति। गार्हपत्याहवनीययोर्व्यवेयात्। अर्थलक्षणेषुसंचरणेषु। छा। विवृत्यावृत्यवेतरथावृत्तिः। विवर्तनमप्रदक्षिणं। आवर्तनंप्रदक्षिणं। एतेवास्त्रतः कृत्वाऽतरथावृत्तिःकार्या। छा। अतीत्यनिष्क्रमणं। यत्रसंवरणमार्गेणशास्त्रास्त्रविष्टः। यथांतरेणापरान्गत्वाव्रतमहूत्वेतत्तत्सदार्थानिनिवृत्यन्तरकालमतीत्यतेनैवमार्गेणनिष्क्रमणं। छा। उत्तरतउपचारोयज्ञः। उत्तरतउपचारोवियज्ञइतिश्रुतेः। अनियतदेशस्यकर्मणोदेशोयंदक्षिणातोब्रह्मयजमानयोरासने। नवतः ब्रह्मवैयज्ञस्यदक्षिणतस्त्रासे

प्रत्यागाय

आहवनीयस्य

एतेचदक्षिणाग्न्याधेयोरेवं ब्रह्मसंयोगाद्दर्शयोगाच्च। पत्नीवसूर्ववेदित्यत्रवशब्दाद्यजमानश्चगृह्यते। दक्षिणतोब्रह्मयजमानयोरासनमितिपौर्णमास्येपरिभाषितत्वात्। नदर्शेदृश्यतइति। भाष्यकृच्च। तथादक्षिणाग्निंवापरेणाधर्मेइत्यत्रदक्षिणाग्निमपरेणावाग्रवत्यर्थवादेदक्षिणेनातेमधरायां। अन्येचाहवनीयंदक्षिणेनेतिविकल्पमिलंतिदर्शपूर्णमासयोर्दृष्टत्वात्। तन्नतावद्युक्तं। नह्यत्रदर्शपूर्णमासधर्मिकीप्रवृत्तिः। रथूर्ववादितिव्याख्यास्यते। इहकेचिद्दक्षिणाग्निमपरेणोत्तरेणवेत्याहुः। उत्तरतउपचारोयज्ञइतिनामिलंतेनबहुत्रादिशेषतः। तदिहापितेदर्शेमासेदक्षिणातोब्रह्मयजमानयोरासनेभवेत्। यजमानस्यचाग्निहोत्रदेशविधानतः। उत्सर्गश्चह्यरोदेशोन्यायोभ्यादिविशेषतः। तदिहापितेदर्शेमासेदक्षिणातःपुनः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इतिवचनात्। अथहैषैवउलायदक्षिणोवेद्यंतरतिप्रत्यस्तस्मादक्षिणंवेद्यंतमधिस्रुत्रेपवासीनेतिपश्चाद्यज्ञमानो वेदिस्रुक्। ब्रह्मणःपश्चाद्यजमानो वेदिसंस्तरमास्ते॥८॥अध्वर्युःकर्मसुवेदयोगात्। अध्वर्युवेदविहितस्यकर्मणश्च त्वारऋत्विजःवर्त्तारःतेषामनामगृहीतवर्त्तेकर्मण्यध्वर्युःकर्त्ता। ऊनएतत्। वेदयोगात्। अध्वर्युणाहिवेदेयुज्यते समा ख्यायते अध्वर्युवेदइति। यदितद्वेदयिहितानामध्वर्युःकर्त्तातदेतदुपपद्यते। वचनविरोधस्त्वामन्यंतद्यथाग्नि प्रस्तातासंधिनंजुहोतिवचनात्। विरोधादपिखेपेणोपधनयोर्ङगपद्विधनाडुपधनेभीत्॥८॥हविष्यात्रस्यास्मृति जोसमावेशोसत्युत्तरमुत्तरंबहिर्नवति। पूर्वंपूर्वमंतरंनवति॥८॥ऋत्विजांचयथापूर्वम् समादे शोसत्युत्तरमुत्तरंबहिर्नवति। पूर्वंपूर्वमंतरंनवति॥८॥नवाबोदितलात्। नवायमंतर्बहिर्नावोनवति। नह्यस्यब्राह्मणेवो दनेतिएवमभिहितेउनरावीतेनव्याख्यायते। अवोदितलात्। नायमंतर्बहिर्नावः स्याद्दिनसमर्यतेस्मर्यतेचवा। तस्मा दृश्यवति॥८॥गार्हपत्येसंस्काराःप्रतपनाद्यानवंति॥८॥अपर्णंवाहवनीयेआहवनीयेवानवति। गार्हपत्येवाएव

मेवहिश्रूयते। आज्येनहृपंसमनक्तीतिश्रूयते। तत्रैतच्चिंत्यतेकिमाज्यशब्दःसंस्कारनिमित्तउतजातिनिमित्तइति। चिंतावत्। जातिंप्रयोगप्राधुर्यात्संस्कारनिमित्तइत्येवंप्राप्तइदमाह॥८॥घृतमाज्यलिंगात्। आज्यंवोदिते घृतंप्रतियौ त्। जातिनिमित्तआज्यशब्दोनसंस्कारनिमित्तइति। असंस्कृतेपिहिप्रयोगोदृश्यते। क्रियमाज्यंस्थालीप्राज्यंतैलेषुपक्वे चनेवर्त्तते। नन्वयमेकदेशेप्रयोगः। सत्यमेवं। एकदेशप्रयोगोपिवाचकशक्तिमंतरेणनभवति। लिंगाच्च। लिंगंचाश्व मेधब्रह्मौदनंब्रूतेपशुनवति। यदाज्यमुच्छिष्यतेतेनरशनामभ्यर्द्यादत्तइति। असंस्कृतेप्याज्यशब्दप्रयोगोभवति। अ परेलिंगादितिवर्णयंतिलिंगाद्व्यमेवभवति। आज्यनिर्दोषंप्रकृत्यामनंति। महीनांपयोसीतिमह्यइतिह्येतासा मेकंनामयद्वामितिं। तस्यहोमोनादेशोतस्येत्ववयवलक्षणाषष्ठी। द्रव्यंतरस्याविधनेतेनहोमःकर्त्तव्यः॥८॥च खलात्पुरीषंयज्ञकर्मणियत्पुरीषंतच्चालालाजाहुत्वा॥८॥आहवनीययजतयोर्ध्रुवायाःसर्वस्मैवाएतद्यज्ञायज्ञ तियर्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात्। तत्रकेचिदुपस्तरणनिधारणेअपिधौवादेवाज्यादिछंतिउपस्तरणनिधार

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णोऽप्रियङ्साधनेएवेतितत्त्वनरयुक्तं।घ्यवदानसंस्कारकेत्येतेनयज्ञसाधनेऽतएतत्।उत्यद्यमानएवार्यमा
गोष्टावैपालोभवतीत्येतेनातत्रान्यद्व्यांतरंनविकल्प्यतेनसमुच्चीयतेनचवैपरीत्येनबाध्यबाधकभावेनवाजिसं
बध्यतेऽत्यन्तिगुणविरोधात्।अतोघ्यवदानसंस्कारोयंतत्रोद्धोहासत्राज्यस्योपस्तीर्यद्विर्हविषोवदायोपरिष्टा
द्राज्यस्यानिधास्यति सैषाज्येनमिश्राकृतिर्हूयतइति मिश्रणत्वेनाज्यमनिधीयते नयागसाधनत्वेनेति।अथसं
स्कारकाण्डेपिधौवादृश्यंते।तदानींपुरोडाशानिधारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपितएवप्राप्नुवंति।अस्तुतथेति
चेत्।नस्तोत्यानर्थक्यात्।छ।इडाप्राशित्राघारांश्चैकेधौवादेवेछंति।तत्रापिहियज्ञसंशब्दनंभवति।पाकयज्ञियेयव
वाएतद्दिड्यावारिष्टरितीडायांतथाप्राग्नित्रंप्रकृत्यामनंति।तद्यथैवयज्ञस्यावदानंभवमेवतादितिशिरोवैयज्ञ
स्येतयोरन्यतरस्याघारयोरितियज्ञसंशब्दनंभवति।एकतन्नेछंति।अयज्ञत्वात्।अपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्द ३८
नानित्रांचाघारौहोतव्यौविदिशावेकेप्रकृतिं।छ।आहवनीयेहोमाःअतिसमाख्यानाभ्योयदाहवनीयेजुहोति

तिश्रुतिः।आएयैतस्मिन्नरूयतइतिआहवनीयसमाख्यानं।छ।ध्रुवावचनेऽवचनेन्यस्यहोमार्थस्यध्रुवाहोमःकर्तव्यः।
अतएतत्समाख्यानात्।रूयतेऽनयेतिध्रुवः।एतच्चदर्शपूर्णमासप्रकरणएवतद्विध्यंतथाहध्रुवेजुहूदृष्टेति।छ।सत्र स्रोतिहोमेपि
जुहीताथोवाहेःसत्रजुहीतेनहोमकर्तव्यःसत्रजुहीतेनैवहिहोमार्थोनिर्हरिर्वाज्ञानवतीति।किंच।छ।अवषट्कारातिरेका
च्चअवषट्कारस्वाजतिर्द्वितीयमेवादानमतिरिक्तंज्ञापयति।कथंयेद्वैचतुरवत्तंभवतीदंवाअनुवाक्याथयाज्याथवषट्कारो
यसादेवताचतुर्थीयस्यैदेवतायैहविर्भवतीतिप्रकृत्याहअतिरिक्तंहतदवदानंयत्संचमितिततेनावषट्कारास्वाजतिर्घनुवा
क्याघनावाद्वितीयमेवदानमतिरिक्तमितिज्ञापितंभवतितथाज्ञेयेऽनुत्तैषाद्विरोषीरथक्रांतेद्वेआज्यनीरितिद्वयोरतिरिक्त
तांदर्शयति।छ।व्रीहीन्यवान्वाहविषिहविषिचोदितेव्रीहीन्यवान्वा प्रतीयात्।तस्यद्विरवद्यति।तस्यसकलस्यैवदेवतो
द्देशेनगृहीतस्यहोमप्राप्तेवचनाद्विरवद्यति।छ।त्रिर्दर्शपूर्णमासाभ्यांत्रिरवद्येत्पंचावत्तेजपूर्णमासाभ्यामितिवचनात्।पश्चात्त्रे
तायमवदेयं।छ।सर्वेषांवोनयमविधानात्।सर्वेषांवोनयंभवतीतिचतुरवत्तेपंचावत्तेवाऽतएतत्।अविधानाऽऽ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मदग्नीनांपंचावत्तस्यमाध्यंदिनानांपशूनेतन्नैवउत्तरवत्तंभवतिउतोपंचावत्तमेवभवतीति।शाखांतरेउपंचावत्तंज
मदग्नीनामिति।तेनजमदग्नीनांपंचावत्तमेवउत्तरेषांचउत्तरवत्तंपंचावत्तंवा॥छ॥मध्यात्सर्वहुश्चासंनिदंनंगुष्ठपर्वमात्र
मवदानंहविषोमध्यात्सर्वहुश्चासंनिदंनंगुष्ठपर्वमात्रमवदानंगृह्णीयात्।असंनिदंनवदानमर्थादांऊर्वन्।ऊनएतत्।
अवदानसंनेदनेहिमर्यादाबाधः।मर्यादाबाधेत्वमध्यात्सर्वहुश्चेत्यस्यबाधः॥छ॥मात्रावद्घिपयसोःदधिपयसोरपि
तन्मात्रमेवावदेयं॥छ॥आद्यंतयोराज्यंकर्तव्यमितिशेषः।सत्राज्यस्यापस्तीर्यहविषोवदायाधोपरिष्टाद्राज्यस्यानि
धारयतीति॥छ॥एवप्रत्यवायःस्विष्टकृतःस्विष्टकृतस्त्ववदानेएवनवदानंप्रत्यवैति॥छ॥हिश्चानिधारणेस्विष्टकृत्येवन
वति॥छ॥अवदायप्रत्यनिधारणंप्राक्स्विष्टकृतःतस्माद्यस्यवहविषोवदतिउनरेवतदनिधारयतिस्विष्टकृतएवत
त्पुनरापाययतीति॥छ॥सर्वेऽतएककपालःकर्तव्यःधावाद्यद्विदीयप्रकृतित्वात्तत्प्रकृतित्वंचवक्ष्यत्यपरिष्टात्।अनु ३६
वाचनप्रैषोयथादेवतमनुष्याअनुब्रूहीतिचउच्यतेतानुवाचनंकर्तव्यं॥छ॥आश्राव्यप्रैषेवाचउच्यतेनैवप्रेषणं॥
एकैकप्रणेतृत्वंतिस्रधानावदनंतोनूनंभवतितथाजमदग्नीनांस्विष्टसंहितेरन्यथाभेदः

अवदायेति
शेषः
स्रुवात्सोम
वदुधिमि

यत्रमैत्रावरुणस्यप्रैषंयथाऽग्नीन्द्रांछागस्यवपांमेदःप्रेष्येति।असुंयजेति।यत्रमैत्रावरुणस्यप्रैषानावस्तन्ना
सुंयजेतिद्वितीयांतेनप्रैषः॥छ॥प्रैषानुवाचनेषष्ठीवपायैधनासोमेभ्यइतिपरिहाप्याप्रैषसंबद्धेनुवाचनेद्व्येषष्ठी
विभक्तिर्नेवति।वपायैधनासोमेभ्यइतिपरिहाप्य॥छ॥असावित्यपनोदेत्यत्रासौयजासौयजेति।यथाऽनरभ्यन्नीते
ष्वातत्रदेवताविभक्तिश्चापनोदेवर्तते।अथवासावित्यपनोदइतियत्रमंत्रेसावितिसर्वनामशब्दस्यापनोदंकृत्वा।
यस्तत्रानिधेयस्तन्नामादेशःकार्यः॥छ॥सवषट्कारांस्तिष्ठन्दक्षिणतउदञ्चंवषट्कृतेसवषट्कारांस्वाऽकृतिर्ष्ठदक्षिणतोवि तिष्ठन्
तानस्योदक्प्राङ्गव्यवस्थितोवषट्कृतेऽनुहोतिति॥छ॥सहवासहवावषट्कारेणऽनुऽयात्।वाशब्दोविकल्पार्थः।तस्माऽस
हवैवषट्कारेणऽनुऽयादषट्कृतेवेति।उभयतआज्यंहविषःकारयेत्सहवाएवमेवहिश्रुतत्वात्।अनुवाचनंप्रैषो
यथादेवतमिति प्रैषाःप्रक्रांताअतस्तद्विषयमेवैतच्चिंत्यते।विमर्शादमीत्रिहरेत्येवमादयःकर्मचोदकाउतसंबोध
नार्थामंत्राइति।ननुचोक्तमाचार्येणनिगदानांमंत्रत्वंऋचोयजूंषिसामानिनिगदामंत्राइति।सत्यमेवंमंत्रवैलक्षण्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रदेवाहिप्यते।सएवचनिर्णयोऽपविष्यति।किंवैलक्षण्यमितिचेत्।उच्यते।केचित्करणमंत्रायेंउद्धानकालेपदार्थो
न्स्मारयंति।केचिज्जपमंत्राअदृष्टार्थाः।अपरेक्रियमाणानुवादिनःक्रियमाणमर्थमनुवदंति।यथाग्निमंथनीयादयः।
नचतत्रूपाःत्रेवाः।अपिचविधिविनक्रियाएतेअग्नीदग्नीन्विहरबर्हिस्तृणीहीतिनेमंत्रत्वंशंकाविनिवृत्त्यर्थमि
दमारभ्यते।।छ।।वर्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दात्अत्यर्थानावानवैवेतिवचनान्निर्देशाच्चकर्मचोदकाःअग्नीदग्नीन्विह
रेत्येवमादिःकर्मचोदकःप्रतिपत्तव्यः।ऊतएतत्।वर्तमानापदेशइति।वर्तमानमर्थमुपदिशंत्येवमादयोनुष्ठेयत्वेनअग्नि
विहरणस्तरणक्रियानुष्ठेयत्वेनोच्यते।किंचचोदनाशब्दात्।चोदनाशब्दोह्यनवगतिं।लिङ्लोटोकर्मचोदकौ।लोडुचनान्नवै
तानिश्रूयंतेऽग्नीदग्नीन्विहरबर्हिस्तृणीहीत्येवमादीनि।अतःकर्मचोदकःयदिचविधिविनक्रियायोगेपिकर्मचोदकत्वं
नायश्रीयतेलोडश्रवणमनर्थकमेवस्यात्।।।अत्यर्थानावाच्चअपिचलोडश्रवणादेवायमर्थोगम्यतेयऊर्ध्वंकर्मणि
चोदकत्वंयदिचविधिविनक्रियायोगेपिकर्मचोदकाननवेयुःअतार्थहानिःस्यात्।किंचातवैवेतिवचनात्मंत्रवैलक्षण्य

मेषांतवैवचनाःप्रेषाःपठ्यंते।ब्राह्मणंतर्पयितावेदयेवमादयःइतिवचनाच्चमंत्रायथाऽरुग्रथाऽरुग्रथ्स्वेतिप्र
थयत्येवैनमेतऽरुतेयज्ञपतिंप्रथतामितिचअतोपिमंत्रवैलक्षण्यादमंत्रत्वंनिर्देशात्।अपिचनिर्दिष्टामंत्राः।अ
हिर्बुध्न्यमंत्रंमेपाहियमवयस्त्वयीविद्विडूरुगायन्नहिसामानीतितन्मध्येचानाम्नानादमंत्रत्वंअतःकर्मचो
दकाःअपरेनिर्देशादित्यन्यथावर्णयंति।विधिविनक्रियायोगाच्छ्रुतिवत्कर्मनिर्देष्टुमित्येवंप्राप्तमाह।।छ।।मंत्रोवासम
निव्याहारात्वाशब्दःपरुष्याकृतौ।मंत्रोवैवंजातीयकःप्रतिपत्तव्यः।ऊतएतत्।समनिव्याहारात्।यएनिरधीनिधीय
तेसमनिव्याहृतोवाक्यांतरेणाविहरत्यग्नीदग्नीन्येवमादिनानचविहितस्यविधानमवकल्प्यते।अनिध्मंउद्धानकाले
संनवतितस्मान्मंत्रएवंजातीयकःप्रतिपत्तव्यः।अथवासमनिव्याहारादित्यनिव्याहरणमेषांप्रयोगकालेचोद्यते।
उन्निष्टन्नाहाग्नीन्विहरेति।अथह्येतेरुणीरासादयेतिवायदिकर्मचोदकाएतस्यरनिव्याहरणंएषांनचोद्यतेचोद्यतेचत
स्मान्मंत्राइतियत्पुनरुक्तंवर्तमानापदेशादितितन्मंत्रत्वेपिनविरुध्यते।वर्तमानापदेशकोहिमंत्रोभवति।यऽउच्यते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वादनाशङ्क्यार्थाभावादितिचेन्नोच्यतेमंत्रत्वेपतनऽप्यर्थतेनलोहिनक्रेविधनमवैकेर्थः। प्रातःकालतायामपि
लो ह्यर्थतेऽग्न्यादधात्विहरन्नहिस्रुणीहीतिच अग्नीदित्यनिधीयतेविहरणस्तरणयोःप्रातःकालइतिचयदपिमंत्रवैलक्
ण्यमुक्तंतवैवेतिवचनात्तदितितदप्यनैकांतिकंतवैववचनाच्चापिमंत्रादृश्यतेकन्याऽस्ववहन्तिनवाऽइतिमंत्रेआयंअग्नितिव
चनाच्चमंत्रादृश्यतेसज्जहोत्येषस्यवृजीरुपलिऽरएपतीत्येवमादयश्चस्मादवैलक्षण्यंयच्चोक्तंनिर्देशादितिनिर्दिष्टाहिमंत्राःस्यु
र्यज्जुंषिसामानीतिनिगदानामनिर्देशान्मंत्रत्वमित्यत्रब्रूमःयज्जुषांनिर्देशान्निगदोपिनिर्दिष्टएवत्यदोषःअथवावर्तमाना
पदेशात्तदित्येवदोषोनाव्याख्यातंप्रस्तूयतेपूर्वत्रगतिषाद्यत्रमेवहिनिगदानांमंत्रत्वमितिविषयव्यामिश्रनवतिऽदमा
मनंतिआग्नेयोष्टाकपालोनवतिऽ ऐन्द्राद्यदशाकपालोनवतीत्येवमादितत्रैतत्संदेहमातेकिमेतेविधयउतार्थवादाआ
होस्विन्मंत्राइतितत्रैतदुच्यतेनैतेविधयोवर्तमानापदेशात्योहिवर्तमानमर्थंनुपदिशतिसोनुवादस्वरूपत्वान्नविधि ४१
रूपात्विधयंतर्हिकुतोदेशादवगम्यतेअतआहचोदनाशब्दात्लिङ्तान्तोऽतान्न्यातात्एतेहिविधयेस्मर्यंतेनच

ग्नेयोऽष्टाकपालोनवतीत्येवमादयोलिङंतानलोऽतानापिनव्यांताःअतोनविधयोर्थवादास्तर्हिनवंत्वित्याशंकितआ
हाऽऽख्यातार्थाभावात्अर्थवादानामनवंस्तेऽतस्यस्यार्थस्यार्थवादोनवति स्तावकोनचात्रऽतोर्थोवद्यतेयएनंसंस्तुयेत
तस्मान्नार्थवादाःमंत्रास्तर्हिनवंउमंत्राऽपिनभवंत्येतेऽतएतत्राऽऽख्यातार्थाभावादवाऽतस्यस्यार्थस्यमंत्रःप्रयोगकालेभि
धयकोनवतिनचासावस्तीतिनवैचेतिवचनात्नवैववचनाऽतिवचनाऽमंत्राब्राह्मणे पठ्यंतेनचैतेतल्लक्षणयुक्तास्तस्मा
ण्मंत्रत्वमितिस्मासर्वप्रकारानावादानर्थवोप्राप्तआहनिर्देशात्कर्मचोदकःकर्मचोदकएवज्ञातव्यःअकोनि
यसोऽर्थवादपदसंयोगात्पंचमलकारपरिकल्पनाद्वारेणविधनंकुर्वेनतुचवर्तमानापदेशकोयंभवतिकथमिवानुवा
दस्वरूपत्वाद्विधिःस्यात्यथागच्छतिपठतीत्येवमादयोनविधयःएवमेवापिऽत्रोच्यतेऽग्नेयोष्टाकपालोनवतीतिनानुवा
दोयंनयस्मोविहितःक्वचिद्वेनादृश्यतेतस्मादष्टाकपालोनवतीतिभावयितव्यएवमेवगम्यतेनचानाविताऽष्टाकपालोनव
तीतितस्माद्भावयितव्यएवंऽर्थवादपद संयोगोप्युक्तएवाऽग्निर्वैदेवानांमुखमित्येवमादियदिवर्तमानापदेशकस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुक्तावशब्दात्कर्मचोदनाऽपस्तदर्शयतिचैवंक्रियेणेववाएतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्त्यदृष्टंदृष्टवदित्यादिना
इति॥ ॥त्रयीसारसमुद्धारसत्त्वव्याख्यानमादरेणयत्नमयाकृतंसाधुलेनेहसाधवः॥ ॥इतिश्रीउपाध्यायबादरायणसौरि
त्यायनसूत्रविचारेणपरिभाषाप्रकरणेधर्मध्यायःसमाप्तः॥ ॥२॥ऊर्ध्वंहस्वर्गापवर्गौपरंपुरुषार्थोतावानेवशास्त्रार्थोनेदमित्थंनियम
तत्रणोनुदृष्टोव्यवस्थितोऽत्रिमंसर्वंविधिनिषेधरूपंशब्दोघसमधिगम्योनहिप्रत्यक्षादीनामसौविषयोनन्वेवंस्वर्गका
मोयजेतेत्यादिनास्वर्गस्यास्तुतत्समधिगम्यताम्अपवर्गेक्रियामितिउच्यतेशुभाशुभकर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरस्य
हेयानावोऽपवर्गःसचविहितकरणप्रतिषिद्धसेवनोपजातशुभाशुभोपभोगायावश्यंनाविनि शरीरस्यहेयोऽधर्मनइतिनच
तिविधिनिषेधसमधिगम्यताऽपवर्गस्यापियदपिकैश्चिदुच्यतेज्ञानादपवर्गइति तदपिनदेहेंद्रियेभ्योव्यतिरिक्तात्म
स्वरूपावधेर्वाक्यस्यकर्मनसाध्यसाधनसंबंधेगृहीतइतिपर्यालोचनीयंस्वर्गयागादिवत्॥आगमोपिनैवंविधोयस्ति
दृश्यात्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादितदप्यनोदनाशब्दवत्॥ ॥३॥ननुनित्यैवेतिज्ञाने
मी१

पिसतिविहितकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्चमुक्तिप्रतिबंधःयदप्युच्यतेनकरोतिनलिप्यतइतिज्ञानप्रशंसैवासौनत्वेवं
सत्यात्मस्वरूपावबोधेनकिंचिदुपकारंकरोतीत्यत्रोच्यतेयदावगतमेतदस्तिदेहादिव्यतिरिक्तआत्मेतितद्बंधश्चशुभाशुभनिमि
त्तोनहस्यतिमतानुसारिणामिवहतसंघातमात्रमेवेदमितितदात्मबंधहेतुपरिहारेप्रयत्नवतिज्ञानान्मुक्तिः॥अथापि
मुक्तिज्ञानमेवमुक्तेःसाधनमितिविधिःस्यात्तथापिविधिनिषेधमूलतेवापवर्गस्यापीतिसर्वविधिनिषेधरूपःशब्दसमूहोनेक
शाखांतरावस्थानरूपतयास्वतश्चप्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिपादनेनिरूढावतारतयामहोर्मिमालाऽऽकुलार्णवरूढुरवगाहः॥
तद्यथाबह्वृचिदग्निहोत्रंजुहोतीत्यादौधात्वर्थमात्रविधानंतत्राप्यग्निहोत्रंशब्देगुणविधायकांक्षातथाकिंहोमःस्वर्गीयउतस्वर्गहो
मायेत्येवंसर्वत्राक्वचिन्नोमनयतेतिवहिशिष्टधात्वर्थविधानंन्यग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिफलेविधिःक्वचिच्चविशि
ष्टफलेविधीयतेदध्नाजुहोतीत्यत्रगुणेविधिव्यापारपर्यवसानंक्वचित्त्वाकांक्षावधूर्यवेददातीत्यादिदशात्वर्थेनान्यसंबं
धविषयोव्यापारःतथाक्वचिन्मुख्यार्थहानिताशब्दस्याक्वचित्सहस्रसंवत्सरादिवत्गुणहत्याशब्दहानिः॥विध्यर्थीवादसै
सार्थीवक्यनिर्वेदुःखवचीसकामःस्वर्गउदितनुनोति॥ त्व

माह्यपरस्परतोरूपव्यतिषंगात्। भूर्यर्थेणाङ्गहोतितेनह्यनंक्रियतेइतिविधिसरूपोर्थवादः। रात्रीःप्रतितिष्ठंतियथा
ताउपयंतीत्यर्थवादसरूपंरात्रीणांफलेविधनमिति। दिग्मात्रनिर्देशस्त्वगाहत्वेयद्यपिचसंशयविपर्ययरहितज्ञानोत्पत्तिरा
क्रियुक्तविधिवाक्यान्निहितार्थप्रत्यायनायार्थवादानांतदंतर्भावउक्तोजैमिनिप्रभृतिभिर्मंत्राणामनिहितार्थप्रकाशनेन
क्रियांगतानामधेयस्यचगुणफलोपबंधेनेतिस्तुविहितनयेनैतत्तथाभावेदाहितस्याग्नेरनुवादेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपप्र
दर्शनंकृतमेव। तथापिनेयतानेकशास्त्रावस्थितवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानंशक्यंकर्तुमित्याचार्यकल्पसूत्रमार
भूवान्। तत्रचाधिकारादिसामान्यश्रुत्यैनिबंधनंकृत्वाविशेषोपनिबंधनंन्यायं। इतरथाहिप्रतिविशेषंसामान्यानुक्रमनेग्रंथ
गौरवंस्याद्विस्तरोधिकाराद्यपस्तरोदपश्येवमंतमनुक्रम्यविशेषाननुक्रमते। तत्रचश्चर्वपौर्णमासमारभ्यते। यद्यपिफल ४४
वस्तुक्रमोनास्त्यनुष्ठानं प्रतिश्रुतविधनेस्रोसारितइति। तथापिक्रमवत्त्वेनावाग्नित्ववरुणंनाविनिक्रमेश्रुत्यर्थानुसारेण
पौर्णमासारंभःप्रथमः ननुचसानर्थक्यादाधानस्यप्राक्कालतानस्कृताधनःशक्नोतिपौर्णमासमनुष्ठातुमितिप्रतिक्र

माश्रमवेस्नातास्नातरतीति। तथास्मृत्यनुक्रमणंश्रुत्यायेधेमाग्निहोत्रंदर्शपौर्णमासाविति। नेतदेवंव्रतमुपेष्यन्निति प्र
तिक्रमात्स्वर्गपौर्णमासंसामर्थ्याच्च। नहिपौर्णमासमनुत्वासाकल्येनाधनमनुविधत्तुंशक्नुते। संतिहितत्वंदर्शपौर्णमासवि
धंतयाहिप्रत्यक्षश्रुत्यः। किंचामंत्रकमादमेव्रतपतइति। दर्शस्तहिप्राप्नोतिश्वेतवेति। सत्यमेतत्। किंतुसोपौर्णमासश्चर्वकःदाक्षायणे
वमाज्ञादेवमंत्रक्रमानुग्रहः तस्मात्पौर्णमासारंभएवकारणमस्त्वमिति। तेनश्चर्वपौर्णमासमारभ्यं। श्चर्वापौर्णमासीमुत्तरांवोप
वसेदिति। तत्रकालविशेषवाचिनिपौर्णमासीशब्देतिथ्यभिप्रायास्त्रिलिंगातंतांतत्रविशेषणत्वाच्चश्चर्वोत्तरशब्दयोःसमभ्यांच गतोस्ता
प्राप्तायांउपवध्याङ्गइतिउपदविभक्तिर्द्वितीयाश्चर्वापौर्णमासीमुत्तरांवेतिविकल्पेवाशब्दोयंचोपवासशब्दःप्रसिद्धितोनरा
नाभिधत्यंनभन्यवत्पोषितश्चयतेनानुचापराह्णेव्रतोपायनीयमश्नीतश्चस्वेनविरोधहिकल्प्यस्यात्। नंनित्यविष
यत्वात्। तत्रत्वर्थप्राप्तएवाशनेसर्पिरादिगुणनियमश्शास्त्रप्रतिषेधइति। अशनविधनेहितस्मिन्सत्यविधेयएवार्थस्यात्
प्राप्तार्थत्वाददृष्टार्थोनावाँशनस्यक्रमोपकाराय्यकल्प्यानचासौदृष्टेसनिन्याय्या। तस्मादनेकविषयत्वादविकल्पःयत्रचुनरे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वक्रियाविषयोविधिनिषेधश्चेतत्रापेऽशिग्रहणवद्विकल्पः अतिरात्रेषोऽशिविषयोविधिः तद्विषयएवनिषेधःस्यादिति
चेन्नप्रतिषेधेनेतिचेन्नयहणमिति। नचात्रस्तुत्यादिवन्मुख्ययःसंभवतिविरोधात्। नचायंयत्रयाजादिवद्गांगिनावःपूर्वि
त्वापूर्वित्वानवगतेः। नच्वर्तुन्यादिवद्धातुस्तत्रहिलिंगप्रत्ययेनोक्तिनवाक्यावगतागमावयोर्वाक्यंद्वेधत्वंतोश्रुत्व
स्थापरमेवचनंवार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूद्येतेदृधन्वतीममावास्यायामिति। नचात्रानुवादोऽप्राप्तत्वात्। बाधेपिचान्यतस्याप्य
त्रचरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेननिवृत्तिः। नचयहणायहणयोश्चरितार्थाश्चरितार्थत्वेऽपिशास्त्रसंभवतः तस्माद्यथोक्त
वेतरवाक्यापेक्षयाविकल्पःषोऽशिनातिअथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशनानिषेधेऽक्तोपायनीयमश्नीतइत्यनेनाशनविधक
नंस्यात्। नेत्युच्यतेअशनप्रतिषेधवैयर्थ्यात्। उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्यसिद्धत्वात्। अनिषेधेपिहिगुणार्थमुत्तरंसूत्रमारब्धव्यमे
वानवात्रनिन्नविषयत्वेप्यविरोधःसतिग्रहणेतद्गुणविधानमनुपपन्नंतेतस्माद्विरोधएवाकृत्स्नत्वेत्रसमाधिरुच्यते। अन्यत
रस्यायथार्थतातत्राप्यनियमःपाक्षात्यस्यवाविरोधेपजनकत्वाद यथार्थत्वेप्राप्तेयस्यैवायथार्थतान्यत्रोपलब्धाद्

४५

स्यर्तुलक्षणपर्वणीतिसूत्रात्पर्वणिस्थ कर्तृकस्येवेहस्यविधानेनपर्वणः अप्रवासस्यिद्धेः

इष्टवृत्तिलाभस्यैवाश्रयितुंयुज्यतेनेतरस्यासचायमुपवासशब्देनियतद्रव्यकालपरिमाणेप्यशनेउपलक्ष्यतेयथावां
क्षायणमुपवसेदितिअतोत्रनियमविषयतोपवासशब्दस्यावेत्यपौर्णमासीशब्दंलक्षणयाकर्मविषयंमन्यंतेपौर्णमासीषु
पवसेन्नपवसेदित्यर्थेतदेतन्नकर्मणःश्रवोत्तिरत्नावानुपपत्तेःस्वयंहोमसूत्रोदेवचनसिद्धेःतस्माद्यथोक्तव्याख्या। इर्वस्यो
पौर्णमास्यामुत्तरस्यांवोपोष्यपवनियमवान्यजेतेतिहिस्वनिबंधनेतत्रसंदिह्यतेकिमेकापौर्णमासी
उतद्वयइतिवेतिअत्रपूर्वःपक्षोगोपालांगनादिदृष्टसिद्धासंवत्सरंप्रकृत्यवदर्शयतिद्वादशपौर्णमासइति। इहापिवास्यातां तथावत्सत्वमनुपपन्न
शिष्टानुस्मरणात्। याइर्वपौर्णमासीसाउमतिर्यात्रिशासारावेतिविज्ञायतइतिदर्शयतिचद्वेहिपौर्णमास्योयजतेद्वेअमावा
स्यइतितथाषण्मासंवत्सरस्यप्रथमारात्रिर्यत्फाल्गुनीपौर्णमासीयात्रैषात्रमायाइर्वेतिसूत्रकारस्थानाच्चोत्तरस्यांपाक्षगु
न्यामितिप्रसिद्धिलिंगेमुख्यविषयेद्वितीयागौणी। नह्यनेकार्थेनामनिसादृश्यादौयुज्यतेअसतिउसादृश्येसंबंधवानेकार्थे
ल मविनवत्स ह्यादिशब्दवत्। सादृश्यंचेहास्तीतिवक्ष्यामः। एवंद्वित्वोपपत्तावपिसंदेहःकतराइर्वेतरोत्तरेतिमुख्यसंनि

स्मृतेःस्वतःप्रमाण्यानावात्श्रुतिमूलत्वादितिहेतोःकर्मविषयोभास्तोभविष्यतीतिमुख्यतः इष्टाहेति ४
तत्रिर्मूलत्वकल्पनयासंगतोविरोधः

लिप्यन्तरवानोनवच्छिद्यात्। अपरे ध्वर्युग्रहणंयजमानसंबंधार्थंव्याचक्षते। तल्लिमर्थंग्रहणे ध्वर्युर्वेत्यत्रैयजमा
नोयथास्यादिति। किंवास्यादध्वर्युणाविरुल्लितत्वादधिकृतमेवरुचिगंतरंव्रानुयात्। अथउनर्यजमानसंबंधे ज्ञापिते यजमानः सिद्धेभवति। एतस्यामपिव्याख्यायांध्वर्युर्यजमानोवायूपमनक्रितधाध्वर्युर्यजमानोवासोमोपनहनंहरती त्यत्रदोषः। तस्माद्यथोक्तैवव्याख्यायदृच्छावाचार्यस्यकविर्यजंदिदिक्षुंज्ञापयतीति। अथवान्यदेवव्याख्यांतरं। ऋग्वेदवि हिमग्न्वाधनंसमाख्ययाहोत्रः प्रानोतितन्मानूदित्यध्वर्युग्रहणं। सचायंममाग्नरतिमंत्रोंगभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीय वर्यापन्नास्वस्तुमापदतियथार्थंविपरिणम्यतेतत्वविपरिणतोंगभूतार्थप्रकाशनेसमर्थोभवति। सत्रेगणंयजमाना सिध्यतिपदानियजमानवदृत्विग्भ्यआधनेयथार्थंविपरिणम्यते। अस्माकमग्नेस्मन्यनमंतामितिचैवमादानि। अध्वर्यु वदृत्विक्त्वमन्वाधनेन्यायतिगदन्वादनूद्यवनचवर्चोदर्शांवावनेतिरध्वर्युविषया। कर्मणःपरार्थत्वात्। लिंगाच्च। यांवैकांच यज्ञरुत्विजआशिषमाशासतेयजमानस्यैवसेति। असौचसमिद्धःजप्रमाणास्यादधिकरणस्यैतावत्प्रमाणात्वाऊतः

वर्मसंस्तुतेः। वर्मणश्चशरीरप्रमाणत्वादाधेयंचाधिकरणप्रमाणमुचितंलिंगाच्च। यद्वात्रात्मसंमितमन्नंतदत्रविहितन्नहि
स्ति यज्ञोहिनस्तीति प्रादेशमात्रीवाशिष्टानुस्मरणात्। वेदः समित्यविशेषेणप्रादेशसंमितमिति। तस्यचाविरोधात्
क्वचिच्चदर्शनात्प्रादेशमात्रोभवतीति। अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानेकांतिकंलिंगंविध्यर्थशेषस्तस्मात्प्रादेशमात्रेयव॥॥
दृक्षोद्वितीयांद्वितीयायग्रहणेनप्राज्ञोमंत्रोनिवर्त्यतेदृक्षोमिति॥॥एवमितरयोरन्योःसन्निधनादधतीतिवाक्यशेषः। अथ
मंदक्षिणाग्नेःसन्निधनात्। प्रदक्षिणंत्रयोगार्हउदंसंस्कृतासंपत्तेश्चगार्हपत्येवासुख्यत्रमाउग्रहादन्यत्राधनस्यहिकार्यंदेव
तापरियहः। ताश्चदर्वेगार्हपत्यत्वे नीज्यंते। ततोदक्षिणाग्नावितिसन्निधनाधकारणंवेविदग्नियहणंप्रकृतत्वादवाचंम
न्यमानागार्हपत्य दक्षिणाग्न्योःक्रमार्थंमन्यंते॥॥महाव्याहृतिर्निर्वाक्संस्कृ। भूर्भुवःस्वःरित्येतामहाव्याहृतयः। अध्येष्य
मानागार्हपत्य दक्षिणाग्न्योःक्रमार्थंमन्यंते॥॥महाव्याहृतिर्निर्वाक्संस्कृ। भूर्भुवःस्वःरित्येतामहाव्याहृतयः। अध्येष्य
प्रसिद्धाः। भूर्भुवस्वरित्येतानिस्वयाहृतिर्निरितिलिंगात्। विभागानुपदेशात्समस्तानिः नेदनेकविधपदेशात्प्रतिमहाव्या
हृतानि। नवावाक्यनेदात्। वाक्यसमुच्चयस्वान्याय्यत्वात्। तस्मात्त्रत्यग्विनक्तान्निर्व्याहृतिर्निःसमिदाधनंसत्रकारादु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पदेशान्नेतितिचेत्स्यात्स्मरणाधिकृतत्वात् तेषामारंभेऽर्थतोव्यवस्थातश्चनत्वादितितत्क्रियमर्थवादात्त्वरितिगार्हपत्यो
ध्रुवश्चत्यन्वाहार्यपचनःस्वरित्याहवनीयश्चति।तथाभूरितिवाऽन्वयंलोकेनुवश्यंतरिक्षलोकःस्वरित्यसौलोकश्चति।अन्वयंवैलो
कोगार्हपत्योन्तरिक्षलोकोन्वाहार्यपचनोसौलोकआहवनीयश्चतिसमस्तोपदेशोलाघवार्थः।नेदोपदेशश्चहोमविधनार्थः।
ताश्चैताःशब्दसामान्यान्मंत्रस्यनिवर्त्तिताः॥॥ब्रह्मवाययाध्वर्यूसमिदाध्मनमितिवाक्यशेषः।तत्रचयुगपत्समिदाध्म
नंनेदकारणानावात्।केचित्ब्रह्माद्वितीयामितिद्वितीयाग्रहणमिहार्थमन्यंते।ब्रह्मचेतिलघीयसा [illegible] सिद्धत्वात्यद्यु
क्तंकरोतितदिहनेदनाधनंयथास्यादिति।तदयुक्तंनहिसूत्रकारस्यानुग्रहनिरीक्षाश्चयन्यासगौरवमर्थतिरायभवत्यसति
वचनेसतिह्यवचनेप्रमाणवानयमर्थश्चत्यतिरेकोपिदृश्यते।नचन्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्याशंकावचनमनुमानुद्वितो
र्थांसमिधमाधत्तातिकदाचिच्चशब्देनोच्यतेकदाचिच्चशब्देनान्यायप्राप्तयुगपत्समिदाधनंनिवार्यमितियेनसूत्रेगौ ४९
रवमात्रेणैवार्थांतरंपरिकल्प्यंतिनमस्तेभ्यःयथाध्वर्विमितिचनयथाध्वसितंसूत्रादावैलक्षण्यात्।ध्वर्वादितिसेवंत्र

ऊर्ध्वस्तीतिप्रतिमंत्रंपूर्वेपरिसादि २

कारेश्वर्थेप्राचार्यः।प्रायशःसूत्राणिप्रणयंतिातस्माद्यथाध्वर्वेयद्योत्पन्नाश्रुनयश्चति।तदेतत्रिविक्रियक्रमभ्यलाधनं
दृष्टार्थमुतधर्ममात्रेमितिदृष्टार्थमितिब्रूमः।दृष्टंहिकार्यमनोकाष्टमाधीयमानंकरोत्यग्नीधनंतद्वरणंचानचतदनजिवो
छितंकार्यस्यविद्यमानत्वात्तेवाष्टेउल्मुकेउद्धरंतीतिचध्वर्वीहितसमिद्व्यविषयस्तछेदोहिवचनांतरेवमेवोपपद्यते।
देवतापरिग्रहणार्थंवावचनसामर्थ्यात्।कस्यदेवाग्रहनागछंतिकस्यनयःध्वर्वेधर्मानस्यन्नाग्रहीतात्यर्थवादसरूपम
विकार्यनिर्देशविषयमन्यपगतमाचार्येणायेनाग्न्याधनंप्रकृतात्यनुक्रम्यदर्शणीयादिप्रयुदवसानीयायानिवर्तयतिात
त्राग्न्यर्धेनकार्यदर्शणीयंयाहतमित्यनिप्रायःतत्रहिवचनमात्रावैलक्षंग्रहत्यग्निर्वैयज्ञस्यावाध्योविष्णुःपराध्यस
त्रसदश्चैवैतद्देवतावतःपरिग्रहस्यसर्वचयज्ञंपरिग्रहदर्शनादर्शदर्शणीययागप्रधनदेवतापरिग्रहस्यनिवर्तितत्वात्प्रा
यणीयादिश्यन्वाधननिवृत्तिरुच्यते।तच्चदेवतापरिग्रहणार्थंन्यन्वाधनेनोपपद्यतेनाग्निधरणार्थं।नचार्थवादसरू
पमेववचनंश्रानावैलक्षमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणइतिप्रकृत्यतस्वर्श्चैवैतद्देवतांपरिग्रहेत्यकृतिशंति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीक्षाप्रयोजनायादक्षिणीयायादेवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति। किंतु नरस्यापगतोदेवतापरिग्रहोप्यत्र प्रयोजनत्वे
नैमित्तिकप्रकृतिनिरधिष्ठितेवंचसतिवाचनिकंकार्यंदेवतापरिग्रहः। तामन्तरतिनोपजन्यमानमपिप्रयोजनांतरमवगंडन्यायेन। यच्च
लिंगमुक्तंतेवाएतेऽल्पुकेइति। तदप्यवैप्रकृतेपिदृश्यते। तद्यथासत्यद्वाइतस्थेतश्चसंचरतीति। अप्रकृतविषयस्तच्छब्दःप्रयोजनमवा
दिष्वपिदृश्यते। किमिदनेकंकर्मउतबहूनीतिभूमः। अधिकरणानेदाच्चाधेयभेदाच्चप्रत्यग्निसमिध्यपर्यवसानात्। एवंवाक्यैक प्रति ५
त्वादेकंहिवाक्यमनीज्यमानदेवतापरिग्रहः। एकवचनांतेनचैकेनशब्देनोपदेशोनवत्यग्न्याधानमितिन्यायेनाधिकरणानेदेपर्यवसा
नंवाक्यभेदेकारणंपरिधिपरिधानवत्। तस्मादेकमितिप्रयोजननंतेनैमित्तिकंनवतीतिसंप्रत्ययः। केचित्तुहमेधीयादिष्वसर्वत्रकर्त्रै
क्यमितिप्रयोजनमाहुः। तत्तुनरालोचनीयं। नह्यपराग्निसंबद्धहोमानाज्यमानदेवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते। तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः। अ
परेत्वाहुः। अग्निपरिग्रहद्वारेणदेवतापरिग्रहोमामनेइत्यग्निशब्दोतीतिवचनात्तेषांवाग्नीनांनेदः। प्रत्यग्निचान्याश्चान्याश्चदे ५०
वताःपरिगृह्यंते। तेनापराग्निहोमेप्यस्त्युतदेवतापरिग्रहोनास्तीतिनिवर्त्ततेन्यत्राधानंनचात्रसमुदितानामेककार्यता। तद्यथात्र

योयावाएतइतरेतरस्मिन्प्रेक्ष उत्संधास्यंतिप्रत्यङ्हितत्रसमुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेणानेदाध्यवसानमितिन
वैवंसत्यपराग्निप्रयोः कार्यांतरंप्राप्नोति। अस्तुकोदोषः। कर्मनेदःस्यात्तत्रयाज्यागोग्निप्रवृत्तिश्रुतयाख्योपरोधः स्यात्। उच्यतेनव्याख्या
परोधनयात्प्रदार्थस्यान्यथात्वमवसाउंशक्यंयथाहिप्रमाणैरर्थः प्रमीयतेनचैवंश्रुतंभवति। अथवैकमेवाज्यंचाधानंप्रत्यमाज्य
स्यतथत्वदोषः। एमाश्रीयमाणेप्रत्यन्यासंनैमित्तिकावसरइति॥ ॥अहनिमाऽसमिश्नुनेवर्ज्ययेत्। ननुवाहनिमिश्नुनस्यप्रतिषि
द्धत्वादवाच्यं। कर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः। दृश्यतेचकर्मणः कालव्यपदेशः। चउर्होत्रापौर्णमासीमग्निमृत्रोत्पंचहोत्रामावा
स्यामितिनियमस्यचकर्मांगतान्यायात्। अतदंगंलेहिपुरुषमात्राग्निसंबंधत्वमुपरिकल्पनास्यात्। ननुचमांस मैथुनेवर्ज्ययेदि
तायत्पिसूत्रेप्रकरणात्कर्मांगतावगतिरविरुद्धाव्यर्थमहर्ग्रहणमितिसत्यमेवंमाषयोगहयपरिसमाप्तेरयंधर्मोमासदि
तिप्रतिप्रयोगावसायिकर्मांगानामितिन्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणं। एवंचसतिदाक्षायणेउनरारंभसामर्थ्यादाप्रयोगहयपरि
समाप्तेर्मासस्यचनृतमृतुश्रुतावासांसिवर्ज्ययेदित्ययंधर्मः॥ ॥केशश्मश्रुवपतेवाशिषोवाशब्दसंनिधनाविशेषेपिसतिवप

तिनैव संबंधः। शिरवासंबंधे हि पक्षे सति सा शिरवं स्यात्। तत्र स्मृतिरुपरुध्यते। अशुचिर्वा एष यन्मुंडस्तस्यैतदपिधानं
यच्छिरवेति। नचाल्पवचनं सशिरवं स्यात्तस्मान्मृत्यनुपरोधवज्ज्यायानिति॥ अपराक्ने व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषासुहि
ति॥ अपराह्णग्रहणं अक्नोपरनागमात्रविषयं। शाङ्कसामर्थ्यान्नियथान्यत्राऽस्त्रिनागविषयता। तत्रत्यपराह्णेददातीतिप्रकृत्य
पूर्वाह्णोवैदेवानामध्यंदिनोमनुष्याणामपराह्णः पितॄणामितिवाक्यशेषाद्विशेषाध्यवसानमिहत्वपरनागमात्रवृत्तिश्चमिति।
भोजनकालप्रत्यासत्तेश्च। व्रतोपायनीयमिति व्रतंभोजनमुच्यतेयथान्यत्रतक्रतंस्यात्। पयोव्रतमितिचात्रघनोपेयतेऽश्नातीवा
नातक्रतोपायनी
यं। अश्नातइतिहिवचनोपदेशात्पूर्वचरतरघाहियाऽमानएवनियमःस्यात्। यथासौत्रामण्यांऽतोक्तिष्टनक्रइति। सर्पिषेति ५१
नात्रपयोव्रतवत्सर्पिश्चसाधनंस्तित्यसंनवाद्दधिमधुमांसमितिचपर्युदासान्नेतयथाप्राशंसर्पिरनिधीयते। तत्रापिहिनि
यमविधिरुततैलादिपरिसंख्यावश्चात्रविशेषः। यदिनियमः तैलमधिव्यंजनादि संस्कारश्राव्यानिवर्त्यते। अथपरिसंख्या

सर्पिषोनियमइतिहिमत्रमुक्तं। नियमविधिः। तत्रहिस्वार्थेवृत्तिताशङ्क्यस्यात्। तैलव्युदासेपरार्थताकल्प्यते। अक्रणाच्च
स्यात्। तस्मान्नियमविधिरेवनियमेवसत्यर्थत्वेतैलादिनिवृत्तिः। अशुहितोअदृष्टार्थमुतधर्मार्थमितिधर्म
मात्रमितिअक्नः। ऊनः। द्रव्यकालादिनियमात्। दृष्टार्थंहियत्किंचित्स्यात्। तस्माद्धर्ममात्रमिति। दृष्टार्थंवाअग्निरेस्तदर्थीत्वात्। न
तदर्थायवश्चिनुते। यत्किंचिद्द्रव्यादिनियमइतिक्रमेनियमाददृष्टपरिकल्पना। प्राङ्मुखोन्नानिभुंजीतेतिवत्। नजगम्यमानदृष्ट
पक्षेवघारणादृष्टपरिकल्पनमितिप्रयोजनंसतिसामर्थ्येभीयात्॥ अंतरेणापरान्नीगत्वापरेणाहवनीयंप्राङ्मुखोन्नमिभी
क्ष्णमाणोपउस्पृशत्यनुत्पत्यैवतपतइदमहमितिवाअंतरेणापरान्योरितिविधेःप्राप्तायांतदपवादेतरांतरेणयुक्तस्य
पदविनक्तिर्द्वितीयाधातिष्ठन्निति। शाक्यमवक्तुं। अपरेणाव्यवस्थितस्यानीक्षणविधनसामर्थ्यात्। अग्निमीक्षमाणइतिअ
स्मिन्वाच्यंलिंगादेवप्राप्तेः। उन्नंवप्रदेशान्नेरात्। आहवनीयमीक्षमाणस्तूच्चनत्वादिति। वक्ष्यंवोत्तरमंत्रार्थत्वात्। तस्यचवि
लिंगत्वात्। प्राङ्मुखतांविवक्षन्। प्रोक्षितस्यापिदक्षिणमोयथास्यादिति। अपामुपस्पर्शनमाचमनं। लिंगात्। प्राङ्मुखनउपस्पृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ह्यदिरवद्वादिविरोधश्चउनास्तरणस्यापीतिनास्तरणनि षेधस्तस्त्रापिप्रयोगप्रत्यायान्यामधःसुनावयमितिब्रूयाच्च
च्छंडिलशायीत्यतोनास्तरणस्यनिषेधःअधःशायीनाधस्तादिवहिश्रेयसउपचारइतिलिंगात्॥ ॥सद्योवाप्रातःइर्वा
मुत्तरांवोपवसेदिति हिपूर्वमुक्तंतत्रसद्योवेतीत्यत्रचमानेतयोरेवान्यतरत्वयागःप्राप्नोतिउत्तरोपवासपक्षेचद्वितीं
यायांतन्माभूदितिप्रातर्यहणंअथाक्रियमाणेपिप्रातर्यहणेअंगानांप्रधानवत्वस्यन्याय्यत्वात्पूर्वस्यामप्राप्तिरे
वयागस्यैतिउच्यतेएवंसतियद्यत्तरस्यांसांगप्राप्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षालंबनद्वारेणोत्तरोत्तरस्यामपिप्राप्नुयात्तन्निरासा
र्थंप्रातर्यहणंअस्तुतद्येतिचेत्नपौर्णमास्यांयागविधनसामर्थ्यात्उत्तरस्यामप्यप्राप्तिरितिचेत्स्यादारंभसामर्थ्यं
तूपूर्वमुत्तरांवोपवसेदितिउत्तरा हिपौर्णमासीप्रतिपदितिप्रतिपादितंतेनसद्योवाप्रातरितियदाप्रातस्तदासद्यइति
पौर्णमासीहिनीयाचनिस्तंत्रवतःसत्रारंभसामर्थ्यादयमर्थोविसीयतेपक्षादीयद्यद्दविरितिहविःपक्षाहिनावि ५३
ज्ञेष्यतेतत्रैवमुपपद्यतेअथेतरथानैकांतिकत्वादविशेषणंस्यात्तस्मादुत्तरस्यामेवयागइतिसाध्यते॥ ॥अग्निर्

त्रउंऊलाब्रह्माणंवृणितेब्रह्मिष्ठंऋपतेउवनपतेमहतोभूतस्यपतेब्रह्माणंत्वावृणीमहइति।प्रातरित्यनुवर्तमानेअग्नि
होत्रैजत्वेत्रकेतत्प्रतिपत्तिर्मास्यायमग्निहोत्रइतितंकुतोहनिधर्मसाकल्याद्वात्रौचाविधनादग्निहोत्रयहणंचदर्शार्थंना
वास्यावास्याविषयंतत्रहिवचनंउदितेपौर्णमासस्यतंत्रेप्रक्रमियादनुदितेआमावास्यस्यैति।अतोअग्निहोत्रग्रहणमानंतर्यो
र्थंब्रह्मिष्ठमितिचपदार्थस्यतत्वोपज्ञातावबोधन।नहिपरमात्मात्रब्रह्मसतत्वावबोधेहतोजपत्यहंऋपतिरहंउवनयतिरत्नोपयुज्यते ४
हमहतोभूतस्यपतिरित्यादि ।हतोजपतिब्रह्माजपतीतियावदुक्तं।अथवायदाहतःसमस्तेनमंत्रेणाभवतितदाजपति
वृर्दृष्टेरदोषोगपद्यंमाभूदिति॥ ॥वाचस्पतेयज्ञंगोपायेत्याह।सामर्थ्याद्यजमानः।सहिवरणेनानत्वाच्चयज्ञंगोपायनेनियोक्तुं
समर्थोनान्यः।वाचस्पतिर्वैस्तोउंब्रह्मण्यधारोप्यतेब्रह्मन्यज्ञंगोपायतियदपिचकण्वानांदेवसवितरित्यत्रावावस्प
तियज्ञंगोपायेत्याहेतिपठ्यते।तदपिनसमानकर्तृकार्थंदर्शकालतामात्रेहित्वाशब्दःसमानकर्तृकतायामसामंजस्यंस्या
नहिब्रह्मात्मानमेववाचस्पतइतिसंबोधयतिअथाधिष्ठात्रीदेवतोच्यतेतत्रापिनियोगाभावादृष्टार्थतास्यात्तस्माद्य

वाचस्पते?

ष्टोपवर्णितएवार्थः।सचायंत्रैषानियोगार्थत्वादसत्यपिवरणेप्रवर्त्तेतेयथाज्योतिष्टोमेदार्ष्णेयादिधाधमनेचेष्टिषुवद्
यमाधमनेवरणाभावइतिचेत्स्यात्तद्दृष्टिदर्शनाच्चलास्रविजःप्राश्नंतीतिब्रह्मौदनाभावेस्रुवरणमितिवेन्नतत्रापिदर्शनादन्या
धेयब्रह्मसामानिगायन्तीतितेनप्रतिपन्नब्रह्मत्वस्यवरणंक्रियमाणम प्राकृतप्रयोगेनस्यात्।वरणविशेषनियमा- र्थमस्तु
प्रवृत्तिरितिचेत्।ननियमस्यक्रियाद्वारःसरत्वात्।सत्यांहिक्रियायांनियमानुग्रहोननियमानुग्रहायक्रियाप्रवृत्तिःयोहिपंडितंम
न्यमानएवंऊर्यस्मप्राप्नुयान्नानिमुंजीतेतिनोजननियमानुग्रहायहृतोपिसन्नुंजीतापियश्चज्योतिष्टोमेब्रह्मवरणनिष
धेन्यायमूलःसन्नपिप्रवर्त्ततएव॥ ॥अपरेणाहवनीयंदक्षिणानिक्रामतिउत्तरतउपवारोयज्ञइतिवरणमुत्तरतः।दक्षि
णतोब्रह्मयजमानयोरासनेइतिगमनेविकल्पःशास्त्रसामर्थ्यात्॥ ॥अहैधिक्वोदत्तस्तिष्ठान्यस्मैसदनेसीदयोस्मैत्वाकृत
इतिब्रह्मसदनमीक्षते।तच्चैतत्कौशंस्यात्तृणनिरस्तोपदेशात्त्वसिद्धेश्च।नवानियमशासनाभावात्तृणनिरसनंजऊर्ण
स्तृतत्वादासनस्यातत्कृतःशिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा।तस्माद्यथात्रसिद्धमेवैधविधमासनमिति॥ ॥ब्रह्मस्य

स्तृनात्तृणंनिरस्यतिरिक्तःपाभ्यासहतेनयंद्विभ्रतिसचायमासनसंस्कारस्तेनपञ्चपुरोडाशेआपञ्चपरिसमूहेःसंस्कृ
तत्वादासनस्यचुनर्नप्रवर्त्तते॥ ॥इदमहंहस्यतेःसदसिसीदाग्निस्तुतोदेवेनसवित्रातदग्नयेप्रब्रवीमितद्वायवेतत्पृथिव्या
इति॥१॥ ॥ब्रह्मसदनआहवनीयमभिउखउपविशतितदग्नयेप्रब्रवीमीत्यग्निरहोदेवतावचनःस्यात्प्रकृतत्वात्।नवावा
युनामसमुच्चारणात्।तस्यवाप्रकृतत्वात्।तस्माद्देवतांतरवचनःप्रयोजनंसौर्यादावविपरिणामः।ब्रह्मसदनग्रहणंतृणार्थंप्र
कृतत्वादेवकेवलइतिचेदाहवनीयमभिमुखइति॥ ॥वाग्यतआउयानप्रसवात्।यतवाब्रह्मासवत्सउयाजप्रसवंयावत्।ना
गपरिहरणादिवासौ वैषाऽवधरणंस्यास्मैब्रह्मनागंपर्याहरंतीतिप्रकृतस्य वैवाचंयमएवस्याब्रह्मनप्रस्तास्यानीत्ये
तस्माद्वत्सइतिआम्नायते।इदंमविशेषादध्यवसितंपाक्रमाद्विशेषाध्यवसानंलिंगाच्च।विहरंतिवाएतेयज्ञंयोवंतियेम
ध्येयज्ञस्यपावयित्नियेउयात्वरंतीतिहउलेनवाग्यमनस्येहावरणंनिर्दिशति।तस्माज्जागपरिहरणाद्येवासचायंपदार्थध
र्मोयतवात्वेहिसर्वप्रमादात् कृतकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति॥ ॥आहुनावषट्कारास्वाऽवषट्कारास्वाऽऽहुतिब्रह्मादृतोत्पाद्यते।

ताश्चैता अग्निहोत्राऽऽहुतयोवषट्काराः। अस्तिहितत्रैवविस्केपिसतिप्रायश्चित्तार्थतयाब्रह्मणः प्राप्तिः।तेननिमित्ताद्याऽऽहु
तिहोमस्यापेक्षेसतिआहुताक्रियामात्रेणब्रह्मत्वाद्यतइति।क्रियाहिद्रव्यंरूपमाक्षिप्यते।लिंगाच्च।अथहैनमग्निर्ऋषयेऽग्र
यश्चित्तिरुवाचाग्निहोत्रादयस्त्वामहतउक्षादितिनचैतदेवमेवर्त्विक्त्वादेवंहिश्रूयते।एवर्त्विजमग्निहोत्रमितिअंगयश्चमनपदा
त्तिनिर्देशेनलिंगावर्तवेति।ननुनैमित्तिकार्थतयाहितीयोपिनविष्यति।नैत्यच्यतेनहिनैमित्तिकस्यब्रह्मत्वेपसामर्थ्यम
स्तिनित्येजुहोतीतिहोममात्रएवविधेव्यापारपर्यवसानंवाक्यांतरपरिग्राह्यइतिचेत्।यदेवत्रयीविद्यायेषुक्रतेनब्रह्मत्वंनि
त्यंवमादिनाव्याऽऽहुतिहोमेब्रह्मसंबंधविधानंतेनयत्रव्याऽऽहुतयस्तत्रब्रह्मणाजवितव्यंनेतरेवंयदिह्येतदन्यत्राचरितार्थं
स्यात्ततःकदाचित्स्यादपिऽस्तिह्यस्यचरितार्थत्वंदर्शेपूर्णमासादौतेनाग्निहोत्रेनान्यथाऽनुपपत्याब्रह्मत्वेनुशक्यतइति
एवर्त्विक्त्वविरोधश्चनचात्रक्रियाब्रह्मणमंतरेणसंभवति।अंगंतरविधानात्।अस्तिह्यत्राधर्मीखंडत्वेतरंतेनापिनतदा
क्षेपःयच्चोक्तमग्निहोत्रादयस्त्वामहतउक्षादितिसोपिचउस्त्रिंशद्होमविषयोर्थवादः।अस्तुतार्हिदर्विहोमविषयतास्य

५५

स्यादर्विहोमाऽऽहुतयोऽवषट्काराःतासांहिपौर्णमास विध्यंतर्गाहित्वेनोचितोवषट्कारःस्वाहाकारान्नानास्वनिर्वृत्तिः।तदभावेऽभ्याख्यानमुपपद्यते।तदेतदनुपपन्नंतत्रहिप्राप्तएवब्रह्मसंबंधरहिताचक्रियाब्रह्मवरणादिनाऽऽहुतिहोमनिमित्तेसतितदर्थंब्रह्म
ऽऽहुतिविधंतर्गाहिहोमविषयतातर्हिस्तुब्रह्मस्यसूत्रस्यातास्वपिहिवषट्काराइतिएतदपिनोपपद्यते।अग्निहोत्र
न्यायसाम्यादनुष्ठानादनुष्ठितान्यस्तमयाऽऽहुतौदर्णाऽऽहुतिकाधर्मोविहितास्तत्राचार्येणदर्णाऽऽहुत्यानुसंऽऽहुत्यान्यत्रानिर्दिष्टाः
अतस्तत्रापिब्रह्मणःप्राप्त्यभावएवाएवंचेदिहार्थेनैवसूत्रमस्तुऽइहहिप्राग्ब्रह्मवरणाद्याऽऽहुतिहोमनिमित्तेसतितदर्थंब्रह्म
वरणापवर्षेन्याय्यःऽंगयश्चमनार्थंत्वाब्रह्मणः।तदर्थमिदंसूत्रंऽहुतावषट्कारासुऽआहुताक्रियया।समंत्रिचासौक्रियान्या
यतःप्राप्नोति।ननुचान्यत्राचार्येणायमाहुल्लोमंत्ररहितक्रियाविषयःप्रयुक्तः।मृदासहोखांकरोत्याहुतेतिसत्यमेवंमृदास
होखांकरोतीयतेवसमंत्रिकाक्रियाधर्माततोब्रह्मत्वेमंत्रनिवृत्तिपरएव।तन्निवृत्तिश्चवाचनिकी।एतयैवाहुतेपहरन्यऽऽहुतिं
ऽतोब्रह्मवरणापवर्ध्यमेतत्।वाचस्पतिस्त्वेवंस्तुस्वकालीनएवव्याऽऽहुतीनामतरंगत्वात्।अतरंगताचब्रह्मवरणाद्यवदाह।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ इति वाक्येति सादयतीत्यनेनाऽऽदायेत्यनुवादकत्वं दर्शयति। २ अत्र प्रोक्षणपक्षे पि आसादनं भवत्येवेति माधवः

आसादिते पिन्न विष्यति। अनाभिघारयन्नुष्टान्यामादायानेहेत्यनेनमंत्रेणाऽऽश्नाति। चेच्छेषो विकल्पार्थः। अत्रचेत्याश्नाति नरादायाऽऽश्नाति। अधोपरिष्टान्नतो निदधातिवा ऽसदेशे। इदंमविशेषेणाभिहितं विशेषप्रतिपिपादयिषयात्रउच्यते। प्रक्षाल्यपात्रंनाभिमालभतेयाऽस्यंतदेवितास्ताऽदृशामयंउस्वाहाऽऽकृतंजुहोमिसंदेवयज्ञेनगच्छतस्वाहेतिसंदेवयज्ञेनैवैनानेःसादयत्यात्मन्नेसादयामीतिप्रक्षालनंचकार्यसंबंधविशेषाक्षेपाद्यागेपिपात्रयो रेवचनंउजात्यपेक्षंनउपै कमेवैतत्पात्रंप्रक्षाल्यपात्रमित्येवंवचननिर्देशात्। तथाऽऽज्यंप्राशित्रहरणमितिहेवास्यांप्रतिपत्तिदर्शनात्। क्वलयोः प्राशित्रहरणेऽतीतरन्नात्यपेक्षयेत्यर्थः॥७॥एतंतऽइतिसमिदाभंत्रितःप्रसौतिसमिसंबंधदामंत्रणंसमिछब्देनोच्यते। अथवासमिछब्देनतादर्थ्यादनुयाजाउच्यंते। अनुयाजार्थेमामंत्रितएतंतऽइत्यनेननमंत्रेणानुजानातियज्ञपतिशब्दस्य त्रिविपरिणम्यते। यज्ञपतिसंबद्धवचनसंस्कारपरिलोपःकस्यचिन्माऽदितिप्रतिष्ठेतिक्रियाद्यासयदिकामयेतक्रियात्वा निष्ठेतिवचनात्। कविष्यतिष्ठेतिक्रियापदात्परतरमध्याहरंतिसामर्थ्यात्। तत्त्वनर्थकमनुक्रमंवेतिविचारणीयं। प्रतिष्ठ

तमितिवचरूणप्रसेघोऽविपरिणामः। कर्मापवर्गसमिधमादधातिन्नहोत्रंजुहोतिस्वाहाकृतायकर्मणेनमः। अ
याऽयज्ञंजातवेदाऽअंतरःइर्वीऽअस्मिन्निषद्यसचऽसनिंस्रुविणुवाविसुंचधेत्यस्मन्मंत्रेणंजातवेदःस्वाहेतियथेतमेत्य
। अपवर्गःसमाप्तिः। यथेतमेत्येतिपरिनाषितत्वात्। अवाच्यमितिचेत्। अतोत्पनिःक्रमणमिति नेदमर्थेनाम्नायः। तत्रऽस्या
वहिसमिदाधनादिनविरुध्यते। स्वाहाकारान्नानंचऽउपस्थानसमिदाधनार्थोहोमेत्यसमाम्नातोपिक्रत्वादेवस्वाहाकारः
सर्वत्रेत्यनेनसचायंपदार्थोयावऽकृतंनापछिन्नादिभिनिवर्त्तते॥एतब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः। एतब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तंतद्वि
ष्टिपशुविषयंप्रत्येतव्यं। इष्टियहणंप्रकृतत्वादकार्यं। पशुग्रहणंचचोदकपरिप्रापितत्वात्कर्त्तव्यंवापशुग्रहणं। ब्रह्मवृक्षाते
ग्राहणंयथास्यान्नहितत्रसान्नाय्यविकारत्वात्ग्रोहणमस्ति। इष्टियहणंतर्हिनकर्त्तव्यं। नवाकार्यवाक्याद्विपश्वर्थतैवब्रह्म
त्वस्यस्यात्। नाभूदितीष्टियहणं। ब्रह्मवरणाधिकारेतत्संगमुपजीवतायावब्रह्मत्वंतत्सर्वमभिहितंअतःप्रणयना
द्यच्यते॥२॥गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रंनिधायाऽऽहरतेनूनंत्वाऽनूनकरिष्यामीति॥गार्हपत्यमित्यपदविभक्तिः षष्ठ्यपवा

अकृतायकर्मणे

तथामंत्रवर्णोपदेशात्। शिरःसंस्तवाच्च। शिरोहवाएतद्यज्ञस्ययत्स्रुणीताइति। अवखंडनसामान्याच्छिरःसंस्तवःस्कंद
नप्रतिषेधश्चधर्मात्रउपपद्यतेऽतस्तद्यावद्यंत्रणंविस्कंदनमितिस्रंतेप्रतिपत्तिविधानाच्च। अद्यस्रुणीताद्दक्षिणतःपरी
स्तृणातीतिदृष्टार्थत्वेहिकदाचिदुपयुक्तानवेयुस्तत्रप्रतिपत्तिविधानंपाक्षिकंस्यात्। अपाक्षिकंचश्रवणं। तस्माद्धर्मा
त्रइतिदृष्टार्थावाद्द्रव्याणांक्रियानिमित्तत्वेतार्थप्रसिद्धेः। नहिक्वचिद्द्रव्यमदृष्टार्थंपरिकल्प्यतेसंतिचान्योदकसाध्याःक्रिया
नचतस्मिंद्रव्येन्यउदकमुपदिश्यतेतेनदृष्टार्थंविगम्यमानेप्रियोनामादृष्टंकल्पयतिसदिद्रियनवत्रोजनादप्यदृष्टंकल्प्य
येत्। लिंगाच्चवर्णानिर्देशेसंयौतीतियउक्तंदेशादिनियमइतिसनियमोदृष्टायाश्रिरःसंस्तुतिःप्रत्यागमसामान्यात्।
स्कंदनप्रतिषेधश्चसुतरांदृष्टार्थत्वउपपद्यते। प्रतिपत्तिःशेषस्येति। दृष्टार्थत्वेपिसंदेहःकिंसंयवनार्थोउतसर्वार्थइतित
त्रकेचित्स्रुणीतानिःसंयौतीतिवाक्यसामर्थ्यात्संयवनार्थतामाहुः। द्रव्यप्रकृतेःपरार्थत्वात्तत्रचाविशेषात्सर्वार्थत्वादेउ
वादेयमित्यपरे। किंचानाषोमीयेप्रतिषेधस्यउपपत्तेः। संयवनार्थत्वेहितदनावादेवस्रुणीतासुव्यर्थप्रतिषेधइतिनिरूढेच

प्रतिप्रस्थानुपपत्तिः। तत्रापिहिनैवसंयवनमस्ति। सर्वार्थत्वेपुनःप्रतिषेधप्रतिप्रस्थानुपपद्येते। सूत्रकारस्यस्मृत्याच्च
स्रुणीताद्यपसदितिसर्वार्थइति। ब्रह्मणोरन्यत्रिस्तीर्यउरस्तात्स्रुचमंहिरःपात्राणिसंसादयतिदक्षिणाशोदनंदिष
द्यःयज्ञियाउवैदर्भीइतिलिंगाद्दर्भैस्रुणंतिहरितैःस्रुवणीरितिचासमाचाराच्च। आचरंतिहिदर्भैःपरिस्तरणं। आचार्यो
न्निधायाच्च। बर्हिषस्रुणातिरश्चीनिदधातित्यत्र्यन्येवायुक्त्वास्त्रियनिधायाद्यत्रापिदक्षिणार्थइति। अन्यदुपादीयमानं
बर्हिर्नीतायमेवप्रतीयतेनदक्षिणंतरुतीयं। उरस्तात्स्रुचमितिदिगभिप्रायं। आहवनीयस्तुकार्यक्रमादेवप्राप्नोतिततो
गार्हपत्यदक्षिणाग्नीतयोरपिउरस्तादेवस्रुचमंश्रतेःशेषंचस्मृतिवशात्प्रदक्षिणंभवतिसामंतेषुप्रदक्षिणमितिइहच्च
परिस्तीर्यतिपरिःसमंतार्थः। स्मार्तंचैतत्तस्मिन्सतिक्रमेतदपचारस्मार्तमेवप्रायश्चित्तं। नचैतत्परिस्तरणंमाजित्यंगंयज्ञसं
योगात्। सहैवयज्ञउवाचनग्नायावैविनेमातिप्रहृत्यतस्मादेतदग्निमनितःपरिस्तृणंतीत्याहायज्ञसंबंधदार्ढ्यार्थंयज्ञ
हेनोयतेऽथयज्ञसंबंधमात्रमेवोच्यतेतथासत्यग्नियतिरेवेणान्यत्रापिस्यात्। तत्रतस्मादेतदग्निमनितःपरिस्तृणंतीत्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समंजसं स्यात्। तस्मादाज्यसंगमेतत्। तत्रापि केचिदाज्यस्यार्थत्वात्पदार्थ[illegible]हिरण्यादिषु वाक्यसंयोगात्परिस्तरणमि
छंति। वाक्यं त्वेतत्। सहैषयज्ञउवाचेति तच्च प्रकरणानुरोधेन नयज्ञविशेषव्यवस्थापयितुं शक्यमिति। तदेतदसंहत्यस्य
ज्ञविशेषविषयत्वात्। सहैषयज्ञउवाचेति एवस्त्वयंशब्दः प्रकृतत्यागविषयः। तस्माद्दर्शपूर्णमासाज्यसंगमेदा। तथा चाह परि
स्तीर्यैतदर्ध्वमुत्पात्रासादनमिति। द्विःपात्राणि सं[illegible]सादयतीति द्वंद्वीकृत्य संसर्गं चैषां द्वंद्वतापात्रोद्देशसामर्थ्यान्नित्यं सर्वत्र तच्च
र्तेते। एवं हि सामनंति द्वंद्वं पात्रा एषुदाहरंति। ननु चाश्रुत्यैवाग्निहोत्रहवणीत्येवमादिसमाम्नानाद्दर्शगणस्यैव द्वंद्वताऽस्तु तथा
हि व्यर्थं वैयर्थ्यप्रसंगात्। आहवनीयदर्शादशाहरावैविराड्विराड्वैयज्ञइति। नवोद्देश्यत्वात्। उक्तं हि पात्रोद्देशेन द्वंद्वता विधानमि
तिचेत्। वैयर्थ्यप्रसंगइति चेत्। नविशिष्टद्वंद्वपरिग्रहार्थत्वादन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वंद्वतास्यात्। तत्रस्थस्य
कपालैः सह द्वंद्वतानस्यात्। अथ खलु पात्रेमतिविशिष्टद्वंद्वपरिग्रहः सिद्धेनवतियत्पुनरुक्तं तद्दर्शादशाहरावैविराड्विराड्वै
यज्ञइति सोवयुक्तः वादः। एवंसतिविकल्पश्चेद्विधीयस्यैकएवास्याद्यतेनहितत्र द्वंद्वेपञ्चनकानिकपालानि संतीति। अथो

६०

ननु चैवं सति कपालानामेवेदं द्वंद्वतामवधिं कृत्वा प्रकृतेनर्थक्यं

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परिस्तरणेन द्वंद्वता क्रियेत। तत्रयथापाद्वंद्वतानकस्यचिस्यात्। ननुवैपरीत्येपि स्यात्स्यद्वंद्वतानावश्यसंगः किंक्रियतां। बहु
यथार्थमास्तृणीति। अर्थवदासादितानांउद्वंद्वगतविशेषानाम्नानात्यस्यकस्यचिद्येनवेनचिद्वंद्वतेत्यविरुद्धं सूत्रकारानिपायाच्च
द्विःपात्राणीत्यत्राश्रुत्याग्निहोत्रहवणी स्यात्कपालमित्येवमादिउद्वंद्वैकवाक्यतामाह। तेनचसिद्धायांद्वंद्वतायांद्विरित्यवाक्यस्या
त्युक्तंवतस्मात्सर्वत्रद्वंद्वतेतिसिद्धं। पात्रशब्दःसाधनवचनोनखातवद्विषयः। तथाहिस्यात्कपालंशम्याश्चलाजिनादीनामपात्रता
स्यात्। साधनंचेत्पात्रंकपालसमुदायस्यसाधनत्वान्नथाभूतस्यद्वंद्वताप्रतिषिद्धिसाधनभावइतिचेत्। तथाचप्रतिषिद्धिति द्वंद्व
ता नसमाम्नानसामर्थ्यात्स्यंचकपालानिचेति। उद्रणपात्रोरपिकपालवदन्येनद्वंद्वता। अर्थप्रसंख्याङ्गोपकल्पनमिति।
परिस्तीर्यैतत्पात्रासादनमितिचेत्स्यादेशकालार्थत्वात्। यजमानोवा। विकल्पार्थेयंमारंभः। अर्थापत्तिरग्निहोत्रहवणीस्यादि
वच्चेतियावत्पात्रासादयतीतिवर्तते। अर्थ्यंत्रसिद्धमेवस्यात्। लिंगाच्च। यदिनडानोयदिवेणूनांयदाबीजानामिति। एषांचाधर्थेस्व
कर्तृत्वात्समाख्यानान्नवाकरणस्याचोदितत्वात्। अथासंगाच्च। तस्मात्प्रकृतानामुपादानमिति। लिंगाच्च। तद्यदेवैषामत्राशुद्ध

पुरोडाशकपालयोर्द्वंद्वतोपदेशात्। तावत्तेनसमुदायस्यैकसाधनत्वात्तस्य चैकत्वात्। अवयवेनद्वंद्वता नतूद्विरभिपुरोडाशकपालयोरभ्यासेनेत्यर्थः
कपालपरिस्तरणयोर्नानात्वेपि तत्समुदायस्यैकसाधनत्वात्तस्य चैकत्वात्। अवयवेनद्वंद्वता नतूद्विरभिपुरोडाशकपालयोरभ्यासेनेत्यर्थः
पुरोडाशद्वयसाधारण्येनैकत्वादन्येनैवसमुदायेनद्वंद्वता पुनरुक्तमाशयः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यावदुत्तरकालत्वं पात्रस्यापि कल्पते। यद्यप्येवं तदुपदेशस्यापि तावद्विधित्वं प्राप्तं तथापि तत्र प्रयोजनं एकस्मादेव सर्वार्थसिद्धेः स्यात्तावत्पुनस्तदानीमिति तदुपदेशसमत्वादेवं चोदयति

स्तृणावाग्नावैध्मेध्मः क्षिप्यतेऽहंतीति। अर्थवत्त्वेति अर्थोऽस्यास्मिन्विद्यत इति अर्थवत्त्वयोजनत्वादित्यर्थः। न च विनियोगशक्तेनैवासाधनत्वेऽर्थवद्ग्रहणाद्यदपि नपरिध्यपवेषादिवत्साक्षाद्भूयतेऽन्वाहार्यपसर्जनापात्रादितदप्यासादनीयमेव। इध्मनाधपीतिचेत्। नाचोदितार्थत्वात्। चोदिते हि यद्दधित्वान्नोतितदासाद्यते। तत्रापि याज्ञिकैर्दर्वादयः प्रणीतोऽनःपात्रीवापवित्रछेदनानिचेत्येवमादि। तत्रचोपवेषसमनंतरमाज्यस्थाल्यपसर्जनीपात्रं। पेषणोपधनाज्यनिर्वपणानामेककालत्वात्। यदि धंतिपिष्टान्यनीधतेकपालान्यथैकआज्यंनिर्वपतीतिउपधनोत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमिति। ऊश्वासुष्टिरपितहितनः पूर्वप्राप्नोति। एवंहिसूत्रितंनिरुप्याज्यंवेदंकरोतीति। नसमत्वाडुपधनाडुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमाज्यनिर्वपणा च्चवेदबंधनाडुल्यकालतोनयोरपीतिनतंयमोवसीयते। उच्यते। ऊश्वासुष्टापसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येवकालता। तत्कार्ययो स्तुगग्नेतपोर्वापर्यंप्राक्कालीनंस्यपसर्जनीकार्यंवेदकार्यादितः पूर्वमुपसर्जनीपात्रंततः ऊश्वासुष्टिरिति। ततश्चान्वाहार्यपा त्रं। ननुऽन्वाहार्यपात्रंप्राशित्रहरणोत्तरकालंप्राप्नोति। नातंडुलानामसाववसरः तत्पात्रंउऊश्वासुष्टंतद्धीनहरणयोरंग

स्रुचामासादनेहोत्यवदानानंतरं। अत्रसंप्रदायमेतेसुगासादनं कृत्स्नमितिकेचित्। तन्मतेषुरुषिस्पर्शः परंपरयेतीयंश्रुतिरासादनं कृत्स्नं अस्तोप्राशित्रहरणेतरकालः।

सलइति। पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वादेवंसर्वत्रकार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति। विकारेपिचप्राकृतपात्रकार्यापन्नस्यवैकृतस्यासादनादिप्रवर्तंतएव। किंतुनस्रुत्रापिकार्यक्रमएवनप्राकृतपात्रक्रमः। प्रकृतावपिहिकार्यक्रमएवकरणमासादने। तद्यथानिरूढेवपाश्रपण्यनंतरंदक्षिणाद्रव्यमिति। यत्तुनविकृतावप्राकृतकार्यापन्नंयथासंधनंचउष्टयं। तूष्णींकरंचउष्टयादितत्प्रकल्पनएवनासाद्यतेनप्रोक्ष्यतेच। नहितस्यासादनप्रोक्षणेविहिते। नचकार्यापत्तितःप्राप्तिस्तस्माडुपकल्पनमेव। चोदितंद्यावैकृतपात्रस्यतर्हिकपालधर्माःसंडकार्यापत्तेरिति। स्यादेतदेवंयदिकार्यापत्तिःस्यात्। नत्विहतथा। इहहिनवैकृतपात्रगतेनोभयाचरुःपच्यते। कपालगतेनेवघरोडाशःकर्तव्यइहिवैकृतपात्रगतंउभोदक्रमेवंस्तूपयतितत्तश्चरुसिद्धिरित्यवदानकार्यापत्तिरिति। ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यतेयच्चप्रकृतावेवयाज्ञिकाश्चमाबहिर्वेदुपकल्पनमाजुःतादृग्प्रोक्षणाभावात्। तदभावश्चोपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात्। श्चमंत्रोक्तिविस्तरःस्थिति। छ। अथपूर्णस्यपश्चाडुत्तरतोवा। शास्त्रस्यउत्पत्तेरात्। छ। धर्मोनवामितिभूर्ण्यग्निहोत्रहवणीदायतावंयछति। साकांक्षत्वादादद इत्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ध्याहरः। मंत्रश्चाविशेषाऽनयार्थः प्रयोजनमंतरायेणान्तरेणापि प्रयुज्यते। शूर्याग्निहोत्रहवण्यादानं निर्वापार्थं तत्
संनिधमवाम्नानात्। प्रयोजनंपशावमंत्रवदग्निहोत्रहवण्यादानंप्रोक्षणपर्यंतया। वाग्यमस्तुपदार्थधर्मः। यावाऽमू ऽहवी
र्यहीष्यन्वाचयछ त्यवैतावित्सृजतश्रुतिकालोपलक्षणार्थत्वात्प्रयोजनंहविर्ग्रहणानावेपिपश्चादेवविष्यति॥छ॥प्रत
पनंप्रत्यष्टनिष्टप्तमितिवा। तत्संस्कारोहविर्ग्रहणार्थः तेनतदभावेननयति॥ङ॥गछत्यर्वेतरिक्षमितिश्रपणस्यपश्चादप
स्तिष्ठस्वमंगि। श्रपणाद्ध्वाविशेषेपिसतिअत्रगार्हपत्यविषयोयाद्यः। एवंयाहन्यनेनहैगोपत्यंधारुषमनोऽवस्ति
तंनवति तस्यदक्षिणंचक्रमारुत्यानसोधिनिर्वपतीति। विकृत्यउत्तरवृत्तिदर्शनाच्च। सज्यनेनगार्हपत्यंप्रावीनावीतीभू
त्वादक्षिणासीनएतऽषड्पालंधरोडाशंश्रपयंतीति। संगतांगंसमंगि। सांयोगिकानिचांगान्यत्रगृह्यंतेनहिसामवायिक
व्यतिरेकेणानोव्यपदेशोस्ति। अनड्वत्वाग्निरपितहिस्यात्। नत्वेवलंगमनार्थत्वात्तयोस्तस्यचार्थानावात्। तस्माद्धगयोक्त ६२
वरत्रादिमात्रमेव। धूरसीतिधुरनिमर्शनं॥ धूःशब्दोयुगशम्योतराजवचनःस्मृतेः। एवंहिस्मरंतिव्यत्यदयंतिच। धूर्व्व

धूर्विहिंसायीतस्यधू
र्वतेःधूतस्तरीकर्मणः
तस्यवाधकर्मणस्तस्य
दंहिंसकत्वाच्चकर्मणः

अरस्यवह्निन्यर्पितेऽग्नेरुत्तरेऽसा। यतोऽयमग्नेर्धूरुक्तस्तामेवधूरंविहंसयति

स्कंधस्य

र्वतेर्वधकर्मणोऽयमपीतरांधूरंतस्मादेवविहंतिवधेहंरयतेर्वोरिति। वहस्यविहंतिरनसोवाधरणांशम्योतराजा नड्वान्
धसंबंधाऽवतिलिंगाच्च। तस्यवाएतस्यानसोग्निरेवधूरग्निर्हवैधूरस्यायएनद्वहंत्यग्निर्दग्धग्निर्वैषांवहंनवतीति। अतोन्यत्रोपचा
रवृत्तिर्यथायथा। धूर्नेदाच्चोभयोरग्निमर्शनं। तत्संस्काराच्च। दक्षिणाग्निरुत्तरांश्रपयतउत्तरा। उदकंसंस्रवतासंपत्तेः। स्मर्यतेहि
सर्वत्रोदकंसंस्रवतालिंगंचनवति। तथाह्युदग्नवति। तथोदीचीनवतीतिच। केचित्त्वेकस्याएवधुरोग्निमर्शनमिच्छंति। वाक्यशे
षात्। अग्निर्वाएषधुर्यस्तमेतदेषप्रजनवतिहविर्ग्रहीष्यंस्तस्माएवैतन्निह्नुतइति। एकत्वादनेःस्तुहदेवनिह्नवइति। तत्पुन
रेतदर्थवादस्यायं। अनोवयवसंस्कारस्यात्रानोचसंस्कार्यौनिनौ। प्रतिसंस्कार्यंचसंस्काराद्वृत्तिर्न्याय्येतिनेदंनाग्निमर्शनमि
तिसंप्रदायः॥छ॥देवानामित्यप्तंननस्यपश्चाद्दीषाः॥ अग्निमृत्यजपतीतिसूत्रशेषः। अथजघनेनबर्हिषोभीषामग्निमृ
त्यजपतीतिश्रुतत्वात्। सवायमनःसंस्कारत्वानप्रतीपमावर्तेतेतसंस्कारस्यमंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यांदेवानामसिवह्नि
तमस्यित्येवमादिनाऽनोनिधीयतेनेषेति। अनएवैतदुपस्तोत्यप्तंनुनाऽनोमनसोहविष्कृतोनिचवाक्यशेषः। स्त्रियंच
रातेंदेवानांतमग्निजननेनपर्याप्तं॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मंत्रश्चोदिता[illegible]र्घानिधीयतेपिदृण्यज्ञेविपरिणीयते।पितृणामसिवक्षितंपितृहूतममितिच।देवशब्दस्यप्रकृतदेवत्व
नत्वात्।वस्तुनंचात्रासमवेतंद्वयोर्हिदेवतयोर्बोधकत्वंश्रूयते।तेनविकारएकदेवत्येवस्तुनस्याविपरिणामइतिकेचित्।
तदेतदनुपपन्नमिवस्तुनस्याप्यत्रसमवायात्।बहवोह्यत्रदेवा अग्निरग्नीषोमौचेति।नचाग्नीषोमयोःसमुदितयोःदेव
तात्वादेकत्वंनैतदेवंसमुदितयोरपिदेवतात्वेदेवशब्दस्यप्रत्येकवृत्तित्वं।अग्निर्देवःसोमोदेवइतिप्रसिद्धेः।मंत्रलिंगाच्चादे वो
अग्निर्देवःसोमइतिच।नचात्रा वयवभूतोग्निःसोमोवानास्तिविशिष्टएकोनदेवतात्वानावः।इष्यकृतहिताङ्गपत्ने
समुदायाच्चतद्धितप्रत्ययदर्शनात्।समुदितयोश्चदेवतात्वेग्नेःसोमस्यवास्त्येवसमवायः।एवंचसतिअग्नीषोमाभ्या
मितिद्विवचनोपपत्तिः। अग्नीषोमयोरुक्तिमितिचायुक्तंअपिष्टोवादेवतान्यत्वादितियुक्तंतदग्निसहि
तस्यसोमस्यचदेवतात्वेनसमवायस्तुसोमेपिननिवार्यते।अथदेवतैवदेवशब्देनोच्यते।तथाचसतिश्रा
तिपदिकार्थस्याप्यनन्यत्वात्पितृयज्ञेदेवशब्दस्याप्यविपरिणामःपितरोपिहिनोदितत्वादेवताशब्देनाभिधत्तेंशकांतेनात

देवदेवताशब्दस्यप्रकृतेवंसमाहितंवर्

वि

तश्चदेवताविषयोदेवशब्दइतिअविपरिणामः।अथतत्रपितृशब्देनचोदनापि हन्यःसोमवद्यःपितॄन्योबर्हिषद्यइति
नचपितरोदेवशब्देनाभिधत्तेंशकांतइतिविपरिणम्यतेदेवशब्दःनैतदेवंदेवताविषयेहिदेवशब्देपितृणामपिचोदित
त्वादेवताविद्देवशब्दप्रयोगोविरुद्धएव।अथशब्दांतराभिहितेषुदेवशब्देनघवर्त्तेतइतितथासत्यग्न्यादिष्वपिदेवश
ब्दप्रयोगोऽस्त्वितः।अत्रापिहिशब्दांतरत्वमग्नेयोग्नीषोमीयइतिःस्यांस्तुविशेषइहतद्धितस्तत्रचउर्थीनचचोदितएवदेवश
ब्दोन्यत्रापिप्रयोगादित्यतः।अथदेवशब्दोयोगादन्यादिष्वेवर्त्तते।दानाद्देवइतितथापिपितृयज्ञेअदृष्टएव।पितरोहि
तत्साध्यक्रियानिर्वर्त्तिकारेणफलदानोद्यतइतितदेतदप्यसत्।प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयादेवशब्दस्यार्थप्रतीति
सामर्थ्यान्नचदानादेवत्वंसर्वत्रेष्यते।नहिसर्पत्यपिगोधसर्पशब्देनाभिधत्तेंशकांते।प्रत्ययस्यविशिष्टजातिविषयत्वा
च्चुजंगएवसर्पशब्देनाभिधीयते।तेनेहापिप्रत्ययस्यविशिष्टार्थेप्रवृत्तित्वाद्देवएवदेवः तेषांचबहुत्वासमवेतंवचनंन
चैवमपिदेवद्वित्वं।अग्नेरुभयत्रैकत्वात्।नैतदेवंएकोहिदेवोग्निरपरःसोमसहितोयइतिबहुत्वानुपपत्तेरेवमपिदेवाना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मित्यु

मितिषष्ठी बर्हवचनमनुपपन्नंनहितदनःपृथगभिनमसोमेनचसंबध्यते।इतरेतरसव्यपेक्षयोर्देवतालाभाद्यथा च
देवानांदेवतालंतथातदर्थहविर्धरिणाद्वारेणानोदेवानां यते।सत्यमेतदेवंमंत्रेदेवशब्दस्यबर्हवचनांतलाभेषांचसाक्षा
दनःसंबंधभावात्तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणानःसंबध्यतइत्यदोषः।ततश्चविग्रहएवदेवत्यद्विदेवत्ययोर्देवत्यासिदेवयो
रसीतिचयुक्तरूपतरंवचनं।लिंगमपिवाचसमवेतंविशिष्टलिंगत्वादग्न्यादीनांततश्चादित्येध्यादेव्याश्चसीतिप्रयोगः।नच
देवशब्दोदेवताशब्दवदविशेषलिंगः।येनादित्येध्यामध्यविकृतःप्रत्ययेन।देवीवाचमज्ञनयंतदेवाइतिदर्शनात्।तथादेव्य
नुमतेदेव्यदितेदेवीशपथतिचेति।केचित्तुलिंगवचनयोरसमवायंमन्यमानाश्चपरिणामिमिछंति।तत्पुनर्विचारणीय।
यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानकेविपरिणम्यते। वोदितार्थोनिधनात्।छ।।विष्णुस्त्वत्यारोहणं।विष्णुस्त्वत्यनेनमंत्रेणा
नसोदक्षिणंचक्रमारोहति।एवंहिश्रूयते।सज्ञघनेनगार्हपत्येधागीषमनोवस्थितंभवति तस्यदक्षिणंचक्रमारुत्यानसो ६५
धिर्निर्वप तीति।छ।।प्रेक्षतउवातायेतिहविष्यान्वाहीन्यवाचा।तच्चैतद्विःप्रेक्षणंनानाबीजेष्वांतसंस्कारात्यतिबो

ह

जभावर्त्तते।मंत्रश्चक्रियाशेषत्वात्साकांक्षत्वाच्छेरुवातायेत्यस्यभवेत्यध्याहारः।नन्वाथर्वणिकप्रेक्षतइतिप्रेक्षणस्य
वादितत्वात् श्रौतक्रियापदाध्याहारएवन्याय्यः।सत्यमेवंयत्रतेनैकवाक्यतोपजायते।इहत्वनरुवातायेतिविस्तीर्णता
हविषःप्राणायवातायप्रार्थ्यते।नचासौप्रेक्ष इति क्रियापदेनशक्यतेनिधनं।तस्माद्यथोक्तएवभवेत्यध्याहारः।छ।।त्र
पहतमितिनिरस्यत्यन्यत्।हविर्द्रव्यव्यतिरेकेणयदन्यत्तोष्टादितदपहतमित्यनेनमंत्रेणनिरस्यति।रक्षोनिधनयत्वाद्ध
मंत्रस्योदवोपस्पर्शनंभवति।प्रतपनमंत्रेचैवं।नानाबीजेषुचशक्यत्वाद्यगपदपद्रव्यनिरसनंभवति।छ।।त्र्यविद्यमाने
नित्यृशेत्।त्र्यनिमर्शनेव्ययमेवमंत्रः।त्र्यथापास्यत्यपहतोरक्षइतियुद्यत्रविविदापन्नंभवति यद्यनान्येवमृशेदितिश्रु
तत्वात्।नानाबीजेषुचभेदेनानिमर्शनसंस्कारः ततश्चमंत्रावृत्तिः।छ।।ध्येतामित्यालभनते।हविर्द्रव्यंप्रकृतत्वात्।एवंसि
द्धेयुलूनिरनिमर्शनंस्यात्।मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यांयत्कंतांपंचेतिनिबर्हउपंचेत्येतदङ्गंभवति।तथापंचवारंमार्ष्टुं
वयःपक्षावेयज्ञस्तधशमेवैतदत्रदधतीति।नवोपदेशात्।नादात्मंत्राणांचाविधेयत्वात्।यत्कंतांपंचेतिचयहणाप्ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

=१परिवृत्तनिवेत्यादि ननु-ऋनसेः परिवृत्तत्वे नतमोरूपमापद्यते चक्षुरितिवाक्योपात्तस्त्रीयते नन्वाङीसोनोऽनेनातश्च पात्रीपदेतस्य
वाधः स्यादिति चेन्न एकदेशत्वन्न्यायेन निवारकत्वात् तस्य च पात्रीपदेसमत्वात् वाक्यशेषपरिहारः पाक्षाक्षोनमर्थवादप्रायत्वमिति भावः १

नञ्चैतदृक्संनिरोधेपजातश्रमापनोदायेक्षणंपरिवृत्तमिववारेतदनोभवतितदस्यैतच्चक्षुःपाक्यृहीतमिवन्नवतियज्ञो
विस्वरहर्दवाः सूर्यस्तस्वरेवैतदतोन्निविपरुपनीतिलिंगात् प्रयोजनंनिर्वर्षणावेनभवति॥छ॥ दृ॰ हंतामित्यवरोहतिऋन
सः॥गछत्वर्वतरिक्षमितिऋषणस्यपश्चाच्छादयतिदृष्टिवास्त्वेतियोयदाऋषणःऋग्निशब्दश्चात्रऋषणाग्निविषयोनदेवता
वचनःसंनिधानात् प्रयोजनंविरुतावविपरिणामः॥छ॥पात्र्यांवास्कोपहितायां॥एतदनःसंबंधिप्रतिपत्तव्यंउतोपात्रेदक्ष
नातिहिसमामनंतितदा॥छ॥धूरीषारोहणादिशब्दैस्तन्नालक्ष्यतेनपतिशब्दोपादानात्
विलिंगाऋविवचनसामर्थ्यात्विनियुज्यंते ऋनंतरायसुतहियऋ॰विनपेदिति॥दृ॰ हंतामित्यछानंऋस्मिन्ग्रहे॥छ॥ऊर्शो
समावघ्राणीयावनंतर्गभौऊर्शोक्षिनन्निपवित्रेस्थऽइति ऋघ्राणीयावयवंतोऽनंतर्गभौयोरंतर्मध्येगर्भोनस्तः तोऊर्शो
क्षिनन्निपवित्रेस्थऽस्त्यनेनमंत्रेण॥छ॥त्री न्वाक्षिनन्नीत्युवर्त्तेतत्रमंत्रोनस्यात्द्विवचनात्पवित्रद्वयपक्षेचछनार्थत्वात्
स्याद्वार्थोनिधनसामर्थ्यात्वार्तिपदिकार्थस्यविद्यमानत्वात्द्विवचनस्यासमवायानेतिचेत्मा भूत्समवायः गुणोहि

६६

=२ननु ग्रहेग्रहितमित्यनेनविधानात्कस्येवस्यापनेस्यादितिचेन्मैवं मंत्रविधानात्कस्येवस्यापनेस्यादितिचेन्मैवं मंत्रविधानात्
नेनिनिवचनक्रियतेऽत्यदोषः॥अन्यथाचशोरोत्येवशोरणीसऊनेविवचनाश्रुतिर्बाधेनस्यात्॥८
वेतिशणीपुपवित्रेनवतसेतनत्यादनेतिताएवस्थानेदर्शपूर्णमासदितन्नतिः८

संख्याप्रातिपदिकार्थःप्रधानस्यतः॥नचगुणानिधनेनप्रधानस्यनिधनस्यनीतिशक्यतउत्सृष्टुंतस्मात्त्रिवपकेपिमं
त्रःप्रवर्त्ततएव॥छ॥हविर्ग्रहणमपःऋलताभ्याउत्सुनातिसवितुर्वऽइतिहविर्ग्रहणीतिनहविर्ग्रहणविवक्षया किंतर्हिऋ
ग्निहोत्रहवण्योचतुरोमुष्टीन्विर्वपतीत्यामनात्ऋतस्तद्विवक्षेयंप्रयोजनंग्रहणाभावेपितत्रापःक्रियन्तानाभ्याउत्सुनाति
सवितुर्वऽइत्यनेनमंत्रेण॥छ॥तास्तानंतयोःताऋापःपवित्रयोःस्तानंवचनसामर्थ्यात्पवित्रेनिधग्रहणीतास्वितिचान्ना
त्॥छ॥सव्येऽलादक्षिणेनादिंगयतिदेवीरापऽइति उदिंगयतिउर्द्धंगमयतिदक्षिणग्रहणंशक्यमवक्तुंसमाचारात्सोमेः कर्त्तव्यंवा
सव्येस्थितानामेवग्रोहणीनाउदिंगनंयथास्यादितियज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानकेयथार्थेविपरिणम्यतेग्रोहितास्थिति
तासांग्रोहणंतान्यएवाज्यएवदेशेनेतिसंप्रदायःनेत्यपरेस्वात्मनिक्रियाविरोधेतानहिग्रोहणेकर्मतावरणंताचतासां
संभवतीतिस्वन्याश्चनेपादिश्यंते तस्मान्मंत्रोच्चारणमेवतदेतान्योनिक्रुतइतिचलिंगात्ऋतश्चनस्तासांग्रोहणमित्यस्य
मंत्रसंस्थात्हविश्चेतिग्रोहणक्रियाउत्कर्षणार्थत्वाच्चानुपपत्तिश्चतस्मात्संप्रदायएवज्यायान्ऋथतानिरेवग्रोहणंवि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रुध्येत। ततः प्राणीतेन प्रविष्यति। निरुक्तश्चार्थवादः प्रायः॥ छ॥ हविश्चाग्नेयेत्वाग्नीषोमान्यांवेति॥ अत्रक्रियापदानावा
न्॥ अधस्तनसूत्रोपात्तंप्रोक्षणक्रियापदंचशब्देनानुरुध्यते। तच्चपथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानंसत्प्रोक्षतीति वि
परिणतरूपमनुष्यरुध्यते॥ छ॥ यथादेवतमन्यत्रुतंव्याख्यानं॥ छ॥ पात्राणिदैव्याय्येति प्रोक्षतीत्यनुवर्त्तते। तेचधर्मतिब
द्धत्वेनसामर्थ्यात् उत्पन्नस्यप्रोक्षणमित्येके। तत्रप्रोक्षणस्यपात्रोद्देशेनविधानात्। संप्रदायस्यचाचोदितत्वात्। प्रतिसंस्का
र्यत्वसंस्कारार्हतिन्यायात्। तस्मात्प्रतिपात्रमेव। अजऊर्णनंउरुज्ञार्थंग्रहणार्थंवा। एताउत्पाउषसःकेउमत्रतेतिवत्। देवशब्दस्यस्थाने
पितृयज्ञेप्रधनार्थेषुपात्रेषुशूर्पकपालरुक्माजिनोलूखलमुसलादिष्वपिदेवशब्देनप्रयोगः। यानिलिंगप्रधनार्थानिप्रत्ता
द्वियार्थानितेषुदेवपितृशब्दप्रयोगः। यद्धतत्रापिदेवबर्हिषितत्रदैव्यायेत्येव। पात्रप्रोक्षणेचविनियोगक्रमः क्रमांतरान्नावा
त्॥ छ॥ असंचरेत्प्रोक्षणानिधर्मशर्मासीतिरुक्माजिनादानं॥ सर्वासंचरः प्रणीताहवनीयांतरालंतानांतरेणसंचरेदुरित्य
रुक्त्वात्। यद्यपिवाहवनीयगार्हपत्यस्यांतरालेहविष्यात्रस्याप्यस्तिनांतरागमनप्रतिषेधेसतिअसंचरव्यपदेशोनवति।

तथापि प्रकरणसमधीतएवपरिशिष्यते। तांतरेणसंचरेदुरितिइतरस्यस्वसंविषयत्वात्। प्रोक्षणीशब्दश्चयौगिकोनजा
तिनिमित्तःसंस्कारनिमित्तोवा। प्रोक्षणानिरुक्तेजिताःस्रुक्संस्कृतेपिशब्दप्रयोगात्। प्रकरणात्पसर्गप्रत्ययसमुदायार्थस्या
वगम्यमानत्वात्। उक्षतिःसेचनेप्रशब्दश्चप्रकर्षेकरणेचप्रत्ययःप्रोक्ष्यतेत्रानिरितिचिंतायाःप्रयोजनं। अन्यप्रोक्षणीरुधेय आक्षणः
त्यत्रासंस्कृतापादीयंतेशर्मासीत्यनेनमंत्रेणरुक्माजिनदानं। रुक्माजिनमितिषष्ठीतत्पुरुषः। रुक्मस्यअजिनंरुक्माजिनं। न
कर्मधारयः। रुक्मंचतदजिनंचेतिऊनएतस्मिंगात्। सरुक्मोभवत्वाच्चारतस्यदेवाश्रुविद्यत्वमेवावछायानजरितिरुक्मउ
तिमृगोनिधीयते। प्रयोजनंमार्गयध्यास्यादिति। तदेतदादानमवघातार्थंतदभावेनावः॥ छ॥ अपेत्यपात्रेन्यवधनोत्यवधन
मिति॥ यद्यपिवापगमनक्रियाधर्मविषया। तथापिसामर्थ्यात्रुक्माजिनापनयनंप्रत्येतव्यं। तस्यस्वपनयनमंत्रश्रुयते। अ
तिनत्येवपात्राण्यवधनोतियद्यस्यामेध्यमभूतंस्यात्तदवधनोतीति। तच्चैतदवधूनंतमदृष्टार्थत्वात्रुक्रियते। रुक्मोनिधा
यकत्वाच्चमंत्रस्योदाहरणंनोपपद्यते॥ छ॥ प्रत्यग्रीवमास्तृणात्यदितास्त्वगितिचर्मणांग्रीवतोन्यूनतादपवादःप्रत्यग्रीवमिति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥छ॥सव्याङ्गुल्येनिदधत्पुलूखलमद्रिरसियावासीतिवा।सव्येनपाणिनाऽङ्गुल्येऊलाजिनउलूखलंस्थापयतिऽद्रि
रसात्येनमंत्रेणयावासीतिवा॥छ॥अतिलेत्कमयोःशेषःऽत्राद्रिगावशब्दावुलूखलंस्तोऽंप्रयुज्येतेनहीदमश्ममयमु
लूखलंवानस्पत्यइतिविरोधतःदृषद्बुध्नइतिचमंत्रवर्णात्सामर्थ्याच्च।अग्निनिहितमेवसव्येनपाणिनाभवतिऽथदद्रि
णोलूखलमाहरतीतिनहश्ममयमुलूखलंदद्रिणैकेनाहर्त्तुंशक्यते।तस्माऽउपचारादृत्याद्रिगावशब्दो।यउमंत्राभिधा
नसामर्थ्यमात्रेणैवाश्ममयतां नियमयंतितएवप्रष्टव्याः।किंचमुसलेपियावशब्दप्रयोगात् दृहद्भावासीति।असंशयंचत
द्वानस्पत्यं।अत्रकेचिन्नखनिर्भिन्नचरावानस्पत्यपदस्यस्थानेमानुषइतिविपरिणामभिक्षंति।तत्पुननीतियुक्तमिवानल
लूखलकार्यंघत्तावपिनखानांश्लाजिनेस्थापनमस्तियतोनतेउलूखलवत्कृलाजिनेवस्थितातूलनिर्हर्त्तुमुवंति॥छ॥हवि
रावपत्यग्नेस्तनूरितिऽग्नेस्तनूरित्यनेनमंत्रेणोलूखलेहविर्द्रव्यंभावयति।अग्निशब्दश्चनदेवतावचनोलिंगात्।यज्ञोहितेना
ग्निस्तनूरितियज्ञसाधनेयज्ञराब्दस्तस्यवाग्निसंबंधादग्नेस्तनूरित्युच्यते।तस्माद्धालनविधयोऽग्निशब्दःऽग्नीषोमयोश्चान

ग्निधानात्।प्रयोजनमवहृथेऽपांतनूरिति विपरिणामः।तत्रापिसवनीयैःसहानुधानात् असतिप्रयोजने दार्ष्टांतावहृथ
विषयतोहस्य।पिष्टयज्ञेचदेववीतयइत्यस्यस्थानेपिष्टवीतयइतिप्रयोगश्चोदितार्थोनिधानात्।वाचंविसृजतेएवंहिश्रूयतेया
वाऽमूर्हविर्यहीष्यत्वाचंयछत्रवैतांविसृजतेइति॥छ॥यजमानश्च॥नावंविसृजतइतिवर्त्तते॥छ॥हविष्कृतावाहविष्कृदुद्धा
दनकालेवावाग्निसर्गः।तत्रापिहिश्रूयते।वाग्वैहविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजतइतिनत्वर्थेवादरूपत्वान्नायंविसर्गकालःसत्यमेवंहवि
त्रापिह्यर्थवादसरूपतैव।किंत्वनयत्राश्रितंविधिलमाचार्येणवाक्यांतराद्बाऊतश्चित्र॥छ॥नानावाजेघंत्येसामर्थ्यात्।नानावाजे
ष्वाग्निमंत्येवाग्निसर्जनमुताद्येयथादेवसूहविःषु।तत्रहविरावपनस्यश्रुतत्वात्कं धर्मं श्रूर्ष्यादानादेर्व्रीव्राषणमेकैवंहविस्त्यविधि
धर्मोवक्तव्यः।पदार्थस्यैतावत्वात्।तत्रयद्याद्येवाग्निसर्गे श्रूर्ष्यादानादेर्व्रीव्राषणधर्मानुग्रहः।अथांतेहविरावपनस्यश्रुतत्वा
त्कधर्मानुग्रहस्तत्रनियमानियमयोर्नियमसामर्थ्यादेत्यएववाग्निसर्गः।नहिश्रूर्ष्यादानादेर्व्रीव्राषणधर्मनियमश्रुतत्रयश्रुतत्वा
त्नियतइति॥छ॥हृहद्भावेतिमुसलमादत्ते स इदमित्यवदधातिहविष्येषुमुसलमितिवाक्यशेषःस्वायंमंत्रःसइदमिति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चोदितार्थोनिधनयत्वात् पिशङ्गेविपरिणम्यते।वचनलिंगयोस्तुल्यतंव्याख्यानं।।७।।हविष्मदेहीतित्रिराकृयति।हविष्मदे
हात्यनेनमंत्रेणात्रिःसंशब्दयतिहविःसंस्कृतंपात्रीमग्नीधंवा।।७।।अतःपत्न्यवहंत्यन्योवा।अतश्चत्वाच्चपात्रमादेवतस्निद्धः
वाच्यंवाप्रदानावघातस्याङ्गानप्रज्ञापनार्थत्वात्।तङ्कृतोवचनसामर्थ्यात्।हविष्मदेहीतिद्विरवघ्रात्राकृयतीति।अन्यशब्दे
नचनर्त्विक्व्यतिरिक्तोन्यउच्यते।अन्यस्याप्रकृतत्वात्।ऋत्विजांचपरिक्रीतत्वात्।सूत्रकारस्मृतेश्च।ऋत्विजोवैकोप्रकृतत्वा
दितितेनाध्वर्युव्यतिरिक्तोन्यःपरिशिष्यते।सचाग्नीध्संनिकर्षात्समाख्यातुश्चाब्रह्मापीतिचेत्।नतस्यवेदत्रयविहितकर्म
संबंधात्।समाख्यातुश्चाभावात्।नवतिचाग्नीधे ध्वर्युसमाख्यानंआस्मिन्मध्वर्योवाहनंक्रियंतीतिप्रकृत्यायते।त्रयश्चाग्नि
नेनक्रियंतिऋध्वर्युःप्रतिप्रस्थातागीध्रइति।तस्मादन्यशब्देनाग्नीदनिधीयते।।७।।आकृयत्याहत्यन्योदषडुपलेऽकुरोसा
तित्रिःशम्ययाहिर्दषदःसऋडुपलांहविष्मदाकृनंऊर्वीताध्वर्योवन्योदषडुपलेऽआहंतिशम्ययाकरणभूतयाहिर्दषदःस
ऋडुपलांऽकुरोसात्यनेनमंत्रेणाऽन्यइतिऊतोवचनात्।सयत्रैषहविष्मतस्तुद्दादयतितदेवोदषडुपलेसमाहंतीति

एषइतिसर्वनामशब्देनाध्वर्योपरामर्शादेवोदषडुपलेसमाहंतित्येवंशब्दोग्नीधंआह्ननेवर्ते
तेनविरोधाऽउपधमनवत्।तत्रत्रयःगृहीतकर्तृविशेषकंवचनंसवैदपालान्येवान्यतरऽउपदधातिदषडुपलेऽन्यतरइतिश
ब्दुनर्गृहीतःकर्तृविशेषः।अथहविष्मतस्तुद्दादयतीतिसमाख्ययाध्वर्युसयत्रैषहविष्मतस्तुद्दादयतितदेवोदषडुपलेस
माहंतीतितस्मान्नविरोधादग्नीदितिप्रयोजनमव्याप्तेरप्यध्वर्यावग्नीदेवाहननइति।।नन्वेवहिर्दषदंसऋडुपलामित्यत्र
त्वात्रिरित्यवाच्यंस्यादेतदेवंयदित्रिशब्देहंतिनासंबध्यतेऽयंऽमंत्रेणानिसं बंध्यते।त्रिःऋकुरोसीति।द्विर्दषदिसऋन्मे
त्रप्रयोगेत्रातेएवदृश्यवमादृत्तावितिमंत्रान्यासार्थोयमारंभःहंत्यसंबंधेऽनःत्रिशब्दस्यानुवादत्वंस्यात्।सचायमदृष्टोप
कारकःपदार्थइतिवक्ष्यत्यपरिसमाप्तेश्चसतियावऽऋकेनिवर्तते।।७।।वर्षवृद्धमसीतिशूर्प्यमादत्ते।अवहंतानिप्रहृतत्वात्।
प्रतिवेनिहविरूपतिसएव।।७।।परास्तमितिनिष्पुनात्यपहतमितिऽग्रनिरस्यति।अध्वर्युरनवघातशेषत्वात्।नचैषा
प्रसिद्धियदवहंताऽषान्निरस्यतीतिप्रतिपत्तिश्चैषा तदभावेऽभावः।।७।।वायुर्वैस्तिविविनक्तिऽइथकृकरोतितंऽलो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नूक्णांश्च विश्वदीकरणाय। तच्चैतद्विदीकरणं उषनिरासनात्सर्वं प्रतिपत्तव्यं। सामर्थ्यादेषनिरसनेऽपि वंसनिनवि
उक्तं च विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति। सत्रक्रमश्चयथाश्रुतीत्यदोषः। सचायमवधातः। ऋक्षाजिनादानादिउषविघ्नमोक्षांतः। तत्र
नाग्नावीतेष्टोहविरासपनमुसलयोजनहविरुदपननिष्पवनविवेकीकरणानिनेदेनमंत्रवंति। हविष्यरक्षान्मंत्रस्यशेषतं
त्रिणा॥ देवोवःसवितापात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरित्यनुनानाबीजेष्टावासंनिपातान्नेत्रेणाभिमंत्रणं॥८॥ त्रिःपलीकरोतिदेवे
भ्यःशुंधध्वंदेवेभ्यःशुंधध्वमित्येकोपलीकरणंकरणविमोकः। तच्चकर्तव्यंदेवेभ्यःशुंधध्वमित्यनेनमंत्रेणावीक्षतिपलीक
रणमंत्रादृतिपशानहिप्रतिग्रहारंमंत्रातन्निर्युज्यते। पितृयज्ञेचपितृभ्यःशुंधध्वमितिविपरिणामः॥८॥ पलीकृत्यकरणान्नि
दधातिपलीकृत्सेवोतेत्येषागमादेवतलिंगैःस्यात्प्रतिपलीकरणंकरणनिधनंयथास्यादिति॥८॥ पेषणोपधननेयु
गपत्सर्वेकपालोन्यवान्यतरंउपदधातिदर्शउपलेऽन्यतरंइतिहिप्रकृत्यसनामनंति। तद्वाएतद्यज्ञंयंसहक्रियतइति। ७०
तत्रपेषणमंतरंगत्वादधर्युःकरोतिबहिरंगत्वात्वोपधननमग्निर्देवतेतितत्रश्रुतिपाशनुसारेणसर्वमुपधनन

१ सकपालेनमाग्नेधृवि॥ रसीतिश्रुतिपाशनुसारे

सकपालाना
मुपधाता

४ नानावीजेष्टोत्रिरुपदधातिदर्शउपलेऽन्यतरंइतिव्याख्यातं। नचैकपालाव्यतिरिक्तमन्यत्रेतिएकपालादित्यर्थः। ननुवेषणाभिमर्शना
दिषेकपालत्वमस्येष्टेनचपालेपालकृदेवेषणादिकंनास्तीतिक्रियाभेदात्प्रतिनक्षत्रेष्टिप्रतिनुखभावेनपदनमनुष्ठाप्योग्नेय
नवतीतिप्राप्तौ। मन्त्रवर्णस्यसर्वोपिमन्त्रःप्रतिनुखंनपदनीयः। आर्थत्वेनतन्त्रमुपकुर्वंतेईषणादेःमन्त्रोनोयेनसन्निपा
पानिनःसन्त्रत्वेनतुशेषोन्यत्रेतिन्यायेनअन्यार्थंपुनरनुष्ठानमर्हति॥८

नूक्णांश्चविश्वदीकरणाय। तच्चैतद्विदीकरणंउषनिरासनात्सर्वंप्रतिपत्तव्यं। सामर्थ्यादेषनिरसनेऽपिवंसनिनवि
उक्तंचविरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति। सत्रक्रमश्चयथाश्रुतीत्यदोषः। सचायमवधातः। ऋक्षाजिनादानादिउषविघ्नमोक्षांतः। तत्र
नाग्नावीतेष्टोहविरासपनमुसलयोजनहविरुदपननिष्पवनविवेकीकरणानिनेदेनमंत्रवंति। हविष्यरक्षान्मंत्रस्यशेषतं
त्रिणा॥ देवोवःसवितापात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरित्यनुनानाबीजेष्टावासंनिपातान्नेत्रेणाभिमंत्रणं॥८॥ त्रिःपलीकरोतिदेवे
भ्यःशुंधध्वंदेवेभ्यःशुंधध्वमित्येकोपलीकरणंकरणविमोकः। तच्चकर्तव्यंदेवेभ्यःशुंधध्वमित्यनेनमंत्रेणावीक्षतिपलीक
रणमंत्रादृतिपशानहिप्रतिग्रहारंमंत्रातन्निर्युज्यते। पितृयज्ञेचपितृभ्यःशुंधध्वमितिविपरिणामः॥८॥ पलीकृत्यकरणान्नि
दधातिपलीकृत्सेवोतेत्येषागमादेवतलिंगैःस्यात्प्रतिपलीकरणंकरणनिधनंयथास्यादिति॥८॥ पेषणोपधननेयु
गपत्सर्वेकपालोन्यवान्यतरंउपदधातिदर्शउपलेऽन्यतरंइतिहिप्रकृत्यसनामनंति। तद्वाएतद्यज्ञंयंसहक्रियतइति। ७०
तत्रपेषणमंतरंगत्वादधर्युःकरोतिबहिरंगत्वात्वोपधननमग्निर्देवतेतितत्रश्रुतिपाशनुसारेणसर्वमुपधनन

१ सकपालेनमाग्नेधृवि॥ रसीतिश्रुतिपाशनुसारे

सकपालाना
मुपधाता

४ नानावीजेष्टोत्रिरुपदधातिदर्शउपलेऽन्यतरंइतिव्याख्यातं। नचैकपालाव्यतिरिक्तमन्यत्रेतिएकपालादित्यर्थः। ननुवेषणाभिमर्शना
दिषेकपालत्वमस्येष्टेनचपालेपालकृदेवेषणादिकंनास्तीतिक्रियाभेदात्प्रतिनक्षत्रेष्टिप्रतिनुखभावेनपदनमनुष्ठाप्योग्नेय
नवतीतिप्राप्तौ। मन्त्रवर्णस्यसर्वोपिमन्त्रःप्रतिनुखंनपदनीयः। आर्थत्वेनतन्त्रमुपकुर्वंतेईषणादेःमन्त्रोनोयेनसन्निपा
पानिनःसन्त्रत्वेनतुशेषोन्यत्रेतिन्यायेनअन्यार्थंपुनरनुष्ठानमर्हति॥८

५ परित्यज

४ ग्रामंनपक्वंन्यमिनीमामादं
मनुष्यागांसोन्यपाकहेतुत्वं

५ परित्यज

मुच्यते॥८॥ दृष्टिरसीत्यपवेषमादायापानस्त्यंगारान्त्राचःकरोति। उपवेषोंगारापोहनसमर्थंकाष्ठं। तद्दृष्टिरसीत्यादा
य अपायस्त्यनेनमंत्रेणप्राचोंगारानुद्हति। तच्चैतदंगारापोहनंदेशस्त्वनार्थीरिक्तेहिदेशेकपालोनियोपधीयेरन्निति। स
वंवसतिवविद्यामपोहनाभावःध्मनार्जनस्यचदेशरेचनस्तोपकाराभावात्। अंगारेषुहिधिअर्थणस्तुनयोरपिप्रसिद्धम्। ध्मनंवि
वेविदनेनमंत्रेणांगारनिरसनमेवकुर्वंतिमंत्रलिंगात्। अपाग्नेअग्निमामादंजहिनिःक्रव्यादंसेधेतिअपनुत्यैनंमामादंनि परित्यज
धेधर्वंक्रव्यादंमितिवाक्यशेषाच्च। एतावेवैतदंशावतोपहंतीतितदेतदनुपपन्नंविधानात्। विध्यंतरषेशेत्वाच्चास्तिस्त्रवि
ध्यंतरंतेनप्राचोंगारानुद्हतीतिमंत्राणांवाविधायकत्वंयुक्तंऋतुद्हनमात्रमेव। अपिवाग्न्यसंगेदोषादृष्टत्वेतीरहत्वा
एवनवति योग्निंहरंजनतीति॥८॥ आदेवयजनमित्यंगारमादायकपालेनावष्टादयतिध्रुवमसीतिद्यद्यपिचांगारोद्वितीया
कपालेचष्टतीया। तथाप्यंगारस्यनिःप्रयोजनत्वात्कपालस्यस्वप्रयोजनत्वात्। कपालोर्थीनैवांगारस्यकपालधर्मोपिसंसर्ग
मध्यमेनकपालेनान्वपदधातीति मध्यमसंयोगात्तद्धर्मएवायंनकपालमात्रधर्मः। नचनर्जनेप्रवर्तते। अंगारेषुहितस्याधि

एककपालादिषु आद्योमध्योन्त्योवा इति वैजःउतकर्मणि स्वरूपाभिधाने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ एतां आपि इयजंवहेति वपि इयज्ञे वि परिणामः। ननु चाथ नसमवेतवचनः। नच त्रदेवाइज्यंतरशति तेनदेवया इंद्रयद्या
कथंचिदत्रोच्यते। देवेन्यार्थहविः अपणद्धारणदेवयाइंद्रमस्यापिनवति। यथा वदेवया इंद्र तथा मंत्रोनुवदति। तस्मात्समवेत वच
नः॥ छ॥ अमुष्येति द्विषछद्देनिचरन्। अमुष्यवधयेति अनिचरन्नामादेशति। द्विषछद्दमपनीयसचायं द्विषछद्दोनस्वरूपतो
गृह्यते किंतर्हि द्विषछद्दाछद्दांतरमपि। एवंचसतीहत्रादेशः सिद्धोभवति। विमिहैव द्विषछद्देनिचरतोनामादेशः ने
ष्यते॥ छ॥ अन्यत्रापि। अतोन्यत्रापि अनिचरतो द्विषछद्देनामादेशंकर्तव्यः। यथा द्विषतोवधेसुत्रास्यमववाधस्येवमादि॥ घ॥
सक्थांगुल्याशूर्पेणांगारंनिदधत्यनेनेति। अनिनिहितमेवसक्थस्यपाणेरंगुल्याभवतीतिशुनं। सचायंकपालसंस्कारलाभ्यति
कपालमावर्तेतागुणविभक्तिनिर्दिष्टमपिचत्रप्रयोजनवत्कपालमेवसंस्कार्यमांगारेणावोवास्यंतां। धावा रेऽसुमानीतिवत्
ऊर्जनेपिचोपरिष्टादंगारः प्रवर्तेतएवत्रादृष्टार्थत्वात्च रोस्वकपालकार्यपित्तेनतद्धर्मप्रवृत्तिः॥ छ॥ धरुणमितिपश्चात्। कपाल
मुपदधातीतिवाक्यशेषः। पुरस्ताद्धर्वनिति विज्ञायतेदक्षिणतः। प्रथमंकपालमंगारैश्चेतरत्रद्वितीयमुच्यते॥ छ॥ समंवि

स्थाप्यतां
वस्त्रे
७१

नष्टेदक्षिणतएवमुत्तरतश्चितस्थेति। समंविनष्टचितस्थेत्यनेनमंत्रेणाहेदक्षिणतएवमुत्तरतउपदधातीप्रदक्षिणक्रम
योगेनास्मार्तंचैतत्प्रदक्षिणंनश्रौतंततश्चतदपवास्मार्तमेवप्रायश्चित्तंभवति। समंविनष्टेत्यवाचोहेदक्षिणतएवमुत्तरतश्चिते
स्वशब्दानिधानात्। स्यादग्नीषोमीयार्थत्वात्। तत्रहिसमविनागउत्तावधिर्वेदक्षिणतश्चितिर्विनागाधिर्वा स्यात्। तत्रवेदोषः स
ख्याधिक्यमप्याशंक्यते। अथपुनः समविनागउत्तेयदधिर्वेविनागस्यतस्यदक्षिणतउपधानंसिद्धंभवति। मूलंवानचितस्थेति
॥ छ॥ एवमेकस्मात्राग्नीषोमीयस्यैकपालान्युपदधातीतिशेषः॥ छ॥ अधिर्वेदक्षिणतः। विनागाधिर्वेयत्रदक्षिणतउपधेयंक्रमेणैवनस
विपधनानंतरंस्मृत्युपयहात्॥ छ॥ मृगूणामित्यंगारैरभ्यूहतिकपालानीतिशेषः। सचायंमंत्रएकपोवेलेविपरिणम्यतेतपसा वाक्य
तप्यस्वेतिवचनस्यसमवायात्। द्विकपालेचतथेष्यमिति। अभ्यूहनंचकपाल नापनार्थम्। तत्रेषुकपालेषुयथाचरोडाशाः प
चित्। एवंचसतिकपालविधंतग्राहिणोपिधनानर्नस्यनांगारैरभ्यूहनंभवति। प्रसिद्धभावात्। अधस्ताद्धितस्यसंनापनं
प्रसिद्धमिति॥ छ॥ ४॥ उपसर्जनीरधिश्रयति। उपसर्जनाग्राह्येनसंस्त्वनार्थाग्रापउच्यंते। तदधिश्रयणंवतसानिःपिष्टानांमार्द्वंयथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यादिति। एवं च सति उरोडाशपाकार्थिएवैनाः। ततश्च यत्राश्रपणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यं। पिष्टयज्ञेचदक्षिणाग्नौश्र
पणविधानात् मंथक्षीरोपसर्जन्यधिश्रयणमपितत्रैवेतिसंप्रदायः। अत्रउनरधिश्रयणेऽतउपकारोमंथेत्वेषितव्यानेऽपि
सर्जनीगतेनोष्मणासक्तूनांपाकउपजन्यते पिष्टानामिवउरोडाशोतस्मादनधिश्रयणमेवन्याय्यतरमितिवाक्यं। करंभपात्रेऽपिवै
नउवोपधानसमनंतरंयुगपदुपक्रमानिधानात्पेषणमनिधेयंऽइतरथाहिउक्तपरित्यागोऽक्तोपादानंचाउक्तंस्यात्। नो
पसर्जन्यधिश्रयणविधानस्यायमनवसरइति। उच्यते। उपधानवत्पेषणेनसह योगपद्यंयथास्यादित्येवमर्थमिहानिधा
नं। तथाचविरोधमन्त्रोधएवकर्तव्यमत्रापि। यत्रउ विरोधेनास्तियथाचविधीतत्राध्वर्योरेवोपसर्जन्यधिश्रयणेकर्तव्ये। अप, यस्मिन्नधिकरणे
रेहूपधानसमनंतरमुपसर्जन्यधिश्रयणानिधानस्यप्रयोजनांतरंव्यावर्ण्यंते। यत्रोपधानंतदधिश्रयणमपितत्रैवाधिका ७२
राघ्यास्यादिति। एवंचोपसर्जन्यानयनकालएवतासामधिश्रयणं॥छ॥ऊर्ध्वाजिनमादत्तेऽर्वत्यतिऊर्ध्वाजिनं। ऊर्ध्वाजिन
स्ययत्कृष्णंधर्मनातमुपदिष्टं, आदानादिसव्याङ्गुल्यकरणांतंतदिहातिदिश्यते। उत्पत्तिवाक्यत्वात्। नत्वेतत्पेषणार्थत्वादपेषणे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्यात्॥छ॥ तस्मिन्दृषदंधिषणासीति। तस्मिन्कृष्णाजिनेदृषदमुपदधातिधिषणासीत्येनमंत्रेण॥छ॥पश्चाद्धम्यमुपो
दूखलमुदीचींदिशमिति॥उपरिष्टाद्वाक्यशेषात्। हन्तएव दृषदुपलेजिह्मैवशय्येतिजिह्मासंस्तुतिरंतरालवर्तिसामान्येननवाविरोधस्
हिरुध्यतेऽस्परिशय्योपहितयापेषणं। किंचान्यदधस्ताडुपहितादृषदः प्राक्पूर्वणातमुपजनयतीतिनिश्चलीकरोति। अतोदृष्टा
र्थत्वादधस्ताडुपधानं। लिंगाच्च। सयेऽघनेनशय्यांपिष्यमाणानामवशीयंतेपिष्टानिवातंडुलावेति। अधस्ताडुपहितायाएतऊर्ध्व
तिनापरिजिह्मासंस्तुतिरुपधानक्रमापेक्षया॥छ॥दृषद्यपलोधिषणासीतिपेषणार्थत्वाडुपजायादृषद्येवोपधानंघ्रायेति। ने
नशय्यायानदृषद्यपधानमितिन्यायेनिहितन्यायेसंस्तवनार्थंदृषदृणेहे॥छ॥धान्यमसीतितंडुलानोप्यपिनष्टिघ्राणायत्नेतिव्रीहि
मंत्रेधान्यशब्दःसत्वकेषुव्रीह्यादिष्वरूढःयद्यपिचधिनोतेर्धान्यमित्यवयवार्थोगम्यते। तथापित्रयस्यविशिष्टार्थविषय
त्वात् गोशब्दवदूढिशब्दत्वंएवंचसतिलक्षणयातद्विकारप्रकाशनंशब्दस्यायवगुजिक्रान्तपतिद्विकारएवेतिमंत्रःप्रयुज्यतएव।
शाक्वानामयनेचतरसमयाःपुरोडाशानवंतीत्यत्रतरसमसीतिमंत्रोविक्रियतेधान्यशब्दस्यजातिनिमित्तत्वात्। नउच्चर

ऽतोऽऽऽतिरव्यशब्देनधान्यविकारद्रव्यानिधनादत्रापितरसऽऽतिरव्यशब्देनमृगोसीत्यनिधनंकर्तव्यंएवंहितत्र
वचनंसंस्थितेसंस्थितेहनिगृहपतिर्मृगयांयातिसतत्रयान्मृगान्हंतितेनतरसमयाःसवनीयाःपुरोडाशानवंतीतितरस
स्यमृगःप्रऽतिरव्यंनैतदेवंप्रकृतोक्तस्यानुमानसामर्थ्यात् धान्यशब्देनलक्षणयातंडुलानिधनंइहचनःस्वायत्तेप्रयोगेनार्थाव
दशब्दप्रयोगोयुज्यतेतस्मात्तरसमसीत्येवंप्रयोगः।पिनष्टीतिवाध्याहारस्यार्थाक्षेपलात्।छ।।दीर्घामितिऽऽलानिनेष्टोहतिपरिशि
ष्टानिग्राह्यंचापिष्टस्यसतःनानाबद्धेषुचैवंवेष्टोहणंतंकर्तव्यंप्रसिद्धेः।।छ।।चरुषेत्वेतीतरेतेपिष्टानि इतिवाध्याहारस
सार्थंऽऽलात्।ऽऽणंचद्रव्यसंस्कारत्वात्तंडुलानामपिचर्विधौघवर्तते।।छ।।पिष्यमाणेऽनिर्वपत्यन्योमहीनामित्याज्यं।पिष्ट
तिपिष्टान्यनौधतेकपालान्यधेत्रऽआज्यंनिर्वपतीतिऽऽल्यालप्रवणात्।अत्रान्यशब्देनवैश्विद्यजमानोनिधानऽनिष्यतेऽधा
र्थेनाधेहिषेणोपधनयोर्व्यधितावितिं।तथाचसूत्रकारप्रस्तावं।निरुप्याज्यंवेदोसीतियजमानोवेदंकरोतीतितदेतदुक्तमि
वानातिं।यत्कारणंयत्किंचिदिहकर्तव्यंतत्सर्वंसृविस्रिःपरिक्रीतलादलिंगं।अतोन्यशब्देनब्रह्मानिधीयतेऽन्यस्त्यधुर्यसंनि

कर्षादृविगेवगृहीतंन्यायोनयजमानःसूत्रकारप्रस्तावाच्चवचनविरोधन्यामन्यइतियत्पुनरुक्तंनिरुप्याज्यंवेदंकरो
तीति।तत्रापिनसमानकर्तृकताधीः त्वाप्रत्ययादेशःनहत्राज्यनिर्वपनिधनंऽन्यत्रविहितलात्।तेनानिर्ज्ञातकालस्यवेद
वंधस्यकालंलक्षयितुंत्वाप्रत्ययविकारोल्यप्रयुक्तः।यथान्यत्रनिरुप्याज्यंत्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति।तस्माद्धलेवाज्यंनिर्वपे
तूनिर्वपश्चपात्रांतरेग्रहेषणं।।छ।।पात्र्याऽसपवित्रायांपिष्टान्यावपतिदेवस्यलेति।पात्र्यामावपनंसंयवनार्थम्।ततश्चवर्षि
ष्ठांतंडुलानांपात्र्यामनावपनंसंयवनाभावात्सपवित्रतावादृष्टोपकारिणीतिचरावपिभवति।।छ।।अपणास्यपश्चाडुपविशत्यं
तर्वेदिवा।ऽतर्वेदियहणाद्ध्रुवणोत्रगार्हपत्योनिवेशः।।छ।।उपसर्जनानामनयत्सन्यः। उपसर्जन्यशब्दो
ध्याख्यानार्थः।।छ।।पवित्राभ्यांप्रतिशृल्लातिसमापऽइति।तान्प्रानीयमानाःपवित्राभ्यांप्रतिशृल्लातिसमापऽइत्यनेनमंत्रेण।तथाच
नायंतेयथामंत्रोतेनयहणंभवति।।सचायमपांमनिधयत्वलातत्कार्यापन्नेपयसिदधनिघृतेचविपरिणम्यतेऽउपसर्जन्यत्
नयनंचचरावप्यकार्यजोपात् प्रवर्तनएव।।छ।।संयौतिजनयत्येवेति।।तच्चैतत्तिंडार्थत्वाच्चरौनभवति।।छ।।समंविनष्ट्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सऽहरिष्यन्नालभतऽइमन्नेऽइदमग्नीषोमयोऽरिति।समविनागोदृष्टार्थः।तस्मादवघ्नंतितस्मादपिऽषंतितत्सुनर्नानाकरोतीतिदृष्टार्थविगमात्।ततश्चैवस्मिन्नप्रवर्तते।केचिदाग्नेयालंभनात्दृष्टार्थानिनिर्दिशंति-अग्नीषोमीयालंभनमदृष्टायेतिमन्यमानाविकृतावग्नीषोमीयविकारएवेष्याग्नेयेऽप्यालंभमिच्छंति।तत्सुनरयुक्तं।दृष्टलाभस्यविनागदर्शनात्। ७५३
लंभःएवंसतितत्सुनर्नानाकरोतीतितस्मादेकेऽनालंभःसमंविनज्यालभतइतीयतापिसिद्धेयत्संहरिष्यन्नितिसूत्रयतितद्यस्ययस्ययदासंहारस्तस्यतस्यतदालंभोयथास्यादितियथाचरूणांपलीकरणंतेषोल्लस्यावेरूणांतरतिं॥छ॥यथादेवतमन्यत्।इतंव्याख्यानं॥छ॥इषेत्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यःअन्यश्चात्रब्रह्मानिधीयते।ध्रुवोऽसीयोर्ध्वधर्मा ध्रौव्यात्तो।रुचिक्रंदं लंबकर्म परिक्रयान्नादित्यक्रमःयाजमानंचपरिनाषितमेवप्रधानऽस्वामीफलयोगादित्येवमादिविरोधश्चप्राज्ञएवब्रह्मणियदन्यद्गृहणंकरोतितदविरोधेणोपसदादौब्रह्मेवयथास्यादित्येवमर्थमितिसंप्रदायः।अपरेत्वन्य ७४
इतिन्यायसूत्रमाऽः।विरोधंदेवान्प्राहुः।एवंसतिहितद्गृहणंकरोतिसदाएतदुभयऽसहक्रियतइतिप्रज्ञात्कृत्वाहविर्धानाएषत्वात्मनोयज्ञस्यरू

राज्यमर्क्षीयदिहहविर्धानेयेसंस्थासावर्क्षियऽवायमर्क्षस्ताऽनावनिंगमयावेतिएवंचाविरोधेध्रुवोरेवाधिश्रयणंस्यात्॥छ॥अपत्नीकस्याहवनीयेतच्छ्रयिणःअपत्नीकइतिनाविद्यमानयापत्न्याधिकारोनावात्।तस्माद्विद्यमानापिपत्न्यपत्नीवद्य
दारब्धस्तत्तदेतदुक्तंतथाचाहुःत्रयेहनियस्यपत्न्यनालंबुकास्यात्तामपरुध्ययजेतेतिआहवनीयश्चायिणोऽपत्नीकस्याहवनीयएवान्याधिश्रयणंनेवंकृतेसाहवनीयश्चायिणंप्रकृत्यायस्यापत्नीनभवत्यएवतस्याहवनीयेधिश्रयतीतिइतरस्योगार्हपत्यएवा॥छ॥घर्मोसीतिऽरोडाशंयुगपदाज्यस्यऽरोडाशयोश्चयुगपदधिश्रयणंतदाएतदुभयऽसहक्रियतइतिस्तूं।तत्राध्रुर्ध्रुवत्वादाग्नेयमधिश्रयतिअग्नीषोमीयमनीत्।ऊर्ध्वथाइतिप्रथयतियावत्कपालंमनतिदृंहणम्।यावत्कपालमित्यत्रेतिदृंहणाभ्यनावात् निषेधविषयत्वेमनतिदृंहणमितिउच्यते।कपालपरिमाणंसिद्धेयावत्कपालमितिप्रथनपरिमाणोपपत्तिःस्यात्।नऽकपालपरिमाणंसिद्धं।अतस्तत्परिमाणावधारणायानतिदृंहणंग्रहणं।तत्रर्थेऽतिसंयोगात्।तंनस्म अतिर
त्राप्तुंऊर्योदितिप्रज्ञासाश्वशफमात्रंऊर्योदित्यहैवमाऽरितिं।अनेकयजमानेचैवयथार्थमंत्रविपरि णामश्चरोचना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्यज्ञावात्स्थनात्रावः।यश्चनेयेधिश्रितःस्तस्यस्थनानिमर्शनेवरोतीतरथाहितस्रुक्पात्रसंयोगाच्छ्रपणेसतिश्रथन
मनुपपन्नंअग्निष्टत्पुङ्गिरनिमृशतिसस्रुत्रिवीवरोनस्यात्कार्यलोपात्॥छ॥पर्यग्निकरोत्यंतरितश्रस्रोंतरिताश्रयान
यतिसहाज्येऽवरोडाशा संयोगात्पर्यग्निकरणस्यापदेशित्वाच्चप्रकृतौधर्माणांसान्नाय्येप्रवृत्तिः।एवंचतद्द्वारेणश्रोपर्य
ग्निकरणविधनमुपपन्नंभवति।प्राकृपर्यग्निकरणात्स्थालीपाकपवनपात्र्यंशुलिप्रक्षालनंघीकर्तव्यानहित्योरुत्पत्तिश्रो
दिताप्रतिपत्तिमात्रविधनंतुस्तिसामर्थ्यादपिस्रुक्रमोवसांउशक्यते॥छ॥देवस्त्वेतिश्रपणंदर्शतीतिवाक्यशेषःसाम
र्थ्याच्चरोरधस्तात्॥छ॥मानेरित्यालभतेतश्चैतद्धृताश्रतसंवित्त्यर्थंतमग्निमृशतिस्थंतंवेदानीतिश्रयतेप्रयोजनंधनानां
मलावेनिमर्शनस्यदर्शनात्यावत्संवित्तेःसंवेदनएवास्तितिचेत्नोलंनेपिसामर्थ्यप्रेरितापितत्वात्।अतस्तद्द्वारायाप
त्तिः।वरोवस्यादकार्यलोपादालंनात्।अतमेरुरितिस्थानेवनिवासयतिस्मनावेदेनोपवेषेणवा।श्रश्रतयोःश्रपणप्रदानो
र्थंस्थतग्रहणंइतरथाह्यवाचंस्यादितिस्मनानिवासंति।श्राछादयतिवेदेनोपवेषेणवावरणभूतेनाविरोधाच्चरु

वप्रवृत्तिरनिवासस्याश्रनेकयजमानकेमंत्रस्यविपरिणामः॥छ॥पात्र्यंशुलिप्रक्षालनमाज्यस्थानिनयत्यनितप्प्रत्यग
सुस्पंदमानंन्निताग्नेत्रितिमंत्रेणाश्रज्यग्रहणंयागदेवताज्ञापनार्थम्।इतरथाहिदेवतोद्देशाभावेप्रतिपत्तिमात्रमेवस्या
त्।श्रथउनराज्यग्रहणेतउद्देशेनपरित्यागःकार्यःतथावनारादोषादेरुद्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमितियाज्ञिकाःश्रपरेउद्रव्य
प्रधनात्वात्तस्यचनारोदेवस्रुक्किंछुक्राइतिनोत्पत्तिमिछंतिश्रनितप्पेतिपात्रीस्थमेवोल्कयातापयित्वाप्रत्यगितिप्रत्य
ग्वनान्नघायुदत्वाश्रसंस्पंदमानमितिसमुपसर्गनिर्देशादसंगछतानस्पंदनमात्रप्रतिषेधःत्रिताग्नेत्येनिमंत्रैःप्रतिमं
त्रंनिनयामीतिवाक्यशेषः॥छ॥श्रन्वाहार्यंदक्षिणाग्नावधिश्रयतिश्रन्वाहार्यंदक्षिणाग्नौश्रोदनःततोदेवाएतांदर्शपूर्णमा
सयोर्दक्षिणामकल्पयन्यदन्वाहार्यमितिश्रूयतेदक्षिणाग्नावन्वाहार्यपचनातिविधनात्तत्राधिश्रयणंसचनोकृदग्निव्यव
छिन्नपरिमाणःस्यात्तपरिमाणांतरानिधनात्।श्रन्नस्यचलुप्यर्थत्वात्।उजेश्वदग्निप्रवृत्तिसंयोगात्।श्रनवधृतपरिमा
णत्वान्नेतिचेत्।स्यादेवंचित्यात्।उचितादिवुरुषाणांप्रसृतित्रयेणवृत्तिरिति।सचलोकिकउदकेपच्यतेसामर्थ्यादृहीतत्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रस्यनवेहप्राणीतमुपदिश्यते। परिक्रयार्थत्वाच्चास्योदकस्योषार्थरूपतातस्मान्नप्राणीतोदकसाध्यइतिसंप्रदायः। अपरेत्वा
वर्णयंतिसामर्थ्यपरिगृहीतमपियदेवसर्वोर्थत्वेनप्रकल्पितंतदेवगृहीतंन्याय्यं। नचसर्वोर्थत्वेबुद्धिद्विशेषआश्रयितुंश
क्यते। वेदमर्थंप्रति। प्राणीतंचसर्वार्थमित्यत्रकर्मोषार्थरूपत्वेपिवसतिक्रतन्निनिर्वर्त्यार्थउत्कर्षनैतिद्वारेणकर्मसंबंधेस्ते
वेत्यदोषः। अथनिर्दिष्टकार्यार्थतैवप्रणीतानांनार्थगृहीतार्थेना। तद्यथाहविर्ग्रहण्यामपःक्षालेत्यपउपस्पृशेत्येनिच। तथासत्य
प्राप्तिःस्यात्प्याण्योरवनेजनेप्राशित्रहरणक्षालनेच। अथकर्मसंबद्धपात्रसंस्कारःसरस्कुचेतनसंबंधविशेषादधुषा
ण्योरपिसंस्कारः शक्योवक्तुं। केवलंउतत्रकृतप्रयोजनतापात्रस्य। प्याण्योरवनेजनंउद्रिष्यमाणप्रयोजनं। नचैतनोविशेषः पि५
शक्योवसाउम्। तस्मात्प्याण्योरवनेजनपात्रप्रक्षालनयोःप्राणीतमेवोदकम्। संप्रदायेउपात्रप्रक्षालनएवप्राणीतमुदक मि
छंतिनप्याण्योरवनेजने। तत्पुनर्विचार्यमाणंनातिसमंजसमिव। उभयत्रहि याक्षिप्तमुदकंनस्वाङ्गानिदिशंति। तस्मादुभयत्रप्रा
णीतमुदकमिति। अन्वाहार्येउदक्याक्षिप्तमित्यक्रियाक्षेपाद्यद्विविशेषउपलभ्यतेतंतेःस्तुलौकिकमिति। ७ अत्रवाक्यतोपायनं ७६

उल्यस्फुतित्वात्। उल्यसूत्रेरंत्नसामर्थ्यात्। ७। अपरेणाहवनीयंवेदिरवनतित्र्यंगुलखातायाममात्रीपश्चात्परत्निप्राचीमपरिमिता
वाप्राक्प्रवणाउदग्ध्रमध्यसंगृहीतामग्निमन्निनोऽमो। आहवनीयमपरेणेतिऊक्तः। वाक्यशेषात्। सोयंविस्तुलनिःछंदोनिरुक्तःपरिगृ
हीतोग्निरुत्तानापक्रमणमासेति। वेदिरितिसंस्कारनामधेयं। तेनहिसमुद्रप्रयोगादाहवनीयवत्। प्रयोजनंसोमेधर्मप्रहरंति
रितिखननिःकरोत्यर्थः। अवरूपमेवाख्योतपदप्रयोगेणभवितव्यंतत्रकिंसामान्यरूपःकरोतिप्रयुज्यतामुतविशेषरूपःखनत्यादिरि
तिनत्वविशेषरूपेखनत्यादौप्रयुज्यमानेसामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमंतरेणापिकार्यसिद्धं तत्प्रयोगएवज्यायानितिखननतीति
सूत्रितंभाष्यपरिसमूहनादीनामन्यतमस्योच्चारणमस्तीतिचेत्तेपिहिवेद्यर्थाःखनत्यादिवत्। नत्वप्रकाशरूपत्वात्प्रकाशरूपोहि
खननतिर्वेदिस्वरूपं प्रकाशयतिननघेतरेमानादयः। तस्मात्खननिशब्दःप्रयुक्तः तथावश्यत्यत्रवेदिकरणंयथोक्तमितिखननिरब्रूयाद्
करोतिनानुवदतिखननाधिकारादाहत्र्यंगुलखातोत्र्यंगुलपरिमाणेखातस्यास्तिव्याममात्रीपश्चात्वपरिमाणात्व्याममात्रीपश्चात्प्रा
दित्याऊरितिवचनात्। अरत्निप्राचीं। अरत्नित्रयपरिमाणाप्राचीभवति। अपरिमितांवेत्ययमपरिमितशब्दोयद्यपिस्वर्वप्रमाणापेक्षयाब

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋतरस्कृदितोवर्तते।तथापिनञ्समास एवात्रगृहीतव्यः।किंकारणं।एवंहिश्रूयते।नात्रमात्रास्तियावतीमेवस्वयंमन्त्रसामन्येतन्मात्रवती
ऊर्यादितिनननपरिमि ताऋपरिमितेतिचेत्।यथावाऽनौऋपरिमितेष्टकेतितत्राप्यपरिमाणमेवशाङ्कंतेऋपरिमिताएवपरिस्थितउप
दधुरपरिमिनायज्ञमानारपरिमितालोकंरुणद्धीतिऊनएतदितिचेत्।लिंगात्।नवैमेसर्वाणिरूपाणिउपधत्तानिवैवरेचयथनवाभ्यापधे
नि।ऋनाङ्गिरपरिमाणंहउपपद्यतेऽइतरथाह्यतिरेक एवस्यात्।ऊनस्यापूर्तत्वप्रत्ययेरस्कापरिमाणंऋाहर्षं वत्सीलिश्रवाताग्निरस्थि
नउपधत्तेत्येवमादि।तच्चेतरपरिमाणवचनेऋपरिमितशब्दउपपद्यतेनान्यथातेनैतौद्वावेवयज्ञशास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचि
नौ।शेषास्कृदिवशेनबहुवावकाशानि।यथाद्वादशादीक्षाऋपरिमितावायथाचयूपेऽपरिमितोवेत्येवमादि।तथाचपरिशिष्टकारऋ
षिरपरिमितंप्रमाणंब्रूयादिति।प्रत्यस्तमितावयवार्थदृष्टिनयान्नपरिमितशब्दःऋत्येवबहुनिवर्त्तते।ऋपरिमितपक्षेपिवमानंवर्त्ततएव
नह्यपरिछिन्नेदेशेखननादिशक्यंकर्त्तुमितिप्राक्प्रवणासुदग्वेतिसमोहिदर्शइर्णमासयोर्दर्शोविहितःसमेदर्शइर्णमासाभ्यांयजेतेति
तत्रवेदेःप्राक्प्रवणानियमोवावनिकःसावैप्राक्प्रवणास्यादितिप्रकृत्याहऋथोदक्प्रवणेतिमध्येसंकारितेतिवचनान्मध्येसंगृहीतांऋ

ग्निमन्निनोऽसोमवतःतावपिचवेदिशब्दवाच्यावतःखन्येतेतावपिस्तरथाहवनीयमपरेणवेदिंखननीत्यपरस्तरवखननंतथावस्क
रकारःऋपोह्यबर्हिऽत्रिनिदधत्यंसदेशस्तंमयोस्तरणंदर्शयतिछा।ऋामूलोछेदनादोषधीनांवेति सामर्थ्यद्दृष्टव्यानहित्र्यंगू
लखातमूलोछेदनयोःसमुच्चयःसंभवतिऋंगुलस्यूनतिरिक्तंमन्यूनंचखातंत्र्यंगुलखातमित्यर्थतेऋस्मिंश्चपक्षेउषधीनांमूलान्यु
छेत्तवैरतिप्रैषःतच्चायंगृहीतेहतिवत्पामः।केचित्पूर्वसूत्रमाकारांतमेवऊर्वतिशुपांसुलुक्पूर्वसवर्णछेडोयोद्यायाजाजशतिऋकारस्या
कारऋादेशःछेदोवज्रावेनसूत्राणां।तत्रोत्तरंसूत्रंवामूलोछेदनादोषधीनामितिस्तशब्दाभिहितएवविकल्पःनहितरानीसाधिकोयर
मावादेशविकारःसचायंप्रैषस्तादर्थ्यात्खननकालएवदातव्यः।केचिदाहुःमूलेलोदनांततासारस्वतादिवि षयानहिदर्शइर्णमा
सयोर्वेधांमूलानिसंतिऊतस्तऽछेदनमितिऋपरेत्वमूलोछेदनस्यखननपरिमाणविषयत्वादिहाधिमन्यंतेएवंह्याहतस्माच्चंयु
जावेदिःस्यादितिउनश्चतऽतथानऊर्यादोषधीनांवैसमूलान्युपास्तोचत्तस्मादोषधीनामेवमूलान्यछेत्तवैब्रूयादितिऊषधिमू
लोचितखननपरिमाणंखेयमित्येतऽर्कंनवतितततश्चसर्वत्रसंभवात्सर्वविषयता।एवंचप्रकरणमनुगृहीतंभवतिछा।ऋाण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्यं डुरीषापसृकामस्य। वेदिं डुरीषमपनीयान्यत्डुरीष माहर्त्तव्यं। तच्चैतदनुमार्ज्जनात्पूर्वमामर्थ्यात्कर्त्तव्यं डुरुषार्थत्वाच्च विकृ
तावप्रवृत्तिः॥ ७॥ वेदिं परिसमूह्य विहतीयेग्नौ ऊत्तरतऊर्ध्वं करोति। परिसमूहनोर्ध्वकरणयोरग्नौ धः कर्त्तव्यवदेशसामर्थ्यात्। विह
तीयं वसामर्थ्यात्वेदेर्ग्रहीयं। तच्च पूर्वं विहतीयं। परिशिष्टश्रवचनाद्विपर्यस्योत्तरंसऊर्ध्वं करोति। आवार्ग्नि प्रायाच्च वालखोल्करावं
तरेण [redacted] संवरं करोति संनिहितोह्यवालखिल्यस्योत्करः पूर्वं विहतीयेनवति॥ ८॥ देवस्यत्वेति स्रुगादायसृष्टेऽध्वर्युत्वादक्षिणेना
तन्यजपतीऽस्यत्वाऽऽजरिति। आदानंसृष्टस्यस्रुस्येवसृष्टस्यसंस्रवमात्रंसृष्टमित्यपदिष्टत्वा त्स्रुयोजनमंतरायेस्रुस्रीमेवसृष्टादानं
आददेधरुंदेवेन्यरुति स्रुंगप्रधानदेवताविषयोदेवव्राह्यस्तदर्थंहिवज्रस्यासनं। वेदिनिष्पत्यर्थत्वात्। वेदेश्चांगप्रधानदेवतासंबंधेह
विर्द्धर [redacted] णार्थतयाशक्यतेतादर्थ्यंवदितुं। ततश्चपितृयज्ञेदेवपितृन्यरुतिविपरिणामः। दक्षिणेनाऽन्येत्यवाच्यंसामर्थ्यात्सिद्धत्वान्नहि
च्यैकृतस्यान्यथालंनःसंभवति। तेनसव्यपाणिस्थस्यैवालंनोयथास्यादितिं। अक्रियमाणेहिदक्षिणेनाऽन्येत्येतस्मिन्नुच्चाप्यालंनः प्राप्नो
तितन्माभूदितिदक्षिणयहणं। तच्चैतद्ग्रादानंजपश्चस्तंबयजुर्हरणार्थत्वान्नदर्भावेनभवति। तादर्थ्यंचतत्संनिधमवान्नानात्। तत्रचार्थस्य ७८

विद्यमानत्वात्सृष्टमितिचोपदेशात्। सृष्टस्यहिनिःसंदिग्धंस्तंबयजुर्हरणार्थत्वंस्रुस्यापितद्वत्तदर्थत्वैतै॥ ७॥ नोपस्पृशेत्स्रुग्घिरात्मा
नौतेनस्तंबयजुर्हरिष्यन्। उक्तंस्तंबयजुर्हरणाद्वज्रेणसृष्टग्घिरात्मानौनोपसंस्पृष्टव्योऽवंहिस्मयते। वज्रंप्रहृत्यतेनसऊशितेननात्मानमु
पस्पृशतिनसृष्टग्घिरात्मेति। के चित्त्वेतदनुपस्पर्शनमाहुर्मंपरिसमाहरिष्यंतिं। तत्रविशेषाभानसामर्थ्यात्स्तंबयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रेऽ
वयवंयोजयंतिं। स्तंबयजुर्हरिष्यन्वेसृष्टमिनिदधतीत्येवंतत्वननोपपद्यते। नह्युत्तरसूत्रेणसंबध्यमानः स्तंबयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवो
र्थोवात्रवति। स्तंबयजुर्हरणंहिबर्हरणादिडुरीषनिवपनांतंतत्रागदेववेद्यांसृष्टंनिदधतीयतापिसूत्रेणार्थः सिद्धयति। नार्थेनैनावं
यवेनाऽर्थसूत्रेवार्थवत्त्वं स्यावयवस्य। नोपस्पृशेत्सृष्टग्घिरात्मानौतेन कियंतंकालमित्यपिक्षितेस्तंबयजुर्हरिष्यन्निति कालसमर्पणेना
र्थवत्त्वावयवस्यऋपिस्ववज्रादानस्यस्तंबयजुर्हरणार्थतेत्यर्थंजपस्यापितसंस्कारद्वारेणतादर्थ्यमेव। तत्रवाक्यशेषः सऊशतेवैन
मेतद्यजुर्हरंतीतिं। सऊशतिशोतनकरणेतीरुं। दूरोतीत्येतदुक्तंभवति। उनश्चातेनसऊशितेननात्मानमुपस्पृशतिनसृष्टग्घिरात्मेतिं। तात्पर्यं
दूरणस्यस्तंबयजुर्हरणार्थत्वादनुपस्पर्शनमपितावदेवेतिगम्यते। तस्माद्यथोपवर्णितमेवास्मानिःसूत्रेणोपस्पृशेत्सृष्टग्घिरात्मानौतेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तंबयजुर्हरिष्यन्निति॥ छ॥ वेघोदृणंनिदधत्खदकृधिवैवर्मासीति॥ नाविन्यादृत्यावेदिं॥ नस्यधापिसंस्क्रियतेसूत्रदेशः॥ दृणंच ब्रह्मतत्वाधदातंतन्निधेयं॥ उदगितिचप्राङ्निवृत्यर्थंन॥ स्मृत्याहिप्रागयतोदगयतावाप्नोतितन्निवृत्तौवश्रौतायमुदगयतेगम्यते॥ न तश्चतदप्त्वारेश्रौतमेवधायश्चितंनवति॥ छ॥ दृष्टिविदेवयजनीतिदृणंतहितेप्ररेहेति॥ तच्चवज्रेणतदर्थत्वात्तदादानस्यादेवयज नीतिवास्यस्थानेपिदृयज्ञेदेवपिदृयजनीतिप्रयोगः॥ अंगप्रधानार्थत्वाद्देरित्यर्कः॥ दृष्टि वैश्वाङ्नवेदिरग्निधीयतेतत्संस्काराग्नि ग्रहणेः॥ ग्रहरणंचवेधोनदृणेऽन्तर्हितंसतिसूत्रितत्वात्॥ इतरथाहिदृणेग्रहरतीत्येवमवक्ष्यत्॥ अथखनरतर्हनिवचना त्तादर्थ्यमेवदृ णस्यनग्रहरणाधिकरणता॥ दृणएवग्रहरणमितिसंप्रदायः॥ छ॥ वज्रंगच्छेतिपुरीषमादत्ते॥ वज्रेणेहतंयत्पुरीषंतद्वज्रंगच्छेत्यनेनमंत्रेणा दत्ते॥ छ॥ वर्षंउतइति वेदिंप्रेक्षते॥ बध्नन्नेत्पुरुरवरवरोति॥ आतंपुरीषमितिवाक्यशेषः॥ ब्रह्मत्यनिदधातिबध्नन्देवसवितरितिश्रूयते॥ छ॥ ग्रहरणशेषोवाविशेषोपदेशात्॥ ग्रहियतेनेनेतिग्रहरणंमंत्रःग्रहरणशब्देनाभिधीयतेतस्यशेषएकदेशःग्रहरणशेषः॥ कुतएतत्॥ अ विशेषोपदेशात्॥ ग्रहरणंहिप्रकृत्यविशेषेणोपदिश्यते॥ सग्रहरतिदृष्टिविदेवयज्योषध्यास्तेमूलंमाहिंसिषमित्येवमादितश्चो मा

मोगितियावत्॥ यद्येवंरवंडशोध्रवसानंकृत्यंमंत्रलिंगादितिचेत्॥ एवंचेत्ग्रहरणशेषतेवक्ष्यति॥ लिंगमपिचक्रियाविहत्याग्रहरणशेषभावमुपयास्यति॥ अतितःरवंडशोविधूननमित्यपरे॥ तथाचसतिश्रुतिक्रियासामर्थ्याद्विकल्पोभ वति॥ एवंचसतिग्रहरणशेषोवाविशेषोपदेशात्॥ प्रतिकर्मवाषडंशःप्रयोक्तव्योविशेषोपदेशादितिएवमपिसत्यन्येन्यथावर्णयंतिमा ध्यंदिनपार्वेविशेषोपदेशात्॥ तत्रावांतरेऽविशेषेणोपदिश्यतेतेनाविशेषस्याविशेषइतितेनविशे षोपदेशादवयवत्रा एवप्रयोगइत्यवधरणाद्भाति॥ संप्रदायेतुविकल्पमेवेच्छंति॥ ग्रहरणशेषपक्षश्चेत्तूलंघुरीषादानवेदिप्रेक्षणउ शेषहरणा नि॥ छ॥ अपारुमितिद्वितीयंग्रहरणादि॥ अपारुमित्यनेनमंत्रेणग्रहरणादिद्वितीयंकर्मकरणांतंप्रतिपत्तव्यं॥ अररुर्दवै नामासुररक्षसनासेतिरक्षोनिधनयकृत्वाग्रहसोमंत्रः॥ ततश्चोदक्स्थशीनमत्रनवति॥ देवपिदृयजनाध्वासमितिचप्रयोगःपिदृयज्ञेदेव यजनंहिवेदिरग्निश्रेतान्नसोच्चपिदृयज्ञेदेवपिदृयजनंनवति॥ छ॥ अग्निन्नुस्तुत्यमीडेरमररोदिवमितिः॥ अग्निन्यासश्चहस्तद्वयेनन वतिनैकेनपाणिना॥ ऊनएतल्लिंगात्॥ अग्निनिहितंसव्येनपाणिनानवत्यधरहिणेनज्ञुंप्रतिपद्यतीति॥ पस्तरंस्तृत्वातमग्निनिदधातीति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हिप्रक्रुत्सेवमामनंतिअग्निनिहितएवसव्येनपाणिनेतिदृर्वानिनिहितेलेवद्वारकरणंसमर्थनवति।इहापिवानिनिधनमेवशेदितांत
मग्नीदग्निनिरधनतांति॥छ॥इत्सस्तरतितृतीयंप्रहरणादीतिवर्तते॥छ॥स्रुचौचतुर्थंसुवेणसहवेणनपुरीषमुत्करेकरोति॥छ॥इर्वेप
रिग्रहंपरिष्टृणातिदक्षिणतःपश्चादुत्तरतश्चस्रुचेनगायत्रेणेतिप्रतिमंत्रंइर्वराइःसंबंधिराइःइर्वनद्याःकूलमितियथा।परिग्रहणंपरि
ग्रहःयद्येवंपरिष्टृणातीतिनोपपद्यतेतस्मात्परिग्रहंकरोतीत्येतदुक्तंभवतिदक्षिणतःपश्चादुत्तरतश्चस्रुचेनकरणभूतेनगायत्रेणेत्येवमा
दिभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंवेदांत्रिरुल्लिख्याहरत्रिरितिअयंवमंत्रःकिंनियत्तापेक्षयाउतत्रित्वविवक्षया।किंचातःयदीयत्तापेक्षयावरुणप्रघा
सेषुहरषडूलेखइतिप्रयोगोवेदिद्वित्वात्प्रतिवेदिहितिस्रस्तिस्रोलेखाः।अथत्रित्वविवक्षयातत्रत्रिराद्दोन्यसितव्यःनह्यनन्यस्तेप्रति
वेदित्रित्वविशिष्टं हरणमभिहितंभवतितत्रवेदिराजरियत्तावित्वविवक्षा।प्रकृतौहिलेखात्रित्वात्रिसंख्याविशिष्टंहरणमभिहितं।वि
कृतावपिषडूलेखाइतिषडूसंख्याविशिष्टंहरणमभिधेयमितिअन्येत्वाजस्त्रिराद्दस्यप्रकृत्यैवत्रिस्वरूपविषयतालक्षणयेयत्तापर
तास्यात्।अतित्रिलक्षणाविषयेवप्रकृतिर्ज्यायसीतिसाभ्यासस्त्रिराद्ध्यूयोन्वयः॥छ॥इडायाश्चलेखाःसंमृशंतिहरणसंमर्शनेअग्नि ८०

कृदेकेत्वाशाद्दसामर्थ्यात्॥छ॥पिदयज्ञाग्नित्वित्योर्वातत्रदर्शनात्तेतेपिदयज्ञाग्नित्वित्योःप्रतिपत्तव्ये।ऊनएतत्।तत्रदर्शनाद्वात
त्रेयेतेदृश्येते।पिदयज्ञेतावल्लिखतिहरतियज्ञार्थंभवति।अग्नित्वेपिचलिखित्वाहरत्रिरितिहरतित्रिराग्नीध्रइतिदर्शनंमंत्रविधान
मभिप्रेतंवात्रभवति।ऊनएतत्।तत्रदर्शनादेवात्तत्रहिदर्शनंनमन्यपरत्वाद्धवनस्य।किंपरंतेतिचेत्।पिदयज्ञेतावल्लिखतिहरतीतिप्रकृ
त्यसयज्ञोपवीतोदूलाज्यानिपृक्तातीतिपिदयलाद्दस्मृत्यदितंप्राचीनावीतमुच्चितमतोयज्ञोपवीतविधानपरत्वच्चनाअग्नित्वित्येपिचत्रा
थणीयहविष्कृदंतेसौमिकावेदेःस्रादिसंमर्शनांतस्यावसरविधानार्थंवचनंवेदिशद्दस्यसंस्कारनिमित्तत्वात्तत्कर्मपरिशासौस
त्यामवसरोविधीयतेएवंहितत्रवचनंप्रायणीयंप्रकृत्यतस्पहविष्कृताद्यंविसृजतेवाचंविसृज्यस्तंबयजुहरतिस्तंबयजुहरतिदूला
इर्वेणपरिग्रहेणपरिष्टृलिखित्वाहरत्रिरितिहरतित्रिराग्नीध्रइतिअतोविकृत्यनुग्रहत्वेदर्शनात्प्रकृताबुपदेशोनुमीयतेकिं
चस्तंबयजुहरणादिनिःसंहोच्चारणात्तस्मादिहभवतिलेखाहरणादि॥छ॥अत्रवेदिकरणंयोक्रोखननमितिसावसरेप्रतिपत्तव्यो
ऽमूलोछेदनाद्यंगुलंवा॥छ॥उत्तरंपरिग्रहंपरिष्टृणातिसुम्नायोनोर्जस्वतीतिप्रतिमंत्रंइर्ववतीप्रतिमंत्रमितीयतापिसिद्धेयत्प्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तावेोच्चारणंकरोति तद्वाक्यावसानप्रज्ञापनाय।इतरथाहिसुब्मात्रासिद्धिरवेत्यत्रापिपर्यवसानंस्यादतः प्रतीतेोच्चारणं।इर्वेवादि
तिस्फेनदहिणातःपश्चाडुत्तरतश्चेत्येवमर्थंदा।ङ।डराक्रूरस्येत्यनुमार्ष्टिःअनुमार्जनंसमाचरणमत्रानिष्टेतंडरीषाहरणपक्षेवास्मिन्न
वसरेदेहिडुरीषमपनीयान्यदानीयानुमार्जनंकर्तव्यं।सामर्थ्यात्।यश्चोक्तंप्राक्प्रवणाडुरश्चेतितदप्यस्मिन्नेवावसरेकार्यं।करणांतरा
नुपदेशाच्चवज्रेणेवानुमार्जनं।प्रकृतत्वात्।ढ।अध्यधिवेदिप्रोहणीर्धरयतिअध्यधिशाहसामिध्येऽपरिभावेवेदिमितिहितीयो
पपदविभक्तिःप्रोहणीशाहेयोगिकेपिप्रोहणीविशेषविषयः।विशिष्टेशाहेापादानसामर्थ्यात्।ण।अन्योथस्यशङ्कयाहेत्रो
हणीरासादयेध्रुवंबर्हिरुपसादयस्रुचःसंमृष्टिपत्नीश्संनह्याज्येनोदेहीतियदीडेत्रअन्यशाहेनामादनिधीयतस्तत्कंअथशाहेत्र
येोगानर्थकःपागनुप्रव्यादपितत्प्राप्तेःउच्यते।प्रोहणीधरणस्यवज्रोद्यमनस्यचैवकालताथथास्यादितिआनंतर्यार्थत्वादथशाहे
स्यैवकालाधीतेतिचेत्स्यात्सागदपितत्प्राप्तेःव्यर्थेपिशाहप्रयोगोमाभूदितिएवंकालाधीतावल्प्यते।एवंसतिहसवाउपसृष्टेपर्यवप्रो
हणीडधर्यमाणास्वधस्थस्तुघन्ताितिनडचसमभ्याप्त्यमर्थेलिप्यते।अध्यधिवेदिप्रोहणीर्धरयत्यध्यधिशाहसामिध्येऽपरिभावेवेदिमितिहितीयो

हतिसिध्यत्येवैवंकालतायेवंचेदन्यार्थोयमथशाहेःकोन्यार्थः।प्रोहणीरासादनादयोबहवःप्रैषास्तत्रवन्यायतःप्रैषसमनंतरमेवतद
र्थोनुष्ठानमपिप्राप्नोति तन्माभूदित्यथशाहेप्रयोगः।सतिह्यथशाहेधर्यमाणासुप्रोहणीषुसर्वेप्रैषाःप्राप्नुवंति नान्यथाइध्मबर्हिःश
हेावरुणाप्रघासेषुनविपरिणम्येते।यतईषनादिध्मःएवंवैकस्मिन्नपिशाहेप्रयोगेगृह्यन्ते।इध्मस्यवाशाकलमपछिद्येति।बर्हिःशाहेतु
जात्यपेक्षयैकवचनं।दृश्यतेवैकस्मिन्नपिदृणेबर्हिःशाहप्रयोगःबर्हिरेवास्मा एतत्सृणात्यस्मैनंहविरसदिति।इहसमुदायएकवचनं
तोजात्यपेक्षः।ततश्चाविपरिणामः।दृणासमुदायांतरेपिसैवजातिरिति।स्रुक्शाहेबहुवचनस्यसमवायाद्हमेधीयोपसदादेोयथार्थवि
परिणामः।पत्नीशाहस्यचनेकपत्नीकेष्वप्यहएवैकवचनांतस्यसमाम्नानात्।आज्येनोदेहीतिआज्येनगृहीतेनोडछेत्तेतडंकंभवति।प्रैषार्थ
कर्मगतमपिवचनंसमवायाद्यथार्थेविपरिणम्यते।यथावरुणप्रघासेषुप्रोहणीरासादयतमित्येवमादि।यदिछेत्रतः प्रैषोभवति।सत्य
दिवामयेतऋयादेतद्यदिकामयेतापिनाक्रियेतेतिप्रैषप्रैषार्थयोरधर्युवर्दर्वत्वेविरोधेन दन्यःप्रैषोन्यश्चप्रैषार्थइतिशाहस्यदमा
हा।यथाप्रेषितमन्यःपराधिकारात्।यथाप्रेषितमन्यःकरोतिप्रैषवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्शाहेन्यशाहेाधिविषयः।यथान्यत्राहंत्वन्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रति। अन्यः करोत्यन्यः करोतीति यावत्। ऊतएतत्। पराधिकारात्। सामर्थ्यादेव च परस्यैवोज्झघन्यविषयः। परं हि ऊह्यघन्यं नि
ऊह्यमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्तते इति। अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रेषणं विरुध्यते। न ह्येवमाचरति यदि चाध्वर्युः प्रेषयिता स्यात् प्रैषार्थं करोति।
ततोऽध्वर्युणा किंचित्किंचित्कारितं भवति। तथा च सति समाख्याङ्गदृश्येत। प्रैषार्थस्य ऊनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेवनकारितं स्यात्। त
त्रनातीव समाख्या उग्रहः स्यात्। तस्मादध्वर्युः प्रैषेणाऽऽज्यप्रैषार्थं इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। स्वयं वाऽत्र विरोधात्। स्वयं वाऽत्र अध्वर्युः प्रैषार्थं करो
ति। सामर्थ्यात्स्त्रीत्वेषयति। ऊतएतत्। प्रैषार्थस्य प्राधान्यात्। ऊतएतदिति चेत्। प्रैषस्यतदर्थत्वात्। अन्तरंगं प्रैषार्थं बहिरंगं प्रैषः प्रैषार्थ
न्यवहितत्वात्। ततश्च यदन्तरंगं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति। बहिरंगं गुणभूतं चाग्नीदिति न्यायेन। न च विरुध्यत एतदुक्तम्। नहि निकृ
ष्टउत्कृष्टं प्रेषयितुमलमित्यत आह। अविरोधात्। स्यादयं विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणात्वेषा। अग्नीदध्वर्युमधीछति। यद्येतच्चै
तच्चोर्ध्वमिति प्रैषणाध्येषणयोः को विशेषः इति चेत्। निकृष्टविषयं प्रेषणं। उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति। यथा लोके माणवकः प्रेष्य
तेवाध्यापकमाहरेति स्वामिनं च प्रत्यध्येषणा स्नायतां भुज्यतामिति। वेदे त्वेतन्निरर्थकं यागार्थं वा विनयोत्पत्त्यर्थं वेति।

अग्नीध्यधिरधीष्यतेततश्च नविरोधः॥ छ॥ किंच संप्रैषावचनाच्चानवसंप्रैषवचनमस्ति। यथान्यमाग्निहरति। अथवासंप्रैषावच
नादिति। नैतत्संप्रैषवचनं किंतर्ह्यध्येषणमेतदिति। अथयदुक्तमध्वर्योः प्रैषसतिकिंचित्कृतं किंचित्कारितंतथासतिसमाख्या
नुग्रहइति। उच्यते। एवंहिप्रैषदानक्रियामेवप्रतिसाक्षादध्वर्योः कर्तृत्वंनप्रैषार्थसाक्षात्कर्तृतस्यविद्यमानत्वात्। ननुचोक्तंचतंत्रेण कर्तृ
तिप्रत्ययस्तत्प्रयोजकेहेतुश्चकर्तरीति प्रयोजकस्यापिकर्तृत्वंनैतदेवं। अन्यकर्तृत्वात्प्रैषार्थस्येत्युक्तं। कथंतर्हिप्रयोजकस्यकर्तृत्वंनेत्य
साक्षात्कर्तृत्वंप्रैषव्यापारात्क्रियायांचान्यस्यदृष्टत्वात्। तेनकर्तृत्वनिबंधनकार्यार्थंकर्तृत्वमतिदिश्यते। आरुरुक्षोर्यदिकर्तृत्व
तदर्थंनोपपद्यते। तत्रचान्यस्यदृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते। कर्तृनिर्देशोवीर्यंचकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथाऽग्निपितिसावित्रं
उक्त्वेत्यतिदेशोऽग्निसंबंधनकार्यार्थः। नचतस्यसाक्षात्कर्तृत्वंऽङ्गारस्येतोऽभावात्। एवमिहाप्यकर्तरिकर्तृत्वातिदेशः। तेनसमाख्या
नुग्रहोनातीवोपपद्यतइति। प्रयोजकस्यकर्तृत्वस्याङ्गेकिमतिदिश्यते। अप्रातिदेश्यः कार्यार्थस्तदवस्यात्प्रयोजनंमाएवंचसति ना
तीवसमाख्यानुग्रहउपपद्यते। तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थमीक्षत्प्रैषइति। तथाचलिंगं। प्रैषवचनंहिप्रकृत्यामायतेसयदिकर्मयेतक्रू

तदुक्तिप्रत्यसंशयं उक्तरपि चकर्मत्वमुच्यमानतयैवहि तस्यापि चकर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात्। उच्यमानस्यकर्मत्वं कर्तृत्वं ४

यादेतद्यद्यकामयेता पिनाद्रियेतस्वयमुह्येवैतत् वेदेदमतः वर्मेति। अध्वर्युप्रैषार्थस्यवक्तीरंदर्शयति। सूत्रकारानुग्रहेणाप्य
मेवार्थेविसंयते। एतत्रिरिति प्रैषवचनेहिसतिइलाग्नीध्रेखाः संमृशतीत्याह। तच्चैवमुपपद्यते यथास्मान्निर्व्योनिहितः। यदाचा
ध्वर्युःप्रैषदानेधिक्रियते। ततोग्नीध्रप्रैषार्थःस्यात्। तथावसतिइलाग्नीध्रेखाः संमृशतीत्यवाच्यंस्यात्। आहचप्रैषणेयदिकर्तृत्वं तद
र्थोनोपपद्यते। तत्रचान्यस्यदृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते। प्रयोजकस्यकर्तृत्वंह्यर्थसाधनात्। एवंसतिनेकर्तृत्वकर्मत्वंचद्धमनतः। प्रयोजकस्य
कर्तृत्वमुच्यमानंनशोभते। प्रयोजकोक्तिस्तस्यैवव्यापारः स्फुटएवहि। नतेनव्यवधानंतुपाकएवोदकादिवत्। पथ्यर्थःसंभवत्येवहेत्ववाप्ये
विनापिहितेनइर्वापरीनावोहेत्ववाक्यस्यनेष्यते। अडिलेपिहिडिलस्ययथादेशः क्तोपिति। प्रयोजकस्यकर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते।
डिनिबंधनकार्यार्थंडित्वंघडितिनाप्यते। कर्तृकार्यातिदेशार्थंभवत् नैर्यैवमुच्यते। गुणदृष्टिनिषेधार्थंडित्वंचडितिकथ्यते। अकर्तृर्य
पिकर्तृत्वंदृतीयार्थमुच्यते। औपचारिककर्तृत्वंनसर्वत्राभ्युपेयते। गोरालंभनविधनेहिवाहोनैवदृश्यते। कर्तृशब्दस्यवाच्यश्चेत्स्त्रियो ८३
ज्योहरेवच। एवमप्येकशब्दस्यप्राप्तानेकार्थत्वात्। सत्यांगतौवसानेष्टागत्यभावेशब्दवत्। सादृश्यादिविशुक्तेर्थमुच्यतेनेक

वाचिता। लोकेपिकारयन्नेवकर्तेतिव्यपदिश्यते। ऊर्वीएमेवकर्तृरमाऊर्नैवप्रयोजकं। कर्तृशब्दःप्रयोज्येहिकर्तृत्वादेववर्तते। प्र
योजकेसंबंधादकर्तृर्युपचर्यते। शब्दस्यार्थेनसंबंधेवाच्यवाचकयोर्द्वयोः। अपिशब्दःप्रक्ल्प्तेप्रत्ययेनान्यथाभवेत्। तेनयत्रार्थेसा
दृश्यंसंबंधेवाक्विज्ञवेत्। ततएवप्रतीतेलाक्षणिकेनानुभीयते। एवंप्रयोजकेधर्मेविकर्तृत्वानुपपत्तितः। प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वासमारब्ध
नुग्रहःकृधां। प्रैषप्रैषार्थयोर्यैनकर्तृत्वंविरुध्यते। अतःकर्तृंतरापत्तिःसामर्थ्याडुपजायते। प्रैषार्थस्यांतरंगत्वात्प्रधानत्वाच्चकर्तृतां। अध्व
र्यो रवस्यामःवातीयवचनाद्ध्यं। प्रैषस्यबहिरंगत्वाद्गुणत्वेनैवयुज्यते। अग्नीधएवकर्तृत्वंविपरीतमनोन्यथा। लोकस्यत्वांनिनाशा
यमहंतंयन्नमास्थितैः। इतेयंन्यायमास्थायहेतुकर्तृनिराक्रियाः। छ। प्राक्तरणाद्दृदिनावमृशेत्। वेदिंप्रत्यत्येवमामनंति। तेनानवम
र्शंयजंतथाप्रेषाऽसोनविघ्नेति। छ। मृतानिचहवींष्यप्रवरणात्। नावमृशेदितिवर्तते। प्रवरणंचप्रधानविषयं। नस्विष्टकृ
दादिविषयं। अदर्शनाद्विषः। छ। अंगुष्ठांगुलिन्यांनाऽससोहितान्यामवद्यंत्येवं। मांससंहितेमांससंलग्नेतान्यामेवेऽवद्यंतिएवं
काष्ठेनएवहस्तान्नं। काष्ठेनावद्यतीतितथास्रुवेणावद्यति

८२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वधितिनावद्यतिहस्तेनावद्यतीतितत्रसामर्थ्यात्स्रुवस्यद्रव्यविषयतास्वधितेश्चमांसविषयता।हस्तग्राह्येयस्रुक्उरोडाशविषयत्वं।तथावस्रुत्रुग्राह्यःशृतावदानंपात्रंचेतिग्राह्यत्वं।सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसद्रव्येऽस्यास्रुवस्तथा।हस्तग्राह्येउरोडाशोमवदाद्यंप्रकल्प्यते॥छ॥आपन्नेतृणंनिरस्येत्।द्वैधंहितृणंकाष्ठाद्यापन्नंतत्स्रुवणकालेनिरसितव्यं।द्विषतोवधइतिस्मृतेश्चमुदंचंप्रहरति।तदेतद्दृष्टार्थं।दृष्टस्यासंभवात्प्रधानोपकारकंवक्ष्यतीतिवत्।ततश्चयावद्धोमंनिवर्तते॥छ॥त्रवनिज्यपाणीत्रुपरेणप्रणीताःस्कंधंनिदधातिपाण्योरवनेजनंदृष्टार्थंचेदिखननेनहिक्लीधवलावमलौक्रियेते।प्रयोजनंतदभावेनभवति।तेवत्रवनिज्यप्रणीतानामपरतःस्कंधंनिदधातिइध्माबर्हिश्चासमासोक्तयोःक्रमापरिज्ञानेसत्याहइध्मंनिदधातितौवर्तेते।प्रणीतादक्षिणेनवाहृत्यइध्मंनिदधाति॥छ॥स्रुवंप्रतप्यस्रुवंवेदायैरंतरतःप्राक्संमार्ष्टिनिशितइतिविपर्यस्यबर्हिर्मूलैःप्राङुक्त्वास

यः प्रयोजनं संनहनक्रियाकर्तृनिसंबंधनाध्वर्युपत्नीदृश्यते। संनहनंच संज्ञर्वस्यनहेः संनह्यनं बंधनमित्यर्थः। प्रत्यग्दक्षिणतः
त्यवांतरदेशउच्यते। सकस्य गार्हपत्यस्यऊतएतत्प्रश्नतेः। सावैनपश्चात्सावीयज्ञमन्वासीतेति हिप्रकृत्यतस्माऽदक्षिणतएवाचासीते
त्याहउपविशतीतिचनूहकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनं। इर्वमेवोपविशंसन्नह्यति। तस्यात्रिवृत्कर्मसंनिधियवस्थानंन्या
य्यं। यज्ञमानवत्स्वाग्निलाविशेषात्। क्वचिच्चदर्शयति। पत्नीवत्सर्वंकर्मनीत्यथादेशाग्निति। मुंजयोक्त्रेणत्रिवृतामुंजमयेनत्रिगुणे
नयोक्त्रेणसंनह्यति। तच्चपरिहरत्यधीवासोदित्यैरास्नेत्यनेनमंत्रेणाऽधीवासइतिबर्हिषः। सवाऽग्निवासःसंनह्यत्योषधयो
वैवासोवरुण्यास्त्वास्तदोषधीरेवैतदंतर्दधाति॥छ॥दक्षिणंपाणिमुत्तरेणप्रतिमुच्योर्ध्वमूहतिविलोर्व्यऽइतिउत्तरस्यशऊस्थानीयता
प्रतिमोक्षश्चउपानहोःप्रतिमुंचतऽइतिन्यायेनप्रवर्ष्यतेऽर्ध्वमूहतिविलोर्व्यऽइत्यनेनमंत्रेणा। तच्चैतत्पत्नीसंनहनंतत्संस्कारांत्स्र
तिपत्निकर्तव्यंयच्चेष्यतेसंनहनंप्रकृत्याग्नेध्यनेवोत्तराईनाज्यमवेक्षतऽइतितच्चाज्यावेक्षणार्थतावगम्यते। तदप्यर्थवादप्रायंन
हिसंनहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वेप्रमाणमस्ति॥छ॥नग्रंथिंकरोति। सवैनग्रंथिंऊर्यादितिवचनात्॥छ॥ऊर्जस्वेत्यस्याज्यस्यपत्नीमवेक्ष

यत्सदक्षेनेति। ऊर्जस्वेत्यनेनमंत्रेणाज्यमुद्वास्यपत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणंकारयति। तच्चाध्वर्षणापत्न्याज्यमवेक्षस्वेति। नह्यन्यथात्र
वेक्षणिङशक्यते। अदक्षेनेत्यवेक्षतेःयद्यपिचोक्तमवेक्षयत्यदक्षेनेति। तथापित्वयपत्न्यामित्यत्रमऽउरुव्यागादवेक्षणएवमंत्रोनाध्वर्ष
णऽइति। तच्चैतदनेनपत्नीकृपगर्थत्वादवैक्वरोति। पत्न्यनावेपिचपिदृश्यतेऽव्यसंस्कारोनपायादध्वर्युरवेक्षते॥छ॥वेधांकरोत्यपरंधोरणी
निगद्व्याख्यातं॥छ॥आहवनीयेवाऽहुत्वातच्छृपिणः। आहवनीयेवाऽहुत्वावेधांकरोति। तच्चनैव विकल्प्य
ते। किंतु हविष्यवस्थितविनाशेयं। आहवनीयश्चापिणाआहवनीयेवाऽहुत्वाएवंधामनंति। अथाज्यमादायप्रोक्षति दाक्षवतितदाहवनीयेधिश्र
यतियस्याहवनीयेहवीऽषिश्रयंति सर्वोमेयऽइत्याहवनीयश्चेतोसदिति॥छ॥सविऽस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति। प्रोक्षणाश्चऽर्ध्ववदाचशा
ह्यादाज्यंवऽर्ध्ववदेवानह्यन्यथाज्योत्पवनेपवित्रेप्राप्नुयातेऽति। ऋतएतदितिचेत्। प्रोक्षणीष्वपवित्रेनवतस्तेततश्चादत्तेताभ्यामाज्यमुत्पु
नातीति। प्रोक्षणानांपुनःसंस्कारःकार्यार्थः। प्रयोजनमिश्राबर्हिषः प्रोक्षणानावेनभवति॥छ॥आज्यमवेक्षतेतेजोसीतियजमानोवा।
प्रकृतत्वादध्वर्युः॥छ॥स्रुवेणाज्यग्रहणंचऊर्जेकांधमनोमेतिसऽइमंत्रः। स्रुवेणाज्यग्रहणमितिऋतएतत्। चऊर्जेकांग्रहणातीति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रुतेः। चतुःसंख्याविशिष्टंचयहणंकथमन्यथोपपद्यते यस्मिन्वेणनगृह्यते। तत्राप्याज्यस्यनियमः। यदाज्यग्रहणंतत्स्रुवेण।नस्रुवनियमोनाप्युभयनियमस्तथाहिसतिरथनिपयासिचस्रुवस्याप्रवृत्तिःस्यात्। तत्रैकदोषःस्रुवेणैवद्यर्थीत्येतदुपरुध्येतानर्थ
थंपुनराज्यनियमेसतिस्रुवस्यावदानसाधनत्वेनसामर्थ्याद्द्रव्यादौप्रवृत्तिरनिवारिताभवति।जुहूंचतुर्गृहीतंधर्मनामेत्यनेनमं
त्रेणासहमंत्रवचनंपारिभाषिकेसूत्रान्निरुक्तोमंत्रप्राप्तोऽहविर्वृत्त्येनसस्रुत्वमुच्यते। ननुचपरिभाषायामपिनत्रिर्मंत्रवचनमनि
हितं। तत्रहिन्यायतः प्रतियहणंमंत्रप्राप्तावित्युक्तंवचनादाज्येगृष्टौचोत्तमश्रुतिसत्यमेवमपित्रिरेवमंत्रोनिहितःस्यात्। वचनोपस्
न्यासादेवहिवचनंत्रिस्त्रिरेवयजुषाहुतीर्जुहोतीतिदर्शपूर्णमासयोः। तेन त्रिरेवप्राप्तौतदनुसस्रुत्सदेवेतिदर्शपूर्णमासयोः
रेवसूत्रं। नुष्टौचोत्तमश्रुत्यनुष्टिनासंबंधः। आज्यस्यापुनरुत्तमसंबंधेसतिउपभृतिसस्रुत्वोमंत्रःप्राप्नोति। तथाचनवेद
वाक्यंव्यवस्थितं। तेनवचनादाज्यश्रुतिपारिभाषिकेनैववाक्यद्वयोपनिबंधनंसिद्धं। नवाचनिहसस्रुन्मंत्रइतिसत्यमेतदेवं। वाक्यद्व
यप्रतिपत्त्यर्थस्तुपुनरारंभः। इतरथाह्येकवाक्यतायामंगकृतसस्रुन्मंत्रवचनविधिप्रशंसार्थतयात्रिश्चतुस्तन्माभूदित्यतः स

८६

अतिनयनमुपदिशति भ
ष्यकारः।

स्रुन्मंत्रवचनमुच्यते॥ छ॥ अथोपभृत्यन्योनुयाजाश्चेत्। अथगृहीतमुपभृतिगृहीतव्यं। जुहूवादल्पतरं। यद्यनुयाजाः संति
हानुयाजानामवैकल्पिकत्वाद्विकल्पार्थश्चेछब्दः॥ छ॥ चतुरन्यत्रप्रतिविनागात्। अनुयाजवत्कर्मणोन्यत्रान्यद्द्रव्यानुयाजेचतु ४।१।१५॥
र्गृहीतमुपभृतियाज्यं। ऊनएतत्प्रतिविनागात्। प्रतिविनागेनह्यपजोगऊपभृतस्यदृश्यते। प्रजेयोऽन्वनुयाजेऽुचते ॥७॥
नोनयार्थत्वोपभृतस्याध्यवसीयते। ननश्चानुयाजानावेप्रयाजार्थमेवचतुर्गृहीतंभवतीत्ययमभिप्रायः॥ छ॥ किंचपश्चात्तिथा
दर्शनाच्च। पशौतावदन्यद्द्रव्यंचानुयाजेऽुपभृतिचतुर्गृहीतंदर्शयति। अथोत्सूयाज्यंचतुर्गृहीतेजुहूंचोपभृतिचतुर्गृहीतिपंचत
हीतंदधदाज्यमितितथान्नानुयाजकेकर्मण्यातिथ्यायां। अथोत्सूयाज्यंसर्वाण्येवचतुर्गृहीतान्याज्यानिगृह्णातिनघत्रानुयाज
नवंतीतितत्रानुयाजार्थेनद्रव्येणनार्थइति। प्रयाजार्थमेवचतुर्गृहीतंदर्शयति॥ छ॥ नस्रुन्नोपदेशात्। नैतदेवंस्रुन्नेतदृष्टगृह्
तमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते। अथयदृष्टोस्रुवउपभृतिगृह्णातिछंदोन्यस्तगृह्णातिअनुयाजेन्योहितगृह्णातिछंदाऽसिघनुया
ज्ञइति। एवंचानुयाजार्थस्यैववचनात्प्रयाजेषुविनियोगः। यथाप्रयाजार्थस्योत्तराधारेयडुंपश्चातिथ्यादर्शनादिति नैतद्दर्श

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेत्यं तर्हि वचनं तत्प्रत्याप्तिप्रयोर्वचनात्। यदा सकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजानावेऽपकृत्यग्रहणप्रोक्षवचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते। प्राप्तिरूर्वं हि दर्शनं नवति। नचेह प्राप्तिरस्तीत्यतोवचनमिति। अत्रवदामः। स्यादेतदेवं यदि सकलमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते। नत्वेवमुपदिश्यते। एवं हि शाखिनां वचनं। यदष्टौ हृत्वा उपभृतिश्चरुं जुहोतीति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्धरणं तत्सकलयार्थतया विधनं। यत्त्वनरुद्धं। अनुयाजेभ्यो हि तद्धरणं तीति तदनेनोनयार्थत्वविधनादनुवादः। नतु सएवविधिरनुवादः कस्मान्नवति। नेतेन सकलस्यानुयाजार्थत्वेप्रयाजार्थतानुवदिष्यते। कथं उनयार्थविधनेउनर्थक्यं यावता नोनुयाजशेषादूघनस्त्यदोषः। अरुणेनापदेशो हि स्यादेतदेवानाधिरुद्धेनापदेशः। पश्चात्प्रत्याप्तेश्च वचनं स्यात्। यद्धनयार्थतानस्यात्। अरुणेनन्यायेनोनयार्थत्वेप्राप्तिरूर्वं कत्वाद्दर्शनमेवनदिति। किंच वचनेसत्येतस्मिन्नप्रत्यानुयाजानवंतीतिहेतुरसमर्थः स्यात्। तस्मादपि दर्शनमेवेति। आह च। उनयार्थविधनं चेदितरस्यानुवादता। सुज्यतेघनुयाजानांस्वार्थांशस्यावलंबनात्। अथानुयाजसंबंधेविधिरन्यत्रगम्यते। प्रयाजार्थांशविध्यंशो नास्तीत्यननुवादता ॥ छ ॥ ध्रुवायांचन्नरुवत्रचशब्दाउपभृतिच। द्विसिरुनवतिसरुत्रिर्वामंत्रवचनं। तच्चवचनपरिशब्दांत्रिस्त्रिरेवंयजुषागृह्णीया ८७

दितिविधयउनराहतउनसरुसरुदेवेति ॥ छ ॥ इध्मंप्रोक्षतिविस्रंस्यदेवंचबर्हिःप्रतिगृह्यवेद्यांकृत्वाउरस्ताद्धविरुलूखलमुसलाभ्यांसंनिपिनष्टि। तिमंत्रांइध्मादिप्रोक्षति। तत्रोलूखलमुसलेत्येवमादिनिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रं। वृथंउनरिध्मंविस्रंस्यप्रोक्षतिबर्हिश्चप्रतिगृह्यवेद्यांकृत्वाउरस्ताद्धविरुलूखलमुसलाभ्यांसंनिपिनष्टि। प्रतियहणंचसमर्पणाद्धर्वंप्रत्यपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्। तथाचवचनमथास्मैबर्हिःप्रयच्छंतीतिइध्मस्याग्र्यस्यप्रोक्षणंमंत्रलिंगवत्। कथंतर्हीध्मस्य। अनेनाज्यंप्रोक्षामीतिमंत्रवर्णःइध्मंप्रोक्षत्स्वाहातन्मेध्यमेवैतदनयेक्रोतीति। प्रयोजनंतादर्थ्यंभावेनप्रोक्षणंयथाव

संस्कारइवदृश्यते। तस्मात्प्रार्द्रमूलार्द्रषधयइति। किंचप्रयोजनवत्द्रव्यसंस्कारावगतेरितिप्रयोजनवद्बर्हिर्द्रव्यंतदनेनसंस्कि
यतइति। सूत्रंचयथावेदवाक्येनेयंपर्श्वाथयाःप्रोक्षणीःपरिशिष्यंतइतिशेषस्यव्यपदेशोपिसामस्त्यार्थः। प्रयोजनंनाशदोषादेर्द
लोपनिनयनंकर्त्तव्यमेव॥छ॥पवित्रेनिधनंप्रणीतासुबर्हिर्विस्रंसयन्नुरस्तात्स्रुस्रुचौहरणं विछोरिति। प्रणीतासुनिधनंवाचनि
कंबर्हिर्विसृज्यसर्वस्मात्देशात्तूष्णीस्रुहरणंविछोरित्यनेनमंत्रेणा। सचायमपक्षेदर्शमंत्रउरस्ताद्भक्षतीतिवचनात्। ततश्चयत्रापक्षेदो
नास्तिपथापिदर्शेपरिछिन्नएवगृह्यतोसाविति। तत्रमंत्रोनिवर्त्तते॥छ॥ब्रह्मणेप्रदायसंनहनंविस्रंसयन्नुदक्षिणास्यांवेदिश्रोणीनिधाया
स्रुवंछाग्नेस्तूष्णीरेवप्रछाद्यवेदिंहरेदिति। ब्रह्मणेप्रदायप्रस्तरंबर्हिःसंनहनंविस्रंस्यविमुच्यदक्षिणास्यांवेदिश्रोणीस्थाप
यित्वाऽग्नेस्तूष्णीरेवप्रछाद्यवेदिंहरेदिति। ऋषिमन्त्रदर्शमित्यनेनमंत्रेणा। त्रिर्हादितित्रिर्धउपमंत्रस्यवोदितार्थोनिधयकर्त्तव्यइत्य
त्रैविपरिणामः। बर्हिषिउपपत्तावा। दक्षऊर्ध्वंस्तृणातिऽधरमूलंस्तृणातिऽधस्तान्मूलानिकरोति। पश्चादपवर्गीपश्चाच्चापवर्गःसमा ८८
प्तिर्भवति। नन्वायुरसि। ब्रह्मणेप्रदानंदृष्टार्थंव्याप्तहस्तःस्तरणंकथंनामऊर्ध्वंदितितेनपित्र्यर्शेननवति। गृह्यमेधीयेपित्र्येविस्र

प्रथममुष्टिवेदेपश्चिमभागेस्तीर्त्वतस्यामुष्टिंकृत्वातस्याधस्तात्दूतीयमुष्टिंस्तृणीयात्। एवमेवतृतीयांमुष्टिंस्तृणीयात्। मध्येऽपीत्यादिभूत्यर्थं
पश्चात्पवनंस्तरणमुक्तंयावत्यंस्तरणात्तत्प्रथमंहरन्ति

रणाभावानप्रदानमिछंतिनेत्यपरे। अस्तिहितत्रव्यापारःसंनहनविस्रंसननिधनाछारनानि। प्रहृतोहितानिप्रतप्तस्तरेणाधर्यु
णाउछितानिदूरापितद्वत्क्रियेतिछ॥ प्रहृत्य। बृहन्निऋषन्निशुष्यन्नथोऽपिवर्हऽस्तृणीयादितिवचनात्। अस्मिंश्चपक्षेमंत्राद्वृत्तिनेछ
ति। स्तरणक्रियासातत्यादितरत्रप्रतिमुष्टिक्रियाविछेदान्मंत्रावृत्तिरिष्यते। स्तरणद्रव्यान्यत्वाद्यद्यपिचस्तीर्यमाणेबर्हिषिदृष्टार्थेयास्तरण
क्रियामंत्रोपितत्परः। तथापिस्तरणद्रव्यान्यत्वमात्रमंगीकृत्यसूत्रकृतामंत्रावृत्तिरनिहितानग्रहणंवनस्तरणमग्रहणमिति॥छ॥ब्रह्म
त्वाद्वासनमाहवनीयेऽपिणः। विरोधमाहवनीयवत्कल्पनेहिहवीऽषिद्ध्येरन्। यद्येवंदर्वापोवासनमपिकर्त्तव्यं॥छ॥इध्मात्समिधमा
दायाहवनीयेकल्पयत्युपर्युपरिस्तरंक्षरयन्। उपर्युपरीतिसामीप्येस्तरंक्षरयंश्समिधमाहवनीयंसमर्थीकरोति। तच्चैतत्समर्थी
करणमनेरेवदृष्टार्थलाजानांतुल्यार्थापन्नानामपांपरिस्रुतांवा॥छ॥उल्मुकेउद्हत्यनुयाजाश्चेत्। अनुयाजार्थमुल्मुकाद्हनं। तत्संस्पर्शे
नाघ्नन्ननुयाजार्थंस्यायतयामोपजन्यते। तत्संस्कारप्रयोजनलाछोल्मुकयोराहवनीयानुगमनेततोनानयनंगार्हपत्यादेव
प्रणीयतइति। तयोश्चजघन्यसंस्पर्शेनविस्परणेनुयाजनिर्वृत्यतत्कालंनाहवनीयेतत्संस्पर्शनंतदर्थसंस्कारत्वान्नतुचोत्तरपरार्थे

पक्षांतरे

र्थमग्निसंस्कारार्थतापीष्यतेतथाह।तेउनरत्नुसंस्पर्शयंतीतिप्रहत्यश्रयातयाग्नियदतऊर्ध्वमसंस्कृतंयज्ञस्यतंतनवामहाइति।
नवैवलानुयाजार्थलानकुतोवचनात्।तेवाएतेउल्मुकेउइहंत्यनुयाजेन्यइतिइतरर्थवादवाक्यंतथावसूत्रकारः।अनुयाजाश्चेति
।तच्चैतद्यागादिनिर्दृष्टार्थद्रव्यादृष्टसंस्कारत्वाउदकेपिनवति॥७॥परिधीन्परिदधत्यादर्शनेवृक्षाद्याबाजंभावान्पालाशावैवंवृतवा
श्मर्यबिल्वान्पूर्वोलानेष्टवोलानउन्नरान्खादिरोउंबरावानध्यमदक्षिणोत्तरानूगंधर्वइतिप्रतिमंत्रंपरिधीयंतइतिपरिधयःसंज्ञाचैषा
यौगिकीनहिलोकेपरिधिशब्दःप्रत्यक्षमितावयवार्थदृष्ट्वेतियागवादिशब्दवत्कविदृष्टःनचयूपादिवत्संस्कारनिमित्तताशक्यावसा
तुं संस्काराणामविधानात्।गम्यतेचात्रावयवार्थःसर्वतोउपदधनात्परिधयइतिपूर्वेत्ववयवार्थेनावगम्यते।तत्संस्काराश्चविहितोछ विधि ६
दनादयः।तेनतन्निमित्ततावगम्यतेपूर्वशब्दस्यानुचैवंसतिपरिधनात्परिधयइतिवक्ष्यःप्राप्नुवंति।नोपदेशसामर्थ्यान्मध्यमदक्षि
णोत्तरानितियत्रउनैवंविधंवचनंनचवोदकानुदृत्तिस्तत्रचक्ष्यारएवनवंति।यथापिष्टमेधेवारण्यान्परिधीन्परिधनेयेति।प्रवर्ग्येपीति ८९
चितानमध्यमश्रवणात्।ऊर्ध्वामध्यमेपरिधनउपश्रयंतीतित्रयाणांचमध्यमोभवति।पैउदारवेषुचउःसंख्यास्तिवितिचेत्तानसूत्रा

रंभसामर्थ्यात्सूर्ववदिति।परिधनयोगनिमित्तत्वेचपरिधिशब्दस्य पिष्टमेधदोनधर्मप्राप्तिर्नास्तत्रधर्मोपलक्षणार्थपरिधि
शब्दोग्निहोत्रादिशब्दवत्संज्ञातर्हिनार्थिकानसंव्यवहारार्थत्वापरिधिपरिधनशब्दलान्याधस्यमस्येति।एवंवृक्षादीयानिति उत्तरसूत्रा
दवैवंजातीयत्वेप्राप्तेएवंवृक्षव्यतिरिक्तेमेवैवंवृक्षीयग्रहणंअपरेउवचनानावान्नैवमिछंतिनह्येवंत्वयवछिन्नवृक्षव्यतिरिक्तंपरंवचनमस्ति
।तत्रसिद्धजातिपरंवचनंतेवैपालाशाःस्युरितिननुपालाशादिग्रहणात्तत्सिद्धं।सत्यमेवंजातावुत्तरानिसूत्रत्वादेकस्यद्वयोर्वानावे
उत्तरजातिर्भवतिवृक्षेत्येकवृक्षीयग्रहणंबाजंभावान्बाजंधमाणान्पालाशादीनांसर्वस्यसर्वस्यालानेउत्तरोत्तरस्यग्रहणंसचायंप्र
तिनिधिःस्यात्सूत्रादिवत्।नवानर्थप्राप्तत्वात्।नह्यर्थेनपरिक्षिमात्रंप्राप्नोतियेनजातिर्नियम्येतातस्माद्विधनमेवेदंइतीवेषउ
द्व्यादयोरसामर्थ्यात्सदृशादृष्टप्राप्तेरयमदृशादृष्टीवेनियमउपपद्यते।प्रयोजनंप्रवीनावेपिनप्रायश्चित्तमितिखादिरोउंबरावा
तिचामीखादिरौउंबरा अनावविधनानावात्पालाशैःसहविकल्प्यंते।अपरेउवैल्वैःसहविकल्प्यमिछंतिएवंह्यान्नायते।तेवैपाला
शाःस्युरितिप्रहत्यदिपालाशान्नविंदेद्योअपिवैवंवृतान्स्युर्यदिवैवंवृतान्नविंदेद्योअपिकाम्यमयाःस्युर्यदिकाम्यमयांन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रथोऽपि वैल्वाः स्युरथो खादिराश्चेत्यौडुंबराश्चेतिनैकाभ्यर्थमयाभावे बिल्वखादिरौडुंबरा विकल्प्यंते। आहवनीयेवपलाश
स्यविकंकतविधिर्यत्रैतेनबिल्वविकंकखादिरौडुंबराविति। मध्यमदक्षिणोत्तरानिति त्रिलार्थक्रमार्थंत्वगंधर्वइत्येतैर्मंत्रैः प्रतिम
त्रंपरिदधातिलाक्षाहस्याग्निपरत्वादवदृथेविपरिणाममिछंतिअग्निपरतावतसंस्काराग्निप्रवृत्तेःसूर्यस्त्वाऽऽरभ्यतायाविति चव्यक्रम
ग्निपरत्वंअतोस्यापितत्परतेवेतिातदेतन्नातावसुविचार्यंजोवितंनिवापरिधिपरस्तात्लाक्षाहस्यातत्रयमेकवाक्यत्वात्परिधिर्यत्रेतिधी
यतेगंधर्वस्त्वाविश्वावसुःपरिदधात्विति यजमानस्यपरिधिरसीतिचस्यैवपरिधिपरतातस्मादवदृथेप्यूहएवायत्पुनरुक्तंसूर्यस्त्वा
पुरस्तात्पात्विति अग्निपरतेति।यदितस्याग्निपरतास्यात्किमायातंअतोयमनुपन्यासःइंद्रस्यबाहुरसिदक्षिणस्तौपचारिकमेतत्तन
दक्षिणादिकस्थितत्वाद्दक्षिणइतिऊतोलिंगात्।एषवैवीर्यवत्तमोयइंद्रस्यबाहुर्दक्षिणइतितेनचित्रयज्ञेनविपरिणामः।मित्रावरुणौत्वो
त्तरतःपरिधत्तामितिध्रुवस्रुगादेत्रविपरिणामः।उत्तरतोहस्यसमवेतवचनात्।छा।प्रथमंपरिधिःसमिधेपस्तृणातीतिहोत्रमि त्या
दधातिप्रथमग्रहणंद्वितीयतृतीयग्रहणसामर्थ्यात्।उपस्पर्शनंवृतसंस्कारः।द्वितीयानिर्देशात्।वाक्यशेषाच्चतेनैतानग्नेसमिधेइति।प्रयोज

नमवदृथेपिक्रियेतेअग्नौउसमिदाधानंदृष्टार्थम्।ततश्चावदृथेननवति।अनुपस्पृशद्वितीया।उसमिद्सीति।द्वितीयाग्रहणाउपस्पर्श
नमपिप्राप्तंनिषिध्यते।छा।सूर्यस्त्वेतिजपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्।लाक्षाहोग्निपरत्वादवदृथेपरिणाम्यते।पुरस्ताछंद अग्नि
स्त्वात्रियज्ञेसूर्यस्त्वादक्षिणतःपात्विति।संप्रदायेत्वस्याविपरिणाममिछंतिनेषामयमभिप्रायःपुरस्ताछंदोग्यवचनोनास्थावीति।तच्चैतत्स
रिधिपरिधनाधवेरुणांतमेवंधर्मत्वार्थैक्यत्वात्।एकंहिकार्यमग्निसंस्कारःतंकुतोवाक्यशेषात्।वज्रोदेवषङ्कारोद्भिनेमीतिप्रकृत्यतद्धर्मैवैतदन
यनत्यतीति।तथायुष्यैवाग्नितःपरिधयोनवंत्यथैतत्सूर्यमेवपुरस्तात्गोप्तारंकरोतीति।एतद्धर्मत्वंचनैमित्तिकधर्मंतेनवति।अग्निसंस्कारत्वाद
ग्नेरर्थात्पत्नास्वसुपरिस्तृणातिवचनवति।ननुचवषङ्कारोतिनिमित्तंपरिधनमितितेनावषङ्कारेऽग्नौहोत्रोनप्रवर्त्ततइति।नैतदेवं।नहिवस्तुहवषङ्क
राद्भिनेति।नचतत्रयंपरिधिनिरपनीयतेतेनाग्निसंस्कारविध्यर्थवादप्रायमेतत्।सचादृष्टोग्निसंस्कारोदृष्टस्यासंनवात्।छा।आदृत्यवेदिंव
हिर्बर्हिस्तृणातिरश्मीनादधातिसवितुरितिअथस्तीर्णेवेदिपवित्रेतेसदृष्टेआदायतिरश्मीनादधातिदृश्यंतेतिरश्मीइत्यदृष्टेअतएव
प्रागयंवेदिस्तरणात्।आदृत्यवेदिमित्यत्वाच्चासामर्थ्यादेवतत्वसेःस्याद्वेद्यधिकरणार्थत्वादन्यथाहिनज्ञायतेकुतेदृष्टेनिधीयतेइति।छा।अन्ये

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नायुक्तत्वात्॥अन्येवाइणेउपादेयेनवेदिसंबंधिना।ऊनएतत्॥अयुक्तत्वादन्येषांतरेषांचबर्हिस्तृणानांवेदिस्तरणेविनियुक्तत्वात्।न
च विनियुक्तंवचनमंतरेणार्थांतरेविनियोगमर्हति।वेदिदृणेघर्षुरादत्तइतियथा।नन्वत्रापिवचनमस्तितस्याद्दृणेआदायेतिनापंचम्य
भावात्।पंचम्याह्यर्थमर्थोलभ्यतेषष्ठ्यापिह्यर्थमर्थोलभ्यतइतिचेत्।सत्यंलभ्यतेविनक्रियाव्यत्ययेन।अस्त्वर्थव्यत्ययइतिचेत्।नन्यायविरोध
त्।षष्ठ्यर्थस्यासंनवइतिचेत्।सप्तम्यर्थेषष्ठीनविष्यति।एवंचावरुपनाविनिव्यत्ययेनन्यायविरुद्धोविनियुक्तएविनियोगाश्रयिनवति
।तस्मादप्रकृतेदृणेआदायवेद्यांनिदधातीतिसूत्रार्थः।तथाचोत्तरसूत्रम्।अन्यत्रापिदृणार्थइति।अतोन्यत्रापिदृणार्थेन्यायेवदृणानिदृष्टं
तत्रानियथोपावीरसीतिदृणमादायेतिऊनएतद्युक्तत्वादेवायुक्तग्रहणेआदरंकरोति।अधस्तीर्णयैवेदेहदृणेअधर्षुरादत्तइतिनतु
विशायेलोकिकमित्यनेनैवसिद्धत्वादवाच्यमेतत्।नैतदेवं।तद्विसर्वार्थनिराकरणविषयं।सर्वार्थंतथाह्यग्निर्द्रव्यप्रोक्षणेअग्निमुपसमाधत्य
स्रुवंनीत्यत्रउल्कुषीमेवादायोपपरेयादित्यत्रस्वलोकिकमुपादेयत्येवमर्थंनन्वेवमग्नीसोमीयेविरोधः।नंनिर्दिष्टद्रव्यार्थंसर्वार्थत्वादेव
षः।इदंत्वसर्वार्थत्वाकार्यविशेषद्रव्यनिराकरणविषयं॥छ॥यूपांजनेनेत्यसंयुक्तविधनाच्छात्यस्यसर्वार्थ

सर्वार्थतयाऽपरेप्राहुः

स्थाप्यात्यस्यप्राकृतंयत्कार्यविशेषमादित्रयंद्वेयोगा
द्वेरूपेइषांजनेनेत्यसंयुक्तविधनात्छात्यस्यसर्वार्थ

विशायेलोकिकमित्यनेनैवसिद्धत्वाद्वाक्येनकार्यविशेषश्रवणतोभवतीत्यापाते
पुपइषांजनेनेत्यसंयुक्तविधनात्छात्यस्यसर्वार्थत्वेनप्राकृतंयत्कार्यविशेषमादित्रयंद्वेयोगानिर्वापपुरोडाशकपालेषूपांजनेनेत्यर्थः
विशायसर्वार्थमित्यादिसूत्रंव्याचष्टेयूपांजनमाशंक्यतेयद्येवंद्विमितिनभवति।प्राकृतकार्यविशेषसंबंधादित्यदोषः।कार्य
नातेनपशावपिस्वार्थंभवेत्तराज्यमितियूपांजनमाशंक्यतेयद्येवंद्विमितिनभवति।प्राकृतकार्यविशेषसंबंधादित्यदोषः।कार्य
विशेषसंबंधाविशेषादस्यविशायेलोकिकमित्यनेनतद्धिनरुक्तंनतद्वाक्यावगतकार्यविशेषसंबंधविषयं।इदंतुप्रकरणावगतमित्यदो
षः।अन्यत्रापिदृणार्थेत्यस्यापराख्या।अन्येवायुक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणादृणादिष्वप्यन्यत्रसिद्धवद्वाच्यमेतदिति।अतोन्यथाव्याख्या
यते।अन्यत्रापिदृणार्थेबर्हिस्तृणासदृशेभ्योन्यानिदृणानिभवंति।तस्मादप्रकृतसंस्कारैर्नवंतितेभ्योन्यान्संस्कृतानात्यर्थः।ऊनएतत्।व
र्हिःशब्दस्यजातिनिमित्तत्वात्।संस्कारनिमित्तताप्यंकुतएवेतिचेत्।संस्कृतेषुबर्हिस्तृणेषुबर्हिःशब्दंप्रयुंजतेयाज्ञिकाः।नासंस्कृतेष्वपि
शब्दप्रयोगात्।बर्हिरादत्तवोगतइतिसादृश्यात्प्रयोगइतिचेत्।नैतरेतराश्रयप्रसंगात्।यदिसंस्कारनिमित्तस्तरासादृश्यात्तौप्रयो
गः।तत्रबर्हिःशब्देनजातिनिमित्तेनैवोद्भिदादिसंस्कारविधानमुपपद्यते।बर्हिरासाद्येतिबर्हिःप्रोक्षतीतिचजातिनिमित्तत्वेउनरुक्तदोषो
नभवति।तस्माज्जातिनिमित्तः।एवंचेद्बर्हिषायूपावटंस्तृणातीत्येवमादौसंस्काराणामप्राप्तिरतएवमन्यत्रापिदृणार्थेइति।यूपां
जनमाशंक्यतेयद्येवंद्विमितिनभवतीत्यादिनाग्रंथेनपूर्वपक्षयतेतदयुक्तमुक्तोह्ययमर्थोघृतमाज्येलिंगादिति।तस्माद्योतैवव्याख्या॥छ॥पुरोडशपयस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धनासुवेछन्नाऽरोडाशमात्रामैऽवायवेप्रास्यति पयस्यामैत्रावरुणाश्विनेधनाऽइति।ऋत्वेछयालौकिकानिगृह्यंते।ऽछया
प्रावरणानिऽत्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः।अपरेऽन्यायतएवविकल्पमिछंति।सवनीययागशेषस्यहविःशेषभक्षऽत्यनेनयजमानाशने
विनियोगः।अत्रचऽरुषार्थेत्वादभक्षणेप्यदोषः।ननुचैवंसतिप्राऽछंतंवऽऽहरणंऽस्मान्नभवतिनान्यत्रविनियोगशासनादतऽदऽछ
ऽंघरोडाप्रायस्याधनासुवेछन्निति॥छ॥तयोःप्रस्तरःस्तृणात्सूर्णम्रदसमिति।तयोविधृत्योरुपरिप्रस्तरंस्तृणात्सूर्णम्रदसमित्यने
नमंत्रेण।ऋंगप्रधनार्थंऽहरणार्थेत्वात्पिहृयज्ञेदेवपिहृन्यऽतिविपरिणम्यतेमंत्रश्चोदितार्थोनिधनात्य॥छ॥अग्निनिदधासालो
वसवऽति।अग्निनिधनंपाणिद्वयेनक्रियेतऽसिद्धिलिंगाभ्यामित्युऽक्तमुत्तरान्न्यासे॥छ॥सव्याश्रूण्येऽऽहुंप्रतिगृह्यनिदधातिघृताचीति
अग्निनिहितएवसव्येनपाणिनाऽनवत्यदक्षिणेनऽऽहुंप्रतिगृऽह्णातीतिश्रूयते।प्रतिग्रहणंचसमर्पणऽर्वंऽप्रत्युपसर्गप्रयोगसा
मर्थ्यात्।बर्हिषिऽऽस्तृतौसमर्पणाविहितौ।तथास्मैवर्हिःप्रयछंतीतिसूत्रितंबर्हिःप्रतिगृह्येति।घृताच्यसीतिमंत्रश्चोदितोनिधनाद्विऽ ६२
तोविपरिणम्यते।यथाऽहमेधीयादावनाज्यस्तु गासादनेघृताच्यसीतिपदद्वयंनिवर्त्तते।घृतमंचितमस्यामितिघृताची।अपरेत्वाऽ॥

ऽघतेऽ घृतमंऽयतेनयेतिघृताची।तदेतदयुऽक्तमिव।उपभृतिऽऽक्रवायांचासंनवात्।नाहितान्यांघृतमऽयते।चितायाःप्रयोजनंऽरणपक्षेनवि
परिणामः।प्रियेणधाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिछंतिकेचित्।धामशब्दस्याऽज्यविषयत्वादेतद्देवानांप्रियतमंधामयदाऽज्यमितिहिऽश्रूयते।धा
त्वंघृताच्यसिजुऽह्वानासेदंप्रियंसदऽआसीदप्रियेणधाम्नाऽज्येनोपेतासतीतिवाक्यार्थः।ऽस्तदेतदयुऽक्तंन।हिधामशब्दऽआज्यविषयः।
धामानित्रयाणिनवंतिस्थानानिनामानिजन्मानीतिचेतिद्वियुऽक्तेपदेशऽस्तस्माप्रियेणधाम्नानिहितासतीदंप्रियंसदऽआसीदेतियद्व
धामशब्दऽआज्येदृऽष्टस्तेसऽर्वंविऽउपचारादृऽत्याप्रतिपत्तव्यः॥छ॥एवमितरेऽउत्तराभ्यांप्रतिमंत्रंबर्हिष्युपभृतंधऽवांवाऽऽहुऽर्वंएवमितरेऽ
त्तराभ्यांमंत्राभ्यांप्रतिमंत्रंबर्हिष्यासादयति।ऽइतरेऽत्यतऽआह।उपभृतंधऽवांचऽऽहुऽर्वंनवऽऽहेमंत्रांतरविधानाऽऽहर्हिषातिचऽस्त
रनिरासार्थंएवंशब्दःप्रतिग्रहणविषयःसमर्पणऽर्वंयथास्यादिति।नचितरेऽत्यऽत्रत्वाऽउपभृतंधऽवांचेत्यवाच्यं।वाच्यंवाऽस्तूगासा
दनप्रतिपत्त्यर्थत्वादितरथाह्याधेयस्यासादनंप्रतीयेत।गुणत्वादधिकरणस्यऽअथऽनऽरुपभृतंधऽवांग्रहणेक्रियमाणेस्तूगासादनमे
तदितिज्ञापितंभवति।तत्कथमितिचेदुच्यते।घृताच्यसिजुऽह्वनामेतिजुऽहूंउपभृन्नामेत्युपभृतंधऽवांमेतिचधऽवांमंत्रलिंगाच्च।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जुहूर्नाम्नेत्येवमादिप्रयोजनमाज्यावेक्षणमिति। त्रिपरेहपृक्षवायहरणस्यफलंव्यावर्णयंति। इषेराज्यपात्रस्यासादन
व्यरासार्थम्। तत्तुनरावार्येणाजिहतमेवोपनीतमासादनमित्यस्माप्रियेणधाम्नेतिवाविशेषोपदेशादिति। इषेराज्यपात्रस्यचावद्रष्ट
व्यरासार्थंसुपृक्त्वावायहरणं। तत्रधर्मउपपृक्तिद्वारत्वाद्धपृक्तोत्कर्षेधारणंवार्यं। नचतत्पृषदाज्यपात्रेणक्रियतेऽतएवार्थग्रहणं
तत्वात्तस्यासादनादिनैवति॥छ॥ पुरोडाशावनिधायोद्वास्योपस्तीर्णेनिधायानक्रियस्तेप्राणइतिउपस्तीर्णइतिसर्वत्रदृष्टत्वं।
नत्वतोपदेशाऽद्वास्योपस्तरणमत्राकर्तव्यंत्रनिधारणंहविर्मात्रस्यतत्संबंधेनोपदेशात्। यद्वैहविरनिधारितंतन्मेध्यमितिमिसूत्रका
रस्तुपुरोडाशैर्नेरुयतिं। यथादेवतमन्यदित्यत्रार्थम्॥छ॥ प्रत्यनक्तिकपालानियानिघर्मेकपालानीति। कपालोद्देशेनविधनसामर्थ्या
त्प्रतिकपालमंजनंसुगपच्चशाकपलादेवंसतियानिघर्मेकपालानीतिबज्वचनमंजनक्रियाव्यवच्छिन्नसमुदायापेक्षंपात्रप्रोक्षणम
त्रवत्संख्यार्थंवा। द्रुक्षीवाकपालंजनांसंख्ययोद्वासयतिं। संख्याशब्देनकरणभूतेनोद्वासयतीत्यतऊर्ध्वंनवति। तच्चैतद्विवार्यते॥ कि
मेकमेवमिति प्रयोगः सर्वत्र। उतएवद्वेत्रीणीति। उतप्रथमंद्वितीयंतृतीयमिति। एवमुद्वासयामीतिकपालप्रयोगः। एवमितिहिसंख्या
कपालानिनत्वाद्येयत्यनक्तीतिसन्निधे पुरोडाशभुजे यत्रस्यात्कपालस्य तत्रतत्र क्रीतिसंख्येन प्रोच्यते चेदिहभुजे प्र
त्यवमर्शेनिश्चितसंख्या ततः प्रवर्तेतकपालस्यपुरोडाशभुजेमिति अच्चैकः पुरोडाशेनवैकादिके ततः

शब्दः सत्यप्राधान्यादविरोधाच्चसर्वत्रप्रयुज्यतइति। तदेतदयुक्तंप्रानलेवशब्दः सर्वत्रप्रयुज्यमानः समर्थोभवति। एवंचेदंद्वेत्रीणीतिप्रयोगस्तथासतियथासंख्यासंख्येयसंबंधसामंजस्योपपत्तिः। एतदपिनोपपद्यते। नहिद्वितीयेकपालेद्विलविशिष्टमुद्वा
सनंतथाटतीयेत्रिउर्थेचाश्रुतः करणप्रत्ययोनासंख्यापरिगृह्यते। प्रथमंद्वितीयंतृतीयमित्येवमादि। एवंसंख्ययोद्वासनेनतंनवति।
यथावसंख्यासंख्येयसंबंधश्च। तथात्वकपालनाशसंवित्तेः प्रायश्चित्तवचनमुपपद्यते। ननुत्वप्रथमशब्दस्यद्वितीयापेक्षत्वाद्वि
कृतावेकपालेऽप्रयोगः। उच्यते। नविकृतिवशेनप्रकृतौपरार्थोविधरणमुपपद्यते। प्रकृतिवशेनहिविकृतावपिधारणमुक्तस्व
रूपमेतयद्विंचिदेतदिति॥छ॥ प्रियेणधाम्नेतिस्वोऽधिवेद्यांकृत्वाध्वर्वास्रसदनिति सर्वाण्यालभनेतेबज्वचनंस्वाल्पेक्षया। सर्व
शब्दश्चजोहवाद्यपेक्षः। मुख्यक्रमेणचासादनालंभनेत्रमांतरालवात्। यज्ञपतिशब्दश्चबज्वयजमानकविपरिणम्यते॥छ॥पा
हिमामित्यात्मनोऽवेक्षनतइतिवर्तते। सचायमात्मसंस्कारंकरिष्यमाणप्रयोजनः। ततश्चाश्वमेधेविरोधात्प्रतिप्रस्थातासवनीया
घासादनालंभनेनतेऽध्वर्युरन्नहोमानिप्रहृत्यनेवात्मानंसंस्पृशतीति॥छ॥ अत्रवाक्यनोपायनम्। तुल्यशास्त्रत्वात्॥ ॥छ॥ ॥

यागक्रमेणप्रथमाज्यासादनंतदनन्तरमजुर्कादिपुरोडाशान्तानामिति एवंचेदंकरणप्रधानदर्विहोमानन्तरमाज्यासादनं
प्रधानयागानन्तरंपठदाज्यकार्यंचोक्तमेवंचेदनन्तरंमाज्यासादनं

इति कात्यायनसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥होदृषदमङ्क्त्वाप्रेषणवदिडाप्रणीवोत्तरेणाध्वर्यु समिधमाधायान्वेयसमिध्यमानायानुब्रूहीत्याह।होतायमित्याद्यृतिहोदृषदमसमवायादवैधविदुस्यात्।तच्चतुर्थोत्तरीयमुपरिष्टाद्वृणा निरस्तमोपदेशसामर्थ्यात्।हवतिकरोतिरयमभूतप्राङ्नीवद्यर्थः।शब्दसामर्थ्यात्।दृषदुपलेत्यत्रमध्येपदुत्पत्तिर्दृषदादीनांस्थाप नार्थत्वंपरेणवेदिमितिप्रदेशनिर्देशात्।द्विचकृतेत्वादितत्वात्।प्रकृतद्रव्यस्यत्वत्रमेणनिवृत्तिसामर्थ्यात्।क्रियासातत्याद्विच्छेदश्च। पृषदादीनांलाहत्येवोत्पत्तिश्चोद्यतेतस्माद्वैषम्यमनेनाद्यत्वकरोतिभूतप्राङ्नीवदिति।तदनेकातिक्रमन्यत्रापिदृष्टत्वात्।पादोत्करोती तिसंस्कारेणामयानिष्करोतीतिसंहारे।घटमत्रकृविनिस्थापनेतस्माच्छापनार्थएव।अपरेणवेदिमितिलिंगादध्यवसानेएषवो लोवदत्यदृङ्नतीतिप्रकृत्याह।अन्तरावाएतदाहवनीयंचगार्हपत्यंचास्तरतिश्रोणिवोत्तरेणेतिउशब्दात्।यद्येवंश्रोणिमुत्तरेणे वत्यवधारणात्।ननुलिंगविरोधःनोदङ्मनविधिशेषत्वात्।एषवोलोकृत्यदङ्नतीत्यभिधायसंस्तौतिअन्तरावाएतदाहवनी यंचगार्हपत्यंचास्तरतिसचोपचारदृत्याअन्तरइहोत्तरेवांतरेति।इध्मासमिधंगृहीत्वाअन्वेयसमिध्यमानायेत्युमन्त्रमा

हासवायनमिन्द्राहोजात्यपदृशःजातेःपदार्थत्वात्ततश्चवरुणप्रघासेघनहूःदृषदुपलेत्यत्राप्राप्तेविध्यग्निमंथनातिप्रकृत्या ध्वर्युरवाहान्वेयसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यूहनावः।तथाप्रतिपराणीयादितिप्रतिप्रस्थातासंमृजंत्यग्निंसंमृष्टमाविति।तथाचाधर्षु रेवाहब्रह्मन्प्रस्थास्यामिसमिधमाधास्यामिमनोसंमृक्षीत्येवंवचनांतोग्निराहुः।एवंचसतिन्याय्येपिउल्लादविपरिणामएव।आ ज्येनोदेहीत्येवमादौ।ननुचाग्नेय्याप्रक्रियमाणान्यामनुब्रूहीतिद्विवचनमपिदृषदुपलेतत्र जातिपरेनोपपद्यतइतिनेषदोषः। वचनंहितद्धिपरंव्यक्तेर्हिजातिशब्दसंतरेणप्रत्ययानुपपत्तिरिति।छ॥होतरितिचैवं।होतरित्येवंचैवआह्वः।तच्चैतद्घोटपदमनु ब्रूहीत्यस्मात्प्राप्तव्यं।तदुहैवाज्यमन्वेयसमिध्यमानायहोतरनुब्रूहीतिवचनात्॥छ॥प्रथमस्थानेनप्राक्किंचिदृतुतःस्थानाद्वा सवनान्निप्रायः॥छ॥मध्यमेनेडायाःस्विष्टेत्यृतीडांतमध्यमेनसवनेन॥छ॥शेषमुत्तमेनासवायंसवनधर्मः उच्चैर्ईर्मन्द्राणां नयज्ञवांयस्यैकश्चैर्ईर्मस्तस्यतऊतोविशेषावक्तुंयुज्यतइति॥छ॥संतत्वन्विवमेनुब्रूहीत्याहयज्ञमानःसवायहोदृसंबोधनार्थो लात्।आधिनेननप्रयोक्तव्यःदृहैवहोदृसंबोधनमन्यःकरोतितदुक्तंगुणेषुप्रतिनिधिःपरार्थत्वादितिसत्वेषचैवमेवानुवदति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नत्रत्रात्मानिवादिपदसंबंधेप्यात्मनःविंचित्स्यार्थ्यते।यदनुच्चारणेयजमानानांसंस्कारपरिलोपआशंक्यते।तस्मादेवूएवाहे
ति॥छा॥अंगुष्ठाभ्यांवावबाधतेपाद्याभ्यांवेदमहमनुमवबाधइतिद्वेष्यन्।अंगुष्ठाभ्यांवावबाधते।अवबाधनमात्रमणीत्रश्छाद्य
न्मानः।इदमहमनुमवबाधइत्यनेननमंत्रेण द्वेष्यन्।एवंवत्रनुमित्यस्यैस्थानेद्वेष्यस्यनामादेशः।सत्रत्रत्वर्थानउरुषार्थः।त्राष्टव्य
मित्यपदेशसामर्थ्यात्।यदिहिउरुषार्थत्वंस्यान्नद्वेष्यस्याभावेत्राष्टव्यावबाधमनुपादिश्येत।उपदिश्यतेच।तस्माक्कल्पत्राश्रयद्वे
ष्यस्यावबाधनमितिनिरवद्यम्।पाद्याभ्यांवेतिइयमवधारणा।माध्यंदिनीयायांत्वविशेषपाठः।तस्मादेतास्वनूच्यमानासुयद्विष्या
नमंगुष्ठाभ्यामवबाधतेतिवाएवीयायांतुविशेषपाठः।पाद्याभ्यामंगुष्ठाभ्यामितिइष्यतेचसामान्यस्यविशेषविषयता।अतोनवि
रुध्यः।पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यतइतिइदमहमितिचसत्यप्यात्मानिवादिपदप्रयोगेउरुषार्थरूपतानावासत्रेधविपरिणामः।अत
एवैवकः ऊर्यादिति॥छा॥त्रावेद्विषंतंत्राष्टव्यमितिवाद्वेष्यस्याभावेद्विषंतमवबाधेत्राष्टव्यमितिवाप्रयोगः।अत्रचत्रत्वर्थेप्यव
बाधने।अमुष्येतिद्विषद्ग्रहेनिचरन्नन्यत्रानिधनाद्यधनिचरन्नामादिशति।ततउदवेपस्पर्शनंनवति।ननुचद्वेष्यद्विषतो

नामादेशावप्रयोगावित्रत्रेविशेषः।उच्यतेबुद्धिस्थइतिब्रूमः।यदानिवारबुध्यानामादेशातदेवोदवस्पर्शनंनत्रत्वर्थरूपतायां
मितिअन्येत्वत्रनैवानिवारमिछंतिनत्यत्रवचनमस्तियथावज्रानिमर्शनजपेद्विषतोवधरतियदिनानिचरेदित्यत्रायद्यत्रनि
चरेदमुष्यवधरतिक्रियादितिएवंस्योदकुहरणेपिवचनं।तथास्तंबयजुर्हरणेयद्यत्रनिचरेदमुतोमामोमितिक्रियादितिवचन
मूर्वेकंचतत्सूत्रंअमुष्येतिद्विषद्ग्रहेनिचरन्नन्यत्रापीति।नचेहवचनमतोनिवारणाभावाकुतएतदवोस्पर्शनं॥छा॥यावत्सामिधेनिवेद
महंनावतिथेनवज्रेणेति।प्रयोगार्थमिदमास्यते।यावत्यःसामिधेन्योस्मिन्कर्मणीतिवेदविज्ञानीयादिदमहंनावतिथेनवज्रेण
तिं।ननुचात्रपंचदशैवसामिधेन्यःतत्रयावत्सामिधेनिवेदत्यवाच्यं।सत्यमेवमेवहिनात्रनिधीयंतेत्रयवैकविंशतिसंख्याप्रद
र्शनार्थम्।एवंविंशतिसामिधेनीरपिदर्शपूर्णमासयोरनुक्रम्यादितिइदमहमनुमवबाधइत्यत्रानिहितएवइदमहमितिशब्दः
पुनरितरोच्चारणंनावतिथेनवज्रेणेत्यस्यावसरार्थम्।नावतिथइतिचप्रत्ययांतः।नावतांप्रमाणस्तावतिथइति।पंचदशानांप्र
माणःपंचदशइति।यद्येवंपित्र्यायांसामिधेनीतित्वे तीयप्रत्ययांतत्वात्रिरावृत्तीयेनेतिप्रयोगः॥उपसमुच्चयनंतादसंख्यादे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्मडितिमन्त्रस्यथांतलान्नवेशेहस्यनवमेनेतिप्रयोगः॥छ॥प्रतिप्रणवमाधानंसामिधेन्यनुवचनंऊर्वनोहेडः प्रणवेप्रणवस्
धमाधानंऊर्यते।सचायंकालार्थःसंयोगजन्योरस्यर्थेवादिधोक्षः ग्नीधनार्थःसामिधेन्योपीध्यमानाउवादिन्यः।नचवचनमंतरेणयु
णयोर्गुणगुणित्वेष्यते।यत्रुसामिधेनीयाज्याश्चमएवाऊतिरितिस्तुतिमात्रंतत्कालार्थेष्वुपपद्यते।प्रयोजनंमाउषादपचारादनुक्तायांसा
मिधेन्योप्रक्षिप्तेरध्वर्कांडेसामिधेन्यस्तूक्तानएवेतिउपयंवैनदिधनाज्ञावेत्यमृथादौनिवर्त्तते॥छ॥समिद्धइतिप्रागतःसर्वमिध्ममेवर्जं
मनुयाजाश्चेत्।समिद्धस्यतःप्रतीकात्तूर्ष्णीं यःप्रणवस्तत्रसर्वमिध्ममध्या दधतिएवंनिध्मकाष्ठंवर्जयित्वायद्यनुयाजाःसंतितच्चैतदिरवै
कल्पिकत्वादनुयाजानांविकृतिविषयंसमिद्धस्यतःशब्दोपादानसामर्थ्यात् क्वचित्सामिधेनीविद्धावंगस्तामंत्रायांसर्वेध्मप्रक्षेपमि
छंतितत्तुनरनुपपन्नं।प्रकृतौहिसमिध्यमानोऽध्वरस्यस्याःप्रणवेसर्वेध्मप्रक्षेपःस्तोविकृतावपिवोदकानुग्रहायैवकार्यः।द्विवयत्रब
ह्वोध्मध्यानवंतित्रानुपपन्निःकाष्ठानामष्टादशोध्मसिद्धःपरिमाणलात्।अथविद्वद्भिरुपगम्यंतेसाहिनिष्पुमाणिद्वास्यात्वानहिसामिधे ६६
नीनासमिध्मस्यचपरस्परतोगांगिनावः।तस्मात्समिद्धइतिप्रागतस्तत्रऋतिरनुक्तना।एवंहिश्रवणंसमिद्धोऽग्नआऊतेयतःप्राचीन

७सर्वमिध्ममध्यादितिछ॥अनुवचनातेवेदेनाहवनीयंत्रिरुपवाज्यस्त्रेणाइर्वमाघारमाघार्यहाग्निमग्नीसंसृहतिअथवच
नातःसामिधेन्यंतउच्यतेत्रिरेवप्रथमांत्रिरुत्तमामनवानवनवऋचादिति प्रकृत्यआहएतदनुवचनमितिअपरेउकल्पद्वारां
तरानिष्पाद्यानुयाजान्यजेत्येतदनुवचनमन्येतेतदनिष्टायः।अग्नेमहांत्रसिब्राह्मणनारतेत्यादध्यमानाम्यनुवाक्यातयासामिधेन्यनुवच
नेकदेशस्तुतमितितदंतेवेदेनाहवनीयस्यत्रिरुपवाजनंश्रुतलास्त्रेणाइर्वमाघारमाघारयतितदेतदुपवाजनंश्रुतिसिद्धितार्थोदृष्टार्थमज्ञ त४
वित्तद्यत्रौदकाष्ठान्याधायेधनायोपवाजनमितिधर्ममात्रंवाद्रव्यविशेषनियमाद्देवेनेतिसंख्यानियमाच्चत्रिरितिनचवेदद्रव्येणत्रित्व
विशिष्टउपवाजनेदृष्टार्थोनिनिर्दृत्तिः।तस्माद्धर्ममात्रंप्रयोजनमवाद्यावपिक्रियतेस्रुवयहणंत्रुकानिदृत्यर्थम्।होमेहिनुक्रुवः परिभाषिते
तिआघारमितिसंज्ञानिर्देशः।आघार्यतिचरुक्षादिगुणपरिग्रहार्थम्।अत्रचप्रजापतिर्देवतानिरुक्तलास्त्रकारस्यस्थानाच्च।इदंदेवतासा
मान्यादितिस्वाहाकारःस्यात्परिभाषितलात्स्वाहाकारःसर्वत्रेति।नवाप्रतिषिद्धलात्तत्रस्वाहेतिवचनात्।अनिरुक्तंहिमनइतिपरिभाषाव्य
विषया।अग्निमग्नीसंसृहत्युत्तयंमंत्रश्चोदितार्थोनिष्पत्तयेविकृतौविपरिणम्यते।पदार्थलाच्चइर्वाघारोयावदुक्तेनिवर्त्तते।उपवाजनंउद्व्य अ८६

संस्कारात्प्रवर्तते एव ॥ छ ॥ इध्मसंनहनैरनुपरिधिसंमार्ष्टीत्येवाज्जिरिति त्रिस्त्रिःपरिस्तृणाति समिधमाधायेत्यनेनमंत्रेणः करणभूतैरनुपरिधि त्रिस्त्रिः प
रिस्तृणाति समार्ष्टीत्येवाज्जिरित्यनेनमंत्रेणासंचार्यहोमसाधनभूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्समाप्तौयावदङ्गेपिप्रवर्तते। मंत्रस्तुक्चोदिताग्नि
धर्मत्वादवभृथेष्वपिपरिणाम्यते। अत्रकेचिदग्निरित्याभिधायकलाप्रकृतमंत्रवचनमिच्छंतिदेवानेदानेत्यपरे। परिधिफलद्धिना हिनिन्नादे
रात्तथाचलिंगमथापरिधीन्परिस्तृणातीति। प्रतिदिशंदिशमिति मंत्रपादौ। परिस्तृणातीतिवचनमर्थवत्कुर्वतीति। प्रतिदिशंउत्सृजप्रकृतमंत्रवचनमि
ष्यतेतदङ्गमेवद्रव्यैकर्महेतावितिच्छ॥ परिस्तृणातुत्ववचनानुवृत्तिसामर्थ्यात्परिस्तृणात्यत्रापिभवति। अनुपरिधिपदेवासामर्थ्यादथो
पहितमितिकेचिन्नेत्यपरे। नह्ययंपरिधिसंस्कारोयेनाग्निप्रवृत्त्यानङ्गमाश्रीयते। अग्निसंस्कारस्त्वयंतेनदक्षिणोपचारोदकसंस्कृतासंपा
दनायप्रथमंदक्षिणतः संमार्ष्टि ॥ छ ॥ अपरमाहवनीयादंजलिंकरोतिनमोदेवेभ्यःस्वधापितृभ्यइतिदक्षिणतउत्तानंआहवनीयस्यापरतो
नमोदेवेभ्यइत्यनेनमंत्रेणांजलिंकरोतिनमस्कारार्थत्वाच्चघटांजलिंकरोतिस्वधापितृभ्यइत्यनेनदक्षिणतउत्तानमंजलिंकरोति। तदेतदंजलि ६७
करणमुत्तराधारार्थंसस्कृत्योत्तरमाधारमाधारयिष्यन्पूर्वेणस्रुवांजलिंनिदधातीतिवचनात्। प्रयोजनंतदनावेऽभावः ॥ छ ॥ अथोपस्थ

उपस्तृणेतीतिजुहूपभृतावादायोत्तरांजुहूंकृत्वादक्षिणातिक्रामत्यंघ्रिणाविलवितिच। अपामुपस्पर्शनंपित्र्यंमंत्रमुक्त्वेतिपरिस्तीर्ण
त्वादवाच्यमतः प्राचीनावीतादिव्यतासार्थम्। सुयमेमूरित्यनेनमंत्रेणजुहूपभृतावादत्ते। किंत्वत्तरांजुहूंकृत्वाहवनीयंतरंनत्वेतदवाच्यंपा
णिभ्यांजुहूंपरिगृह्योपभृत्साधनमादानकालस्तत्कृत्वात्। तत्सर्वविषयंएतदुत्तराधारार्थमित्यदोषः। सर्वार्थतयैवात्रापिप्राप्तेरवाच्येत्येव
चेत्। मंत्रवर्दानस्योत्तराधारार्थतांज्ञापयति। इतरथाहिजुहूपभृतोरादानोद्देशेनविधानसामर्थ्यात्तदादानमात्रेचरितार्थंकेवलं। अथउ
त्तरांजुहूंकृत्वेतिसूत्रारंभेसतिसर्वार्थसूत्रगतादानादन्यदेतदितिज्ञापितंभवति। ननुचपरिस्तीर्णकुशसर्वार्थतावद्यमवगम्यते। उच्यते।
वाक्यस्यविशेषविषयत्वात्। स्थमेवकुर्याद्ध्रुवान्यामेवपाणिभ्यांजुहूंपरिगृह्योपभृत्पूर्णमिति। इदंत्वत्तराधारावांतरप्रकरणात्त
त्रैमित्तिकत्वंमादक्षिणातिक्रामत्यंघ्रिणाविलवित्येनमंत्रेण। यज्ञतिस्थानंप्रतिगमनेमंत्रः। अयमपिचोत्तराधारार्थंगम नविषयेण
वांतरप्रकरणादेव ॥ छ ॥ परिधानपरेणसंचरोहोष्यतइति। अपरेणेतिवृतीया नहिएन प्रत्ययोत्र। एनवन्यतरस्यामहरेपंचम्याइतिस
र्वार्थं होष्यतइतिसंबंधात् ॥ छ ॥ सव्येनेतोदक्षिणानुतः गच्छतीत्यध्याहारः। इतोगच्छन्यज्ञतिस्थानंसव्येनगच्छति। अमुतआगच्छन्दक्षि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लेनेति। नच सव्यदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति। तेनप्रकृत्यपलक्षणार्थंवचनं। एतदपिसर्वार्थमेवाविशेषेण
धनसामर्थ्यात्। अथातोतिक्रमणस्यैवेतिहिप्रकृत्ययआश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामतिदक्षिणेनाश्रावयेति। ननुचैवंसतिश्राश्रावणवि
शिष्टएवातिक्रमणेसव्येतरपादनियमोनभवतिनसर्वत्रतस्थौतेतराधारेननभवतिअत्रोच्यते। अतिक्रमणंहिप्रकृत्यसव्येतरपादनियमानि
धनंतस्मिंश्चाश्रावणेनविशेष्यमाणेविशिष्टेनुवादलक्षणोवाक्यभेदःप्रसज्येतेऽतःसर्वार्थमेतत्कृतं। अतएवसूत्रकारेणहोपनिबन्ध
नं। आहच। आश्रावणेविशिष्टेनुनियमोयद्ययंनवेत्। विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदःप्रसज्यते। तस्मात्सर्वार्थमेव। छ। वसुमतीमि
त्यवस्थायेतरंदक्षतिन्नुहोत्युत्तराधारं। अवस्थानवचनमुपवेशननिषेधार्थमाज्जुहोतिलाक्षपवेशनंप्राप्नोति। अतोवचनात्तिष्ठतिक्रिया
ध्याहारेतिष्ठंस्तस्माधारयतियंवावैयस्याहेतिहिमः। दक्षिणतश्चहोमोस्यदक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयतीतिवचनात्। इर्वीधारेऽन्नुहोतिस्था
नादेवोत्तरतआधारणसिद्धं। आधारोहिप्रकृत्यसयऽनयतआधारयतीतिहिश्रूयते। सचायंदेवार्थत्वाद्यावऽन्नेनिवर्त्तते। प्रयाजार्थद्रव्येणाव
श्यनसामर्थ्यात्क्रियते। चऽर्ध्वहोतंवाएतदन्नस्याधारमाधार्यतिरितःप्राचीनंप्रयाजान्यजतीति। प्रयाजार्थताचास्यवाचनिकी। समञ्जऽन्नं
आधारयतीतिहिश्रूयते। अतएवऽर्द्धर्चेहोमेपितिष्ठन्नेवोत्तराधारआधार्यते। मंत्रवर्णस्तूत्तरेदेवतातनश्चदर्द्धर्चेहोमेनेष्टिद्वारे

क्रांगृह्णातिप्रजैयोन्योहितऋक्षातीति। एवंचप्रयाजार्थद्रव्याभावेऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाधारस्यस्थाल्यादेवैकगृहीतेननिर्वर्त्स्यते। यथाद्यु
र्विहेमेछ। आधार्यसऽस्यर्त्वियस्रुचावेत्यऽन्नुक्राध्रवाऽसमनक्तिसंज्योतिषेति। ननुहोत्युत्तराधारमितिक्रियानिर्देशात्स्वाद्यमाधार्यति
ऽन्यतोऽन्नाद्यार्थंप्रारंभः। श्रूयतेहिऽन्नुमाधारयतितथासंततंदीर्घंचमिति। असंस्पर्शीयन्नसंलोमगयन्स्रुचावेत्ययनतिस्थानादन्नुक्रा
ध्रवाऽसमनक्तिसंज्योतिषेत्यनेनमंत्रेणागच्छतामित्यध्याहारः। यद्यपिन्नुक्राश्रूयतेतथाप्यंजनक्रियापदेनासामर्थ्यात्कोहवपरतेवन्याय्या
नऽचैवंसतिजौहवेनानक्तीतिसूत्रमारब्धव्यमेवेत्याह। तथाचसतिस्रुवस्यकरणतास्यात्। अथऽनर्ज्जुकेतुकेतस्याएवकरणतेतिसाधूक्तं
सचायंध्रुवासंस्कारोपुनराधारेसतिप्रवर्त्तते। एवंचाह। शिरोवैयज्ञस्योत्तरआधारआत्मावैध्रुवातदात्मन्येवैतद्यज्ञस्यशिरःप्रतिदधातीति
छ। निधयेधृसंन्नहनान्यादायोत्तरवेद्यांसादयेत्याह। निधयस्त्रुचाविधृसंन्नहनानिगृहीत्वोत्तरवेद्यांसादयेत्येवमाह। स्रुङ्निधनंवाचनिकं। इतरेतरेणेतरेतरा
श्रयाऽनाश्रितेष्टेरविमोक्षःस्यात्। एवंचसतिस्विष्टकृदेतेपिनिधनोपदेशाऽउपपद्यते। निधयस्संवरणसाधनान्यादायोत्तरवेद्यांसादयेत्येवमाह। स्रुङ्नि
धनंवाचनिकं। इतरेतरेणेतरेतराश

र्णा यैबर्हिरभिषद्यास्रावयंतीध्मस्यवाश्रकलमप्रछिद्यानिषद्यास्रावयंतीति।एवंचस्रुग्ध्मशकलस्यापछेदोबर्हिषस्त्वभिषद्या
त्रमेव॥छ॥एवंसर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु।उपयहरव्याणीतिकेचित्।तदशुक्रम्।नसाश्रावणमात्रेविध्मसन्नहनेषामभिनि।होदृवरणेन
विध्मसन्नहनेषां।इदंवैकिंचिद्यज्ञस्येदंयज्ञमभिषद्याथहोतारंप्रहरणाइति।तस्मादेवंसर्वत्राश्रावणेध्वर्युःप्रत्याश्रावणेवाग्नीदितिन
याचष्टेनेश्राश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीध्रीयशउपावर्त्ततेसोग्नीन्नाप्याहरदाप्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्प्रनरध्वर्युर्यशउपाव
र्त्ततइतिअध्वर्योरग्नीध्रेश्चप्रत्याश्रुतेदर्शयति॥छ॥अथप्रहरणीतिनिदंवोदेव्यइति॥अथेत्यवाचोपागदेवतदर्थेप्राप्तेःतेनवरणे
यजमानस्यप्राप्तत्वादध्वर्वर्थेयमथशब्दइतिकेचित्।तदेतदनुपपन्नं।आनत्यर्थेहिवरणेयजमानःपरिक्रीतोनादृष्टसंस्कारार्थेन
चैतदानत्यर्थंप्रहरत्वाच्चोत्तरोयजमानस्याप्रहरित्वे।अथशब्दप्रयोगस्तर्हिक्रमार्थः।ध्मसन्नहनादिगृहीत्वाश्रावणंकृतंतच्च
तावन्मात्रएवमानूदनउपयहरव्यस्योत्तरत्रानुवर्त्तनार्थोऽथशब्दः।अथप्रहरणीतियहीतेनैवध्मसन्नहनादिनाप्रहरणीतश्येतदु ६६
क्तंभवति।तदर्थमेवह्युपयहरव्यंश्रूयते।इदंवैकिंचिद्यज्ञस्येदंयज्ञमभिषद्याथहोतारंप्रहरणाइति।अथवाश्रुतप्रत्याश्रुतयोर्वर्णा

आवोढुं आनेतुं

र्थत्वज्ञापनायाथशब्दःसवैप्रवरायाश्रावयतीतिहिश्रूयते।अग्निर्देवोदेव्यइतिदेवतान्नेरभिधानंस्यात्स्रुक्तत्वात्।नवासवि
शेषणत्वात्।होदृपदोपसंहितोसयमग्निशब्दः।तेनस्विष्टकृदग्न्यभिधायकंस्यात्। दृश्यतेहितत्रहोदृपदोपसन्नहनभावाहनेष्या
ज्याजप्यनागप्रधानदेवतासंकीर्तनोत्तरकालं।अग्निंहोत्रायावहेतितदग्निंहोत्रायावोढवात्राहेति।तथास्विष्टकृतियजदग्नेर्हविः।प्रिया
धामानीतिप्रकृतमाहतदस्माएनांदेवात्राजनिंकृत्वयित्वाथैनेनेतद्भूयःसमश्नाम्यग्निमिति।स्विष्टकृदग्नेर्यजतिः परिकल्पिता।अतोहोदृप
दोपसंहितःस्विष्टकृदग्निः।तथाचसूत्रकारेणाग्नेर्हविस्त्रेणेदंहविरजुषतावीवृधतेति।तदेतन्नोपपद्यते।स्विष्टकृदग्नेरप्रकृतत्वात्।नहिस्वि
ष्टकृन्नामत्रोच्यं।किंचहोदृसंस्कारान्निप्रहरतेः।तेनाग्निर्देवोदेव्योहोतासहोतर्यध्यारोप्यते।तदनिष्टवाय।एवंप्रकृतवस्त्वभिधायकत्वंमंत्रस्या
प्यूपगंतव्यंभवति।इतरथाह्यप्रकृतवस्त्वंतरार्थतांप्रकृतवस्त्वभिधायकत्वेवाक्यत्वेसत्यनुपपद्यते।किंचैकवाक्यतानुपपत्तेःनत्वग्न्य
भिधायकत्वेएकवाक्यतोपपत्तेश्चेत्।देवान्यज्ञद्विषोभिविलानितिप्रकृत्यनरतवदित्याह।नरतश्चाग्निरभिधीयते।एवहिदेवेभ्योहव्यंनरतो
ति।नचाग्निवदग्नेर्यदृत्वसंभवति।होत्रत्वसंभवत्यग्निवद्यदृत्वंतेनाग्न्यभिधायकत्वेनरतवदितिदृष्टांतानुपपत्तिः।किंचब्रह्मएवहोति

स्विष्टकृदग्नेः

चनोपपद्यते। उक्तेनैवन्यायेनब्रह्मण्यग्निरित्याह। एवंसतिमर्वपदानासामंजस्येनैकवाक्यता। तस्मान्न स्विष्टकृदन्यनिधनार्थमि
दमिदमुच्चारणमिति। विंतायाः प्रयोजनंत्वधनदेवतानिधनयकलेत्रात्रेयविश्वरेसौर्यादौविपरिणामः। स्विष्टकृदन्यनिधनकलेऽवद्
ष्टयामस्मदग्निप्रायेत्वविकृतएवसर्वत्रप्रयुज्यते॥छ॥ऋतुवदतुवदितियजमानार्षेयाण्याहपरस्तादर्वाचीत्रीणीत्रमुवदितिऋषे
र्योच्चारणंत्रीणीतिकृतः। त्रीन्वृणीतइतिवचनात्। इदंहिपितेवाग्रेयद्ध्रुवोऽथपौत्रइतिलिंगात्। यजमानग्रहणंचऋत्विगार्षेयव्यतिरेका
र्थम्। यावंतोवामंत्रकृतः। वाशब्दःपक्षांतरपरिक्षेपे। यावंतोवामंत्रकृतस्तावंतोनियमेनैवायावंतिऽस्यत्रध्रुवंतिनावंतिप्रणीतेन। ५५ त्यधद
त्रीणीति। तत्रकर्त्रार्षेयंवृणीतइत्येषोत्रविधिः। एकंवृणीतेत्रीन्वृणीतइत्यनुवादः। तथानचत्वारोवृणीतेनपंचातिवृणीतइति। ऋ
र्षेयाणिषेकत्वद्वित्वत्रित्वपंचत्वपरिच्छिन्नानिप्रावरिकायांपठ्यंते। तेनार्षेयंवृणीतइत्यतेवयावंतिऽस्यत्रध्रुवंतिनावंत्येवब्रियंते। १००
त्रित्वविधनंतुकेवलमेकत्वद्वित्वयोरवयुत्यवादसंभवमात्रादेवान्यपेयते। मंत्रकृतोमंत्रदृशउच्यंते। नहिमंत्राणांकरणंभवति। अनि
त्यत्वप्रसंगात्। तेनदर्शनार्थकृञितिव्यवसीयते। दृश्यतेचानेनार्थोतांधकृनांगंधनावकेपणसेवनमाहस्किप्रतियत्नप्रबंध

नोपयोगेध्रुवकृत्रइतिआत्मनेपदप्रतिपादनेगंधनादीनर्थीकृञोदर्शयति॥छ॥ध्रुवोहितार्षेयेणावा। तच्चैतद्राज्ञविषयंध्रुवोहितो
पपत्तेः। तथावोत्तरसूत्रम्॥छ॥क्षत्रियवैश्ययोश्चनित्यंक्षत्रियोनिषेकक्रियारहितोनिषेतोधस्तनसूत्रारंभवैयर्थ्यप्रसंगात्। अनयोनि
त्यंध्रुवोहितार्षेयोच्चारणंराज्ञस्तुविकल्पः। मनुव दितिवासर्वेषां। ब्राह्मणादीनांमनुवदितिप्रवरणं। तच्चसकृदेवाभ्यासकरणाभावात्।
यच्चोक्तमिदंहिपितेवाग्रेयद्ध्रुवोऽथपौत्रइतितत्स्वदर्शनार्थंब्रह्मण्वदाचक्षद्दित्यतआरभ्यहोतृनामग्रहणंतोमंत्रः॥छ॥उपाऽशुवाहो
तृनामग्रहणंभवति। एवमपिहिश्रूयते। तच्चैतद्धोतृवरणमदृष्टसंस्कारस्तथाचयावद्धुतेपिप्रवर्तते। संमृष्टउपविशतः। अथाध्वर्युर्वा
ग्नीधंचसंमृशतीतिसंमर्शनविधनात्तावेवोपविशतःसंनिधनात्॥छ॥अग्निर्होतेतिस्रुगादानंप्रयाजेषुसन्निधेःस्रुगादानं
विधनसामर्थ्यात्सर्वत्रपरिक्षाविरुध्यते। सन्निधेरितिसंनिधौ नात्रयाजार्थंस्रुगादानविधयतैवास्यवाक्यस्य। एवंचसतिप्र
शावेकादशप्रयाजोत्कर्षेऽनस्रुचारणं॥छ॥घृतवतीमित्यस्मिन्सकलेमंत्रवाकउक्तेस्रुवोगृहीलातिक्रम्याश्रावयति। ततश्चध्रुवोरुगभावः। अथयदध्रुवोनुवाकदाः प्रयाजानवं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तानि हि श्रूयते। पंचग्रहणं कर्मनेरज्ञापनार्थं पंचसंतानिक्रमीणीसमिद्धोमेनघवसमृद्ध आज्यतंत्रवचनात्समिद्ध
तनूनपात्क्रमः। यजयजेतिशेषः समिधेयजेति प्रथमस्तक्रः। शेषंयजयजेत्येववक्तव्यं। अथयजयजेत्येवेति
रानाहेतिवचनात्॥ ७॥ ध्रुवस्तिष्ठन्निति वचन मानिक्रमणस्तत्रैवस्थास्यति॥ ८॥ ध्रुवंध्रुवंवानिक्रामं। णमुत्तरंतत्स्थानिक्रम्यानि
क्रमोतिद्रष्टव्यं। तस्मादनितरामनितरामेवक्रमेदनितनतरामनितरामेजतीर्जयादिति। तेनध्रुवपदेसमिद्धमेनिक्रमणए
केध्रुवंध्रुवमिति॥ ९॥ उपभृतोजुहूमानयसवभृतंश्रुवमर्थमाचक्षतेर्थंध्रुयाजंप्रतिउपभृतोजुहूमानयति। तच्चानवभृत्रास्कचो।
सवाग्रनभृतंसमानयतीति। अधिकारमुपजीवनात्॥ १०॥ एवंध्रुवेध्रुयाजध्रुवेत्रुवेर्थंवत्रुवेर्थंसमानयति। अनुयाजेध्रुवैवमेव
प्रतिपत्तव्यं॥ ११॥ उत्तरांजुहूमध्यघ्राघामवहत्यजुहोति। उत्तरैवजुहूरित्यवाचंउत्तरांमिति। तेनोत्तरांघ्राघामवहत्येतिसंबंधः। इड
मेवकर्यीत। घ्राघामेवस्रुचमुपावहत्येतिहिश्रूयते। अधघ्राघ्यस्रुजंहोतिनसकृदवतारितयाजुहोतेनैवाधिहोपहृत्यभिनिदध्या
हितिवचनात्। एवंसर्वत्रानध्याजमात्रएवैतत्। नहिध्याजानध्रुवत्वंश्रूयतेरंहोमुक्तोदेशेनचश्रवणंअथातोहोमस्येवेतिन्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋत्वेवहूयतइति॥ ७॥ २॥ नाभिदेशेधरणीं ध्रुवतयोर्जुहूपभृतोरथातोधरणस्येवेतिहिब्राह्मणमनंति। अथहैषमध्यमःप्राणस्त
स्माउतमुपन्यवेवैवधरयेदितिसर्वत्रब्राह्मणमनुवर्तते। तथावसर्वविषयेमेतद्धारणंभवति। नध्याजेष्वेवात्रनारभ्यघेतत्स्यते॥ ८॥
ध्याजानुमंत्रणमेकोमेमेकातस्ययोस्माद्दृष्टियंवयंहिभरतिध्याजइष्टेसत्यनुमंत्रणंकर्तव्यं। एवंमेमेतिनचैतद्याजमानंब्रूयद्धरण
त्वादात्मनिवादिपरस्संबंधेसत्यात्रीर्योगानावादनेवयजमानवेकर्मण्यविपरिणामः॥ ९॥ एवंमिथुनैर्यथासंख्यंउत्तरत्रयथासंख्यमे
वमनुमंत्राणिवाच्यानि। एवंत्वाम्नायते। तस्मात्प्रथमेध्याजइष्टेकूयादेकोमेमेतितथाद्वौमेमेतिद्वितीयेध्याजेत्रयोमेमेति तृतीयेध्या
जइत्येवमादितदेवमर्थं लाघविकआचार्यःस्मरत्येवंमिथुनैर्यथासंख्यमिति॥ १०॥ नतस्यकिंचनेतिपंचमेपंचमननस्यकिंचनेत्य
वंपंचमेप्रयाजेप्रयोगः॥ ११॥ विधिमानपरिमानंत्वस्त्रावद्रवत्वंस्यन्नादरतिश्च। एतैश्चयथासंख्यमनुमंत्रयीतसाक्षाद्रुद्वाऽयास
मिनिप्रतिपदमध्याहारःसर्वत्रतावन्निहितएवासघ्यमंप्रयाजमनुमंत्रयेतविधिमानभूयासमितिध्रुवस्माच्चेतरनुमंत्रणंनिपद्यते।
दृष्टत्विधनसामर्थ्यात्प्रयोजनमसंहितावत्प्रयोगः। विधिमान्भूयासमित्येवमाद्यानार्थेगसामर्थ्यादनेवयजमानवेविपरिणम्यते॥

उमंत्रणस्यवासंनियातात्प्रोषितोपियजमानःकरोति॥छ॥आगंहनांचउर्धपंचमान्याऽस्थानात्।नवप्रयाजान्यजतिसेवमादौप्र
यन्नधर्मेपरिप्राप्तौसंदेहदमारभ्यते॥आगंहनांचउर्धपंचमान्यायोधर्मःप्राप्तस्तेनसंबंधऊर्ध्यते।सचाउमंत्रणस्थानादिकः।ऊतएतस्था
नाक्रमादित्यर्थः।चउर्धेपंचमयोर्यंतरालेआगंतवःपशवंतेऽतश्चसंनिधानात्धर्मसंबंधश्च्यते।धर्मापेक्षायांहिसंनिहितत्वातिक्रमेकारणंनास्ति।
॥छ॥प्रथमचउर्थीन्यांवायद्यालिंगंप्रथमचउर्थयोर्वाधर्मेणसंबंधःकर्तव्योलिंगात्।योतऊर्देवत्यस्तस्यप्रथमधर्मयएवदेवत्यस्तस्यचउर्थ
धर्म इतिलिंगंसत्रपर्युपस्थापकं।ननुचैवंसतिद्वितीयहतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्रदर्शनंवक्तव्यंनेत्युच्यतेप्रथमचउर्थयोर्हिकारणम
न्यदस्तिएकत्रप्राप्यमितरत्रानंतर्यं॥छ॥सर्वान्वोत्तमेनोपाधिलात्तत्रैवाथवोत्तमधर्मेणसर्वानूसंबध्नीयात्।ऊतएतत्प्राप्यधिलात्तमे
वपंचमंहोतव्यंप्रतितन्त्रंकृत्स्नसंजननायउपाधिनःआगंतवः।प्रथमवगम्यते।येननवप्रयाजान्यजतीत्यत्राभ्यासेनसंख्याश्रुयितव्यानहि
नवैतानिधर्माणिउत्पन्नसंयोगासंख्यायाः।एवंचसतिन्यायादत्यल्पाभ्यासःप्राप्नोति।नहिदर्वीन्यासोमुज्यतइत्यंतस्याभ्यासोयंतेनपंचमधर्मे १०२
संबंधएवात्रमुज्यते।एवंहुत्कानिधारणंस्थालीपुरासायिमूतत्पर्थंनहिस्थाल्यानिधारणस्यप्राप्तिरस्ति।उत्तमप्रयाजसंक्रांतिरेवतासंब
ध्रुवायाहविषजपश्चतश्च॥संनिधानाद्यजतिस्थानस्थितस्यैवाभिधारणंमाभूदित्यतएतदुच्यते।ध्रुवारीनामुच्चारणं

ऽहविरनिधारणमत्रेष्यते।तच्चध्रुवेवंसरोडाशावौपन्हतंच।एवंसत्रवाक्यशेषस्तउत्तमेप्रयाजेस्वाहाकारेणैवसर्वंयज्ञंसमस्थापय
न्नितिप्रकृत्याख्यातयः संवर्त्तिनाः।ततश्चैतत्सर्वंयागपरिसमाप्यायातयामानिहवींषिसंहृत्यानीतिपुनराहतेदेवाश्चकामयंतवृथेत्वियं च
ङंपुनराप्यायध्वमितिप्रकृत्यसयजुष्काभाज्यंपरिशिष्टमासीघनयजंसमस्थापयंस्तेनैवयद्याहवींष्यन्यधारयन्निति।ततश्चस्था
ल्यानिधारणंहविःशेषश्चात्रगोबलीवर्द्दन्यायेनध्रुवोडाशयोर्वर्त्तते।त्रैवंनहिचार्यते।द्विहविःसंस्कारोयंहुतप्रयाजशेषप्रतिपत्तिः ४।१।१४॥
द्विंतावत्प्रहविःसंस्कारोयंद्वितीयानिर्देशात्।द्रव्येचहतीयाश्रूयते।प्रयाजशेषेणहवींष्यभिघारयतीतिलिंगाच्च।पुनरैवंनानितरप्याप्यायय
त्ययानयामानिवरोतीतिप्रयाजशेषप्रतिपत्तिर्वाहृष्टार्थत्वात्।दृष्टाह्यत्रार्थेजिज्ञासिता।तयाह्याज्यनागाविज्ञेयते।अतस्तद्द्रव्यसंसर्गोनार्थे
दृष्टार्थेनाश्रुतार्थाहिहविर्निधारणंदृष्टंकृत्स्नेतंतश्चान्यायंदृष्टेसतिअदृष्टंहविर्द्वितीयाद्रव्येचहतीयातत्रापिवसुबलाकृतीयाद्वितीया
योर्थेद्वितीयावत्समस्यर्थेसुपांसुपोनवंतीतिलिंगंत्वर्थवादन्यायंचिंतायाःप्रयोजनंहविःसंस्कारेपशुपुरोडाशनिधारणार्थंप्रयाजेषु
यःस्थापयितव्यःशेषप्रतिपत्तौसंनिहितेष्वेवकार्यइति॥छ॥आज्यनागाभ्यांक्रत्वाग्नेयेनसौम्येन।आज्यनागावितिकर्मणोसंज्ञा।अग्नेयो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वसंव्यवहारार्थमाज्यभागप्रकृतावंतामेकश्येवमाधर्यताभ्यांचरतिचरतिरङ्गानार्थः।तावदुनिष्ठतात्पर्यः।सचैकत्राग्ने
योऽपरःसौम्यः।अग्निदेवत्यस्याग्नेयः।सोमदेवत्यश्चसौम्यः।स्मर्यतेहिदेवताहितोऽग्नेर्हविःसोमाद्यर्णितिच।आग्नेयमस्मिन्कर्मणि
श्रूयमित्याग्नेयःएवंसौम्यः॥छ॥चतुरवत्तेसवषट्कारायाज्ञाक्रतिसूक्तवत्तेजुहोतीति श्रूयते।अनिधायावदायावदायध्रुवमनिधा
श्रूयत्याप्यायतामितिअनेनमंत्रेणाअनिधायस्रुचावित्युच्यतेवाचनिकोहितयोर्विमोकःतेएतस्मिंश्चोदकेतिविमोचनमागछतस्रुचा
दिअवदायावदायेतिवाक्षाप्रतिस्रुवविषयाचतुरवत्तविषयत्वेघनुपपत्तिः।आहवनीयेयजतयोर्ध्रुवायाश्चतिपरिभाषितमतस्त
द्घोनिरणमुच्यते।आज्यभागयोर्यजतित्वाद्याज्यादुरोनुवाक्यावत्वमनुवाक्याचप्रेषितेनानूच्यते।तत्रैतत्संदिश्यते।किमवदानोत्तरकाल
मनुवाचनंउतसहोहोस्वित्पूर्वमितिनचेहावार्थेणविशेषःप्रदर्शितःकिंतुविहितावनुप्रवृत्तिर्दृश्यते।पशौग्रहीत्वानुवाचनंतत्पुरोडाशो
वसहानुवाचनं।अवघ्रा हेशनिभ्यामितिकिंचिदूर्वंतुवाचनंयथावरुणप्रघासेषुमारुत्यांमेषेनस्कौग्रहीत्वेतितत्रपूर्वंतुवा
चनमेवमुच्यतेतस्माहिविरुत्पनुवृत्तिदर्शनंमारुत्यामित्यतः।नचेतरयोरप्यस्तिसत्यमेवंतन्नुवाचनिकं।अस्यापिवाचनिकत्वमितिचे

तानवचनस्यान्यपरत्वात्।वासशब्दालंनेत्रविधीयतेसवाप्राप्तस्तस्मात्पूर्वानुवाचनंप्रकृतितःप्राप्तमेवानूद्यतइति।पशुपुरोडाशा
दौवचनन्यपरत्वात् क्वचनस्यसहानुवचनादिपरत्वैव।तस्मात्पूर्वमनुवाक्यानंतरंतोवदानंउनरतिक्रम्यैषवक्वनमितिं।तदपिप्रदर्शितमाच
र्येणातिक्रम्याश्राव्याहसन्निधेयजेत्येवमादौसर्वयजतिष्वेषएवक्रमइति॥छ॥अनुब्रूहीत्यत्वानापव्याहरेद्धोताचाश्रावणात्।अनुवाक्य
नोत्तरकालमध्वर्युर्नापव्याहरेत्।होताचाश्रावणंयावत्॥छ॥आश्रावितेह्यदाप्रत्याश्रावणात्।प्रत्याश्रावणमस्तुश्रौषडिति आतंतस्मे
तदुक्तंभवति॥छ॥प्रत्याश्रावितेध्वर्युराहोदृष्टैषाःयजेतिहोदृष्टैषःआततोनापव्याहरेदिति॥छ॥होतावषट्कारात्।नापव्याहरेदितिवर्त
ते।सोनुब्रूहीत्येवोक्ताध्वर्युर्नापव्याहरेदितिप्रकृत्यैतच्छ्रूयते॥छ॥सोमे क्वयंग्रहीत्वोपाकरणात्।सोमेचाध्वर्युर्ग्रहंग्रहीत्वानापव्याहरेद्धो
स्तोत्रोपाकरणात्॥छ॥उपाकृतउद्गातारआहोदृष्टैषात्।उपाकृतेस्तोत्रेउद्गातारोनापव्याहरेयुराहोदृष्टैषउत्तमस्तोत्रीयायाःप्रस्ताव
समनंतरंएषोत्तमेतियेनहोतासंबोध्यते॥छ॥होतावषट्कारात्।नापव्याहरेदितिवर्त्तते।क्रियंतंकालंआग्रयणसंबद्धहोमवषट्कारात्।अधस्ता
न्मेध्येसवैयग्ंग्रहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदितिप्रकृत्यैतदपिहिश्रूयते॥छ॥आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धदक्षिणापूर्वार्द्धसौम्यं।आग्नेयमाज्यभागयुत्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तरष्टर्वाङ्जुहोतिदक्षिणाष्टर्वाङ्सोम्यं॥छ॥समिद्धतमेवाउत्तराङ्ङ्गार्हपत्यमाग्नेयमाज्यभागंजुहोतीतिप्रत्यक्षमेतद्भूयते॥छ॥हवि
र्धानाच्चरतीतिवाक्यशेषःसमिद्धतमतिवासमिद्धोमेनलक्षयतिसृष्ट्वाआज्यतयइतिश्रूयते॥छ॥धुरोडाशावंतरेणाग्नीषोमाउपांऽश्वा
न्त्यादुरोडाशयोरागयोर्मध्यउपांऽशुयाजस्याग्नीषोमीयजतिअत्रधुरोडाशावितिद्वितीयोपपदविभक्तिः॥छ॥विष्णुर्वामावास्यायांऽहो
त्रान्नानात्रमावास्यायांविष्णुर्वैज्यतेअग्नीषोमौवा एवंहिहौत्रेआम्नायतेविष्णवश्चेदंविष्णुरितिछ॥यावद्धविरुत्तराद्धीस्विष्टकृतः या
वंतिखांऽषिसर्वेषामुत्तराद्धीस्विष्टकृदिज्यतेसंप्रतिपन्नदेवतेवत्वाच्चसऽहत्स्रुपः॥प्रतिपत्त्यर्थकर्मचैतदुत्तरार्द्धंतन्नतिपाद्यतेयागश्चनि
र्वर्त्यतेअतएवत्वयावऽइतिपिष्टवर्त्तते॥छ॥तत्तएवहोमःउत्तरतएवहोमोनवतिशेषास्विष्टकृतेसमवद्यतीत्येतदुक्तंउपांशुयाजशेषा
दपिध्रेवास्विष्टकृदवदानेषाप्तआह॥छ॥नाज्यादशेषात्॥नस्विष्टकृदर्थमवदानंध्रेवादाज्याद्धहातव्यंउक्तएतत्॥अशेषत्वात्॥नशे
नशेषभूतंननूपांशुयाजनिर्दिष्टंतरत्कालशेषव्यपदेशोऽस्यतिनेतिब्रूमः॥नखेतदुपांशुयाजयेवंसतिसर्वस्मैवाएतद्यज्ञायसृष्टमे १०४
यद्ध्रुवायामाज्यमितिनचसर्वार्थस्यैकदेशोनिर्दिष्टेशेषव्यपदेशोदृष्टइति॥छ॥असऽसृष्टमाज्यमितिनिः॥स्विष्टकृदाज्यमितिवाक्यशेषःसवा

अत्यर्द्दइवेतराण्याज्यानीत्योजुहोतीतिप्रकृत्याहरुद्रियःस्विष्टकृद्रुद्रियेणहपशूनवस्तात्प्रयंतिराज्यमितिनिः सऽसृजेदितिछ॥
निधायसंचरमनुस्रुत्यप्राशित्रमवद्यति यवमात्रंपिप्पलमात्रंवाऽन्यतरतआज्यमुन्नयतोवाग्नेयात्॥स्रुग्भिधानंवाचनिकं॥तेएतस्विष्टकृ
तिविमोचनमागुस्तइतिसंचरस्यपरिधानपरेणसंचरोनिवर्त्तनात्तस्यवाऽन्यत्रकरणमनुयाजार्थंस्विष्टकृतऽर्द्धमनुयाजार्थंघर्षणसंचरेणसं
चरणंनऽआशित्रसमर्पणार्थंकस्मान्नभवतिनंतस्यपाह्निकमनेनसमर्पणंअपाह्निकंवाऽन्यत्रकरणंतेनवक्ष्यमाणप्रयोजनलाद्रुयाज
र्थंतेवन्याय्याप्रयोजनंतदभावेनावश्यंतिपशोवित्यंगस्विष्टकृदुत्तरकालमन्यत्रकरणंनधुरोडाशस्विष्टकृतीतिज्योतिष्टोमेचतृतीयस्य
वनेसोम्ययागसमनंतरमन्यत्रकरणंनेतरयोःसवनयोरनुयाजाभावात्॥केचित्तृतीयसवनेपिस्विष्टकृद्यागसमनंतरमेवान्यत्रकरणमिछ
तिनसोम्यसमनंतरंतदनंतरमेवदृष्टत्वात्॥युक्तरूपतरमिवचैतदितिप्राशित्रमितिब्रह्मणोभागस्तदवद्यतिऽवद्यतिराष्ट्रीयारा
नसामर्थ्याद्धिरितिप्रतिपत्तव्यंऽवद्यतेहिद्विरवदानसंबंधेदृष्टःविलसंबंधेपीतिचेत्॥नविशेषसंयोगात्॥विजर्मदग्निनामितिर्
तथाचप्राशित्रंप्रकृत्यपठ्यते॥द्विर्हविषोवदायेतितेनयदवद्यतितत्रावमात्रंपिप्पलमात्रंचेतिशाखिनोनुपठ्यतेद्वेग्रावलेवद्यति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पिप्पलमात्रे वेति।१

यवमात्रे पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलमनिष्पन्नं न पिप्पलमात्रं। यवमात्रेण स्नेहेच्छारणात्। ध्रुवे विच्छिद्रशीर्णपर्णाद्यधस्तात्संवोडुंबरं वापि पिप्पलं वा बंधनात्। मुख्येति पिप्पलविषयश्चैव पिप्पलशब्दः। आज्यं चान्यतरतोन्नवत्। नयतो वाऽन्यतरतश्चाज्यं उर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वेति वचनात्। तथा सत्याज्यस्योपस्तीर्यहिर्हविषो वदायाथोपरिष्टादाज्यस्यानिधारयति तद्यथैवयज्ञस्यावदानमेवदिति। आग्नेयान्नस्त्वं विरूज्यश्चाक्लेवघृतियवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति वचनमंगीकृत्याग्नेयादिलक्षणं॥७॥ जागांश्चागृह्णातीति सूत्रशेषः। तांश्चाग्नेयादेवप्राशित्रसहचरितयासचायमुपदेशः। क्रमस्तत्परिष्टाद्दृश्यते। स्थितं तावदपूर्वमिदमंतराऽन्यत्क्रियते। तत्किमर्थं चोर्ध्वकरणसिद्धांतसमानन्यायत्वेनेति निरवद्यं॥८॥ अधर्युसंचरणाग्र हणेप्रायश्चित्तेनैकः पंचावत्तोदक्षिणतोमध्याच्चयावद्विस्विष्टकृद्दाज्यंप्रक्रांतंप्राग्निश्रमधर्युसंचरणसमर्प्यध्रुवेणवाहवनीयंततोपंचोपस्पृशतिहृदयंप्राग्निश्रमितिततश्चतदभावेनभवति। ततश्चांपंचावत्तांगृह्णाति यावद्विरिति प्रतिपत्तिलाघवात्। ननुचदक्षिणतोमध्याच्चस्विष्टकृद्दाज्यमितिचोक्तंपंचावत्तग्रहणमवाच्यंसर्वेषांउल्यत्वप्रज्ञापनायेतिचेत्। तदेतदसत्। हिडुरोडाशस्याज्यस्यचउल्यताशक्यान्यपगंतुं। प्रतिपाद्यतेत्वडुरोडाशोनाज्यमसंयुक्तं विभक्तानातेनपत्नीसंयाजे

आग्नेयादनेयमानकर्तृत्वमितिरामनाहः३

आयामपिपंचावत्तताथास्यादितिपंचावत्तग्रहणं। ननुचाक्तेपिपंचावत्तमेवेदंततश्चतत्रापिन्नविष्यत्येवानेहडुरोडाशाधिकन्यायतत्कार्यंपत्नीसंयाजेष्वाज्यप्रसंगादिरेवाज्यंप्राप्नोतिनोपस्तरणानिधारणप्राग्निरितितेनसुकृत्यतेपंचावत्तामिति॥७॥ यजमानभागंपूर्वार्द्धदीर्घग्रीर्यउरस्ताक्रवायाःक्रोतिऽर्वाईडुरोडाशस्यग्रीर्यउरस्ताक्रवायैनिदधातीतिश्रुतत्वादीर्घत्वंचभागानामवसरतश्चविनियोगक्रमेणध्रुवेनाधस्ततोब्रह्मणस्ततोयजमानस्येति। क्रवायाःउरस्तादितिव्यतिरिक्तदेशोक्तेरिडाऽहोत्रेप्रदायाविसृजतेदक्षिणातिक्रामति। नागैर्यवहितत्वादिडायहणंक्रियते। ताऽहोत्रेप्रदायाविसृजतेदक्षिणातिक्रामति॥ छंडांप्रतिष्ठयहोउरंयुलिपर्वणीत्रनक्रियहतत्वादिडायहणमकार्यंक्रियतेचपर्वोजनंयथातत्क्रियतेत्येवमर्थंतथाचदर्शयति। सहोउरिहनिलिंपतीतिनहोतोश्चयोर्निलिंपतइतिग्रहत्याहएतद्वैमनुर्विनियोक्तारंदर्शयतिमेतन्निष्पयज्ञस्ययदिथमिडायाकयज्ञियायदेमइहरक्षाऽसिनेहोतोश्चयज्ञनहिऽस्युरितितामेतत्पुरारक्षोन्यःडुरारक्षोभ्यइत्येवप्रापयतनयोरेवैनामेषएतत्पुरारक्षोभ्यइत्येवप्रायतेथयत्पत्नसहन्नप्राश्नातितिनेदमुपहूतांप्राश्नातीत्येतदेवैनांप्रापयतेयदोश्चयोर्निलिंपतइतिऽडायाअंगुलिपर्वोजनंदर्शयतितेनग्रहतायामपीडायाउप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ हिंस्यमानेतरेतस्मिन्काले पशुसंज्ञपनं कुर्यात् विशस्यमानेतरकालत्वे तस्य चयवच्छ्रुत्यर्थत्वं यदि। अथ यत्पुरास्य ग्रहणादीति।
यदुयेवरक्षसामभीयं यज्ञमुपतिष्ठेते मातवेति नेपशुविमथिष्यन्नेति शंकमानश्चेत्तस्मिन्नेवकाले संज्ञपनं तत्पुरास्य
हिंस्यमानेतरकालेसंज्ञपनं

धर्माः। सान्नाय्यविकारेचपशौचतुर्ग्रहणाभावात्। अथपशुं संज्ञपयतीतिहिप्रकृत्याहैतर्हिसंज्ञपनस्यकालोथयत्पुरास्ये
मृच्छतियज्ञमेउपतिष्ठंतेतेविमथिष्यन्नेतिशंकमानोयद्यविमाथान्नवैकेतावैवसंज्ञपेदितिचतुर्ग्रहणाभावेविमथनाशंका
यांसंज्ञपनंविधिसंज्ञवतीति॥छ॥अत्रपितरइतियजमानोजपति।चतुर्ग्रहेतंपशोराशामालभ्यउत्तरत्रविसर्गोपदेशात्।अत्रपितर
इतियजमानोजपेत्॥छ॥विसृज्यमीमदंतेतिजपतीतिवर्तते।अयंचकैश्चित्त्रोषितस्यापियजमानस्येष्यतेऽनात्रित्वात्।तत्पुनर
नुपपन्नं।आत्मनश्चर्त्विक्त्वाद्धिसंस्पृतेनयूयंसर्वेऽध्वर्युरेवयुनक्तीरपतिचतुर्ग्रहणेवसत्यनयोःप्रवृत्तिस्तदन्नपिंडेणाजनेनेतिवा
क्यशेषात्॥छ॥एकैकमाहरतिनागिनेनागमितिवाक्यशेषः।तच्चपक्वान्नोपहारतादर्थ्यंकरणार्थंहरणंद्रव्यसंस्कारत्वाच्चआवाहार्थंपित
घ्नेतिचेत्।नपरिक्रियार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति॥छ॥द्यावापृथिवीरूपकौनेत्रीधेषडवत्रेअथयत्राहोपहूतेद्यावापृथिवीइतितद्
श्रीधत्वादधमतीतिहिश्रूयतेतत्रकैश्चिदागद्रव्यंउपस्तरणंनिधारणोपसंधडवत्रमिष्यते।अन्यथाषडवत्रभावान्नतत्पुननर्नोपपद्यते
नहत्रोपस्तरणंनिधारणंविहितेकथंतर्हिषडवत्रमुच्यतेउपस्तरणनिधारणयोरर्थवादेतिन्यायाषडवत्रत्वाद्वाद्यागउपस्तरितउपलक्ष्य

तिअश्वरूणादिशद्भवत्॥छ॥प्राश्नात्युपहूताद्यिवीइतितत्षडवत्रमत्राप्राश्नात्युपहूताद्यिवीत्यनेनमंत्रेण।अथद्वितीयमुप
हूतोद्यारितिऋतमपिसृजतानोपनिबद्धंवाक्यंनेदंदेवतदर्थंपिलक्षैः॥छ॥आशासानेमयादमितियजमानोजपति।कृष्यभिहविष्क
रणंउपहूतइत्येवमाधात्रीप्रार्थनमाशासनंएषावाआशीरितिवचनात्।अत्रमयादमितियजमानोजपति।अत्रयज्ञमानग्रहणंशाक्य
मवर्तुमुरुयोगिमंत्रसंस्कारयोस्त्यागेसामर्थ्यादितिपरिभाषितत्वात्।एवंतर्हिपत्निसंयाजेडायामपियजमानोयथाजपेदितितत्
त्रहिपत्नीपहवःक्वचिदाम्नातःउपहूतेयंपत्नीतिआशीर्वचनेनैवाक्यत्वात्तस्याएवजपोमाभूदितियजमानग्रहणं॥छ॥उपहूतांश्चा
श्नंतियुक्ताःउपहूतानिडामृत्विजःप्राश्नंतीत्यर्थःयजमानश्चसाचैषाऽऽप्राश्नित्रेनागाश्चयावऽऽत्रेपिवत्रेतेद्रव्यसंस्कारत्वात्॥छ॥प
वित्रायोमार्जयंतेपरेणवेदिंऽसुमितियानइतिइतीयार्थेसप्तमीनत्यत्रसप्तम्यर्थेसंज्ञवःकरणतासंज्ञवतिमार्जनंप्रतिशु
हिस्थानेसुपःछंदसिभवंतीतिछंदोवत्सूत्राणिचेतिस्मर्यतेतेनात्रसप्तमीइतीयार्थेलिंगाच्चपवित्रस्तायदतऽर्द्धमितिवैश्विश्चत्रो
दर्केनमार्जनमिछंतिमंत्रलिंगास्तुनित्रियानइतितत्पुनरविधायकत्वान्मंत्राणामनुपपन्नमुदकानुपदेशाच्चनचोन्यदत्रमृज्यर्थं

किंतुपदिने
अन्यत्रदर्भमार्जनादौ त्वेनन्मन्त्रस्यर्थनास्तीतिसंज्ञ
त्रिगृहदकस्यस्मर्तं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

करणं नास्ति। यथा पशवपांते नवपवित्राभ्यां हृज्यधेर्निसंनवति। लिंगाच्च। पवित्रेणेष्टाः पवित्रस्ताइति। यदि चोदकमपि साधनं स्या
न्न पवित्रस्ताइति समासो नस्यात्सामर्थ्यात्। यच्चश्रयते पवित्रवति मार्जयंतइति तत्रापि पवित्रवत्कस्तुनिर्देशादनध्यवसायएवेत्यन्यथा
नेयमिति। मंत्रश्चसुनित्रिया नपत्रोऽधयः संलिखेवमंतः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्यनचडर्मित्रियाऽतिप्रदेशांतरेनविनियुक्तः। नच्च
पशादिनाश्रवंतिन्यायोत्रसंनवत्यत्रकरणात्समधीतत्वात्स्यत्रकरणांतरस्समधीतेउपनाद्वाक्यशुद्धयोनवति। यथाज्योतिरसीतिस्त
मिदंतेना॥छ॥यजमानस्यप्राणापानौपातमितिप्रस्तरेतत्करोति। प्रकृतत्वात्पवित्रयोस्तेइत्यवाच्यशुद्धयतेर्वतेनशास्त्रापवित्रयदासार्थमि
तिं। तस्यापिसंनस्यमार्जनात्स्थिरतस्तेऽतियनः क्रियते। अनेवंयजमानकेवलविपरिणामोमंत्रस्यमार्जनंचेडानरूपनिमित्तत्वान्नदंगावेन
नवति। पवित्रप्रतिपत्तिस्तुनवतिप्रतिपत्तेरेव॥छ॥श्लेषावा। पवित्रयोः प्रस्तरेकरणं॥छ॥अत्रवाब्रह्मप्राप्नोति। उच्यश्रुतिलादत्रवाप्रा
प्नोत्र नस्करणं॥छ॥नागमस्मैपरिहरति। अस्मैब्रह्मणेऽर्वाणास्वनीयंनागंसमर्थयतीत्यर्थः॥छ॥यजमाननागंचत्रोषिते। अत्रोषिते १०८
यजमाननागंचपरिहरति॥छ॥अत्राहार्यमनिधायेहास्यंतराब्रह्मयजमानोऽत्वावेधानिधयालनतेऽजापतेर्नागइतिसर्वार्थत्वा

मार्थदिनानीनत्वात्सरेप्राप्तानि सारस्वानुपलब्ध

ऋत्वेनानिधारणं। आर्जनेयजमानस्यस्यान्मंत्रलिंगाद्दानेवतस्याधिकारादंध्यर्थविकरणात्वाकरणमंत्रविषयात्रिधांत्वयजमान
योगिलंनापावतत्वध्यंआध्वर्यवःपदार्थः। मंत्रोपिलिंगेनयजमानआशंक्यतेत्रधनंश्रुतश्चपदार्थः। गुणभूतश्चमंत्रस्तेनाध्वर्यशिलंने
धिकरोयुज्यते। तन्मंत्रेपिलक्षणायांयजमानानिधनमित्यसोधः। तथाचलिंगंयावैकांत्वयज्ञंत्रलिंगत्रांशिषमाशासतेयजमानस्येव
वसेति। उर्गसीत्यस्यान्नविषयत्वाऽवादौविपरिणामः। ऊर्जमधिधेहीत्यत्रापिक्वेचिदिच्छंति। तत्पुनर्विचारयितव्यम्। नहिप्रकृतौशिष अन्यत्रार्थ
यंतेष्यंतेतेनान्यदेवोर्गितरंप्रार्थ्यतेततश्चौविपरिणामइष्यंते। मधिधेहीतिगणयज्ञेविपरिणम्यंते। अनिधारणंउपवादस्तुपकारत्वात्
न्नवर्ततेस्वादिन्नेदनानिधर्यंते। नत्वगोःस्वादिन्नाद्ययोजनं। अस्यजमानयोस्तुअंतराहरणंगोर्ननवति। वासस्तुप्रवर्त्ततेऽविरोधात्
दिति॥छ॥सादक्षिणासंदक्षिणेतिवत्क्वेदक्षिणागतलिंगांतर्नीवनसंस्तृतं। अत्रेयंपरिक्रयार्थी। ततश्चपद्मान्नोपहारतादर्थ्यंविहानस
मनंतरंनस्करणंनभवतिचउद्धरेत्तेऽवद्यसंस्कारात्पद्मान्नोपहारतादर्थ्यंपद्मान्नंतरंनवनस्करणं॥छ॥उदगुद्वासयतिहविश्च। उदगुद्वा
सनमन्वहार्यस्यहविषश्चरोडाशादेः॥छ॥४॥समस्योल्मुकंसमिधमादायाहब्रह्मन्स्वस्तास्यामिसमिधमाधत्स्वाग्नेमयिमेधांमयिप्रजां
यदादक्षिणात्तेऽद्भासयतितदेतयर्चानाचिकेतोमृदुद्भासनंपदार्थेतयाविधीयतेअदृष्टार्थनाप्रसंगात्। नत्वेदितोयत्रकुत्रचिदुद्भासनंप्राप्तेऽदृष्टार्थिनियमविधान
मित्तिवाच्यंहविषासहपाठात्हविषोह्युद्भासनसमयएवोदकाविधीयतइत्यसंदृष्टेतेःसहपाठादन्वाहार्यस्याप्युद्भासनसमयएवोदकाविधीयतइतिसहमितिकाचार

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समासआहवनीयएवप्रतिक्षेपः।तेउनरनुसंस्पर्शयंतीतिहिश्रूयते।समिच्चयासावनुयाजार्थंपरिशेषिनामादायाहब्रह्मस्व
स्वास्यामीत्येवमादिप्रैषश्चयंचैतत्प्रैषेनुयाजार्थस्तत्श्चतदनावश्रादिष्यादौनभवति।समागंप्रैषस्तुसंसृष्टिद्वारेणसर्वार्थत्वात्प्रति
त्यर्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानुयाजानावेपिप्रवर्तनएवातथावसंभागंप्रकृत्याहस्रुग्यदतऊर्ध्वमसंस्कृतं
यज्ञस्यतद्धरादितिब्रह्मन्प्रैषविस्पष्टंसमिदादानमिष्यंतिातततऊर्ध्वसमासः।ऊतएतत्।एवंविकृतौस्रुप्रवृत्तिर्दृश्यते।यान्प्रकृतौनु
तनुयाजाःसमिदादानिातदेतदनुपपन्नमिवानघत्रसूत्रनंगेकिंचित्कारणमस्ति।तदनावेचयथाव्यवस्थितस्तत्रत्यारंभेवयुज्यते
यत्नुसमिदादित्युक्तं।तन्न्यायइर्वत्वादेकस्यादिशब्दस्यलोपेनसमिधश्चादोयत्रदादानिद्रष्टव्यं।समिदादानंचत्रैषांगंचेतिदिष्टंति
तऊत्तरत्वाज्ज्ञानप्रैषविधानात्।नवाध्वर्योःसमिदाधनंचेनदृष्टार्थंतास्यात्।अतआधानस्यप्रैषार्थमिति।तच्चानुपपन्नमदृष्टार्थत्व
संगात्।दृष्टश्चात्रार्थआधनंततश्चतादर्थ्येनादृष्टपरिकल्पनंभवति।नचाधानमनाधेनाध्वर्योरितिकृधंदृष्टार्थंतास्यात्।उच्यते।
अर्थादाधःसमर्पयिष्यत्येवंदृष्टार्थतासंभवति।तस्मादाधनार्थमेवाएवंचसत्यवश्यंयेनुयाजसंज्ञावादाधनोभावादनादान

मिति।ऊत्नुकसमासश्चानुयाजार्थआहवनीयसंस्कारः।तथाचास्मृतावनुयाजनिर्वृत्तमन्त्रकालंयुनरसमासःस्वावयवेनो
पस्वयस्यसंस्कारत्वादवश्यं येष्टाग्नेपिप्रवर्तते।अग्निमन्नीसंसृष्टीतिवाक्यस्यविपरिणामश्चोदितार्थाग्निधानात्।ढ।एषातइतिते
नानुमंत्रयतेत्रनुमंत्रणंत्वसमिधःस्यात्तोहोतानुमंत्रयतइतिवचनात्।मंत्रलिंगाच्च।ततश्चवरुणाघ्नसेषुविपरिणामः।एतेनेस
मिधमेतान्यामिति।छ।त्रजानतियजमानःसयदिमन्येतनहोतावेदेत्यपिस्वयमेवयजमानोनुमंत्रयतेतिवचनात्।छ।संमार्ष्टि
ध्रुवेवदपरिक्रामेऽसद्ध्रुवसदेवेऽसमितिा।ध्रुवेवदग्निंसंमार्ष्टिध्रुवपरिक्रम्यसकृत्सकृत्त्रिस्त्रिःपरिक्रम्येतिमाभूत्ससृवाऽसमितित्व
वित्रोर्मंत्रस्यवावदृग्विपरिणामः।ढ।ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजेस्त्रिर्निश्चरत्यापृतेऽसमानीयब्रह्मानुज्ञातइत्यवाचंसामर्थ्यादेवत
स्त्रक्षेःऊर्ध्वंचाएतंतइतिसमिदमंत्रितःप्रसौतीतिवाचंवानदनुज्ञोत्तरकालंप्रवृत्तिर्यथास्यादितिाअथवाप्रैषसमनंतरंतदर्थंप्र
वृत्तिर्माभूत्।न्यायतोहिप्रैषसमनंतरंप्रैषार्थःप्राप्नोतितन्माभूदितितदनुच्यते ब्रह्मानुज्ञातइतिातद्यथानुज्ञातऊत्तरेणाहव
नीयंसंप्रतिनिदधातित्रिर्निरितिचानुयाजत्रिलप्रज्ञापनायोच्यते।अथवाचउद्यंस्यानुयाजानावप्रज्ञापनार्थंभूयद्येवमनुया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जो तेस्वरुंजुहोतितेऽघातंतःस्वरुहोमःप्राप्नोतिनैतदेवंश्रुत्याजोगंह्यसौनदंतएवनिरूपचरितोनास्तस्माददोषः।औपसृतनऽसमा
नीयञ्छ्रा॥छ॥अतिक्रम्याश्रावयाहदेवान्यजेतिअतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिरासार्थमायाज्याउशेनुवाक्यवंतोयज्ञनय
स्त्येनशास्त्रत्वात्अथयदनुशेनुवाक्यकाश्रुत्याजानवंतीतिविशेषवचनात्तन्निरासः।तस्मात्साधनिहितमतिक्रम्याश्राव्याहदेवा
न्यजेति॥ङ्ग॥यजयजेत्युत्तरोउत्तरेद्वावनुयाजौप्रतियजयजेत्येवंवक्तव्यं।एवंहिश्रूयते॥छ॥देवांदेवानितिवासर्वत्रनियमश्चेत्तर्हि स
र्वत्रदेवान्यजेत्येवंप्रयोगः।ऊतएतन्नियमग्राह्यात्देवान्यजेत्येवाध्वर्युराहदेवंदेवमितिसर्वेऽहोनेति।अथयजयजेऽत्तरयोरनिष्प
यतेतत्रैवंचारोनसमर्थितःस्यादेवान्यजेत्येवाध्वर्युराहेतिचेत्॥छ॥विऽतिदर्शनाच्च।विऽतौहिदर्शनंनवतिअतिक्रम्याश्राव्याहदे
वान्यजेतिसोपबर्हिषोद्वावनुयाजौयजतीतितेननियमराद्धादेवानूदेवानितिवासर्वत्र।यजयजेतिचोत्तरयोरितिउशास्त्रांतरा
दवंचसतिवरूणघ्रघासादौयत्रयजयजेतिऽनर्वचनं तत्रनियमएवध्यतइतिसंप्रदायः॥छ॥प्रतीचेऽन्नहोति।प्रत्यंचोउयाजा
स्तदर्पानेतिवचनात्उपसक्तुचाधिकारऽएजावेनाह।उपसक्तुचप्रत्यंचोहोमाःउत्यंहिशास्त्रमत्रापिप्रतीचोऽन्नहोतातिवच

नाकर्तरपित्वंगपसरणंप्राप्तेःनियमेवानियमार्थमाह।ध्रुवंचऽउर्ध्वऽसमानीयप्राचीम्।चऽउर्ध्वहोमंप्रतिअपकृतंसमानीयप्राची
मजतिऽन्नहोति।तच्चयजतिस्थानादत्यंजनीनाहिस्थानंपरिभाषितंतिष्ठंतुदग्राडिति।तथाचोक्तंपरिधीनपरेणसंचरोहोष्यतइति।नऽ
चहोममात्रानिसंबंधस्सर्वत्रैवंप्राप्नोतिनाश्रावणानिसंबंधश्चाश्रावयिष्यंश्चेत्यनातिक्रमनिदर्शनाच्चेति।नन्वाश्रावणेतिक्रमणं
विशेषदर्शनंत्वनाश्रावणहोमेवनियमइति।उच्यतेएतन्मूलमेवैतत्सूत्रंवचनांतराभावात्तस्मादाश्रावणसंबंधेष्वेवातिक्रमणंनेतरत्रे
तिइतरहोमस्त्वत्तरतएवप्रवस्थितेनकर्तव्यःनचोक्तमुत्तरतउपचारोयज्ञइतिचऽउर्ध्वग्रहणंवात्रानुयाजोगत्वप्रज्ञापनार्थंइतरथाह्य
नुयाजत्वव्यतिरेकेणान्यस्सर्वोत्सादनहोमोंतरमाशंक्येतत्रतश्चानुयाजप्रवृत्तौप्रवृत्तिरस्यनतदभावइत्येवंचसत्यनुयाजोतेस्वरुंजुहो
तितिसांगानुयाजकर्मणिनिर्दिश्युत्तरकालंस्वरुहोमः सिद्धोभवति।अथवादेवानामेवदेवताकमंत्रापिपद्यास्यादितिचऽउर्ध्वग्रहणंमंत्राना
वेपिवात्रस्वाहाकारोस्त्येवेतिवक्ष्यामऽपरिष्टात्॥छ॥अग्निश्चरन्ननुयानेनुमंत्रणंमन्यंजहिकाऽन्यंजुहुध्यंजहोतिअग्निश्च
रन्ननुयानेनुमंत्रणंकरोतिअन्यंजहोतिएवमादिनिःप्रतिमंत्रंवाक्यंनेदात्तच्चाध्वर्युःउरुप्रयोगाभावात्समाख्यानाच्च॥छ॥एवं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृद्धौसमंविनजेत्यत्रयमनुमंत्रणानांविकारेनुयाजप्रवृद्धौसमोविनागःकर्तव्यःसमंस्याद्रूपमितिन्यायात्रानुयाजेषु
चषुरुषार्थस्वरूपस्याप्यनुमंत्रणस्यप्रवृत्तिरिष्टेवेत्यनिघायः॥छ॥स्विष्टानांत्यनवोपायिलात्।नवासमोविनागः कर्तव्यः।किंतर्हिविसतौ
यद्यमानानामनुयाजमंत्राणांयस्यस्विष्टानंतदंत्यनधर्मसंबंधःकर्तव्यः ततश्चद्वितीयादीनांनाराशंसानुमंत्रणमितरेषांस्विष्टकृदनुमं
त्रणमिति।ऊतएतदुपायिलात्।प्रथमेसतिनिर्दृत्तेद्वितीयेवानिर्दृत्तेनतेनप्रत्यपेक्षंनप्रथमंहतीयंवा।एवंद्वितीयेसतिनिवृत्तेहतीयंवि
धयपेक्षेति।ततश्चस्विष्टानांत्ययोरेवायमन्यासइति।यद्यपिचप्रणीतास्यान्यासोन्यायः।तथापिपाङ्क्तमाद्वितीयस्यान्यासस्यैनं
प्रयाजेषुचचतुर्थीतएवपाठइति।नेनमुक्तस्तत्रपंचमस्येवान्यासःप्रयोजनंप्राङ्नाराशंसात्र्यासविनाशेसान्यासोद्वितीयआवर्तते।एवं
हतीयेपिद्रष्टव्यं।आहचात्रानुवत्तौउषासंख्यासान्यासेनैवदर्शयते।इष्टस्तेनानुयाजानामन्यासोविहितताविति।तत्रा त्यान्यासस्यैतनस्यात्।
नेयदंतरासनिवंतरपाठेहिनांत्यस्यान्यासस्यतेदेवीद्वारोयद्विषेप्रथमान्यासस्यैनानिवृत्तत्वात्स्वरूपेणातस्यनरूपप्रथते।किंचात्र
ऊतेहिद्वितीयेचतदर्थैरेवयुज्यतेस्विष्टानांत्येन वोपायेदितिसूत्रमुदाहृतम्।प्रयाजेषुउपाङ्स्यन्यायेनानिवक्यता।अतःपंचम एवा

ओं

मोपानःउष्णेनभाव्यते।अत्रोच्यते।एवंप्रवृद्धौसमंविनजेत्स्विष्टानांत्येनवोपायादितिअनेनानुमंत्रणविषयोनिर्णीयःअतःनचषु
रुषार्थस्वरूपस्यानुमंत्रणस्यविकारैरनपहित्वोनेस्वृत्तिरस्तिनचस्वादिरंवीर्यंकामस्यरूपंऊर्योदितिवत्प्रवृत्तिरिष्यते।तत्रहिस्वादिरं
त्वंपेक्ष्यैवप्रवृत्तः।इहत्वनुमंत्रणनिबंधनोनिचारोनवानुमंत्र त्वंपेक्षयासद्यते।अतदर्थत्वात्तेनन्यायोपदर्शनार्थोनिदमुक्तम्।धर्मंति
श्चिवरुयावासवस्थानादिः।यद्यन्यस्यमानप्रज्ञापनायेत्यक्तमेव॥छ॥एतमनुरूपंवृतोवृत्यन्नाषामयोरिति जुहूंघ्रावोदक्षिणेनोलूखले
नाग्नीषोमौतनितीतरेणनरांनीचाप्रतीची।एतेत्यध्वर्युविषयमवाचप्रज्ञत्वादेवातेनयजमानस्यैतत्वृतंयथास्यादेवमर्थमुच्यते।
जुहूंप्रवृहणंचनवार्यं।जुहूंघ्रावोदक्षिणेनेत्यनिहितत्वात्।इतरेणेतरामितिचोक्तत्वात्।अतस्तद्विधारणार्थंव्यूहनंयदासार्थमितिकेचि
त्।तदसत्।नहितद्विधारणंऋषीदीनांचोदनेनवृहनंप्राप्तंनिवर्तयितुंशक्यंप्रतिषेधशास्त्रानावादिति।कस्तर्हिजुहूप्रवृहणस्यसमा
धिःउच्यतेजुहूरूपंवृतोवृहतीत्यत्रकेविशेषार्थंउनर्वचनंजुहूंघ्रावोदक्षिणेनेतिइतरेणेतरांप्रतीचामितिच।अपिचोपवृत्समशास्त्रनंउनरुक्त
नास्तिवातेनजुहूंप्रवृतोवृहतानिहर्वमनिहितंइतरशास्त्रेणोपवृहकंस्यादवक्तुंतस्मादउनरुक्तेनेतिअग्नीषोमयोरित्यनेनमंत्रेणदक्षिणेनरू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तनन्नरूपाश्चीवूहतीति। अग्नीषोमौतमितीतरेणसेध्यनस्तरामुपस्तृनेनावप्रतीवीवूहते। अवप्रतीवीमितिप्रत्यक्षविपरिणामेनाह
तीवीनवकेवित्यस्यतिातदेतन्नोपपद्यतेःएकारणंप्रतीवीमित्येकःशब्दःस्यादिवाग्रेणानसंबध्यतेस्कवावेति।तत्रग्रेणानिसंबंधेसु
ज्यतेःयतउपस्तृतंप्रवीतीसेध्येनेत्येवमुक्त्वाहअपांत्वंत मयोहतियोऽस्माग्ररात्रीयतीति। अथवस्मात्प्रवीतीमित्यस्याग्रेणासंबंधःस्कवृ
संबंधश्चनेष्यते। अस्तिचैवंशास्त्रिनांवचनंनानाविश्वानोवूहतीति।नैतदेवंवचनमस्तीतिसंदिग्धंत्वथाप्यस्तितथापिनाध्यहिनया
गर्थएवतस्यापिवचनस्यनानाविश्वानोवूहतीति।विशृव्याहोउचेसमवायेनानाव्यानिसमवायिनावूहतीत्यर्थःतेनत्रावीग्रतं
वीमित्येतदेवोक्तंभवति।ततश्चप्रत्येवग्रतीवीर्यइतिाछाग्यथादेवतमन्यत्रप्रकृत्यर्थएवायमारंभःविहतौस्तवारंभसामर्थ्यात्।
यथार्थमूह्यादितइति।तेनग्रहतावेवाग्नीन्द्रमित्रावरुणाद्यर्थंविचनंनजुचैवंसतिइंद्राग्न्योरितिवूहनमवाच्यंसमाम्नायप्रदर्शनार्थं
त्वादोषःातत्सनर्वचनंपरादिनाश्वर्वतिश्त्यनेनसंज्ञाग्न्योरुजितिमित्यस्यापिप्राप्तिर्मानूदितिग्रहणार्थम्।उपांशुयाजउशंडाशाग्नीषो ११२
मयोस्तुतंत्रेणोच्चारणंगुणनेदानावात्।अध्वर्युर्वानूक्तयत्वयंत्वंयंयजमानोवाजस्यनमितिश्वैवयमयंयजमानोहविषश्चैनंहवि

त्युत्तरेत्रअध्वर्युर्वीस्कवोवूहतिाउत्पन्नात्वात्यदिस्वयंयजमानोयद्यत्रअध्वर्युरितिातदामंत्रेविशेषमाह।अनूक्त
यत्वयंयजमानोवाजस्यनमितिश्वैवयमयंयजमानोहविषश्चैनंहवीत्स्कत्तरइतियजमानएवस्यवात्रसमवायादनेनयजमानव
सविशेषणस्यविपरिणामःवूहनस्यचेष्टदेवतासंबंधेनार्थतयाऽतत्रयोजनस्तुकास्कारद्वारेणवातापछिन्नेपिप्रयोगोयथेदंना
तिष्ठासंतिष्ठतइतिातत्रापिहिदेवतासंबंधेनमिष्यतेाइष्ट्वादेवतायाःकृतप्रयोजनत्वात्स्रुचांातथाचस्तत्रप्रस्तानंवूहनपरिध्यं
जनेऽवैकइतिाछाअस्तुस्रुजुक्षापरिधीननक्रियथाश्चर्ववस्तुन्यइतिप्रतिमंत्रंस्रुक्षणंचजुक्षेस्यात्।क्रियासंबंधात्तुकेतिजो
हवेनेत्यधीःयथाश्चर्वमितिन्यायात्।अथवाग्रहिणोपवारोदक्संस्तासंपत्यादक्षिणस्यग्रथमंमाभूदितिअस्तुतथेतिचेत्।नंतस्य
स्मार्तत्वात्।एतत्तुवाचनिकमितिावसुन्यइत्यनेनमंत्रेणप्रतिमंत्रंअत्रस्रुक्स्त्वेतिवचनंत्यंतनिर्देशाद्रोद्रोयमितिकेचित्।ततश्चतं
तदवोपस्यर्क्षनमितिातदयुक्तंापरार्थत्वाच्चरूपदस्यनात्रस्रुक्स्थदेवतात्वंहविर्भा देवतास्यास्रुक्नाथानवात्रस्रुक्षहविर्भज
तेनचस्रुक्तंापरिधिपरत्वान्मंत्रस्यस्रुक्न्यस्त्वाअनजीत्यज्यमानपरिधिनिधनंअतस्तत्रंसार्थवस्त्वाघचारणंएवंप्रशस्तमिस्रं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जनंयक्रियमाणंवसुन्योरुद्रेभ्यआदित्येभ्यश्चक्रियतइति।तस्मादरोरुत्लान्नादवोपस्यर्शनमत्रेति।प्रथमंपरिधिंगृहीत्वाग्नाव्याहृ
षितादेव्याहोतारोनदृवाचायप्रेषितोमानुषःसूक्तवाकायसूक्तवाकंगृहीति।प्रथमयहणमनियमयदासार्थंमन्त्रमन्यथाहियःवश्चिद्धि
तापरिधियहणंवपरिधिसंस्कारार्थंयहणक्रियावद्धर्मनावनिर्देशात्।परिधिमनिपद्याग्नावयतीति।तद्यापरिधिन्यायेनदशाग्नावयतीतिग्नि
ग्नावण्यतादर्थ्यंदर्शयति।तद्याग्नाग्नावयाहषितादेव्याहोतारइतिप्रेत्याह।देव्यावाएतेहोतारोयत्परिधयइतिपरिध्यर्थतांमंत्रस्यदर्शय
ति।सूक्तवाकप्रेषणक्रियोपयहार्थंवा।तदंगमेविधनालिंगाच्चऽषितादेव्याहोतारइतिदेव्यावाएतेहोतारोयत्परिधयोग्नयोदीप्तादेव्याहो
तारइति।दैव्याहोतारःप्रेषिताइदानींनदृवाचायनदृवदनाथमानुषंहोतारंसूक्तवाकायप्रसोतीत्यदृवाक्यतासामर्थ्यान्नादर्थ्यमवगम्य
तेत्रन्यथात्वदृवाक्यतासमधिगतौनिन्नवाक्यतान्यायापत्तेतत्रैतदुक्तंभवति।एतेपरिधयःप्रेषिताइदानीमानुषोहोताग्नेष्यतइति
यहणक्रियावद्धर्मनावःप्रेषार्थत्वेप्यविरुद्धःप्रयोजनंप्रेषाभावेपरिध्यनालंभनायघादर्विहोमेषु।छ।पत्नाग्नेष्येतिवक्तुंहीत्यस्यस्थानेपत्नी १११
ग्नेष्येतिवक्तव्यंतत्रहिमैत्रावरुणस्यप्रेषामन्त्रनं।छ।संजानाथामितिप्रस्तरादानंवक्तव्यमितिसूत्रशेषः।छ।विघृतीस्थानेऽलानत्रै

नंयंउवयऽइति।विघृत्योस्थानमाहवनीयःसर्वहविषांतदधिकरणत्वात्।अनक्त्यनेनप्रस्तरंयंउवयऽत्यनेनमंत्रेण।कृष्णं।छ।त्रयंत्र
काम्युपनृतिमध्यंमूलमितरस्यां।ध्रुवायां।प्रस्तरसंस्कारश्चायं।तथाचोपनृदाघनावेपिप्रस्तरोज्यतएवेति।छ।मरुतामितिनाचैहित्वात्
णमादायानुप्रहरति।मरुतामित्यनेनमंत्रेणप्रस्तरंनीचैर्हृत्वातंतस्तृणमादायानुप्रहरति।छ।हस्तेनावरतिआवरणायोपसमूहने
।तच्चसामर्थ्यात्प्रोक्षादिनात्रासंवचनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते।तमंगुलिभिरित्वयायुष्यन्नवाष्टेरितिहस्तावरणाधिकारस्योपजीव्य
नाह।छ।यजमानभागंचत्वाषितेप्रेषितेयजमानेतद्भागंवहस्तेनैवावरति।तच्चस्तावसरएवंगुणपरत्वाद्वचनस्य।छ।क्षत्रियवैश्य
योश्चनित्यंत्वाहंवदस्मीति।क्षत्रियवैश्ययोःउनर्नित्यमेवहस्तेनभागोहोतव्यःत्वाहंवदस्मीत्यनेनमंत्रेण।सूक्तवाकोनस्तस्यहरणायो
यानुप्रहरतीत्यनेनसंबंधःएवंह्यामनंतिसूक्तवाकेनप्रस्तरंहरतीतितत्रैतत्संदिह्यते।किंसूक्तवाकप्रस्तरहरणयोरंगांगिलक्ष
णःसंयोगःउतकालार्थइति।किंतावत्प्राप्तंतिष्ठतिश्रुत्यंगांगिलक्षणइतिऊतएतत्।सूक्तवाकेनेतिकरणाविनक्त्यानिर्देशात्।प्रस्तरमिति
चकर्मविनक्त्यासूक्तवाकएवयाज्यप्रस्तरमाऊतिरितिवामनंतितत्रायंयागःप्रस्तरऽव्यक्तऋग्यादिरेवनाकश्चऋग्यादयोयत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सूक्तवाकेसंकीर्त्यते।मंत्रस्यवक्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितंतेनात्रप्रस्तरद्रव्यस्याम्यादयोदेवताइतिगम्यते।स्पष्टतरंचैतदग्नि
धीयतेऽत्राग्निरिदंहविरजुषतावृधतेतिऽइदमितिसन्निहितंप्रस्तरद्रव्यंनिर्दिशति।अपिवाफलसंकीर्तनंभवति।आयुरात्मास्तइ
वमादितेनप्रस्तरद्रव्यंकःसूक्तवाकमंत्रवश्याम्यादिदेवताकश्चायुरादिफलकोहोमइतितदेतदपरेनेच्छंति।उभयोःपरार्थत्वात्प्रस्तरस्य
हिसूक्तद्वारणार्थेताज्ञाता।प्रस्तरेजुहूंसादयंतीतिसूक्तवाक्यस्थेदेवतासंकीर्तनेदृष्टार्थइतितादर्थ्यीध्यवसानंयुक्तंम्।अतोनि
र्शितार्थयोर्यःसंयोगःसकालार्थएवभवतियथाध्वप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति।तदेतेप्रक्षिप्यमाणाःप्रस्तरःसूक्तवाकेनैवप्रक्ष
तोभवतीतिवचनंसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीतिसूक्तवाकएवयाज्याप्रस्तरस्याङ्गमितिचैवमेवद्रष्टव्यंयज्याम्यादिसंकीर्तनंतत्प्रधा
नयागेष्टदेवतान्निधनपरंकर्मनिर्दिशत्प्रस्तरकालमपिहिलक्षणाकृतप्रज्ञयास्मर्णेदृष्टार्थमेवभवति।अतोनप्रस्तरदेवतालेनाम्या
दिसंकीर्तनमितिनहिप्रस्तरस्यम्यादीनांस्मर्त्तव्योज्ञातःयेनप्रस्तरदेवतासंकीर्तनंभवेदिति।यज्ञाग्निरिदंहविरितिसंनिहितप्र
स्तराग्निनिर्देशाद्भविष्यतीतितदपिप्रस्तरस्यप्रतिपाद्यस्यहविष्ट्वेनोपपत्तेःतत्प्रतिनिर्देशोशोवातउरोडाशादिविषयमेव।यज्ञायुरा

प्रस्तरप्रहरणस्य प्रस्तरप्रहरणाधिकरणम्

दिफलसंकीर्तनंतदपिस्तुतिमात्रंनघायुरादिफलतायप्रस्तरप्रहरणस्यवाक्यादवगतानचमंत्रेसंकीर्तनमात्रादेवनिर्शीतप्रधान
संबंधस्यफलवत्ताप्रकाश्यप्रगंडंनचफलवत्फलवतोंगंभवतिवचनमंतरेणतस्मान्नोंगिलक्षणःसंयोगइतिप्रयोजनंप्रस्त
रप्रहरणंनावेष्यादिष्यादौसूक्तवाकःप्रयुज्यतएवाछ।।अग्नीदाहनुप्रहरेति।अग्नीघ्नवनंनकर्त्तव्यं।प्रैषार्थेध्वर्युःप्रैषेचाग्नीदित्यु
क्त्वाक्वयंवाविरोदिधेत्यत्रातेनवरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमितिकेचित्।तत्रघंवचनात्वचनंहितत्रभवतिअथाग्नीदा
हनुप्रहरेतिताउनूवेवाहुप्रहरतइतितदेतत्सेदत्।नहिवरुणप्रघासेष्वनुप्रहरेत्यस्यविपरिणामोनयुज्यते।प्रकृतौप्रहरणक्रि
यावद्वैरूपस्यप्रहरणंहितौहयोःकर्त्रोरितिन।वचनेदंप्रैषघ्नंप्रयोगवचनोमाबाधीति।तस्माद्यूपंजहः।नचतत्राग्नीदाहनुप्रहरेति
विधनंप्रकृतितःप्राप्तत्वादतोयथाप्राप्तस्यानुवादोयमतःश्रुत्यनुवादेनेतदध्वर्वाध्वर्योःप्रैषार्थेकर्त्तव्येसतियःकश्चिदध्वर्षणायां
स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीध्यस्यादित्येवमर्थमग्निग्रहणन्यायतप्राप्तएवतत्राग्नीदग्निधीयतेऽन्यत्रापिसएवयथास्यादितिय
थारंभन्यायेदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतियथाचांतःपन्यवहंत्यन्योवेतिएवंचसत्यनेनैवन्यायेनज्योतिष्टोमप्रतिप्रस्थाताःप्रैषाधिकारःस्यादिवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ह। उक्तत्वात्वेषणेनस्यतद्विशेषोवसीयतेतेनस्रुत्रतनाधोक्तमग्नीद्ध्रणमत्रउ॥छ॥प्रास्यदृष्णेत्वद्वष्याइत्यात्मानमालभतेधृस्त
रसंबद्धदृषणमाहवनीयेप्रास्यत्वद्वष्याइत्यात्मानमालभतेसचायंदृषणप्रहरणोसतिभवति।तेनोत्रयात्मानंनाउप्रहृषणतीतिलिंगात्ल्लि
ष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कारइत्यपरेतथावत्सर्वत्रप्रवृत्तिः।संवदस्वागानग्नीद्गंधर्वयश्चोवदस्वगादेव्याहोत्रेत्यःस्वक्तिर्मनुष्येभ्यःसंयो
क्ष्यहोत्रेतेषाःसंवदस्वागंधर्वोषडित्यग्नीछषमितरोत्यत्यासंकृतः।संवदस्वेत्येवमादीनांसंवदस्वागंधर्वोषडित्यग्नीद्गारेणसंवाधर्युर्व्यत्या
सेनतस्यवास्यगंधर्वोवर्णार्थत्वात्तदनावेनिवृत्तिः।ग्रहोवर्वश्चार्थकर्मलाघावउक्तेनिवर्तते॥ङ॥परिधीनउग्रहरतिपंपरिधिमिति
प्रथममितरौचयुगदेपेत्रेःपियमितिप्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्तत्रश्चयावउक्तोतापछिन्नयोरपिप्रवृत्तिः।प्रहरणमंत्रयोश्चाप्यनिध्म
यकत्वादवदृथेविपरिणामः॥ङ॥स्रुचौप्रहरतिसऽस्रवभागाइतिसऽस्रवंजुहोतिप्रहरणमंत्रःस्यात्संदृक्षातिसऽस्रवभा
गास्थितिवचनात्।हेमेवात्वाहाकारवषट्कारयोस्तदर्थत्वात्।तयोश्चतत्रनावाधिंगाच्चातद्यथावषट्कृतंजुतमेवमस्येतद्भवतीति १२५
।यत्पुनर्वचनंतद्धोमोपलक्षणार्थंप्रतिपत्त्यर्थकर्मचैतत्तत्रश्चोतायछिन्नेपिप्रवर्तते।अविशेषितत्वाच्चसंस्रवाणांग्राज्यसाध
[illegible]

नयागशेषभूतत्वाच्चतश्चसर्वत्रप्रवृत्तिः।विश्वेदेवाश्चात्रदेवताऽमावास्यमनिविश्वेदृषंतऽतिमंत्रलिंगात्।वाक्यशेषाच्चसवैवि
श्वेभ्योदेवेभ्यःसंप्रहरतीति।एवंचसतिदर्विहोमेषुविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिहोमः।अथजुहूंचोपभृतंचसंप्रहरतीतिद्वयोः प्र
हरणविधानसामर्थ्यात्तूष्णीम्यामपिहोमः॥ङ॥घृताचीऽइतिध्रुवांनिदधात्यनसिचेऽहरणं।घृताचीऽइत्यनेनमंत्रेणाध्रुवस्रुचौनिदधाति।
चरितार्थत्वाऽज्यसंस्कारोतश्चातापछिन्नेपिप्रवृत्तिः।अथंध्रुर्यशक्तःवैश्चित्पत्नीयजमानविषयोवर्ण्यते।ध्रुर्योविवध्रुर्यौयथाध्रुर्यावन
ड्वाहावनसःप्रणेतारौ।एवंदंपतीऽरपियज्ञस्यंति।एवंचसतिपिदृश्यतेध्रुर्यपाहीतिविपरिणामः।पत्न्यनावाऽसंप्रदायेऽनेष्यतेध्रुर्यश्चत्
स्यानडुहिषयत्वात्।यद्यपिचतावत्रनस्तएवानथापिवनसोनडुत्सवंधेस्मातितत्रनिधीयमानान्यंस्क्र्यांतद्धिंसामाभूदितिध्रुर्यो
पातमितिस्रुग्निधनंयुक्तरूपं॥छ॥स्रुवेपात्र्यांवेतेपात्र्यांवेऽरणंहेस्केसादयति॥ङ॥यज्ञनमश्चतऽतिवेदिमालभतेसचायंवेदिसंस्का
रःसमिष्टयज्ञुःसाधनभूतद्रव्यप्रयुक्तेःततश्चतदनावेनावऽति॥छ॥वेदंहोतास्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थालीमग्नीदारायंपत्नीसया
जेन्यागार्हपत्यंगछंतिततेपत्नीःसंयाजयिष्यंतःप्रतिपरायंतीतिप्रहृत्यजुहूंचस्रुवं वाध्वर्युरादत्तेवेदंहोताज्यविलापनीमग्नीद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिष्ठमनंति। प्रतिपद्यंतीतिवचनाद्गार्हपत्योगम्यते। विलत्वउत्तरवृत्तिदर्शनाच्च। गृहपतेरेवगार्हपत्येजाघन्यापत्नीःसंयाजयंती
तिस्कंधग्रहणंचउपसृष्टदासार्थेन। उपसरणार्थेनहिनित्यान्निरिति॥ छ॥ अध्वर्युःस्रुवेदक्षिणेनगार्हपत्यमेत्यस्रुवेणापरेणांतरेणपत्नि
स्रुवंस्रुवेलाहवनीयं अपरेणवागार्हपत्यंतत्रापेक्षामंतरेणबाह्यतोवापत्नीमिति॥ छ॥ उपविश्यदक्षिणंजान्वाच्यसोमादान्यजति। अ
धिकारस्थपत्नीवन्नाह॥ छ॥ एवंसर्वत्रोपविष्टहोमेषु उपविश्यदक्षिणंजान्वाच्य। यजतिलाविष्टतिक्रियायांघ्राणायांउपविश्येत्यर्थ्यते। जा
न्वंचनभूमोपातनंसमावासाद्यिगच्छ्। ततोदेवायज्ञोपवीतिनोरुत्वादक्षिणंजान्वाच्योपासीदन्निति॥ छ॥ उपांऽक्षुरंतिपत्नीसंयाजै
रितिअधिकारस्थपत्नीवन्नाह॥ छ॥ वरणाग्रहैसर्वदेवतान्यत्र। यत्रवरणाग्रहस्तत्रसर्वेषूपांक्षुनवतिातथापिदृश्यइहोपांक्षुचरंतीतिदृश्य
तान्यत्रवरणाग्रहान्यत्रोपांक्षुतत्रत्रवरणदेवतामात्रमुपांक्षु॥ यजतिसोमंवष्टाकंदेवानांपत्नीरग्निंगृहपतिमिति। स्विष्टाख्येनाज्येनसोमा
दान्यजति। चतस्रोदेवतायजतीतिप्रकृत्याहतीवाज्यहविषानवंतीति॥ छ॥ हृतीयेतूर्ध्वंनेषुरस्तात्। हृतीयेपत्नीसंयाजेषुरस्तात्कटा १६
दिनांतर्धानंसयत्रदेवानांपत्नीर्यजतितत्पुरस्तान्निःकरोतीतिश्रुतेः॥ छ॥ पत्न्यवारभतेध्वर्युमूअधिकारात्हृतीयएवपत्नीसंयाजेन्वा

रंभः। अध्वर्युग्रहणाच्चनदृष्टान्वारंभः। सचायमध्वर्युसंस्कारोद्वितीयानिर्देशात्ततश्चपत्न्यावेपियःकश्चित्करोति॥ छ॥ शंयुतंनवतीतो
तंवायदेतत्पत्नीसंयाजकर्मतल्लुप्यतेमिडांतंवानवति। नचात्रविकल्पः शंयुरिडावांतेनवतिकिंतर्हिउभयत्रवत्येवशंयोर्विकल्पः। ऊतएतद्य
तएतदामनंति। तद्विडांतंनवतीतिप्रकृत्यउतोप्रस्तरस्यैवरूपंक्रियते मयदिप्रस्तरस्यरूपंकुर्यात वेदस्यैवंहरणमाछिद्येतैवमादियावत्क
योऽर्हतीति॥ छ॥ शंयुतेवेदहरणमादायानक्तिप्रस्तरवत्स्रुक्स्रुवेस्थाल्यांवाशंयुतेवर्मणिवेदहरणंगृहीत्वाप्रस्तरवदनक्ति। अयंजुकोमध्वं
स्रुवेवुध्नंस्थाल्यांवेत्युवयश्यनेनमंत्रेणाऽनक्तिप्रस्तरवदित्यपदेशात्॥ छ॥ अग्नीसाहानुप्रहरतिऽतंव्याख्यानं। प्रास्यहरणादिदर्वीवत्
प्रास्यहरणंतरादिदर्वीवत्कर्मनवति॥ छ॥ शंयुतेस्रुक्स्रुवंप्रहरत्यत्यन्नेदक्षायवितिशंयोर्वाकांतेस्रुक्स्रुवंप्रहरतीत्यन्नेदक्षायविति
जुहोतिअधिकाराद्गार्हपत्ये। प्रतिपत्त्यर्थंकर्मचैतत्। पत्नीसंयाजशेषत्वाच्चतदनावेनिष्टत्तिः। नचपत्नीभवति। प्रतिपाद्यद्रव्याभावात्पत्नीसं
याजानांचार्थिकर्मलाघवाद्भवत्येनिष्टत्तिः॥ छ॥ सव्येनाहृत्यदक्षिणाभोजुहोत्यन्नयशतिसस्नेरित्याशतित्वात्सव्यावर्तनविधानशास्त्रानावाहतीत्य
निष्क्रमणप्रज्ञाप्नार्थंतत्तश्चयदिध्रुवादक्षिणेनगार्हपत्यंप्रविष्टस्तदेतद्भवतिनेतरत्र। तत्रापिकेचिच्छ्येनाहृत्यउडांकरोतीतिसूत्रं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मनिसंबंधयंतिहोमार्थत्वात्प्रवेशनस्यातदयुक्तंअव्यवहितसंबंधेपितदर्थापपत्तेनचहोमायैवप्रवेशनंविशेषानवगतेरतःसं
गपनीसंयाजनिर्वृत्तक्रतुस्खालनतीत्यनिक्रमणंतेनसर्वेनाहुत्यदक्षिणाश्चोजुहोतीतिएवमनिसंबंधस्तत्रैतदर्थत्वंमतंतच्चयावदुक्तांताप
च्छिन्नादौनिवृत्तिः॥छ॥उल्लूखलेमुसलेशंतिपिष्टलेपांजुहोतिअधिकाराद्दक्षिणाग्नावेवापिष्टलेपसाधनत्वाच्चतच्छेषानाङ्गत्वेनिधनंअ विरोध
थवापिष्टसंबंधिनोलेपास्तैराङ्गतिरितिएवंदर्शनेप्रतिपत्तिरेषातथ्यंतेपिक्रमेणैप्रवर्तते।यद्यप्यैश्चिदनिधीयतेआज्याकृतिरेष
तिातदपिपिष्टलेपग्रहणादवसन्नेप्रतिपाद्यमानेपिहिद्रव्येजुहोतिसंबंधेनात्रदेवतयाजनितव्यंदेवतोद्देशेनहिपरित्यक्तस्यद्रव्यस्यप्र
क्षेपेजुहोतिशब्दोवर्ततेनचात्रदेवतागम्यते।तद्धितेनचतुर्थ्यावामंत्रेपिचानिर्दिष्टदेवतालिंगएवउल्लूखलादीनांचात्रोपादानमस्ति
ष्टविशेषणत्वेननदेवताचेनयद्वत्प्रवेशनंदिवाप्यस्तिष्टंतद्वत्होतीतिसंबंधेनतन्यूनतिक्रमानामपिचात्रसत्यताप्राप्त्येते।ततश्चतेषामे
चिनदेवतात्वंएवंचानवगतदेवताकेहोमस्यत्वनुपपन्नंअत्रोच्यतेअनादिष्टदेवतालिंगेष्वपिमंत्रेषुदेवतापेक्षायांसत्यांक्रियाकेचिद्दे १९७
वतांतरंपरिकल्प्यतामुतप्रकृतैवदेवतास्मिंतिा।तत्रप्रकृतपरिग्रहेन्याय्यः।संनिधानात्।अप्रकृतोपादानेउनर्थसंनिधानाच्चदेवदत्ति

तथाचनैरुक्ताः।तद्यैनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीक्षायदेवतःसयज्ञोवायज्ञांगंवातदेवतानवंतीतितत्राप्याग्नेयोपांशुयाज
ग्नीषोमीयसन्निधनेउरोडाशसंबंधिनःपिष्टलेपाइतिसंनिधानविशेषादग्नेयाग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनेन्याय्यतरंतदुद्देशेनहित
द्रव्यंपरित्यक्तंयच्छेषोयमितिउपांशुयाजसान्नाय्यदेवतानामसंबंधस्तदेवत्वंवेत्तिसंबंधविशेषेसत्यप्येवंयेवदेवतयाकार्थोजिनि
त्तेत्तेनुरूपत्वादग्नेमेवप्रकल्प्यंतिविकारेतर्हिदध्नोतत्रापिवैश्वदेवतानिसंबंधस्तदेवत्वंपरिकल्पनेत्रासज्यतेप्रकृतदेवतानिस्त
द्वानेवमंत्रोविकृतिष्वपार्छतीतिनवैश्वदेवत्वंतासांघटतेनचास्यविकृतौपाठइतितस्माद्विकृतावपिप्रकृतेर्देवताकत्वमेवेति॥छ॥एतेवेद
प्रमुंचतिवेदसीतियोऽश्वंप्रमाक्ष्यामीतिचशक्षात्यन्येवाकृतप्रयोजनत्वात्प्रतिपत्तिरूपतातत्स्थोनापच्छिन्नेपिप्रवृत्तिःस्तूयात्सावेदे
तदितावेदस्तूयातीत्येतद्भूयते।इत्यविषयोयमा शास्त्रप्रयोगइतिमर्यादाप्रतिपत्तव्या।धर्मविषयेत्वत्रविधिरितिपरिशाषितंआत्मा
श्रादितिधर्मसुतत्त्वेति।अथहोत्रेस्यादृतरवत्वनंनतोत्राप्यत्रविधिरस्तु॥छ॥अग्नेवःसमिष्टयजुर्जुहोतिदेवागाउविदशतिसमिष्टयजु
रितिधर्मणःसंज्ञासमिष्टयजुरंतंभवतीत्येवमाद्यर्थंजुहूकाचनइतिजुहूकैवहोमःजुहोतितास्वोपविष्टस्यातिष्ठन्नूर्ध्वयासमिष्टयजुर्मं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ते। किंनयनं प्रक्षनमुतग्रहणमिति। किंचातः। यदिनिनयनस्यप्राधान्यं। घोषितेपियजमानइहैववर्तव्यं। अथग्रहणस्यप्राधान्यं। य
त्रयजमानस्तत्रर्णपात्रोनिनेयः। इर्णपात्रंनिनयतीतिवचनात् निनयनस्यप्रक्षनना ग्रहणस्यउताहार्थंतदंजलिनाप्रतिपद्यतातिा। ग्र
हणार्थतावानिनयनस्यस्योदितत्वाविशेषात्। दृष्टोपकाराभिनिवृत्तेश्च। संजनयतिहिनिनयनंग्रहणस्यदृष्टस्योपकारं। अन्यथाग्रहणान
भिनिवृत्तिः। नचग्रहणंनिनयनस्यदृष्टोपकारोपजनकं। तदभावेपिनिनयनोपपत्तेः। तस्माद्ग्रहणार्थंनिनयनमिति। ब्राह्मणेहिसर्वैर्ग्रहण
॥छ॥ मुखंवाएतद्यज्ञस्यशिरोयदाहवनीयः। अधिकारायजमानएव॥छ॥ विलक्षत्वमात्रमनेदंविविच्मुरितिप्रतिमंत्रंदधिक्रावेतिवाएतद्धिक्रावेतिवाएतमंत्र
मेवाइक्षेवा। क्रमणंउत्राग्रदर्शायमपिपदादधीएव॥छ॥ अस्मादन्नादितिनागमवेक्षते। साकांक्षत्वान्निर्वक्तव्यत्वतश्चागः। नागसंस्काराश्चांतरेण
मेपिग्रहत्तिः। एतस्मादेवबजुयजमानकेप्येवंकरोति। स्वांशावेक्षणमित्यपरे। एवंवर्तैकत्वेचाचारंनः॥छ॥ अस्यप्रतिष्ठायाइतिभूमिमवेक्ष
तइतिक्रियापदानुषंगः। मंत्रेवर्तनोनिर्वक्तव्येवमादिसचायंपदार्थोधर्मत्वादंतलुप्तेनिवर्तते॥छ॥ अगन्मस्वरितिप्राइक्षतइतिवर्त्त ११८
ते। एतदप्यर्थकर्मैव। नात्रप्रतिपत्तिरूपतेतिा॥छ॥ संज्योतिषेत्याहवनीयंईक्षतइतिचवर्तते। अत्रप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकर्मज्योतिषा

हिसंनवनमंत्रप्राप्यतेतेनयागस्यधनभूताहवनीयस्यसंबंधेपिसतिनतत्संस्काश्यत्वंतएवंचान्नलोपेनिवृत्तिः॥छ॥ स्वयं
भूरितिस्वयंभूस्त्यनेनमंत्रेणसूर्यमवेक्षते॥छ॥ वर्चोदाइतियंवाकामंत्रमयते। वर्चोदाअसित्यत्रमंत्रप्रयोगः। यंवाकामंवामय
तितद्वाविपरत्रयोगोवा। सूर्यवेक्षणमपिग्रहार्थकर्मैव॥छ॥ सूर्यस्योत्यावर्त्तेप्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणग्रहणादितरथाहत्तिव्युदासः। अथवाश्रो
तमेतदितिति। आहत्तिसामंत्रे ऽप्रदक्षिणमितितस्मात्नौतेसतिकोविशेषइतिचेत्। श्रौतंत्रायश्चित्तंतदपचारेयथास्यादिति॥छ॥ प्रद
क्षिणाधिकारेउपजीवन्नाह। ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेष्वचरलं। ग्रहग्रहणादिष्वचरलंप्रदक्षिणावर्त्तनं॥छ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठतेमूर्द्ध
यतइतिशतऊर्ध्वमाहवनीयादितिकृत्याद्धानवेतिमंत्रेविशेषः। एतदप्यर्थकर्म॥छ॥ सूर्यस्यावर्त्तेप्रदक्षिणंगछतिप्राङुत्विलविति॥छ॥ इदंवत्सेदं
वीर्यंउत्रोउसंतनोद्वितिउत्रस्यनामगृह्णाति। उत्रस्यागीः प्रार्थनार्थत्वाद्वाहशाहेप्रतियजमानेउत्रनामग्रहणं॥छ॥ आत्मनोविद्यमा
नेतंतंवेत्याज्योतिषेद्वेतिवाऽविद्यमानेउद्वेआत्मनोनामहृल्लीयात। तस्मादेनंवेत्वाज्योतिषेवेतिवाप्रयोगः॥छ॥ आहवनीयमुपति
ष्ठतेऽहर्लोनंत्रानावाक्षोदिकवागुच्चारणप्रतिषेधः॥छ॥ तंविसृजतेयेनोपेयात्। येनमंत्रेणोपेयात्तेनैवोसर्गः। संयज्ञपतिराशिषतिा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भागं पश्चाति। सा कृत्वा तद्युज्यतामित्यध्याहारः। व्रतविसर्गभागद्वारा नयोरङ्गापछिन्नेपि धृतिः। प्रतिपत्तिरूपत्वात्॥ छ॥ आ
ज्ञणं नर्प्यियित वेक्ष्याद्यङ्गमेवैतत्तत्पर्यायैः निर्ज्ञर्प्यियतातिश्रुतेः॥ अत्यल्पदोषसामर्थ्यात्तदनुष्ठानंयथास्यात्। प्रैषवचनमात्रमेव
मा भूदिति॥ छ॥ इत्यपाध्यायव्रह्मदत्तौवात्यायनसूत्रविवरणेदर्शयोध्यायः॥ ॥समाप्तश्चायंदर्शयोध्यायः॥ ॥अपराह्णेपिंडपित्र्य
ज्ञश्चंद्रदर्शनमावास्यायां॥ कृत्स्नर्थमनुविधिश्रुत्यार्थेणपौर्णमासमनुविहितमिदानीमवसरप्राप्तदर्शस्यानुविधानंवक्तव्यंतत्र
वक्ष्यमाणानांपिंडपित्र्यज्ञः सोनुविधेयस्तत्रतत्राह। अपराह्णेपिंडपित्र्यज्ञः इतिअहोपरोभागस्तत्परेवाक्यशेषात्। इदंवाक्यंवैदेव
नामित्यत्रस्थअपराह्णःपित्रर्थेनामेति। पिंडपित्र्यज्ञइतिपिंडदानकर्मनामार्थानुगमात्संज्ञेयं योगिकापिंडैपित्र्यज्ञः पिंडपित्र्यज्ञ
इतिहोमस्यवतादर्थ्यादन्यार्थदर्शनात्। सदैवैतेस्तोयैतत्पितृभ्योदातीतिमासिमासिवोदानमितिवत्प्रकृतस्यदैवेषनघस्ता
न्नपश्चाद्दर्शेथैन्योदातीत्याह। पिंडदानमेवानिधीयतेनाज्यहोमादि। प्रयोजनंतदवरणेन्याहृतिः। चंद्रदर्शनमन्त्रादिनापिनवति
तन्मा भूदित्यमावास्यया विशेष्यते। तदेवोच्यतामितिचेत्र नक्षमावास्यांशब्दस्यदर्भविषयतापिंडदर्शपतेचउहेत्रापौर्णमासीम

निवृत्तेश्चहेत्वामावास्यामितितत्रको दोषः। चउदर्शेपवासपक्षेपित्र्यान्नातिःप्रस्तुतथेतिचेत्रनक्षतिविरोधात्। यदैवैषनघस्तान्न
पश्चाद्दर्शइति। अनेनचशब्दयोलक्ष्यतेतस्मिन्नौणेदत्तातीतिहिश्रूयतेस्वपरमक्षयःइतरस्तुक्षत्यहमेवनवति। एवंसतिपरमक्षयविशिष्ट
एवकालेपिंडपित्र्यज्ञोनान्यत्रेति। यथाराजसूयेपक्षमध्यन्नमावास्यदाक्षायणेष्टंखविक्रमोवास्यायांदर्शेपिंडमस्यपराह्णेपरमक्षय
इतिक्रियतएवकालेपिंडपित्र्यज्ञःयदैवैषनघस्तान्नपश्चाद्दर्शइतिह्येषोपलक्षणार्थेत्वात्। तस्मिन्नौणेदत्तातीत्यथयदश्नौणेदधास्मदंशदंश
योदेवेन्यश्चपित्र्येभ्यश्चेतिदक्षिणेग्नौ अपरणेहोमश्च। गार्हपत्यात्स्वनीयापवादोयंवचनात्॥ छ॥ परिस्तीर्यतंदर्वीवत्यात्रासादनमेवत्रा। त
मित्यवाच्यमानेनज्ञायतेकस्यपरिस्तरणमितितन्निर्देशः। इदंवदितिअपरणस्यपश्चाउत्तरतश्चार्थवचेति। इदंतामाभूदेवंदर्शइति॥ छ॥ अ
परेणगार्हपत्यंवक्ष्यमाणंउदक्प्रवंवाइडांशूर्पशोलोत्तरेणदक्षिणाग्निमवहतितिषष्ठ्यासमघनेनगार्हपत्यमितिवचनात्तत्रश्रूयतेचरोःप्रवच्च
। इदर्सपितृणामितिश्रुत्यामितिचलोविकल्पबाधकारणश्रुतिप्रतिषेधेनघत्रमंत्रप्राप्तिरस्त्यदर्शत्वाउत्तरेणदक्षिणाग्निंनिधन्नवरुतीतिवचनात्।
सइत्कलीवशेतिफलीकरणंघनःघनजोवेप्रासंसक्तुर्यते॥ छ॥ सारतंश्लक्ष्णमश्रूर्णंअपयित्वानिधायोद्वास्यमेरणेनजुहोत्यस्यइतिसो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मत्येतित्र।सारग्राह्यः सकलतंडुलवाची प्रसिद्धेः।ईषच्चिन्नतावाक्यशेषात्।श्रुतास्तृतपितृणामिति।प्रसिद्धिरनेकांतिकी।गुरुणापुत्रिसा
दृश्यप्रयोगात्।इर्णवैदेवानामईर्णमनुष्याणामुपर्यईपितृणामित्यर्णयहणात्।अपयित्वानिधास्यत्याज्येन।तकुतोन्यत्रापिदर्शनात्।
आज्येनानिधायेति।तच्चयथावद्यंविदनिधारणमात्रंनियमानावात्।उद्वासनंदक्षिणतःपित्र्यत्वा तूष्णीमनीयमेक्षणेनन्नहत्यमथर्तिसोमा
यतिच।तच्चवैदंकृतमाज्जतिसंबंधात्।होमश्चयज्ञोपवीतिनाप्राग्धुखेनैवदैवत्वात्।सउद्वास्याग्नौदेवाज्जतीज्जहातिदेवेभ्यइतिनवापित्र्य
वर्मांगत्वात्।प्रधनोपवासन्यायात्सांगानांमहापितृयज्ञेचदेवाज्यग्रहणेयज्ञोपवीतिलविधानात्सव्यज्ञोपवीतीमूलाज्यानिधृज्जुनीति
प्राप्तानुवादइतिचेत्।नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्यामंत्रलिंगाच्च।कव्यवाहनायपितृमतइतिकव्यवाहनःपितृणामितिपितृसंबंधात्तस्मात्पित्र्यव
दवहोमः॥छ॥प्रास्यतदक्षिणेनोल्मिरवत्यग्रहतास्त्यपरेणवा।अग्नौमेक्षणमन्वाधीतीतिदक्षिणेनापरेणवाग्नेरवस्थेनेतिशाखांतरात्॥छ॥ १२१
उल्मुकंपरस्ताच्करोतियेरूपाणीतिलेखायाः॥छ॥उदपात्रेणावनेनेज्यत्यप्सव्यंसव्येनवोरुणासामर्थ्यात्।अत्रानियेऽतिरुद्घाटितो
रुणसामर्थ्यादिति।इतावदेवदेवेभ्योजुह्वत्यरंतिमनुष्येभ्योयेवंपितृणामितिपाणौहिनार्थेचउष्टयं।अग्यदेवतार्थे।मूलेमनुष्याणामि

अथैवमित्यंगुष्ठमूलंवाकनिष्ठिकाप्रदेशोवातत्रांगुष्ठमूलेपितीर्थस्मर्यतेऽत्यपसव्यमितिकनिष्ठिकोदेशोहिसव्यतामवतिसावपि
त्रितुविचेतिति॥छ॥असावनेनिक्तेतियजमानस्यपितृत्रवृत्ति त्रान्।असावितिनामादेशाद्वैकंयजमानस्यपितृप्रवृतित्रीनवनेजयति
॥छ॥उपमूलंमकृदाछिन्ना निलेखायांहलायथावनिक्तंपिंडंददात्यसावेतत्तदिति।अत्रमितिचाध्याहारः।उपमूलमिमूलस्यपदविग्रहो
नित्यसमासःमूलसमीपेयानिसकृदाछिन्नानिदृणानितान्युपमूलंदिनानिबर्हिस्तृणानिन्यत्रापितृणार्थेइत्यकृत्वात्।लेखायांहलाय
थावनिक्तंयत्रयत्रावनेजनंतंतत्रतत्रपिंडंददात्यसावेतत्तदितिपितृप्रवृत्ति॥छ॥येचत्वामन्वितिचैवेमंत्रशेषंऊर्वेति॥छ॥अत्रपितर
इत्यकोदंगास्तत्रातमनात्पिंडानामानिमुख्येनोक्ताप्रदक्षिणंगत्वोदङ्मस्तेतमनादर्वाक्॥छ॥आहत्यामीमदंतेतिजपति।आवर्तनंते
नैवमार्गेणाथोपपत्त्यर्थंजपतीत्युपदेशात्॥छ॥अवनेज्यसर्ववन्नीविविस्रंस्यनमोवस्त्यंजलिंकरोति।विस्रंसनोपदेशात्सर्वमे
वनीविमर्यादधनंप्रतिनमस्कारंचांजलिंकरणंषडूखोनमस्करोतीतिवचनात्।षडूखोनमस्करोतीतिसूत्रकारानुपदेशान्नेतिचेत्।स्यान्म
हापित्र्ययज्ञउक्तत्वात्।षडूखानमस्करोतीश्रुतेश्चउक्तत्वात्।

।एतद्वस्त्यपस्य तिसूत्राणिप्रतिपिंडं।बह्वचनोपदे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शात्रीणि चीणि ॥ छ ॥ ऊर्ध्वादन्नाद्वा वेति विकल्पः ॥ छ ॥ वयस्युत्तरयजमानलोपान्निवा उत्तरयज्ञाद्वै वयसीत्रनिश्चेतेः ततश्चार्द्धपं
वाशतः ॥ छ ॥ उर्जमित्यपोनिषिंचति पिंडमूलेषुतर्प्यंयतमे पितृनितिलिंगात् ॥ छ ॥ अवधयावजिघ्रतियजमानः स्वायंयजमान
संस्कारः सयजमानत्वागइतिवचनात् ततश्चनाघ्र्युरवजिघ्रति अथावजिघ्रतिप्रत्यवधयपिंडानिति प्रतिप्रयोगसाभ्यीदध्वर्युरेव
प्रत्यवधनेः व्ययप्रयोगात्रेतिचेत्तस्यात्कालार्थेलात् निरूप्यात्रहोमनमितियथा ॥ छ ॥ उल्मुकसहदाछिन्नान्यमैत्रेण्यारधमतातिवा
क्यशेषः तत्रत्वर्ध्वसहदाछिन्नानितत उल्मुकंत्र्योसहदाछिन्नान्यमावस्यादधमतिपुनरुल्मुकमपिसृजतीतिवचनात् अजादिलादल्पाद
रत्वाच्चर्ध्वनिपातः ॥ छ ॥ आधत्तेतिमध्यमपिंडपत्नीत्रात्राति सुत्रकारमा प्रसवसमर्थेतिवाक्यशेषः पिंडपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणाया
ह ॥ छ ॥ प्रेतेभ्योदत्तंजीवपितृकोपि जीवंतर्हितेपिदानंत्रवर्त्ततएव पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् ॥ छ ॥ जीवपितृकस्यहोमांतंकर्मस्या
त्रनारंभोवाऊतः नव्यवेतेजाइत्वर्ण्येः यस्मान्नजीवेनव्यवेतेदानंमेनेजाइत्वर्ण्येः किमितिनव्यवेते ॥ नजीवंतमतिदातीतिश्रुतेः
नजीवंतमतीत्यददातीतिशारवांतरेखश्रवणात् अतोहोमांतंकर्मस्यात् यद्येवमनारंभएवश्रेयान्ऊतः दानस्यप्रधानभूत

पिंडपितृयज्ञः

त्वात्नचप्रधनानावंगानांप्रवृत्तिरस्ति अतोनारंभएवेत्यवधार्यते चउर्ध्वंश्वपवासपक्षेऽमावास्यायांपूर्वोक्तेदर्शयागः तत्रचा
पराह्णेपश्चात्पिंडपितृयज्ञः अमावास्योपवासेपूर्वेद्युरिति तत्रनियमेप्राप्तआह ॥ छ ॥ पूर्वेवांगत्वात्पूर्वेएवदर्शेपिंडपितृयज्ञोनप
आकुतएतदंगत्वप्रतिपादकवाक्यात् पूर्वेद्युःपितृभ्योयज्ञंनिश्चीयप्रातर्देवेभ्यःप्रतनुतइतिअमावास्यायांएवपूर्वेनवतिदमेवविवार्यते
किंपिंडपितृयज्ञोदर्शांगमुतानंगमिति विनावत्सालमनंगमितिसूत्रेणेवपूर्वपक्षतयातिक्रमः प्रकरणाल्लिंगादुपहवचनानाहिता
ग्निश्रुतिभ्योनंगं प्रकरणनेदात् प्रकरणपठितमंगंनवतिनचायंतत्प्रकरणेपठ्यते किंचकालनेदात् पूर्वोक्तेपराह्णइत्यंगानांचैककाल
नानवति अपिचलिंगंनवतियस्मिन्नाहीतः पौर्णमासेनयजेत पिंडपितृयज्ञेनेवामावास्यासवरुंधेअमावास्यमंतरेणापिपिंडपित्र
यज्ञंदर्शयतितच्चानंगउपपद्यतेअनुग्रहवचनंवष्टधर्शाङ्गवतिकृधमेषांपितृयज्ञोनंतरितोभवतीतिअथांगंस्यात् कृधमेवामावा
स्यःहविरनंतरितंभवतीत्यर्थेकृधमचेत्यमावास्यानुग्रहेणवानुगृहीतःपितृयज्ञोनुग्रहवचनंवष्टधकृनोपपद्यते अपिचानाहिताग्निश्रुति
र्भवति अथनाहिताग्निनार्थइतिअंगत्वेहिदर्शेअसतिनक्रियेत तस्मादप्यनंगमिति ॥ छ ॥ अंगंवासमानिधाहारात् अथवांगंपिंडपित्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यज्ञः। ऊनऽएतत्। समग्निर्व्याहारात्। समग्नित्येकीभावेनाग्निर्व्याहरणात्। समग्निर्व्याहारोवाक्यंवाक्यादित्यर्थः। इदंवै यज्ञः पित्र्यान्निरयंश्चलयातेदं
वित्र्यः प्रततनोयज्ञेनविनानभवति तत्तदर्थतादर्थ्यलक्षणेत्रशेषत्वंतस्मादंगमिति। यत्तुप्रकरणेतदादनंगमिति। प्रकरणांतरसमधीतमप्य
गंभवत्येवयथाप्रवर्ग्यः सोत्रामणीचेति। नित्यकालमप्यंगंभवतियथाग्नेहोत्रार्थमुद्धरणं। लिंगंवचनंद्रष्टव्यं। ऋतुयहवचनमर्थवादो
गत्वेपुपपद्यते। अग्न्याहिताग्निनाकार्यइतिवचनंतस्मादंगंपिंडपितृयज्ञइति। पिंडपितृयज्ञः प्राक्कालाद्रुविहितइदानींवास्यमन्तु मा४
विधीयते॥७॥ श्रोणोरेतत्यदृष्ट्वापर्णशाखांछिन्नत्तिशामीलोवेषत्वेत्यूर्जेचेति वाशुनउदेतावंरमासतिशालापर्णीशाखांछिनत्तिऋतु
एतत्वातद्वैदृष्टापवसंतीतिवचनात्यद्वदृष्ट्वा।तत्कुतः। अमावास्यायांरमावास्यंह्योयजेतेतिश्रुतत्वात्। पर्णेपलाशः। शामीलोवाशमी
मयीवेत्यर्थः। इषेत्वेत्यूर्जेवितिवातामाछिनत्तीषेत्वोर्जेवेतिहिश्रूयतेनचानयोर्मंत्रयोः प्रकरणात्। समुच्चयः॥८॥ छिनत्तीतिवानयोः साकांक्षत्वात्
त्वात्। छिनत्तीतिउभाभ्यांसंबध्यते। ऊनः साकांक्षत्वात्। अनयोश्छेदनेविनियुक्तत्वात्। मामाछिनत्तीषेत्वोर्जेवेति। सन्नमयामीतिवोत्तरेतत्कु १२३
नः। ऊर्जेत्वेत्यनुमाष्टीतिवचनात्। अनुमाष्टीतिचप्रयुणीप्रकरणंतच्च मंत्रलिंगादेवघात्रमाचार्येणनाभिहितं। एवंचसतिद्वावपिमंत्रौमा

ध्यंदिनेपागछेदनेविनियुज्यतेविकल्पेनउत्तरस्त्वनुमार्जनएववाएवपागत्॥८॥ बह्वृचलपलाशामध्वर्क्षायाप्राग्दक्षीमन्यतमांवा।
अन्यतमामितिवचनंसर्वदिग्विषयंप्राचीमाहरति। उदीचीमाहरतिप्राग्दक्षीमाहरतीतिवचनात्॥८॥ व्रतमुपैतिअनिशीतिकालस्य
शाखाछेदनस्यावसरविधिरुच्येदमुक्तम्। ततश्चत्रतोपायनीयाशनोत्तरकालंछेदनमिति। तत्त्वाग्निश्चप्रकरणाविभागात्। सूत्रकारोप
दिशाच्चापौर्णमासवदन्यदितिव्रतग्रहणेनियमोमाभूदित्याहायथोक्तंवा। माहनिर्वपेत्सऽएकादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्सऽएकादशशाखयोपस्पृशतिवायव
स्थितिःसंसर्गश्चमेलापकृत्। वत्सस्यचोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समुपस्पर्शनं। लिंगंवाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादृत्वाक्चिच्चोपदेशात्संवत्सा
मितिायदिवत्सशब्दःस्त्रीविषयोपितदेतदुपपद्यते। तथाचपाणिनिः। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेष्वस्त्रीइति। स्त्रीशब्दःसाधुर्भवति। तरुणेषु
पुंशब्दइति। एवंचसतिस्त्रीवत्साद्यपिगावोद्दश्यंते॥८॥ उपायवस्थेति वैवेः। मंत्रशेषंऊवेति। उपस्पर्शनंचपृथक्प्रकरणार्थंउत्तरस्त्रात्॥८॥
देवोवइतिमाहरणमेवोपाकृत्यशाखयोपस्पृशतिवत्सेनव्याकृत्येतिवचनात्। एवमाश्वोपस्पर्शनेसर्वोसांसंस्कारइति। ऊतएतन्मंत्रेब
ऊवचनोपदेशात्राप्यायध्वमघ्न्याइति। ततश्चबर्हिर्नदध्यादित्यत्रमंत्रोविपरिणम्यतइतिसंप्रदायः। अपरेत्वन्यायनिगदत्वाद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विपरिणामसिद्धतिर्येवोपस्तृणपतेतस्याएवमंस्कारइति।बऊवचनंदृष्ट्यर्थम्।एताउत्याउपस्तृणेउमक्रतेतिवत्।।छ।।ऐंद्रंनवतिमा
हेंद्रंवा।मंत्रेहींद्रशब्दएवदृश्यतेसएवमाभूदित्यतस्राहमाहेंद्रंवेति।अतश्चविकल्पः।तच्चवचनात्।तद्वैकमहेंद्रायेतिऊर्वतीतियजमान
स्यपशूनित्यभ्यगारस्यान्यतरस्यउरस्ताच्छारवाउपगूहति।द्वयमभ्यगारेतयोरन्यतरस्यउरस्ताउपगूहनंयजमानग्रहणंचपशुविशेष
णंलाङ्गूलंयजमानकेपिनोत्पते।पशूनांउत्क्रूलंगरुतांपालनमिहेष्यते।ततश्चवहनीदधनिविपरिणामः।।छ।।मूलाउपवेषंकरोति
विषास्युपवेषइतिमूलतैःशारवांपरिवास्योपवेषंकरोतीतिवचनात्।उपवेषनिष्पत्तौचमंत्रःशारवायाश्चपरिवासनसंस्कारः।ततश्चवैच
४।२।३।। क्षायामग्निहोत्रहवणीमेवशारवापरिवासनंपरिवासितयाहिपयसोपावरणमिति।।छ।।सान्नाय्येशारवासंयोगात्।सान्नाय्यएवोपवे
षः।कृतःशारवासंयोगात्।शारवांपरिवास्योपवेषंकरोतीति।।छ।।उपधमनादोहनयोःवाग्रहःपक्षत्वादतो।उपधमनार्थत्वाउपवेषस्योम्र
यत्रपक्षत्रिः।ततश्चशारवासंवेवारणंभवति।।छ।।वसोःपवित्रमितिपवित्रमस्यांबध्नातिऊर्णो।।वसोःपवित्रमित्यनेनमंत्रेणऊर्णावेवप १२५
वित्रंबध्नात्यिशारवायां।तेचैतेपरिवासनपवित्रबंधनेशारवोपगूहनात्पूर्वेवर्तेरन्।अर्थाद्विपरीतेवाधनस्यकर्मविरोधेधर्मस्तत्परत्वादिति

पश्चाच्चपरिवासनादौक्रियमाणेसतिउपगूहनमदृष्टार्थंस्यात्।दृष्टार्थतावास्याःशारवायाअनाशइतिदृष्टेचसतिनादृष्टपरिकल्पनासा
ध्वी।अतःपश्चाउपगूहनमितिवित्रेवृत्वेप्यनिधीयते।तांबध्नातिवाशब्दोविकल्पार्थः।।छ।।यत्रवाग्निहोत्रहवणीमःसन्नयतस्ताभ्रशरावेणाभि तां २
तिवचनात्।पक्षमध्यआमावास्यनवोर्यगूनियमः।।छ।।ऊतउपस्तृणंप्रब्रूतादित्याहाऊतेग्निहोत्रेदोग्धारमाहोपस्तृणंप्रब्रूतादिति।।छ।।घो
राजसूय ३ रेघोरसीतिस्थाल्यादानंउपस्तृणंतिघोरेदोग्धरतिघोरसीतिस्थाल्यादानं।तच्चाधिश्रयणार्थमतश्चवाग्घोपयसिअधिश्रयणा
भावादनादानंएवंवायोपत्यादवपाश्रपणेशरावेविपरिणामःद्यौस्तःपृथिवीस्तइति।।छ।।मानरिश्वनऽत्यधिश्रयतिस्थाल्यां।।छ।।वसोः
पवित्रमितिपवित्रमस्यांकरोत्युदग्वा।प्राग्वेतिविकल्पः।तच्चैतद्द्योतंप्रायुदग्ग्रहणं।स्मार्तेहिवचनमंतरेणापिप्राग्नोत्येवाप्रयोजनंतदपवा
दश्रौतंप्रायश्चित्तं।।छ।।वाग्यतोदोहयत्यशब्देनादोहयतीतिकारितत्वादध्येषणागांधुक्ष्वेति।शूद्रपर्युदासाच्चक्षत्रियवैश्ययोरन्यतरा।
स्थाल्यावारुक्षेदवस्तेत्यासिच्यमानेजपति।स्थाल्यावारुक्षेयजमानेदवस्तेत्यासिच्यमानेजपत्यध्वर्युः।।छ।।कामधुक्षइतिप्रश्नः।कंडुग्धवा
नसीतिदोग्धरेष्टछति।।छ।।घोरेसाविश्वासुरित्याह।अमूमितिघोरे गोनामिसाविश्वासुरितित्राह।।छ।।एवमितरेउत्तरान्यांप्रतिमंत्रं।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एवमितरेद्देदोहयति।एवंशङ्खाच्छ्समस्तः क्रियापदेशः।अयंतु विशेषः।उत्तरान्योःप्रतिमंत्रमभिदधाति॥छ॥विसृष्टवायुरित्यत्र
त्वारश्चेदोहयतीतिवाक्यशेषः।अत्वारंनवाग्यम योश्चप्रतिषेधरूपोनवत्येव।उत्तरादोहयतीत्येतावत्युक्तेनज्ञायते क्रियात्राऽयंत
इत्यतआह॥छ॥यावत्स्वमधिवारातयावत्पश्वास्यगावस्तावत्पश्यति।ऊतएतत्।अधिवाराद्वाऽपरिशेनेसत्यधिवारोव्यवछेदकः॥छ॥ति
स्रोवानित्यत्वात्।तिस्रोवाऽऽहुंते।त्रित्वेहिनित्यबऽहुवचनंव्यवस्थितं।ननुचऽऽर्षेदंवपिनवत्येवासत्येवंऽऽदिसामर्थ्यात्तिलगतेर्
वहुऽऽलमाहियंते।उक्तोहिबऽहुत्वेऽतः शास्त्रार्थऽइतिकिमित्यत्रनमवगम्यते॥छ॥दर्शनाच्चदृश्यतेचायमर्थोयथाबऽहुवचनश्रवणेत्रिलग
तमेवोपादीयते।ऋक्षाणोमाधृषाऽऽतरिक्षाद्धंतोदिव्याःशवलावैद्युताःसिध्मास्सारुऽइति।पंचबऽहुवचनान्यनुक्रम्यपंचदशदर्शयति।
ऋऽईमासानांवाएं यत्पंचदशिनोयत्पंचदशिनआलभतऽइति॥छ॥परिस्रालनमानयतिसंदंधमितितच्चाध्वर्युरानयतिदोहमात्रे
न्यस्यंतत्वात्॥छ॥उद्धास्यतनक्रिप्राघुतशेषेणेंऽस्येतिप्रातर्हुतशेषेणेतिसंप्रदायःनित्यपरेतदाप्रातर्हुतशेषेणेत्येव वक्ष्यत्ऽ म २५
तःप्राकुशाद्दर्शस्यपूर्वेकालेवाविलात्पूर्वेयुस्तुतशेषंसायंहोमशेषमित्यर्थेःप्रातनक्तीतिप्रातंरेव रूपंसंक्रोचनार्थेःसंक्रोचः

क्तोग्निर्यंतसायंहोमशेषेणसुकरमितिऽइंद्रस्येतिचोपलक्षणंमहेंद्रस्यापिनावातऽतैकैमहेंद्रायेतिऊर्वतीति॥छ॥सोद
केनापिदधत्यस्रुग्मयेनविलोहत्यमितिऽग्नेर्दाहकवतोत्रानेनपात्रेणापिदधातीतिवचनात्॥छ॥निधायैवंश्चापाकरणंपूर्ववत्
तच्चपयसोऽऽदुपयोमावास्याया मितिं॥छ॥प्रातरग्नेयंऽऽएकादशकपालं ऽसन्नयतः।सएषउनद्राग्नेयोष्टा
कपालऽइत्याग्नेययऽएणंऽऋमावैनोघवसुर्वसुरुपक्रम्यतस्मादैंद्रोद्वादशकपालःपुरोडाशोभवतीत्याह।तच्चै तदसंनय
तः॥छ॥निरुप्याज्यंप्रातर्दोहनमन्यस्मिन्ऽआज्यनिर्वपेऽतेप्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति यऽएणासायंदोहस्यतत्रैवातंचनं॥छ॥परिस्रालं
नांतंऽऽत्वासायंदोहमाऽऽहृत्यप्रातर्दोहंऽऽपधित्वानिधायोद्वास्यानावनक्ति।प्रातर्दोहंऽऽपधित्वासायंदोहाहरणंयथा तद्वदर्थे
तानवति।ऽनिधारणंचपयसः।ऊनावानक्तीतिऽएणदानंतऽउनयोः॥छ॥ऽष्टत स्याग्नेवधतीतिऽश्रुतेः।ऽपन्यायलाङ्गुलियऽएणादि
ध्नोहिपूर्वेकर्मऽइतिय दवधतितच्छुतस्यप्रथमं॥छ॥समस्यमार्जनं।शाखयाविऽएणसहमार्जनंतच्चऽउनःशाखायामेवकर्तव्यंमार्ज
नमात्रएवश्रवणात्॥छ॥ऽइंद्रायोरितिकूर्चनं।नऽउचयथादेवतमन्यदित्यत्रत्वाद्वाच्यमेतत्।नसमाम्नायशासनार्थत्वात्।ऽत्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्यमानेहिसमाम्नायेपरादिनाऽर्थेनन्यायेनसंबन्ध्योरित्यस्यऽर्थेव्यूहनशेषतैवप्राप्नोति।तस्मात्साधकमिंत्रव्योरितिव्यूहनमिति।का
सहस्राखायाप्रस्तरानुग्रहणंप्रस्तरग्रहणस्य निर्ज्ञातकालत्वात्सखाप्रहरणस्यवानिर्ज्ञातकालत्वात्प्रस्तरेणसहसाखांप्रहरतीति
वाक्यार्थः।छ॥परिधिनिःसहोपवेषंजुहोति जुहोमित्येतिमंत्रजेदाज्यदर्शनेदस्ततश्चाग्नाउपवेषंजुहोति।छ॥पौर्णमासवदन्यत्समघः।
नवायमतिदेशः प्रकरणसाधारण्यात्।साधारणलक्षणाणांएवंनायंगुणकामहृत्तिरविरुद्धा।स्यांस्तुविशेषः।असमघः॥छ।सोम
यागोसन्नयेत।सोमयाजिनोनियमः॥छ।कामादितरः।तस्मादप्यसोमयाजोसमेवनयेदिति।छ।त्रिरात्रंवर्षाणिदर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत।तस्माऽत्रिरात्रमेवर्षाणियजेतेतिश्रुतत्वात्।दर्शपौर्णमास्यहरणंनकर्तव्यंउपक्रमादेतन्निर्देशःकर्तव्यंवा।आनंतर्याज्ञाना
भ्यस्तुगुणकविषयतैवमाऽऽदिति।छ।एंवदशरात्रायणेयज्ञो।यद्यदशरात्रायणेयज्ञोस्यादथोत्रिपिपंचरात्रो वर्षाणियजेतेति।छ।अग्नि
होत्रमेववाऽनुजयात्।एवत्राऽऽश्वार्थेयथाग्निहोत्रंयावज्जीवंएवंदर्शपूर्णमासावपीति।उभयोस्तुल्यत्वात्।यावज्जीवमग्निहो
त्रंजुहोति।यावज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेति।दर्शपूर्णमासयोःसान्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधानंऋतं।इदानींदाक्षायणा

गुणवत्योःकर्तव्यं।तत्रचपयस्याविद्यतेसाचदधिपयोभ्यांसाध्यते।विकारत्वाच्चधर्मातिदेशंप्रत्यपेक्षा।किमत्रदध्नोधर्मोउतपयसइति।
अत्रेनातिदेशप्रसंगेनयावानतिदेशःससर्वोनिधीयते।तत्पूर्ववत्।अविशेषातिदेशऊहाबाधश्चेति।तत्रतावदतिदेशविचारःक्रियते।या
वद्धैलतीउचोदनासुयागलक्षणं प्रतिपाद्यते।सौर्यंचरुंनिर्वपेत्ब्रह्मवर्चसकामःऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्वपेत् प्रजाकामःअग्नीषोमी
यमजमालभेतेतिचैवमाद्यासुक्रियावउक्तंनिर्वापमात्रंत्रालंभनमात्रंचउतयागाएतदिति।शाब्दलक्षणत्वात्कर्मणोयावदुक्तान्येतानी
तिप्राप्तउच्यते।छ॥२॥कर्मशाब्दोद्रव्यदेवतायुक्तोयजतिः।कर्मशाब्दत्रआख्यातशब्दोव्यापारशब्दोयोद्रव्यदेवतायुक्तःसयजतिःप्रत्ये
तव्यःयागःप्रत्येतव्यइत्यर्थः।यद्यपियजतिर्यजिरितिवधतो निर्दिशेदुक्तथापितस्यद्रव्यदेवतासंयोगानावात्तदर्थएवश्रूयते।द्र
व्यदेवतायुक्तःकर्मशब्दोयागइति।ऊनएतत्।द्रव्यदेवतासंयोगात्।यश्चद्रव्यस्यदेवतोद्देशेनत्यागःसयागइति।द्रव्यदेवतायुक्तेच
कर्मशब्देयागंदर्शयति।मैत्राबार्हस्पत्यंचरुंनिर्वपतीत्यनिधयतयोस्तयोरवघ्राहमित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याहमित्रा
बृहस्पतीयजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिसहानुवाचनविधिपरेवाक्येयागंदर्शयति।तथापत्नावग्नीषोमाभ्यांछागस्यहविःप्रेष्येतिवषट्कृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नेनुहोतिनोवैषविशेषविधिपरेवाक्येआगंदर्शयतिएवदेशस्थितमपित्वलिंगं स्थालीपुलाकवत्सर्वत्रगमनंनवतिन्यायस्य
उल्यत्वात्।तस्माद्यागाएतइतियागेऽसन्नुदियागमात्रंनवस्तुतधर्माश्रिपिसंतीतियइवसंतितइविदर्शएर्ङितिवाउनाग्निहोत्रिवाउ
तदर्शपौर्णमासिवाउतज्योतिष्टोमिकाइति।अथदर्शपूर्णमासिकाएवेति।किंतावत्प्राप्तंधर्माणामनानानादधर्मकाइतिएवंप्राप्तेनिधी
यते॥छ॥दर्शपूर्णमासधर्माइष्टिपशुसामर्थ्यात्सामर्थ्यादित्यर्थहेत्वर्थंसिनायांतद्धिशेषेवसाधारणधर्मसन्नायांतद्धएव
मेताश्चोदनाःसमर्थानवंत्यर्थवत्योनवंतीर्थेत्येइतरथासापेक्षाःस्युरनर्थिकाःस्युस्तत्कथंसौर्यंयागेनब्रह्मवर्चसंभावयेदितिरिष्टपूर्ण
वाक्यंचनामापरिशेषंतदध्याहारेणवाउषंगेणवाऽरयितव्यंनहिवेदमात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यतेनेनात्रविध्यंतानुषक्तव्यो
वाक्यशेषोयानर्थक्यंमाभूदितिमत्वदर्शपौर्णमासिकःसामर्थ्यादवसएवात्रशेषोनविरुंसमर्थः।व्यक्तंचोदनावदितिलक्षणनिर्वपति
संग्रहेनचप्रतीयमानत्वान्नान्यइति।विध्यंतानुषंगेणत्वधर्माणामनुषंगइतिदर्शपौर्णमासधर्माइतिस्तुतिंऽइष्टिपशुप्रकृतिवि १२७
ऽइष्टिऽपशौवेतिद्रष्टव्यं।पश्वंतरेऽप्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिवदुपत्पन्नीषोमीयदर्शनादिति॥छ॥दर्शनाच्चादृश्यतेवायमर्थोय

आदर्शपूर्णमासधर्माइष्टिपशुप्रवर्तंतइतिसावित्रानिष्टिंनिर्वपतीति प्रकृत्याहातस्यैषयाजेऽतायमानेऽङ्गाङ्गिणोवीणा
गाथादक्षिणतउत्तरमंद्रामुदाघ्नंस्तिस्रःस्वयऽमंहतागाथागायतीति गाथागानविधिपरेवाक्येप्रयाजान्दर्शयति।तथापशौसउत्त
रमाधारमाधार्यासऽस्यर्शयन्स्रुचौपर्येत्यङ्काप्तऽसमनक्तीतिपशुसमंजनविधिपरेवाक्येउत्तराघारंदर्शयति।एवंसर्वेष्विष्टि
र्वानुमानिकवचनेनधर्मप्राप्तिरनिहिता।इदानींतदपवादेनप्रत्यक्षशिष्टेनधर्मप्राप्तिरनिधीयते॥छ॥वैश्वदेवधर्माश्चान्वर्माण्येषव
चनप्रवृत्तिन्यो।विश्वदेवमितिवाउर्मास्यानोऽग्रयंपर्वतस्यधर्माऽन्नेरेषपर्वसुप्रवर्तंतेऽतोवचनात्।वचनादितिहेत्वध्यायसमाप्ते
रश्चतत्रश्चयत्रैवदर्वनंतत्रैवप्राप्तिःप्रतिपर्ववचनंनवत्यैतान्येवपंचहवीऽषिनवंतीतितानिचान्नेयादीनिवैश्वदेविकानिपंचहवी
षंतेतेषांचोपक्षीणत्वान्नधर्माणीति गम्यतेधर्मप्रवृत्तिंचदर्शयतिशुनासीरीये।अथैतान्येवपंचहवीऽषिनवंतीत्यनिधायतस्या
दृन्नोपकारंत्युत्तरवेदिनदृक्षंतिदृषदाज्यंनमथंत्यग्निमितिप्रतिषेधतिप्रतिषेधश्चप्राप्तिपूर्वकोनवतिप्राप्तत्वाचोत्तरवेदिश्रुति
षेधेनवादकः॥छ॥सोमाच्चावदृश्यसाप्रतिषेधत्।सौमिकादवदृश्याद्धारणप्राप्तिकेधर्मप्राप्तिः।ऊतोवचनात्।वशब्देनवचनम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वुच्यते। उच्यते। नेनशब्देनेतिवचनंनामधेयमवक्ष्यतिसामप्रतिषेधश्च। सौमिकादवक्ष्यथानामसामान्येनसामगानंप्राप्नो
तत्प्रतिषेधेविधीयते। नाशब्दप्रतिषेधतितत्रनसामगीयतइति। ७। वृणावत्यशौनमंत्रोपदेशात्। वृणापसनक्रियावद्धिरापसनक्रि
यातथोएवास्यक्रतोरितिवचनेनप्राप्तोतिसावप्रतिषिध्यतेनमंत्रोपदेशादितियद्यशेषक्रियाप्राप्तिःस्यात्। नमंत्रउपदिश्येत। उपदि
श्यतेचरङ्सामागोसीतितस्मात्। नावमात्रमेवनवति। अशेषक्रियाविषयंवचनमित्याशंक्यानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं। ७। विशायेलोविक
मयुक्तत्वात्। विशायःसंशयउच्यते। यथाआज्यदोहेषुसामसुवाग्निरुपधमयस्तुवंतातिविलोविकंग्रहीतव्यंयुक्तत्वात्। इतरस्यचविशिष्टकार्यसंयोगादिति। ननुअन्येवायुक्तत्वादित्यनिहितएवायंन्यायः। नप्रकरणसमधी
तविषयतातस्येति। अस्यतुनरप्रकरणसमधीतविषयतेतिचेत्। योगांतरात्संनः। दर्शपौर्णमासौयोदिध्नोवंतीत्येतदुक्तम्। दर्शपौर्णमास्यो
र्णमासयोश्चघट्टध्वनानिनातत्रैतच्चिंत्यतेकिंयस्मिंश्चिद्धेतौध्वनेयतःऊतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरुतनियमकारिकारणंविविदस्ति
तिविनावतूष्णींनियमकारणाभावादनियमेएवंप्राप्तउच्यते। ७। विधिविशेषःकर्मण्येकहिराब्दपरिमाणद्रव्यदेवतागुणसामान्ये

न्यःविधेर्विशेषोविधिविशेषःवैकृतेध्वनेरेवत्वादिनिर्विशेषैर्विशेषेणधर्मप्राप्तिःयथासौर्यदेवतैकृत्वे नावांतरसामान्येनाग्ने
यधर्मप्राप्तिःसत्यपिद्रव्यैक्येनिर्वपतिसंराब्देनवनाग्नीषोमीयादिभ्यःसद्रोहितीतिनैवतिप्रतीतेनचधर्मसंबंधदृष्यते। हिदेवतत्वाच्च
ग्नावैष्णवेप्रीषोमीयविधंतः। हित्वसामान्यादैंद्राग्नस्यापीतिचेत्। नराब्दपरिमाणंत्वाऽऽग्नेयेहिपंचाक्षरावितिमारुतेचराब्दपरिमाणावै
ष्णवेप्रीषोमीयविधंतः। द्रव्यसामान्येनचविधंतप्राग्नेर्यथाऽऽरोडाशेपौरोडाशिकाः। सान्नायेचसान्नायस्यदेवतासामान्येनचविधंतघाग्नेर्यथा
ग्नेयेआग्नेयस्यानुचैतदवाचंएकत्वेनैवगतार्थत्वात्। वाचंवासौम्येचरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थंतत्रहिसोमोप्यस्तीति। इंद्र
सज्ञावादैंद्राग्नविधंतएंद्रपुरोडाशे। तदेतदनुदाहरणं। नह्यत्रदेवतासामान्यमस्तिसमुदायात्तद्धितोत्पत्तेः। द्वंद्वैकत्वसमाधिः। वक्ष्यति
द्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यसमवायादितिनादर्श्यनदेवतासामान्योपन्यासः। गुणसामान्येनापिविधंतत्रदृष्टिरिष्यते। यथाप्रतिदर्शमाग्ने य
ग्नेयपौर्णमास्यांक्रियमाणेपौर्णमासाग्नेयविधंतः। अमावास्यायामग्नावास्याग्नेयविधंतइति। कालोहत्रगुणइति। तदेतदपरेनुदा
हरणमाहुः। नहिकालोगुणइतिशक्यतेवक्तुम्। सगुणंहिकर्मकालेविधीयतइति। गुणसामान्येनहिदृष्टमुदाहरणं। अस्तिवैश्वदेवोद्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्रव्यदेवपालस्तत्रदेवतानेक्यसामान्याद्दैद्राग्नविध्यंतेनाग्नीषोमीयविध्यंतेनवानियमेनग्नवितव्यमित्येवंप्राप्तमाह।एवसा
मान्याद्दैद्राग्नविध्यंतः।उभौहिद्रव्यदेवपालाविति।शास्त्रपरिमाणंतत्रोदासीनमेव।छ।।अथद्रव्यदेवताविरोधेकिंद्रव्यसामान्येन
विध्यंतनियमोस्युतदेवतासामान्येनेति।यथावैष्णवेनवदर्पालेद्रव्यसामान्येनयौरोडाशिकोदेवतासामान्येनोपांशुयाजंविध्यंत
इतितत्रनियमकारिकारणाभावाद्नियमेप्राप्तमाह।नियमोद्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यसमवायात्।तत्रनानियमोद्रव्यस्यसामान्ये
नयौरोडाशिकोविध्यंतीनोपांशुयाजस्यद्रव्यदेवतयोरुभयोरपिविध्यंतपर्युपस्थाप्यत्वेद्रव्यमेवबलीयः।कुतएतत्।समवायात्।
द्रव्यहियागेसमवैतिनदित्यन्यमानंयागमनिर्वर्तयतिदेवतातूद्देशेनोपकरोतितेनासौविप्रकृष्टेतिसंनिकृष्टविप्रकृष्टयोश्चसं
निकृष्टेसंप्रत्ययः।।अथवासमवायादितिद्रव्यमेवविशेषणेनद्दविसमवैतिदेवताविशेषणेनविशेषणविशेष्ययोश्चविशेष्येसंप्र
त्ययः।।छ।।आमिक्षायामुभयोस्तंनिर्दिशतिः।आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्तांत्वसौनिर्वर्त्यतेनैकचोदनात्तेनतद्लिंगयुक्त
उभयोर्दधर्मप्राप्तिरितिविकारणमेकचोदनात्।एकाहीयंचोदनामैत्रावरुण्यामिक्षेतिसाचेदासतीनोनेविदर्तुमर्हतित्रीतान्यतरस्यावि

पशुस्तावत्यशोदध्नेत्यघते।पयोग्निष्टोमेपशोदध्नेत्यघते।
अग्नीषोमदेवतात्वग्नीषोमीयपुरोडाशस्य।
तत्रैकचोदनात्।इति।

ध्यंतइति।।छ।।दध्नःसंघातात्।दध्नोहिविध्यंतःप्रवर्तंतेसंघातत्वसामान्यात्।।छ।।पयसस्तद्भावात्।पयसोवातत्रविध्यंतःप्रवर्त
तेऽतस्तद्भावात्।ततोयामिक्षानवतिघनीभावायेतरदधानीयते।अथवातद्भावादितितद्रसस्यभावादामिक्षायांमधुरंपयोमधुरंचा
मिक्षा।पशौदेवतासामान्यान्नाग्नीषोमीयविध्यंतेप्राप्तमाह।।छ।।पशोःसान्नाय्यस्यतदर्थं।पशौसान्नाय्यस्यविध्यंतस्तदर्थं।द्रव्यदेवता
विशेषेद्रव्यस्यसमवायादितिननुनैवात्रद्रव्यदेवतयोर्विशेषेविधतेऽस्तुद्रव्यस्यत्वोदितत्वात्।इतरेतरप्रधानत्वेनपशुद्रव्येप्रतीतेसा
न्नाय्येप्रतीतिर्नवति प्रतीतावधर्मसंबंधश्यतेसान्नाय्यधर्माणांपशुद्रव्यंपर्युपस्थापकंदेवतापौरोडाशिकानांत्वतोद्रव्य
देवताविरोधएवायंननुतेनैवगतार्थत्वादवाच्यमेतत्।नतत्रावद्यंवक्तव्यं।इहपशुद्रव्येणाव्यवधानादारंभः।।छ।।प्रायश्चित्तश्रुतेश्च।
पशूरवावेत्रवेसान्नाय्योरवावातामभिमंत्रयेतेतिपशावपुरोनुवाक्यांदर्शयति।साचसान्नाय्यस्यविधंतैहिमतितदर्थास्तत्रभिमंत्रणंपशु
रवायांप्राप्तोत्येव।विधानेऽसुतरामप्राप्तिर्गम्यते।सत्यंसान्नाय्येवप्रधानस्यस्मृतिःपशावुपसर्जनभूतस्योदक्स्थेतितेनद्रव्यान्यत्वात्त
नस्मर्यते।।संघातत्वसामान्यात्पयोदध्नेविधंतेप्राप्तमाह।छ।।पयसःवालानंतर्यधर्मानुग्रहेन्यः।पयसोवाविध्यंतःप्रवर्तंतेएवंसतता

3 घटतेननुविपरीतमेतद्भिगं सान्नाय्यस्यविधंते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पयसः पयोश्च । यदा वैयोषारेनोधत्तेथ पयोऽत्तरतिरित्यथ यदापशुर्जायते अथ पयोजायतऽइति अथवासद्यः कालः पशुः पयोपिसद्यः
कालमेवऋत्वंतरंचपशोःपयःदधिउपयोवस्थयाव्यवहितंऋथआनंतर्यात्सयोविधंतः धर्मानुग्रहश्चभवतिपयःपात्राणांश्रुत्यादयो
धर्माःप्रवर्तंतेनदध्नःतेषांचानुग्रहःऋनोभवति। प्राकृतंधर्मजातंविकृतिष्वतिदेशेनप्राप्नोतीत्यकृतोऽयंहकालतामपिप्राप्तायानिदमाह।
।छ।सद्यस्त्वंक्रतावग्नि।क्रतावग्नि।सद्यस्त्वमेनेविकृतीनां। यदाद्यासोमेनपशुनायजेयदाऽग्नेयेनदार्श्यमाणःसदौर्णमास्यामवास्यायांवा
यजेतिवचनात्।छ।ऋतवोवैः देवस्तेतिवाऋषवादरी।वास्यश्चबादरिश्चवास्यवादरीनावाहऽः।ऋतवोवैविषयत्वेनपौर्णमासीवाप्रावास्या
वोच्यंतेतत्वप्रकृतिनोपिचोदकेनप्राप्तएवातोऽनुवादोऽयमिति। स्थितंतावदपूर्वेवस्तितमन्यदंतरावित्यंतेयत्रानप्राप्ततस्यद्रव्यस्यकार्यं
वैकृतमन्यद्रव्यांतरंविधीयतेऽयथामौडंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चस्कामऽइतिविकृतत्वाकृतद्रव्यधर्मानलुनंतेऽतनलनतेऽइतिविकृतावत्वात्संज्ञाह
स्त्रोऽतिग्राह्यानवहंतातिग्राह्यहिंसयोगेनस्रुताधर्माःकथमिवऽऽऽऽनविषांतात्यतऽत्राहःस्त्रानापत्तेर्द्रव्येऽधर्मलोपोविप्रतिषिद्धः।यद्वै १३०
ऽकृतंद्रव्यंप्राकृतस्यकार्योपन्नंभवतिऽतत्रधर्मानलुनंतेऽतःकार्यापत्तेः।प्राकृतस्यहिद्रव्यस्यधर्मसंबंधोऽपूर्वप्रयुक्तोनस्वरूपप्रयुक्तः।आ

परिशेषःकार्यंयुक्तवणोनभवति२

नर्थक्यात्।ऋपूर्वसाधनविशेषवादितोह्यसौएवंचवैकृतेपिसास्तीतिवर्ततएव।छ।वैकृतद्रव्यंप्राकृतकार्योपन्नंनहैर्युज्यतइत्य
क्रंतेननमंत्रानिधानमपिलुनतेऽइतऽसंदिग्धतेविमूहतेनानिधानंवर्तव्यंतानुहितेनेति।
वितावत्संज्ञार्थबाधेमाभूदित्यनूहितेनेतिप्राप्तऽआह।छ।यथार्थेमूहश्चोदिते।चोदितेवैकृत्येप्रधानेद्रव्येयथार्थेमूहः कर्तव्यःयथायथा
तमर्थेप्रकाशयतितथातथोह्यतेयत्कारणं।प्रकृतौतेनमंत्रेणयागसाधनद्रव्यमभिहितंविकारेपिहितेननदेवकर्तव्यंनचाविपरिणतस्वरूपः शक्तो
तिकर्तुमित्यर्थोहिपरिणाम्यते।छ।प्रकृतावनेकपत्नीकेयागेपन्नाराङ्स्यविपरिणामेप्राप्तऽआह।छ।नप्रकृतावपूर्वत्वादिति।नप्रकृतौवि
परिणामोस्तिऽपूर्वत्वात्प्रकृतेः।नहिप्रकृतेरन्याप्रकृतिरस्ति यद्विक्रियेतविकृतौतुप्रकृतिवद्वाद्विपरिणामः।प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्येत
नाग्नेयधर्मपरिप्राप्तविदमाह।छ।विकृतौवचनार्थलोपविरोधेन्योऽप्रवृत्तिः।विकृतौवचनादप्रवृत्तिर्भवति।यथापिदर्शेनहोतारंदृष्ट्वातेन
र्षेयमितिऽर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवतियथायुङ्क्तेवघातस्यविरोधादपिनिवर्तते।यथाचरोपषेणमिति।किमेतावदेवविकृतौनप्रवर्तंतेनेत्या
ह।छ।परार्थेत्यंतेस्तदन्यावेनावः।परस्यार्थेनिष्पद्यमानेयऽत्यंतंतस्यपरस्याऽन्यावेतस्यापन्नावोभवतियथासान्नाय्यंश्रपणायासन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्य। परार्थोत्पन्नस्य परार्थत्वेनाविनाशाद्भावः। परार्थोत्पन्नत्वादपि नवत्वेव। यत्त्वोदनानवति। यथाष्टपशावनेनयूपसंमार्ष्टीत्यूपाभावेपि शूलमात्रं दृश्यते यूपसंमृज्यर्थम्। स्थिताऽनरभ्युच्यते। पौर्णमास्यामावास्यायांवायजेतेत्यनुवादोयं नित्यकर्मार्थः। तत्र प्रतिविधीयते॥७॥ नविपक्षेक्रियाःस्युःसमभिव्याहारात्। किंचिद्विगतंपक्षस्येतिविपक्षःप्रतिपद्यते। तत्रचवैकल्पःक्रियानस्यः। कृतहिपक्षांतएवस्यःऽकृतः। पौर्णमास्यामावास्यायांवायजेतेतिवचनात्। ननूभयमनुवदतिनानुवादः। अनुवादेहिपौर्णमासीशब्दे नगौण्याद्दर्शत्वाप्रतिपत्तिलक्ष्यते। तत्रश्रुतिःपरित्यक्तास्यात्। नचैतद्युक्तंयद्यदक्षणानुरोधेनश्रुतिर्बाध्यते। अपिवानुवादेऽप्यदृष्टविशेषकल्पना नर्थिकैवस्यात्। सोमस्यचैतदेवकालविधानंयदस्यासोमेनयक्ष्यमाणयेनयक्ष्यमाणःसपौर्णमास्यामावास्यायांवायजेतेति नह्यन्यत्रसोमस्यपौर्णमास्यमावास्येविहितेऽतोपिनानुवादः॥ दर्शपौर्णमासयोःसान्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधानंकृतमिदंदाक्षायणयज्ञेनविधीयते॥७॥ दाक्षायणयज्ञःप्रजापत्यन्नयज्ञस्वामस्य। दाक्षायणयज्ञइतिकुर्मणोनामधेयं। द्रव्यगुणसंस्कारेषुप्रसिद्धत्वात्। तस्माद्दाक्षायणयज्ञोनामेतिवचनात्। सर्वप्रजापत्यन्नयज्ञस्वामस्यनवति। पर्यायेणत्वयोगसिद्धिः। नहिकामानांयुगपदवाप्तिसं

भवः॥७॥ नामफलगुणयोर्गात्कर्मांतरंतच्चैतत्कर्मांतरंनदर्शपौर्णमासाविति। कृतः। नामान्यत्वात्। अन्यद्धिनामदाक्षायणइति। नामान्यत्वेचान्याप्रतीतिर्नवति। यथादेवदत्तादन्योयज्ञदत्तइति। फलान्यत्वाच्च। अन्यद्धिफलंश्रूयते। प्रजादिफलान्यत्वेचफलिनोन्यत्वंजायते। गुणान्यत्वाच्च। गुणान्यत्वंचदृश्यते। मैत्रावरुणामिक्षेत्येवमादिगुणान्यत्वेचगुणिनोन्यत्वंगम्यते। अतःकर्मांतरमिति॥७॥ गुणविधानंवासंनिधिसंपदचनाभ्यां। अथवानकर्मांतरंतावेवगुणाविकृतीदर्शपौर्णमासाविति। कृतएतत्। संनिधेः। दर्शपौर्णमासौहिप्रकृत्याहृतस्माद्वित्रिश्चातनेवर्षाणियजेतेतसंनिधाययत्फदाक्षायणयज्ञस्यादधोऽपिपंचदशैववर्षाणियजेतेतिसंनिहितेचतस्मृतिर्नवति। तथावसंपदचनंत्रयस्त्रिंशसंपत्संपद्यतइतियदितदेवकर्मतदासाभ्यासैर्यागैस्त्रिंशत्संपत्संपद्यतेनिर्वर्षैःसंपाद्यते। यत्तुनामांतरत्वादितिनवत्वेकस्यापिनामांतरंहस्तकरःपाणिरिति। धर्मांतरत्वाच्चनामान्यत्वंब्राह्मणपरिव्राजकवत्। फलंगुणाश्रयंगुणान्यत्वेपिचनगुणिनोन्यता। नहिदेवदत्तस्योन्मादादिनान्यत्वंनवति। तस्मान्नदेवेदंकर्मगुणविकृतमितिप्रयोजनंदर्शपूर्णमासयोरक्रिया॥७॥ अग्नीषोमीयःपौर्णमास्यामैंद्राग्नोमावास्यायां। क्रियतइतिवाक्यशेषः॥ एवंहिश्रूयतेऽर्वेधस्रग्नीषोमीयेणयजतेपौर्णमास्यां। तथैंद्राग्नेनयजतेमावास्यायां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मिति॥छ॥सान्नाय्यवत्प्रातः॥सान्नाय्यशेषोयागार्थेदधनिपयसिचवर्त्तते।तच्चनोनयमुनयत्रनवति।अमावास्यायांहिपयस्योच्यते।
पौर्णमास्यांउनराभेयःध्रुरोडाशोभवत्यैंद्रंसान्नाय्यमित्येतावदेव।उनयत्रूपेहनयत्रप्रवर्त्तमानेसत्यथप्रातराग्नेयःध्रुरोडाशोनवतिमैत्रा
वरुणंपयस्यानेद्यज्ञादयानीतिलेवान्नेयःध्रुरोडाशोयेतावेवमैत्रावरुणोहैदेवतेरतिदेवताहिलंनोपपद्यतेउनयत्रूपेहीक्षेपिप्रउक्थ्या
त्तातस्माद्विनागोनसान्नाय्यंवत्सानेरंवोक्षुयाक्षीनभवति॥छ॥अमावास्यायांपयस्यामैत्रावरुणी।तत्रैवदोहनीदधनिवादोहनं।स्रुतेवाद
ध्वानयनीवाजिनंनिषिच्योल्लेखनेति।वाजिनमवसेचनमुच्यते।तस्यत्वयागसंबंधयागधर्माःप्रवर्त्तते।वेधामासादनेप्राप्तेउल्लेखस्मृत्यते।
नचात्रवेदिधर्माःप्रवर्त्तंतास्वरूपप्रयुक्तत्वात्॥छ॥अनाज्यलिप्तंवा।तत्रस्थानिधारस्यविकल्पः।अनाज्यलिप्तंनिषिच्येतिवचनात्।ततश्च
प्राणदानंनवत्येव॥छ॥प्रक्षत्यक्षणंतेनचरंति।विमुच्यवास्कवौ।एवंहिश्रयतइति।बर्हिरवसिंचरक्षांतितदक्षनेष्वरेतोदधतीतिश्रुतेः।अ
क्षणंवयथाकथंचित्।नस्कवेणअवघतात्प्रवणात्प्रपन्नाद्यश्चावसेक्षइतिश्रुतिर्हणं॥छ॥वाजिन्योऽवावद्यति।इवोऽवावचनंमाभू
दित्यतउच्यते।प्रतिवषट्कारंऽऽहुत्वावाजिनशेषेणदिशोव्याधारयतिदिशंप्रतिप्रतिमंत्रंप्रदक्षिणंउरस्तात्प्रथमं।वाजिनशेषंचस्रुच्यं।प्रदक्षि

णंहलंच श्रौतंनस्मार्त्तं।अतस्तदपचारे श्रौतमेवप्रायश्चित्तं।उत्तमान्यांमंत्रान्यांमध्येइडांहैव्याधारणं॥छ॥स्वाहाकारःसर्वत्रमा
वोक्षत्वात्।साकंक्षाप्रेतेक्रियापदाभावात्।अतःस्वाहाकारविधानंमंत्राश्चयथाश्रुताएवनचउच्यंतेनप्रयोगःसुपांसुपोनवंतातिचउच्यंतेति
एवप्रथमाएवंवसतिजयाहोमेपियथाश्रुताएवमंत्राश्चित्तंवविनिश्चेतिनचउच्यंतेनप्रयोगः॥छ॥शेषमुपरूपस्येत्यामंत्र्यामंत्र्यनरूपणेउ
परूपनरतिप्रसूतः।उपरूपस्येत्यामंत्र णंप्रत्यृत्विजं।प्रसूतस्त्वनुज्ञातः।पिष्टलवैर्नामनिरामंत्रणेप्राप्तेयुक्तनामानिर्वेत्याह।युक्तनामानि
होत्रादीनि।एवंहिश्रयतेतद्वैपंचैवनरुयंतिहोतावाध्वर्युश्चेत्येवमादि।अधिकारमुपजीवन्नाह॥छ॥सोमेच।सोमहवंनरूपणंकर्त्तव्यंनाउप
रुतः सोमःपातव्यइतिवचनात्॥छ॥साध्वरेणेषुवासोमर्थीत्।एवमनुज्ञावचनमर्थवदवति।इदानींनरूपमंत्रानाह।रूपनोत्वावाजिना
नित्येवमादीन्।वाक्यशेषाच्चविकल्पः।इदानोंनरूपयिष्टनाह॥छ॥होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारोयजमानाःनरूपयंतीतिवाक्यशेषः।समस्तोत्रावपिहित्रयो
यमेवाश्रयितव्योयेनयजमानस्यप्राथम्यमुच्यते।प्रथमोवोनयतस्तुयजमानः।प्रथमावेतिनकुतः।प्रथमोयजमानोनरूपयतीतिउनयतस्त्वि
तिप्राथम्यपक्षेउत्तमोपिनरूपयेत्।अथोत्रियपुत्रमरतिवचनात्॥छ॥दक्षायणंवादक्षिणा॥दक्षायणंसुवर्णमुच्यतेअश्वाहार्योवेतिविकल्पः॥छ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संवत्सरं वा यजेत पंचदश वर्षाण्येतत्कर्मैव। संवत्सरश्चात्र सावनः परिष्टुत इत्रापि सैवयागसंपत्कर्तव्यतेति। सा चसावनउपपद्य
तेनचोदमसदिति॥छ॥ मा ६ सत्यनृतमृतकृतवासा ६ सिवर्जयेत। अहनिमा ६ समैथुनेवर्जयेदितितत्कर्मणिवर्तमानेद्रष्टव्यं। अहनीतिव
चनात्। एतत्तुनरादर्शप्रयोगादंतरालधर्मविधनसामर्थ्यादिति॥छ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणएवकाम्यत्रान्नेयश्चान्नातःयत्का मोहएवाएते
नयजेनयजतेसोस्मैकामःसमृध्यतेइति। तंचप्रकृतोपांशुत्वविधनंउपांशुतस्यैदेवतायैयजतिपस्याइष्टिंनिर्वपतीतितदनुविधनत्रसंगे
नयस्ययस्योपांशुत्वंतस्यतस्योच्यते॥४॥ उपांशुकाम्यदेवता। काम्येकर्मणिदेवतानांउपांशुत्वंभवतिदेवतायहणंनकर्तव्यं। चरणशब्देस
र्वदेवतान्यत्रेत्यत्वात्। उपांशुत्वस्य। एवंचेद्यत्रचोदनादेवतास्वेवोपांशुत्वंनाप्यंकासुसोमविकारेष्विंद्रदेवतायहणंसौत्रामण्यांतर्हियत्कला
उपांशुत्वमस्तु। नैतदेवं। तंत्रनेदस्तुतत्रा एकतंत्रेवोपांशुत्वमित्यावार्यो मित्राग्नेयेनेंद्रवायोधस्योरुपांशुत्वंविदधतोष्टिषुच। एवंचराजसू
येप्यनुमत्यादिष्वनेवोपांशुत्वंतंत्रनेदात्। प्रजादामवैश्वदेवतर्ह्यस्तुउपांशुत्वंयत्कृत्वादेकतंत्रत्वोचोदनैकत्वात्कामत्वाच्च। तथापंचविले नै
तदेवंनहितत्रकाम्यतेयेवोत्पत्तिस्तेनयत्रव्यत्कर्तव्यंचोदनैकत्वंवैकतंत्र्यंचकामार्थंवोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वंयथामित्रविंदायां। आहच।यत्क

त्वं चोदनैकत्वे तंत्रैक्येयत्रकामना। तादर्थ्येनैवचोत्पत्तिस्तत्रैवस्याउपांशुता॥छ॥ आग्नेयएवैश्वदेवउपांशुर्भवति। एककपालत्वात्। वारुणवर्जमि
त्यनुवादात्। प्राजापत्यउपांशुर्भवति। तस्माद्यत्किंचप्राजापत्ययज्ञेक्रियतउपांशवेवतत्क्रियतइतिवचनात्। सावित्रश्चाउर्मास्येषु। उपांशुतत्रैव
वैश्वदेवात्। पयस्यावाक्यंपयः। नउसकलिंगोपदेशात्। यवायांतर्हिनप्राप्नोति। प्राप्स्यतियागधर्मत्वात्। नह्यंगधर्मोयंसमर्थेषुयुक्त
त्वात्। दर्शयतिचपर्वाणिप्रकृत्यतेषांवैचउर्णीद्वयोस्त्रीणित्रीणिहवा ६ ष्यनिरुक्तानिभवंतिद्वेद्वेद्वयोरिति। वैश्वदेवश्चनामारीषयोस्त्रया
णामनिरुक्तांदर्शयति। तस्माद्यवायामप्युपांशुत्वं॥छ॥ तनूहवा ६ षिदीक्षणीयाग्नायणीयानित्यादेवतादेवसूदेविकाहवा ६ षि। उपां
ऽशुभवंतिदीक्षणीयादिश्वदेवतायहणंवागंतपक्षार्थंसहप्रधनेनदीक्षणीयावागंतेनमाभूदिति॥छ॥ वायव्योमैत्रोमैत्रावरुणीचाग्नाये
वाष्टाकपालःसौत्रामण्यांप्रथमोवायव्यसंस्थेत्युपांशु॥क॥ आग्नेयंप्रकृत्यश्रूयते। सोस्मैकामःसमृध्यतेयस्मैकामा
यैष्टिंनिर्वपतीति॥ब॥ वषाथैःपुनःप्रकृतौवाश्रूयात्। दृष्टिकामोस्मीत्यध्वर्युब्रूयात्। वषाइवातंचविधुंचमनसाध्यायेत्येवमादिनिगदव्याख्या
तंसर्वमेतदनीतिच। अर्थनिर्देशोनशब्दनिर्देशाःयत्कारणंनहेतानीत्येतावतानिरुक्तंभवत्यतःप्रतिपदमुच्चारणमिति॥ब॥इदा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्शपूर्णमासयोरेवारंभनिमित्तमंगमाहाग्नेवारंभणीयाग्नावैष्णवमेकादशकपालंसरस्वत्यैचरुंसरस्वतेद्वादशकपालंपौ
र्णमासारंभेएकादशकपालग्रहणेनवर्तव्यंअग्नीषोमीयविकारत्वादेवतत्राप्तेः।कर्तव्यंवाकपालानांप्रत्यृङ्विधानंयथास्यादितिन
तश्चतऊतयुर्णवामंग्रहइतिश्रुतेश्चित्रादर्शपूर्णमासारंभइतिश्रुतत्वात्त्रयमत्रयोगएवभवति।एवंहिश्रूयते।दर्शपूर्णमासावारंभ
णीयवायाग्नेयंसौर्यंपुरोडाशंनिर्वपेत्।आरंभस्यचविद्यमानत्वाद्विकृतेरपिप्रकृतिःप्रथमायज्ञेयेष्टाद्वार्हस्पत्यंपुरोडाशंनिर्व
पेत्तयाहिष्ट्वारंभेदात्मनःभनःप्रयोगः।।छ।।पष्ठौहीदक्षिणामिथुनौवा।।पष्ठेनयावोहुंसमर्थीदक्षनंसापष्ठौहीतिमिथुनौवेतिमि
थुनार्थेद्वादशादिति।।छ।।ईड्यविमृधएकादशकपालःपौर्णमासमनु।पौर्णमासेनेड्यंयविमृधेऽनिर्वपतीतिवचनात्सचार्थमा
दिविकल्पः।।आखोतरारादितएवारण्योताद्विकल्पः।।छ।।आदित्यश्चरुरामावास्यं।।अनुभवतीतिसूत्रशेषः।।छ।।५।।आग्नेयमैं द्राग्न
मग्नयेपावकस्यआग्नेयमष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्पौर्णमासेनेतिवक्ष्यमाणस्यातत्रचप्रथमंहविरैंद्राग्नंतस्मादैंद्राग्नोवादशकपालःपुरोडाशोभवतीति।
आग्नेयपावकग्रहणेनचारब्धसंतौलक्ष्येते।तत्रप्रथमेपावकोयपाकःप्रथमपावकस्यर्थेसचशारब्धसंतयोर्भवतिशारब्धसंतयोराग्नेयमि

तिशाखांतरात्।।व्रीहीणांयवानांचावरुरुपियावोयथास्यादितियवग्रहणंतेषामेवनियमोमाभूदितिव्रीहियहणंव्रीहिकालेव्री हीं
णांयवकालेयवानां।।अतएवचयावश्चरुर्भवतीति।।छ।।वैश्वदेवश्चरुः।तस्मादेषवैश्वदेवश्चरुर्भवतीति।।छ।।पयसिवा।सचवापयसिभवति।
पयःपक्षेअत्रप्रणीताधर्मःकार्यः।।छ।।द्यावापृथिवीयएककपालः।।अस्यचवैश्वदेविकद्यावापृथिवीयग्रहतिलंलिंगदर्शनात्।तस्यहिस
र्वेऽज्यंतंत्रमितिअपर्यावर्तंजुहोतीतिवाम्नायते।तेचैतेसर्वेहोमापरिक्षेत्राज्ययागविधिपरेवाक्येअनुवदति।तस्यपरिक्षेत्रस्यैवैकस्मै
त्रदेवतायैहविर्गृहीतेसर्वैरेवस्विष्टकृदन्तानक्रोधैतंसर्वमेवजुहोतिनास्विष्टकृतेवद्यतिसाचपरिक्षेत्रोक्तेः।ऊनतःपर्यावर्तनंश्रुतिसाद्धित
द्यापरिक्षेत्रा।तच्चैतऊनयमप्यनिष्टमित्याज्यस्यैवयागःकर्तव्यइति।तस्माद्वैश्वदेविकैकपालग्रहतिलमिति।एवंचसतित्रेधाबर्हिरुत
वासःपरिधनंचेहापिभवति।नवग्रहाजाघपातिचेत्।नैंद्राग्नवैश्वदेवविरोधात्राज्ययागेपिवासःपरिधनादिभवतीतिचेत्।नैत
देवंपुरोडाशेनहितत्पर्युपस्थाप्यतेनचान्यस्यासौधर्मःतस्मादग्रहन्निरितिायत्तुवाय्वेपयसिद्रव्यान्तरेपुपांशुलंभवतियुक्ततत्र
प्रत्यक्षोह्यसौधर्मःइहत्वनश्चोदकगतइति।।छ।।उद्वास्यतांश्चाद्रव्येदाज्येना।तच्चैतदाज्यंलौकिकमहर्बलात्।।छ।।त्राज्यस्यवायजेत्।तस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राज्यस्येवयजेदितिवचनात्॥छ॥उराणानांवाचरुः।वैश्वदेवश्चरुर्वोउराणानांकर्तव्यःतंवैउराणानांऊर्यादित्याऊरितिवचनात्
तावानवानांतौवाउनादेवनवानांस्यातामितिः॥छ॥प्रथमजोगौर्दक्षिणा।प्रथमजश्चगौर्नगोऊत्तस्यप्रतीतत्वात्गोश्चजन्मनासंबंधे
तःप्रतीतत्वात्साप्यत्रतदपेक्षं।प्रसंगमुपजीवन्नाह॥छ॥वैश्वदेवस्यचाप्रथमजोगौर्दक्षिणा॥छ॥दर्शपूर्णमासानाजानोदक्षिणाग्निप
वंत्वाउष्ट्राग्रंब्राह्मणान्भोजयेत्किंचिद्दद्यात्।आहिताग्निःसन्यावद्दर्शपूर्णमासौनकरोति।अथवायएवंविदाग्निपत्तिर्भवतितत्रा
यणेविशेषःवक्ष्यतेनवानांदक्षिणाग्निपवंत्वाउष्ट्राग्रंब्राह्मणान्भोजयित्वाकिंचिद्दद्यात्।ततोयछकुयात्तदधादितिवचनात्।अस्यचा
श्वयणत्वात्पौर्णमास्यमावास्यावाकालइति॥छ॥अग्निहोत्रायणिर्नोनवैःसायंप्रातरग्निहोत्रहोमः।अग्निहोत्रेणैवायणंगमयतीत्यर्थः।सनवैःसायंप्रातरग्निहोत्रहोमःऊर्यात्।यः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः
सनवैःकर्तव्यः।नह्येतदायणंसायंप्रातर्ग्रहणादेवात्रायणंचाग्निरिति।तथाचदर्शपूर्णमासानाजानस्यचाउष्ट्राग्रंविधिपरेवाक्ये १३५
अग्निहोत्रहोमंप्रतिषेधति।नाग्निहोत्रेजुह्वयात्सोऽन्यद्वाआयणमन्यदग्निहोत्रमितिव्रतश्चात्रनयजनीयकालनियमइति॥छ॥त
समदर्शहकुर्णपदग्निहोत्रेजुहुयात्॥

राशितायावापयसानदाशितायावागोःपयसाजुहोति॥छ॥दाशितवतंचतत्कालातिपातेनवाशितौगोःपयसाकर्तव्यं॥छ॥उपसत्सु
शेहिणोऊवीतउपसत्सुवर्तमानासुनवदध्नेणारोहिणोकर्तव्यो॥छ॥सुत्यासुसवनीयाःकर्तव्याःसौम्यःश्यामाकश्चरुरानएयस्यात्रार
एयाश्चयणंश्यामःकनीवारादित्रारण्यहणाच्चसौम्येऽङ्गेतेतन्नाद्यपनश्यति॥छ॥वैणवोयाग्नेयःसौम्यःकर्तव्यःश्यामाकश्चरुश्चत्वालानि
र्देशात्।शरद्येवनवति॥छ॥उनःसंस्कृतोरथोदक्षिणा।दौर्मधुपर्कोवर्षाधृतंवावासःदौर्ममातस्युच्यते।वर्षासुयत्सरिहितंउतमि
त्येके।तत्रधृतशब्दोनाजसोनवतितस्माद्वर्षासुयद्धृतंपरिहितंतदेवयहीतव्यमितिः॥छ॥घ॥अमावास्यायामन्याधेयंअन्याधेयमितिकर्म
णोनामधेयंनच्चसमुदायस्यतेनसमावेनिराधीयतेउत्पाद्यतेनिष्पाद्यतेनसंघनमात्रंस्थापनमात्रंवा।आहवनीयशब्दोहिसंस्का
रनिमित्तःनजातिनिमित्तोयोगनिमित्तोवातेऽसमुदायशब्दप्रयोगदर्शनात्।अतश्चयात्रापिकश्चिद्दृष्टार्थोवातसंस्कारायात्रायतेससर्वोग्या
धेयशब्दवाच्यःएवंवसतिसंस्कारेदेशानावेधित्रनाहवनीयतोऽतश्चसकलदर्भसमुदायान्यवृत्तिरितिसंप्रदायः।अत्रवदामःकश्चि
संस्कारोगवाजवतियथाऽरणीऊत्सादाज्याधिश्रयणाद्यंगंदर्भाग्निहोत्रेवपरिस्तरणादिःइष्टिष्वन्वाधानादियस्यवांगिनोगा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्त्रिया इति ॥ छ ॥ पौर्णमासवद्दर्शेनावदति । वदितीत्यत्र शिक्षमतिदिश्यते विवक्ष्यस्यङ्गस्यान्तरानिहितत्वात् । ऋङ्नक्षत्रसंयोगसामवत्पर्णादानवाक्यादितिहोमेवस्तेऽहते पत्नीत्वाहोमेआतसेऽहतेऽधीतेपत्नीत्वाहौमेवसानावनीआदधीयातामितिवचनात्सङ्क्षिप्तेऽध्वर्यवेदेयेतिचपरिसमाप्तेऽध्वर्यवेदेये ॥ छ ॥ गार्हपत्यागारेनिर्मथ्याभ्यादधातिमंथनंसंनिधनात्सङ्क्षताभ्यामेवारणिभ्यांग्न यथेहिसंनिधनात् ॥ छ ॥ वैश्वदेवऊर्जाबरीयसमहानसादावैश्वदेवऊर्जादेयपरिहीनोऽङ्गोऽछिद्रोवापरिशिष्यते । अंजनीयोनाङ्क्तंदधातितिय वसनियमः । किंतर्हिशास्त्रेणानविवक्ष्यायंनिदर्शनं । तद्यथिकामनेवनक्तंभक्षीयादिति । उपास्तमयेदेवाःपितरश्चाक्रम्यतीतङ्कतःस्म योहैवंविदादेवाःपितरश्चाक्रम्यतीत्याक्रमेविनियोगात्सर्वेणात्रविशातिरहिणेनपत्नी । सर्वेणद्वारेणयजमानोदक्षिणेनपत्नी । प श्चात्रेरूपविशातोरहिणतःपत्नी । गार्हपत्यागारनिहितस्यानेःपश्चाद्दक्षिणतःपत्नीउदवचनात् ॥ छ ॥ अश्वछशमीगर्भारणीप्रयछतिअ श्वछश्चासौशमीगर्भश्चअश्वछशमीगर्भस्तत्संबंधिन्यौअरणीप्रयछति । यजमानायेत्वाग्न्यन्त्यर्थेपरिशिष्येते । एवंचसतिनेदवयत्न

सर्वेदानवतःस्रुतेचप्रतिपत्तिदर्शनात् । अरणीहविषोरिति । तथाचसत्यनयो र्नावेनारण्यंतराऽउपादानंशक्यंकर्तुंव्यक्तिनि यमात् ॥ छ ॥ अग्नावेगर्भस्यारामागर्भोनावेऽश्वछमात्रोऽहलेते ॥ छ ॥ वाक्यंहारण्योर्जेतेरित्याहस्तमितेनिशायांपर्युदस्यंवाअधस्त नक्कालत्वात् । अस्तमितआदित्येरात्रौयजमानमाहेतिशारवांतरश्रवणात् । अस्तमितइतिश्रुतत्वादस्तमित्यहणंरात्रावितिचश्रुतत्वा निशायहणंपर्युदयमितिचवाग्यमस्यपरार्थधर्मत्वात् । तेषांचपर्युदस्यकालताहृष्टायतवाक्येनहिपदार्थाःसुखेनाऽवछीयंतइतिदृ ष्टार्थतानवतिइतरथादृष्टार्थतास्यात् । तस्मात्पर्युदस्यमेवेति । यत्रूस्तमितेआदित्येरात्रावितिचश्रूयतेतऽदस्यसमीपेपिनवत्येव आयुष्यारात्रिरेवनवतीतिअपरेऽविवक्ष्यमेवेछंति ॥ ७ ॥ गार्हपत्यागारेऽबध्नातिनवाविद्यमानंप्रातरग्नीधेरद्यादस्तमितेऽन द्विरेवऽजमुपबध्नातिप्रजत्याहतऽतथानऊर्ध्वाद्यद्यस्याजःस्यादग्नीधएवैनंप्रातर्दद्यात्तेनैवतंकामंमाप्नोतीति । तेनयद्यजोनास्तिनतो नियोगतोबध्नाते । विद्यमानेप्रातरग्नीधसंस्थितेकर्मणिदानंसंस्थितइतिकाएवागत्वाएतांरात्रिमजंबध्नातीतिचास्तमित्यहणं ॥ छ ॥ रोहितेचर्मण्यानड्वहेत्वा रोहितविष्यपात्राणिमिमीतेतंचाऽउष्ट्रारूपंपदंतिहविष्याश्ववाहयेनयदाऽउदननिर्देशात् । अथवाऽउष्ट्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋमोदनं पचतीति। तं चाउश्राव्यं पचतीति तमिति निर्देशात् तंउलाएवमीयते नवी ह्ययं कुंडनस्याश्नलात्। पात्राणि चत्रिप्रभृ
तिपरिमाणानि नोक्तानि परिमाणं त्वत्र्यवच्छेदकं॥छ॥उद्वास्यासेचनमध्येनलासर्पिरासिच्याश्रच्छास्तिस्रः समिधो धृनाक्ताआद
धतिसमिधमग्निमितिप्रकृत्यचं वाउश्राव्यं आसेचनमध्येनलासर्पिरासिच्येतेनाक्तास्तिस्रः समिधआदधातिसमिधमग्निमितिप्रकृत्य च
मितिं॥छ॥उपवेतिउपवतिं त्रिनिरादधात्येनान्एतीतिहिश्रूयते॥छ॥द्वितीयांवाधार्यः। द्वितीयांवाजपतिर्येनैवंश्रूयतेसमिधनीनिर्घृ
तवतीनिरुप्तानिरुप्यादधातीतिसमिछब्दवतानिर्घृतशब्दवतानिश्चेतिं। द्वितीयाचसमिछब्दवतात्रेतोद्वितीयामेवजपतीति। पात्रक्र
मस्तुलिंगेनबाध्यते। अधर्युर्यंहणंच पात्रक्रमव्यवसायार्थं। अतश्चसमिराधनोतेजपः। अपरेउजपन्याजमानमिछंति मंत्राश्चाक्रमे
करणाइतिसूत्रितत्वात्तेनाधर्युरित्यूच्यते॥छ॥चत्वारऋत्विजःप्राश्नंतिं। तमोदनंराइस्नेब्रह्मौदनंइत्याहाध्वर्युः॥छ॥वरंददातिं। ऋत्वि
ग्यजमानः। वाउः प्राश्नेनवानन्ते निर्वर्त्तितत्वादिष्टिब्रह्मत्वरणंननुनंतिं। ऋसंनिधावाउश्राव्येनवचितिचेत्। नाधर्यादिवत्प्रकृ
तत्वात्। ऋग्याधेयेब्रह्मासामानिगायतीतिप्रकृत्यक्रियएवासाविति॥छ॥संवत्सरंवाउरस्ताकुर्यात्ततः सर्वानादधीत। इदमन्यत्

स्तोतरं। उरस्तादाधानस्यसंवत्सरंयावद्दर्शपूर्णमासादिवरदानोतमोदनंऊर्ध्वंदिति। ऋस्मिंश्चपक्षेउत्तमरात्रिसंयोगेनचत्वारःपरा
र्ध्यानवंति। ऋत्रानियमः। ऋजबंधनं। जागरणंवाबंधस्येति। उत्तमसंयोगेनलेतेश्रूयते। ऋरहरस्यश्चोभ्याधेयऊर्ध्वंस्यादित्येवाश्रीया
दितिऋत्रानियमः। तथाएताऽरात्रिमजंवध्नंतीतिऋजबंधनं। तथाजायतिदेवाइतिप्रकृत्याह समस्रेवतरःपांततस्रपस्तिरो
ऋाधानस्याधानकालताभवति। वाबंधस्यत्वधानकालत्वादित्येकमेवेति॥ततसर्वानादधीत। ततएवाग्नेःसकाशात्सर्वेषु
यज्ञाधीयंते। सर्व्योपितत्एवसर्वयज्ञात्। तस्यहिमंथनंविहितं सर्व्यंचनिर्मथ्यंति॥ऋत्राधानोत्तरकालंकर्मविरच्यते॥छ॥गा
र्हपत्येनुगतेयामानिमाङ्क्तस्वाउश्राव्यंपक्षात्वाविहरेत्। विहरणोपदेशादग्निहोत्रकालेगार्हपत्यानुगमनेलौकिकमग्निमाङ्क्तस्वा
उश्राव्यंपक्षाच्चउन्नेरित्वातमेवविरुत्याग्निहोत्रहोमं ऊर्ध्वात्। उनःस्वयोनेराहरणगुणविधित्वाच्चनात्रमानादिनवंति॥छ॥रात्रि
जागरणंधरणे॥छ॥जागरणंयजमानस्यधरणमग्नेः॥छ॥त्रावलैवाप्रसिद्धेः। गोमयादिनिर्वा। ननुचैतदवाच्यं। सामर्थ्यसिद्धत्वा
त्। वाच्यंवान्यतरनियमोयथास्यादिति॥छ॥यज्ञायज्ञियेपरामयदक्षिणावासऽहरेदन्वाहार्यपचनश्चेत्। यज्ञायज्ञियेरात्रावुपर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मय्यत्मन्निंद्रियेवासंहरेत्। यद्यन्वाहार्यपचनोनित्योनिधेतःसएवनवति॥छा॥स्थानमुद्धिरण्यान्वारब्धेहिरण्यं
निधयोषारयूकरांनिवपत्यंतेषुशार्ङ्गराःउपशमितस्याग्नेःस्थानमुद्धिरण्यान्वारब्धेन्यरुहिरण्यंनिधयोवारयूकरान्निवपत्य
तेऽशार्ङ्गराः।त्रंतयहणाञ्जवारब्धरेहतीकारःकर्तव्यःततोंतेऽशार्ङ्गराइति।त्रत्रचोद्धेरर्थनोपलक्षिताःस्मार्ता अग्निपदा
र्थीःपरिसमूहनादयःसर्वेकर्तव्याः।त्रन्यत्रहणंउतंत्रेणैवनवति॥छ॥हिरण्यमुपर्यधेउपरिष्टादेकेहिरण्यमिछंतिएवमपिहि
श्रुतलात्तएवमितरयोःत्राहवनीयदक्षिणाग्न्योःस्थानेकर्तव्यं।त्रयंतुविशेषः॥छ॥उदस्ताद्दाहवनीयस्याष्टासुप्रक्रमेषेवाद
शसुद्वादशसुमत्यावातंवात्रष्टासुविक्रमेष्वादधीतेत्येवमादिवचनात्॥छ॥इतरस्यविहतीयेदक्षिणतः।इतरस्यदक्षिणाग्नेः
विहतीयेदेशेदक्षिणतःस्थानंकर्तव्यं॥छ॥उद्यतेग्निमंथनमनुद्यतएके।उदितेनुदितेवाग्निमंथनंनवति।उद्यतएवंतूदितएव
कर्तव्यं॥छ॥त्रपरेणगार्हपत्यायतनंमंथनंनवतीतिवाक्यशेषः।तत्रचाश्वमानयेतिश्रुत्यात्।तस्माद्यत्राग्निमथिष्यंस्यात्तद
श्वमानेतवैश्रुत्यादिति।त्रतश्चयोमंथिष्यन्रसंवेषंददातिसचाध्वर्युःशाखांतरेविहितः।तस्मादध्वर्युःप्रयञ्जुखोमंथतीति।त्र

स्तीछंदैवार्थंकरोति॥छ॥स्थितेश्चेदुरस्तान्मंथनंनवति।जातेवरदानंजातेनोवरदानंकर्तव्यं॥छ॥मनसैवेमनसावासंकल्प्य
मात्रंकलापश्चाद्दाति॥छ॥तस्यानिश्वासःप्राणमृतेदधदिति।त्रनिश्वासेनचप्राण्यते।त्रनिःसमथ्यंक्रियते।ततश्चउखेनानिश्वा
सःक्रियते॥छ॥उच्छ्वासोमृतंप्राणत्रादधदिति।वायूपादानंउच्छ्वासःसैववापनंनक्रियातदेनमंतरात्मन्नाधत्तइति।
यजमानसंस्कारोयमितितत्कर्तृकः।त्रतश्चउनराधेयेननवत्यग्निसंस्कारत्वात्त्रनिश्वासस्तुनवत्येवाद्वावपिचैतावेकर्तृ
कौसउनरपानीतिवचनाद्वात्रनिश्वासःउनर्जातसंयोगात्ततःसर्वानादधीतेत्यत्रननवति।उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराऽवश्यंवेति
॥८॥दारुनिर्ज्वलंतमादधातिनृर्ज्वइतिसंनारेक्षुष्वलात्रतपतेत्रतेनादधइतियथर्षि॥यथार्षियहणेनशाखांतरपरिपठितमा
र्षेयंगृह्यते।यथंगिराश्चंगिरसांलादेवानांव्रतपतेत्रतेनादधइति।यदिनृगवःनृगूणांलादेवानांव्रतपतेत्रतेनादधइति।भार्गवं
गिरस्वत्तिरिक्तानांत्रादित्यानांलादेवानामितिएवंहिशाखांतरेपठ्यते॥छ॥वसूनांस्वेतिक्षत्रियस्येंद्रस्वेतिराजन्यस्य।व्रतपतेव्रते
नादधइत्यनयत्रसंबध्यते।राजन्यग्रहणेनचकेचिदग्निंचिक्रीर्षंतोगृह्यंते।त्रनग्निंचिक्रीर्षंतःक्षत्रियइति।तच्चायुक्तंयत्कारणंक्षत्रियायांत्रास

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णजातोराजन्यइतिस्मर्यते।तस्मात्रएवगृहीतव्यःमनोहायामएव इतिवैरूपस्यारुणोवैतिरध्वर्युतआदधतिदेवा
नामित्यत्रापिहिपठ्यते।रथकारशब्दश्चजातिनिमित्तइत्यलं॥छ॥रथंतरंगायेतिप्रेष्यति।प्रैषप्रेषार्थयोःकर्तृनेदान्नज्ञायतेकःप्रेषेक
वाप्रेषार्थइत्यतआह।गानमध्ययोःसमाख्यानात्।अध्वर्युवेदविहितंहिसामगुणानुत्पत्तिमात्रंहिसामवेदेप्रैषार्थस्यचयज्ञधर्मत्व
तत्तादेवंप्राप्तमाह॥छ॥ब्रह्मावावेदयोगात्। ब्रह्मा वासामगायतिएतत्ब्रह्मणोपिहिअध्वर्युवेदविहितकर्मयोगोस्तिवेदत्व
विहितंहिब्रह्मत्वमतःसमाख्यातस्तत्रापिघटतेयुक्तश्चाध्वर्योःअपिचयुक्तोध्वर्युःपरार्थीतरेषुतथाचस्तुस्तोतरिस्तो
मानिगायतिअन्याधेयेसौत्रामण्यांचब्रह्मेति।तस्माद्ब्रह्मैवसामगानेन॥छ॥इध्मेनोद्वरणमुपयम्यापरिधिष्टसंबंधिनेध्मेनाहव
नीयोद्वरणंउपयमनीनिर्मृज्यनिर्हृत्यहोतविसृष्टस्तावद्यदिर्ग्रहणानुपपत्तिरतस्तत्रारोपणमात्रेणैवोपयमनंतत्रवेध्मायमारोप्यते।
सुध्नःपुनरस्मावितिवा॥छ॥यद्येनंध्मउपेयात्।तथावोद्वरणंकर्तव्यं।यथायजमानंध्मउपगच्छेत्।अनेनचप्रकारेणयजमानस्यध्म
मात्रगमनंविधीयते॥छ॥वामदेव्यमितिप्रेष्यत्यध्वर्युस्तूष्णीमेवतदनावेद्युवाश्वानावेनद्वान्।तंयत्रयांचंहरंतितत्पुरस्तादेवं

नयंतीतिवचनात्।मंथनकालाद्ध्रुतएवायमध्वानाश्वा तरंतरन्नावेवानद्वानवति।अ स्मिंश्चपक्षेऽनन्निधायकत्वाद
श्वमानयेतिप्रेषाभावः॥छ॥संभारनधिष्ठाप्यदक्षिणाग्निर्वपादेनप्रोक्षंनीलावर्त्मस्थापयति।दक्षिणाग्निर्वपादेनेतिसंनिधनात्सं
भारानुत्तरेणप्रोक्षंनीलावर्त्मस्थापनेक्रियमाणेसंनिहितोदक्षिणाग्निर्वपादः।एवंचसत्यनौसव्येनाक्रमणं॥छ॥हृदितिप्रेष्यत्यग्नि
नापदंदिरूपंस्पृशन्हृदयदेशेनाधत्तेतिद्वितीयेनप्रथमेनवाभूर्भुवःस्वरितिस्वर्ववत्।अग्निनापदंदिरूपंस्पृशन्हृदयदेशेनाधत्ते
नाधत्तेतिद्वितीयेनप्रथमेनवाभूर्भुवःस्वरित्येनेनमंत्रेणास्वर्विच्छेदेनचयथर्षीतिलक्षणे॥छ॥उरस्तात्परिक्रम्येध्मस्वर्हिंगृह्णाति
द्यौरिवभूम्नेत्याह।उरस्तात्परिक्रम्याग्नेरध्मस्वर्हिंगृह्णातिद्यौरिवभूम्नेतिमंत्रंजपतितच्चैतद्यजमानःकरोति।इध्मस्वर्हिंग्रहणा
णइतिअन्वारंभोपदेशात्।तस्यचयजमानत्वात्।मंत्रलिंगाच्चाग्निमन्वादधानायत्यादधाति॥छ॥आयंगौरितिवोपतिष्ठतेसार्प
राज्ञीनिःचरंतीह्यजमानोन्यरूपस्थानेसार्पराज्ञीग्रहणंचसंव्यवहारार्थंभूसार्पराज्ञीर्वाऊर्यादिति॥छ॥दक्षिणाग्निमादधाति
गार्हपत्यात्।नित्यपक्षेयोसौदक्षिणाग्निस्तमादधाति।सन्यंचनिर्मथ्यचब्राह्मादादधतीति।तंचसभास्थानेऽग्रथयएषसभायां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मग्निरिति वचनात्सन्नाव्यत्रस्थितोध्यापयतीत्याचष्टेवा गोदाव्यध्वमित्याह। दीर्घतः क्रोडार्थः। लोपणंकृत्वाद्यूतंसध्वमित्यर्थः। बह्वृवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्चऋत्विजोनिधायैतेद्यूतस्यकर्त्तृत्वेन। तच्चैतद्यूतंसभ्यांगासन्यस्यप्रकृतत्वात्उपरितनसूत्रेचतद्धर्मोपदेशात्धारणोपस्थानमतएति। सन्यांगत्वेचपुनराधेयेनवत्वेवविधमानत्वादेवसन्यस्याथद्यपित्वतन्हवींषिक्रीत्वेतरेत्यर्थेतथापित्रुसन्नासननमतएवास्यकर्त्तव्यमिति॥छ॥ वैषेतवारवंतीयज्ञायज्ञीयानीतिस्वेष्वनिवत्सान्सन्यानंतर्यप्रज्ञप्त्यर्थःवैषतारीनांचैवकालेवैषोच्चारणमितिसंप्रदायः। वैषवैषार्थयोरानंतर्यं नेदेनेत्यपरे। ततश्चवैषेतगानोत्तरकालीनोवारवंतीयवैषः। वारवंतीयोत्तरकालीनश्चयज्ञायज्ञीयस्य॥छ॥ दक्षिणेनाग्नेन्यरत्नोदगुत्सृजति। प्रदक्षिणमग्निंपरिगमनंकृत्वाउदगुत्सृजत्यश्वादक्षिणं यहणाच्चनेतरथाहत्तिर्नवति॥छ॥ ऋजनक्षत्रंसंनारसामवपनंवाउष्ट्राश्वपजागरणेध्मश्रवीर्द्धित्वारंनणसार्परज्ञीर्नवाऊर्यात्वाकृत्वादि विकल्पार्थमिदमुक्तं। ऋनौतावत्तेवाएतऋनवऊनयएवाप्रहतपाप्मानश्रुतिप्रकृत्याह। तस्माद्यदैवैनंवदत्यृजुउपनमेदधानीत्याधी तेति। तथायदैवैनंश्रद्दोपनमेदश्रद्दधतीतिऋजनादरस्तस्मान्नक्षत्रंआदधीतेतिनक्षत्रविषयोनादरः। नक्षत्रानादरेवामावास्यां

नियमश्रुतिसंप्रदायः। तत्पुनर्नीतावनुक्तरूपंयत्कारणंअमावास्यानक्षत्रंचनेदेनविहितेऋत्विग्दिष्टादधीतेतिनक्षत्रविधानं। तदनादरेवाऋत्विग्दिष्टप्रतिगम्यते। तथाचश्रुत्यृक्षकामःस्यादेतन्नाश्रुनपरार्द्धंनक्षत्रंयत्सूर्यसएतेनैवऽप्याप्नोतियदेतेषांनक्षत्राणांकामयेतनऊपेर्सेदिति। एवंसत्यमावास्यायामऋत्विग्दिष्टप्राधानंनवत्येवसंनारेषुविहितप्रतिषेधमद्विकल्पः। नैवैकंचनसंनारऽसंनरेदिति वचनात्सामस्वपिबाजोग्निस्तेगोवंतिसामानितस्मान्नगेयानीति। वपनेपित्राखांनराद्विकल्पः। वाउष्ट्राश्वेपिचाउष्ट्राश्वमोदनंपचेतीतिविधयाहायद्वात्रस्यब्राह्मणाःऊनेवसंस्थलिनंश्चतेनैवनंक्रमसमानोनीतिविकल्पः। जागरणमपिविधयोच्यतेनद्यैपिरामंमेवस्वप्यादिति। ध्मश्रवीर्द्धित्वारंनणेवश्रवीर्द्धिऽल्मुक्तानामग्निपधनपतीत्युक्त्वाहासयदिकामयेतजपेदेतद्यद्यकामयेतापिनाद्रियेतेति। सार्पराज्ञ्युपस्थानमपित्रुश्रयसर्पराज्ञ्याऋग्निरुपतिष्ठेतेतिविधयाह। तस्मान्नसर्पराज्ञ्याऋग्निरुपतिष्ठेतेति। विकल्पप्रसंगेनेदमपरमुच्यते॥क॥ अग्निहोत्रंवहन्तीऽऋतेः ऋणाऽऋत्यंतोऽग्निहोत्रश्रद्धेत्रधर्मवन्नेयमिकाग्निहोत्रधर्मोनिदेशार्थः। वाजऊयाद्वानऊजयादिति। ऊनएतत्। एवंहित्रास्वांतरेपठ्यतेहोतव्यमग्निहोत्रंनहोतव्यमग्निहोत्रंहोतव्यमितिविधिप्रतिषेधवाशंकाग्निहोत्रंवेत्युक्तं। तत्पुनरयुक्तं। नखेतो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विधिप्रतिषेधशेषत्वाल्लोहोमप्रशंसैषाऽयदग्निहोत्रमित्यथाऽऊर्यादधनञ्जुहोत्यग्निः परापतेत्तस्मात्स्रुवेणाऽऽज्याहुतिं जुहोतीत्यत्रोभयत्र विकल्पस्स्यात्तदग्निहोत्रंसायंप्रातरपवर्गप्रयोगहृदयपरिसमापनं। अग्नेर्यासायमाज्याहुतिः सैरीप्रातराज्याहुतिः प्रधानहुतेश्चैकत्वालत्वादंगानितंत्रेणाप्रधानाज्याहुतीउच्चैर्हीतेनाग्नेर्यीऽऽज्यापात्रांतरेणउन्नीयचउर्हीतांतरेणसौरीशेषमेवकृत्वेत्तराज्याहुतिरिति।तच्चैतत्पूर्णाऽऽज्यंतेनवतिं।इणीऽऽज्याहुतिविधानायाह॥छा॥निरुप्याज्यंगार्हपत्येधिश्रित्यस्रुक्रुवंसंमृज्योद्यम्योत्पूयानेत्रयहीत्वाद्वारंजुएवंसर्वत्र स्वाहेति।इणीऽऽज्याहुतिरितिकर्मणोनामधेयं।अन्वर्थसंज्ञाचैषा।तेनहुर्वैहोतव्याताँवैहुर्सोऽऽज्याहोनीतिवचनात्।निरुप्याज्यंगार्हपत्येधिश्रित्य तत्।गार्हपत्यग्रहणंवाऽऽहवनीयव्यदासार्थं।तत्रापिहिश्रपणंविहितंश्रपणंवाहवनीयइति।अपरेऽमन्यंते।अधिश्रयणंसंस्कारमात्रमेवै तत्रानेतच्छ्रपणंश्रापकइतिधर्मत्वर्थः।पाकेनैवज्यंलोसंदृब्धंतंतस्मान्नाहवनीयव्यदासार्थमुगार्हपत्यग्रहणंवस्तर्ह्यत्रसमाधिः।गार्हपत्य ग्राह्यस्यसंस्कारनिमित्तलाद्दर्शनावाच्चनाविनियोक्तुंगार्हपत्यलाधारोपणार्थंगार्हपत्यग्रहणंएवंचसत्याहवनीयेप्ययमेवन्यायः।स्रुक् स्रुवंसमृज्यतेहोमसंबंधद्वैवंकर्तास्रुक्।स्रुवस्तुविशेषितलान्नवादिरेवातथाचाग्निहोत्रेविधानसामर्थ्यात्।वैवंकतःस्रुवोनाव

आज्यनिर्वापतरंतस्रुवेणसंबंधनंकर्मणाहवनीयेवेतेप्यहुत्वास्रुवंपलेपिपर्णंकरोतीतुनिमित्तमाधर्यः॥ निर्वापोत्तरंवेदसंबंधः इतिरा०

तथाचार्थलाभापितेतद्विकारेविधतात्।अतःप्रायणेचाग्नेयंजुहोतीतिश्रुतस्यैपूर्णाहुतिर्हविच्छेषरक्षिणेतिश्रुतःपूर्णाहुति
विधंतेअन्वारंभवरदानयोरनतिदेशः॥ वाच्यश्चापूर्णाहुतेरिति सूत्रेऽऽवृत्तिरितिपदंपंजाबीतिरितिमाधर्यः॥

तो
ति।उद्वास्योत्सृपावेरुस्रुवेणग्रहणंस्रुवस्यसंमार्जनविधानात्।ग्रहणार्थतासंमार्जनोत्पवनेचदर्भैर्यैनक्षत्रियाणिनासंमार्ष्टी
स्याह।अन्वारब्धेहोतिस्वाहेतिएवंसर्वत्र।यत्रव्यत्रऽऽज्याहोतिवोदनांतत्रतत्राधिश्रयणादिप्रवर्तते।ऊनएतत्।ऽऽज्याहोतिग्राह्यात्।अव्य
क्तसामान्याच्च॥छा॥वरंददामीतिवाविसर्जनंवरदानंचपूर्णाऽऽज्यंगं तस्यांवरंददातीतिवचनात्।इणीऽऽज्यंतिधर्मोश्चाऽऽहुत्यान्य
स्तमयाऽऽज्यौविहितौगार्हपत्यऽग्न्यभिधित्रियोद्वास्यात्सूपावेरुस्रुवेवमादि।इयंत्वविहितधर्मकृतेनवोदनासाहूयेणातनोधर्मान्ट
क्ष्यतिं।अतःआचार्येणतदर्थाधर्माइहोपदिष्टाःतत्रान्वारंभणवरदानेनविहितेऽतस्तयोरनतिदेशः॥ वाग्यमोपिवेहवेतिनातिदिश्यते।
द्वादशाहांनेतन्हूर्वाऽषिनिर्वपतिमासेद्वितीयेरतीयेषण्मास्येसंवत्सरेसघोवानवेति।निगदव्याख्यातंतंतन्हूर्वाऽष्युच्यतेऽग्नयेपवमा
नायप्रथमांरात्रिर्नवति।अग्नयेपावकायाग्नयेशुचयेद्वितीया।अदित्यैचरुस्तृतीया।नचेयंतन्हूर्विषांमध्ये पठ्यते।तेनास्याउपांशुत्वं न
भवतितेसंघदायः।शांखायनशाखायांतूपांशुत्वमस्याःपठ्यते॥छा॥आग्नेयएवबाउरस्मादादित्यस्याग्नेयोवाप्रागादित्यात्।अथादि
त्येचरुरुपांशुः॥षड्दक्षिणाःप्रतिविनऽऽज्यदक्षिणाति द्वादशाचउर्विंशतिंवा।प्रतीष्टिवि नागेनदक्षिणादानं।भूयस्त्वंचयथाश्रद्धंउन्न

इष्टिषुब्रह्मत्वरणीमन्त्रतीतिरा०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संख्याव्यतिरेकेणयथाऽङ्गंन्यस्यंश्चदक्षिणा॥छ॥धेनुरादित्यस्यताश्चैतादक्षिणाऽष्टिसंबंधदिष्टंगंनसकलस्याधनस्यत
थाचोक्तं॥उलूखलमुसलाभ्यांदर्षदुपलाभ्यांऽहविर्यज्ञंश्चंतातिप्रकृत्यसएषयज्ञोहतोनदक्षेतंदेवादक्षिणानिरदहयन्निति
तस्माद्दिष्टीनामेवदक्षिणाऽनि॥प्रयोजनंश्रुत्यनावेतदनावः॥छ॥अनृतानिष्यपनोदःस्मृतिप्रामाण्यवानूद्यते॥नानृतंवदेदितिस्मृतिः॥अप्रणोद्योतिथिरितिच॥तदनुवादोयंनवाऽहिताग्निनाऽनृ
तंवदितव्यमिति॥तदेतन्नानावयुक्तरूपंश्रुतोऽनुवादमात्रमनर्थकं॥विधेश्चप्रवृत्तिविशेषकरत्वं॥तस्माद्यैतएवायंसत्यवदननि
यमः॥एवंचतदपचारेश्रौतंस्मार्तंचप्रायश्चित्तंश्रुतिशास्त्रेऽङ्गंधिष्ण्यवाचाप्रसिद्धेः॥सबीसमपवंयत्पृथिव्यांगर्तेतिऽङ्गादिपाचितंऽक
बीसशब्दश्चपृथिवीवचनोनैरुक्तानिप्रायात्॥योयमृबीसेपृथिव्यांमग्निरितिनाव्युदकंच॥अग्निहोत्रार्थस्यहृतेऽभावेऽदकदान
प्रतिषेधः॥सयऽहृतेनावस्याऽगतोनोदकंयाचेतरति॥नोशब्दश्चात्राग्निहोत्रविषयोनोर्हवाएषास्वर्ग्योयदग्निहोत्रमिति॥छ॥अग्नि ७४३
वार्यग्निनित्यधरीत्येवमादि॥निगदव्याख्यातं॥ऊरुषधर्मश्चायं॥ततश्चसोमाधनेसमारोपस्यत्रऽधर्मत्वात्ऽऊरुषधर्मोग्निनित्य

धरित्वंवाधत्ते॥अग्न्याधेयमनुविहितमवसरप्राप्तमिदानींपुनराधेयमुच्यते॥१०॥पुनराधेयमाधनाप्रतिज्ञातस्य॥पुनराधेयमि
तिकर्मणोनामधेयं॥तच्चाधनाप्रतिज्ञातस्यनुवर्तते॥ यस्याधनसमनंतरमेवप्रतिज्ञात
मपगतंसआधनाप्रतिज्ञातः॥एवंहिश्रूयतेस्याधनमनर्थकंस्यात्सऽपुनरादधीत॥तथायोग्नीन्आधायसर्वज्यानिर्जीयतेसऽपुनरा
दधीत॥छ॥राज्यंयशस्कामस्यवा॥त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य॥त्रिरात्रमवरंयस्यकालस्यसत्रिरात्रावरः॥अतश्चह्यरात्राद्यपिभवति॥अग्नी
तिबहुवचनोपदेशात्न त्रयएवोत्सृज्यंते॥अतश्चसर्व्यस्यानुसर्गः॥छ॥सद्योवा॥तत्रविशेषंवदंतिसद्यश्चेतिदि॥पुनर्व्स्वोः॥पुनरा पुनर्वस्वोः५
धेयमादधीतेतिवचनात्॥छ॥वर्षासुमध्यंदिनेवा॥सवैवर्षास्वादधीतेतिवचनात्॥तस्माऽमध्यंदिनएवादधीतेत्विसचायंविक
ल्पः॥मध्यंदिनेवर्षाकालसंपत्तेःयदामध्यंदिनोपवर्षाऽतिप्रकृत्यतस्माऽमध्यंदिनएवादधीत्येते हेत्वो॥छ॥ऊशैराधनंऽनयोरन्यो
॥तंवैदर्नैरुहरतीतिहिश्रूयते॥छ॥त्रीण्यऽपमर्कपलाशयोः पक्वंगार्हपत्यस्थानेनिरग्नेरेवमाहवनीयस्ययावऽसद्यश्चेत्सचाय
मऽपः प्राक्संनारेभ्यः स्थाप्यंते॥संनारेषुह्यग्निनिधनंविहितंभूतेवऽतिसंनारेस्थितिर्नवाऽप्यसंनारैःसहविदल्पोधर्मश्चेत्सा॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृतःपरिसमूहनादीन्यंचपंक्त्यर्थानूक्त्वाऽग्न्युपस्थानं।सद्यःपक्वेचाऽपोऽनवतः।नरात्यंतरयक्षेऽग्न्युपस्थानमित्याहाऽर्वाग्भ्यामेवैनावेतद्
ग्निभ्यामंतर्धत्तेऽति।उनस्तन्निराकरणायाह।रात्रिनिर्घेवांतर्हितौभवतऽति॥छ॥अग्नेयः पंचकपालउपांशुयाजोऽन्तमादनुयाजात्।ते
नोपांशुवरंतीतिप्रकृत्याहाऽऽग्नेयस्तमनुयाजंयजतीत्यतःप्रागित्यक्तं॥छ॥तद्वर्जं वाऽन्तमनुयाजवर्जनंवोपांशुभवतिऽग्नेरुत्त
मनुयाजंयजतीतिणावानेवहिविधिः।आग्नेयंप्रकृत्याह।तेनोपांशुवरंतीति।चरणाद्वैसर्वस्योपांशुतायैणोक्तावरणाद्वा
सर्वमिति।पंचकपालएवैकोनवतिनान्याऽइष्टयः।एवकारकरणात्।आग्नेयमेवपंचकपालंपुरोडाशंनिर्वपतीति॥छ॥अथानिवाग्न्
येमेप्रयाजेचैवासमिधेयजेतिदेवाऽयजेतिवाऽएवंभूयतेप्रयाजान्प्रकृत्यस्रुचाह समिधेयजेतिऽअग्न्यजेतिलेवक्रियातेन पुनराह
विकल्पाशंक्रयाऽग्नीतिवेत्यक्तं।यद्येवमग्नीतिवेत्यवधारयितव्यं।समिधेयजेतिहितस्यैवसंस्तवायोच्यते।अतोग्नीतिवेत्यवधा
र्यते॥छ॥आज्यभागौहितीयोऽग्नयेपवमानायेडमतेवा।सचायंवाचनिकोदेवताविकल्पः॥छ॥हिरण्मयेदक्षिणानडुच्याधेयिकाश्चेष्ट १४४
कृतेः।ऋतियहणंसमुच्चयविध्यनार्थमितिकेचित्।तदयुक्तं।अग्न्याधेयिकीर्दक्षिणाऽनाधेयिकीर्दक्षिणाव्यमनुवादएवाग्न्याधेयि

क्यो हिऽर्वदक्षास्ततःपुनराधेयिकाःऽऋतियहणंचविध्यंशंवानिवृत्त्यर्थम्॥छ॥अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यःउत्क्रव्यतिरेकेणान्यदग्न्या
धेयवद्भवति।ऽयांस्तुविशेषःसद्यःअग्न्यगारकरणंऽअरणिप्रदानंउच्छ्वासश्चनभवति।अनग्निसंस्कारात्॥छ॥अपराह्णेमैत्रावरुणीव
शानस्तमितेउरोडाशेडांतंकृत्वारात्रिशेषेतयाप्रातश्चरंतितत्राधानंऽइदमन्यत्सोतरंऽपूर्वेद्युरपराह्णेमैत्रावरुणीवत्रामालक्ष्यरात्रौ
अपचित्याप्रातःप्रवास्तंतन्त्रारधीतउनर्वस्वोरेवना त्र त्रिरात्रावरमुस्मगोनाऽ पावितिऽउनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहो
त्रस्यावसरस्तं प्रेत्यार्थत्वांतरावगतक्रमेणतदंगभूतमुपस्थानमनुविधीयते॥१॥सायमाज्यात्ऽऊर्ध्वायांयजमानोग्नीउपतिष्ठ
तिवाग्नयेणासायमुपतिष्ठेतसायंऽहिदेवाऽउपातिष्ठंतेतिवचनात्।वाग्नयमितिचोपस्थानक्रियानामाग्नयेपिचऽऊर्ध्वायामित्यक्तं त
थापिऽग्निराधानमंत्रकृमानंतर्यात्तदनंतरमेवकर्तव्यं।ऽऊर्ध्वशब्दश्चऽऊर्ध्वप्रायविषयः॥यद्याऽऊर्ध्वेचधरावर्जमिति॥छ॥नवानवोप
तिष्ठेतऽग्नयेसायमाऽग्नयेवतिष्ठेतायंयस्मान्नोपतिष्ठेतेतिविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः॥छ॥तिस्रस्त्रिरूपप्रयंतोस्यप्रज्ञांपरिनेत्रीत्रावसवि
तिवाऽप्रकृमादेवत्रिलसिद्धेस्तिस्रऽतियहणात्तत्स्थानस्थितानामेवत्रिरावृत्तिः।त्रीत्रावसवितिचत्रिरेव।संत्वमित्यपविश्याऽऽपतीतिवाक्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शेषः। एतावदनुतिष्ठन्यजत्यधासीनः संस्त्वमितिवचनात्। गांगच्छत्यधस्तिष्ठति। एतच्चसंनिधानात्वत्संगिभूतां गांप्रतिगमनोद्देशेनविहितप्रत्यय
न्यायात्। एवंचसतिगोपदएवैतदुपस्थानंनान्यत्रेति॥छ॥सहितेत्यालभतेगामेवागार्हपत्यंगत्वोपतिष्ठतउपत्वेति। अग्नीउपतिष्ठतइतिविव
क्षनोपदेशात्। अधस्तनमाहवनीयस्यगांगच्छतीइहीति। तामेवालभतेक्रम्याएतेति॥छ॥सोमानमित्यनुदकंव्रतोपायनवत्। अथांतरेणास्त
मनीयंचगार्हपत्यंचप्राङ्मिश्नन्निमीक्ष्यमाणोजपतिसोमानमितिवचनात्। उदकसंस्पर्शनाविधानाच्चानुदकमिति॥छ॥पौर्णमासवत्तु
त्रनामग्रहणं। वत्सापदेशाच्चनंतवेत्येतादिसर्वंप्रवर्त्तते। नामग्रहणंतवाग्नइतिति॥छ॥सूर्यंत्वस्थरितिवोऽौसूर्यंत्वस्थरित्यनेनवानंतेणेति। वा
क्यंत्रीउपतिष्ठतेक्रम स्तुसएवक्रमांतराविधानात्। अस्यचवाक्यशेषेणसहविकल्पः। यद्वाऽऽदेदर्शमग्रूपस्थानमितिप्रकल्प्यतत्राहात
स्मादेतेनैवोपतिष्ठतेति। एतच्चागोपक्षेपिनवतिनक्षत्रगांप्रतिगमनस्यस्थानंनवास्तीति॥छ॥प्रवस्यन्नर्वाचार्यतिप्रतिमंत्रं। अधस्तनोपस्था
नसमनंतरमस्यपाठइतिप्रवसतोयजमानस्याग्र्यपस्थानमभिधीयते। प्रवसन्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठतेनर्यतिप्रतिमंत्रंनर्यप्रजांमेपा १४५
हीतिवगार्हपत्यंप्रथमंतत्प्रतिमानंतत्राहवनीयंखनदक्षिणाग्निमंत्राणांउलैंगिकोविनियोगः। नन्योहितेनर्यागार्हपत्यः॥छ॥गच्छ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिमत्यावाग्विसर्जनंगमनंसामर्थ्यपरिग्राह्यंवावाग्विसर्गावसरविधिरयोच्यते। वाग्यमस्त्रुपस्थानस्यमनंतरमेवनवत्यवसरांतरप्र
विधानात्॥छ॥प्रवस्न्याजमानंकुर्याद्यथाकालमात्मसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्चात्रोषितोपियाजमानंकरोतियथाकालमितिअग्निहोत्रकाले
अग्निहोत्रंयाजमानंपौर्णमासकालेपौर्णमास्यंएवंसर्वत्र। ऊतएतत्। आत्मसंस्काराद्वेदाध्यायप्रदेशाच्चयदात्मसंस्कारंतत्कर्त्तव्यंयथाग्र
यणंपावनखुंडनादि। यजमानस्यत्वसौसंस्कारःवोषितोपिचयजमानोयजमानएवायत्स्वधर्ममात्रंतत्कर्त्तव्यं। यथाविलक्षत्रमादि। ऊत
एतत्। धर्ममात्रत्वादेवानद्येतत्कर्मणिसंनिपातितं। श्रुतेश्चश्रुतिरप्यनुमर्थंज्ञापयति यथाप्रोषितेनापियाजमानंकर्त्तव्यं। यस्मादूरंपरेत्याध्व
नप्रमाद्यतिकस्मिंश्चास्यजनाजनितृहेयामस्यजुह्वतीतिप्रकल्प्याहयोजविष्ठोनुवनेष्वित्येवमाद्यनिधनंयजनएवैतत्तस्मादनसैवास्यानुप्रोषि
तंनवतीतिमनसैवानुचिंतनेनप्रत्यृत्विजवनवतीत्यनुमर्थंज्ञापयति॥छ॥एत्यचमत्यावाग्यमनंवूरोति॥छ॥समित्याणिरनुपेत्यवूचिदुपति
ष्ठतत्राहवनीयंगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेतिप्रतिमंत्रं। समिद्भिर्गृहीतानिरागछतिगुर्वादिकमप्यनुपेत्यवंचिदाहवनीयादीनुपतिष्ठ
तेति। आगन्मेतिप्रतिमंत्रं। समासेवसत्यनेवक्रमः। सआहवनीयमेवाग्र्यउपतिष्ठतेतिश्रुतत्वात्॥छ॥समित्यग्निमूहनानिचोपविश्यावश्य

उपरि यमस्याग्यमनं

ह्यादनंतरमेव।निष्ठ्यसमिधःसर्वत्रत्यक्तेसमिध्यपवेशनंवावनिक्तंपरिसमूहनानामपलेपनमपनयः।अनेनसृणान्यपविनोतीतिशाखांतरात्
इणप्रक्षेपश्चपरस्तात्।।छ।।स्रुचोवोपस्थानंसर्ववत्।येनक्रमेणगछताऽऽतंतेनैवक्रमेणासवैखल्वेतस्मिन्नेवोपतिष्ठेतेतिप्रत्यक्षत्वयतआह।सवेद
गार्हपत्यःपरिदाम्नेदक्षुपाणादितिसवेदाहवनीयस्तिष्ठ।एत्यवस्रुर्ववदेव।येनक्रमेणगछताऽऽतं।।छ।।गृहमोविजीतेतिगृहानुपैतिक्षेमायवरक्षी
प्रविशतिगृहानेव।अतऊर्ध्वंस्मार्तंपुत्रदर्शनजपादिप्रवर्तता।।छ।।नहि६स्याद्भूयःक्रमः६श्चःशाखांतरपाठक्रमावासप्रेष ऽऽनन्तुक्रमिदाना
मवसरप्राप्तमग्नीहोत्रमनुविधीयते।।१।।अहरेतियजमानोब्रूयात्सायंप्रातरग्निहोत्रे।एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे।स्वयंहोमपक्षेतुस्वयमेवोद्ध
रणमितिप्रेषानावः।अग्निहोत्रग्रहणाच्चसत्यप्युद्धरणेपौर्णमासादिष्वननुवृत्तिःसायंप्रातरपवर्गमग्निहोत्रमितिसायमग्निहितत्वा
न्नाश्रुत्वातःप्रेषानावृत्तिप्रातर्ग्रहणंतत्कुतः।आचार्योनिग्रायादादित्यविधमनकालत्वादिति।।छ।।गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरण
मनस्तमितानुदितयोः।गार्हपत्यंवावसगछतिगार्हपत्याद्धिसआहुतोभवतीतिश्रुतत्वात्।अनस्तमितानुदित योरितिवा. १४६
स्वान्।उदितहोमिनामपिअनुदितएवोद्धरणं।।छ।।प्रत्यस्रुखोवासायंनिदध्यात्।तस्मिंश्चायंप्रातर्होमिभवेत्।तस्मिन्प्रत्यस्रु
ववना

स्वनिहितएवैसायंप्रातर्होमंजुहोतिएवैउनःप्रातरुद्धरंतिविकल्पेनश्रुतत्वात्।।छ।।नित्योदक्षिणाग्निःसचदक्षिणावास६ह
रेदित्यस्मिन्यज्ञे।नित्याधिकारोपजिज्ञाविषयेदमाह।।छ।।सर्वेगतश्रियःनित्यानवंतःकर्मयोगतश्रियश्चेतिवचनात्।गतश्रीश्चप्राप्त
श्रीःयंप्रतिगताश्रीरवंहिश्रूयते।त्रयोहवैगतश्रियः ब्राह्मणःप्रश्नुवान्क्षत्रियोविजयीराजावैश्योग्रामणीरिति।।छ।।सदावाहरणंद
क्षिणाग्नेरधिकारात्।दक्षिणाग्निंहित्वाह।अहरहरेवैनमाहरेयुरितिवचनात्।।छ।।एवैघासुपवसथेउपवसथएवैनमाहरेयुरितिवचना
त्।।छ।।नवावसितेवैनमाहरेयुरितिवचनान्नवावसितेवेत्यर्थः।।छ।।तस्मिन्चेद्यरमा६सांतस्मिन्नवावसिताऽऽहरेयुः
पवेद्युरमा६सांतस्मिन्यवेद्युस्तब्राह्मणाअश्नीयुरितिवचनात्।।छ।।पाकयज्ञावेगोःपयोधिश्रयितवैब्रूयात्।तच्चयजमानः।अध्वर्यो
रधिश्रयणेदर्शनात्।।छ।।तब्राह्मणंपाययितवैब्रूयात्।तच्चाध्वर्युःप्रत्याह।पयःपायनेयजमानस्याधिकारात्।।छ।।अंतरेणापरा
शन्नागत्वादक्षिणेनवापदक्षिणामाहवनीयंपरीत्योपविशतियजमानःदक्षिणेनप्रवेशनमग्निहोत्रइतिअंतरेणापरामागत्वाद
क्षिणेनेतिअपदक्षिणमाहवनीयंपरीत्योपविशतियजमानःवचनादपदक्षिणंपरिगमनं।।छ।।पत्नीचसर्ववत्।।प्रत्यङ्मुखि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णतो गार्हपत्यस्य स्वशब्दाद्यजमानश्च सर्ववद्दक्षिणतोऽग्नेर्यजमानयोरास्नेरतिपौर्णमासपरिभाषितं। वतिनातद्
तिदिश्यते॥ छ॥ अपरेणाहवनीयंकूर्चंनिदधातिऊर्ध्वाग्रंवा। कूर्चशब्दआसनैनिर्दिष्टः। कूर्चोऽपावसर्पन्नुवाचेति। तथाहिरण्मये
वाकूर्चे हिरण्मयेवाफलकइति। स्वचश्चैतदासनंकूर्चेनिधयेतिवचनात्। ऊर्ध्वाग्रामपिवैकल्पिकत्वात्तेदेवकार्यं॥ छ॥ परिस्तरणंवा आसनंकूर्चः
सर्वेषांप्राङुदग्निरुदग्गानदक्षिणाग्रान्दक्षिणाग्रान्वरोतीतिश्रुतेः। परिस्तरणमाहवनीयस्यप्राग्दग्निर्दर्भैः प्रागग्रैरुदग्ग्रैश्चदर्भैरेवंहि मृ
तकाग्निहोत्रेआहवनीयंप्रहृत्यश्रूयते। अथयान्यमृत्युरित्वेनाग्राणिदक्षिणानिभवतिदक्षिणाग्राणितानिकरोतीतिवचनात्।
अमूनीतिवाग्निहोत्रेदक्षिणान्युच्यंते। तद्यदितत्रप्राग्दग्निस्तदेतदुपपद्यतइतिमृतकाग्निहोत्रेआहवनीयस्येतदृष्टमिति
तस्यैवपरिस्तरणमित्याशंक्यवासर्वेषामित्युच्यते। सर्वेषामेवैतत्परिस्तरणंकार्यंविशेषात्॥ छ॥ आहवनीयंपर्युक्ष्यो
दधसंनिनयत्यागार्हपत्यात्संचरतोदक्षिणाग्निं। तंचपर्युक्ष्यतोदक्षिणाग्निंपर्युक्षतीतिप्राक्संस्थेपिपर्युक्षणेगार्हपत्यसमनंतर १४७
मेवदक्षिणानेःपर्युक्षणं। अतस्ततोदक्षिणाग्निमित्यर्थः॥ छ॥ ऊनेचध्रुवावर्जम्। पर्युक्षतीतिवाक्यशेषः। तच्चप्राङ्व्रतविसर्गात्

म ४

व्रतस्यहिपदार्थधर्मत्वात्। पर्युक्षणमपिहिपदार्थइति॥ ३ अग्निहोत्रींदोहयतिधुवसामशब्देनस्थाल्यामार्यऊर्ध्वपालायांधृहि
णात्। प्राचीमुदीचींवाग्निहोत्रग्रहःकर्मवावीसन्निहितसाधनभूतेद्रव्येदृष्टव्यः। तदग्निहोत्राख्यंद्रव्यंस्थाल्यांविद्यतेसेयमग्निहोत्रिणा अत्रा
विमउच्चेपेक्षतेऽग्निहोत्रीमितिभवति। तथाचदर्शपूर्णमासावारभ्येतेति। पयस्यपिचाग्निहोत्रशब्दोदृश्यतेयस्याग्निहोत्रंदे
ह्यमानमेधमापद्येतेति। धुवसामितिवचनात्। तस्मादस्यधुवसाग्निहोत्रीस्यादिति। ऊर्ध्वशब्देनेतिवचनात्। दोहयतीतिक्रियतिः। तेनगांधुवंवे
त्रैवदानं॥ छ॥ स्थाल्यामार्यऊर्ध्वयां। आर्यशब्देनत्रैवणिकउच्यते। स्थाल्यामितिलिंगात्। यद्यनीचीस्थालीस्याद्दिवाग्निधेतेतिछ॥ ऊर्ध्वपरि
लाशायांनतिर्यक्पालायांदक्षिणतोव्यवस्थितांप्राचींदोहयतिउदीचींवेतिउल्पशास्त्रत्वात्। ननुपरिभाषितत्वादत्रवाक्यमेतत्प्राचीमुदीचींवेतिवा
ईधर्मःसत्यदोषः। एवंचसान्नाय्येगवांनदिग्नियमः॥ ऊर्ध्वेणाहवनीयमाहृत्यगार्हपत्येधिश्रयत्युत्तरतोनिरूढंगारान्। ऊर्ध्वेणाहवनी
यमितिवचनात्। गार्हपत्यग्रहणंचनियमार्थं। उत्तरतोनिरूढंगारानित्यंगारनिरूहणमत्रैवावसरेस्यात्। स्वयंपदेशात्। आहृत्य निरू
ह्याधिश्रयतीति। नवाश्रुतिविरोधात्। य एवैतेंगारानिरूढाग्नेयधिश्रयिष्यन्भवतीति। अतऊर्ध्वतरंनिरूहणंतत्राहरणमितिवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धिश्रयणं च श्रपणार्थं सुश्रुतेनजुहोतीति वचनात् लिंगाच्च उदंतपोक्षं विध्यदभ्रानं मारुतमित्येवमादि। एतच्चावार्थेऽपि प्रायश्चित्ते श्र
यनिवद्दर्हउनरधिश्रित्येवञ्जुह्वयादिति। अतश्च विकल्पः॥छ॥ एवमनन्त्रापि होमार्थस्याहरणं एवमेवश्वेणाहवनीयं पंचवृतायादौ ए
मार्थस्याहरणं वर्त्तव्यं। दक्षिणेनवोषधी अषधेत्रीहियवादि। तदाहवनी यं दक्षिणेनवानीयते। तत्प्रतियोगाउत्तरेणवाश्रितश्चाग्नीधारनियमो
ज्यते। तस्मिन्दिसन्निदक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेणवानयनं संभवति। तत्रदक्षिणेनानयनेप्रदक्षिणोपचारात्स्मृत्यनुग्रहः उत्तरतउप
वासोवैयग्रइत्यत्रउत्तरेणाहरणेऽस्यउग्रहः। बलीयस्त्वाच्चोत्तरेणैवत्यवधार्यते॥छ॥ दक्षेणावज्योत्यामिश्यापः पुनरवज्योत्यनिधायत्रिरु
द्वासयत्युदकुनदधिश्रितंद्रव्यंदक्षेणावज्योतयेत्। अवज्योतनंचदृष्टार्थम्। तदवज्योतयतिश्रृतंवेदानीतिश्रुतिः। अतश्चाधिश्रयणमा
वितंउलादावनवज्योतनं। अवासेकोपिचदृष्टार्थः। उदकस्यहिशैत्योपघास्यान्नपयसरति। पुनरवज्योतनंचउदकक्षयसंवित्त्य
र्थं। नचयवाग्वाउदकासेकोविरोधत्। अवज्योतनंउत्तंत्रेणभवति। घृतेपुनरुदकासेकोनभवत्येवविरोधात्। निधायत्रिरुद्वासय
त्युदगिति। एतत्तयंतत्रसंस्कारत्रिरुद्वासयेत्। तयावदृतामिहोत्रेश्रूयते। नत्रिःप्रतिष्ठापयेत्। हरेद्ध

अवज्योतनेनु नवनि

वत्राऽऊर्यात्॥छ॥ श्रस्तमितेजुहोति। प्रधानसंनिधेश्चोदकरणादूर्ध्वमस्तमितएवकर्त्तव्यं। उदकरणमात्रएवहिवचनमनस्त
मितउदकरणेति॥छ॥ वैकंकतेऽस्क स्कवंकतप्यपाणिनासंमार्ष्टि। होमार्थेवाद्वैकंकतीस्कुप्रान्नोत्येवस्कवार्थीयमारंभः॥छ
पुनःप्रतप्योन्नेष्यामीत्याहउन्नयेतियजमानस्तिष्ठन्प्रत्याह॥छ॥ चमसःस्कवान्नुन्नयति। स्रुवेणहीतंच होमद्वयार्थमुन्नयत्रोप
योगात्। अतश्चनाशोवान्यतरस्यापिप्रयोक्तव्यं। प्राशनंउशेषसाध्यत्वादप्रयोजकं। तथालिंगंसयस्कविपरिशिनष्टितदग्नि
होत्रोच्छिष्टमिति॥छ॥ स्थाल्यांपरिशिनष्टितब्राह्मणःपिबेत्। अब्राह्मणप्रतिषेधार्थीयमारंभः। तद्वैनाब्राह्मणःपिबेदितिवच
नात्॥छ॥ उपरिसमिधंधारयन्वासमिध्यधिगार्हपत्यादाहवनीयंहरतिस्रुवमात्रेधारयन्। स्रुचउपरिसमिधंधारयन्वा
हीनगुच्छगुल्मलतासंबंधिनी। अध्यधिशब्दःसामीप्यउपरिभावेच॥छ॥ गार्हपत्याद्दाहवनीयंहरतिस्रुवमात्रेस्रुवंधार
यन्मध्येनिरूढोऽङ्गारोपविश्यसमिधमादधत्यग्निर्ज्योतिषंवेतिगार्हपत्याहवनीययोर्मध्येनिरूढनीचैर्गृहीत्वाउनरूढत्यसु
वमात्रएवउपविश्यसमिधमादधत्यग्निर्ज्योतिषमित्येतेनमंत्रेणासमिदाधानंदृष्टार्थं। अतश्चनैमित्तिकेषुऊशास्तंवादिषुनभ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यां। अन्नयेन्नादयान्नपतयेस्वाहेतिदक्षिणान्नौजुहोति। हूंली द्वितीयां। अनामिकयाद्विः प्राश्नातिस्रोवंद्रव्यं॥ छ॥ उरुप्यनि
लेह्याचम्यांगिचतिदेवांजिन्वपिपृक्तिन्वदृतीयामुडकृतिसमनक्तिक्तिन्वेति। उरुप्येतिपात्रांतरंनालास्पिर्हिगत्यर्थः
उरुक्षणेनदायिलाद्रव्यपात्रंनिलेढिलिहन्नास्वादनेजिह्वयास्वादयतितंतउंगिचतिदेवांजिन्वपिपृक्तिन्वेति दृतीयां सप्तकृषी
जिन्वेति। दृतीयानिमित्तंविषयमृततश्चनेदेनद्विः हलः हूंवेदृतीयंडनः उडकृत्यांगिचति॥ छ॥ चतुर्थीकूर्चस्थानेत्रिः हलोनिषि
त्यन्नयेदृष्टिवीद्धितेस्वाहादृष्टिव्याअमृतंजुहोमिस्वाहेत्यमृतंजुहोमिस्वाहेति। चतुर्थीस्रुचंद्रयिलाकूर्चस्थानेत्रिः हलोनिषि
चति। अन्नयेदृष्टिवीद्धितएवमादिनिमंत्रैर्वाक्यनेदात्॥ छ॥ स्रुक्स्रुवमाहवनीयेप्रतप्यनिदधातिगार्हपत्येयमंस्वा
प्राप्तेराहवनीयउच्यते॥ छ॥ समिधमादधातिसर्वेषुयथापशुद्धितऽसमिदसीति। निरस्तोसर्वेभ्रमिभ्रायथापशु
द्धितमितिकर्मार्थं। सवायंमंत्रोब्राह्मणहस्तादिषुसमवेतवचनत्वाद्विपरिणम्यते। नन्वयंप्रकृतौविपरिणामेनयुज्यते।
यागसाधनभूतानिविकारत्वादेषः॥ छ॥ वाग्यतोदोहप्रभृत्याहोमात्तूष्णींरहोतापत्यक्तमितावयवार्थेदृत्तितयाध्रुवस्रुव

दोरहोतावेत्

वति॥ छ॥ प्रदीक्षामग्निर्जुहोत्यग्निर्ज्योतिरितिसूरितिवा। विवृत्यःअनेनः अग्निर्वर्चइतिब्रह्मवर्चसकामस्यजुह्वयादितिवाक्य
शेषः॥ छ॥ कूर्चेनिधायगार्हपत्यमवेक्षतेहोष्यन्नस्मिन्नकालद्वयेपादानसामर्थ्याद्विद्रव्यः। होष्यन्वाअस्मिन्वाकालइति। होष्यतश्च
वेक्षणमुपसाद्यैवमन्वंसोऽपसाद्यस्रुवमाज्यंजुहोतिइतिवचनात्॥ छ॥ हूंलीउत्तरांभूयसीमसंवेक्षनीयस्रुवमाज्यं
जुहोतिभूयस्त्वोत्तरांउत्तरार्द्धदेशापरोपिद्रष्टव्यः। अथयोत्तरास्विष्टकृज्जनमवसातस्मात्तउत्तरार्द्धंजुहोतीति॥ छ॥ भूय
ष्टऽस्रुचिपरिशेषयतीतिवाक्यशेषः॥ छ॥ द्विःप्रवृंप्यनिदधातिस्रुवंकूर्चेउपमृज्यस्रुचंकूर्चेनिमार्ष्टिनमोदेवेभ्यः स्वधापितृ
भ्यइतिदक्षिणतउत्तानं॥ छ॥ अपउपस्पृश्यउभौपेर्जन्यंचस्रुगग्रस्यमध्येद्रव्यस्यविद्यमानत्वात्स्रुगग्रमुपस्पृश्यकूर्च
स्थानेदक्षिणतउत्तानंनिमार्ष्टिनमोदेवेभ्यइत्यनेनमंत्रेणास्वधापितृभ्यइतिदक्षिणतउत्तानंनिमार्ष्टि। अतश्चोत्तानेनैवपाणिनो
पमार्जनं। अपामुपस्पर्शनंपित्र्यत्वेसत्यपित्र्याचीनावीत्वादिव्यदसाध्यं॥ छ॥ इतरयोश्चदृष्टिकामःस्रुच्याःस्रुवेणहदृष्टि १४९
मितिइतरयोरन्यःदृष्टिकामोजुहोतिचशब्दादृष्टिवामश्चस्रुच्याःस्रुवेणहदृष्टिमित्यनेनमंत्रेणगार्हपत्ये॥ हूंली द्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेचैकहोमेयधर्थः।यदिवाग्नेतोयधर्माग्यतइतिस्रतस्त्रा ध्वर्योर्हविःप्रकृतिवाग्यमविकल्पः॥छ॥प्रातर्जुहोत्यनुदितेसायं
होमोनुविहितस्तदानींप्रातर्होमस्यविशेषानुवक्ष्यनक्रियते।प्रातर्जुहोत्यनुदितइति।अत्रचयत्रयत्रप्रातर्ग्रहणंतदेवप्रातरित
रत्सामान्यंकिंचिदधस्तात्संनिहितंकिंचिदत्रतत्रोभयोरपिहोमयोरिष्टव्यं।तच्चैवमभिधीयते।कर्मैकत्वज्ञापनार्थम्।सायंसंप्रातर्
पवर्गनिरनेनैकर्मेतितंऊतः।अग्निहोत्रंजुहोतीत्यनिर्धीयसायंजुहोतिप्रातर्जुहोतीतिकालविधानंतिष्ठाद्धमजुहोतिपयसाज्य
होनीतिहोमान्तरादेनदध्यादिविधनं।तथाग्निर्ज्योतिरितिसायं।सूर्योज्योतिरितिप्रातः।एवंसतिसायंप्रातःसंबन्धहोमविषयो
ग्निहोत्रशब्दस्तेनविशिष्टद्रव्यदेवताकालानभिदमेकंकर्मतदेतद्विनियुज्यते।अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइति।आग्नेयीसाय
माहुतिः।सौराप्रातराहुतिः।सायंजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितिवचनात्।अथप्रातःसूर्योज्योतिरिति।अत्रचकालनेदादंगानांदैनेनाङ्ग
त्वानंतरेतस्त्रवारेणापिप्रदर्शितं।आहुतिर्वाप्रधनकालत्वादिति।एवंचसतिजुंडपायिनामयनादिषुप्रधनाङ्गतानेदे
नङ्गानिउतंत्रेणाकालैक्यात्।तथास्तस्त्रवारेणवेचिह्नमीसायंहोमसन्निधौविहिताःवेचित्प्रातर्होमसंनिधावितिकर्मै

१५०

कत्वज्ञापनायैव॥छ॥अंतरेणापराग्नीगत्वादक्षिणेनवाप्रदक्षिणंगार्हपत्यंपरीत्यापविशतियजमानः।सवायंप्रवेशःसाधार
णःप्रातरित्यविशेषितत्वात्।पत्नीचयथादेशंयोस्यादेशःप्रदेशांतरेविहितःप्रत्यग्दक्षिणतश्चपविष्टांगार्हपत्येपेक्ष्यति।पत्न्यपवेशनंच
विधीयते।अबाचमनावसरविधिमयाअबाचमनंवानयत्र॥छ॥अपत्राचामतिदृष्टिरसीति।अपत्राचामतियजमानोदृष्टि
रसीत्यनेनमंत्रेणावाचंविसृज्यखनराचामतिविद्धदसीति।वाग्यमस्यचपदार्थधर्मत्वात्सर्वांतेविसर्गः।अतश्चस्वेन
वमनेनवाग्यमनमुत्तरेणविसर्गः।विसर्गस्यग्रहणंस्वैरत्वात्मंत्रलिंगाच्च।सत्येनत्वर्तमुपैमीतित्वतशब्देनवाग्नियमोनिधीयते
।तस्यचविसर्गःप्रागतीत्यनिश्चमणात्॥छ॥उन्नयामीत्याहप्रातः।उन्नेष्यामीत्यस्यस्थानेउन्नयामीति॥छ॥प्रातरुस्रंसंसमित्यर्चु
ग्रहणंधरावोन्नयत्रवा।वेत्यकत्वात्उन्नयत्रवाप्राक्संस्रंसमित्यर्चुग्रहणंभवति॥छ॥अग्निराहसूर्यः।सायंहोममंत्रेषु
यत्राग्निशब्दस्तत्रसूर्यशब्दःप्रयोक्तव्यःसमाम्नेयत्राग्निशब्दस्तत्रसूर्यशब्दःप्रयुज्यते।नापराग्निकयोरग्निहोममंत्रयोः॥
शत्यृषसाकेतिवाशत्रिशब्दउषसेतिवाप्रयोगःअकेतिवा॥छ॥ज्योतिःसूर्यइतिवाप्रातः।अनेनमंत्रेणप्रातर्होमस्तत्रवय

समाम्नायः[illegible] धारा 3

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दिरात्रोऽजनमग्निर्ज्योतिरिति तदाप्रातः सूर्योज्योतिः सूर्यः स्वाहेति वाजुहोति। एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति। उ नश्वाहाथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेत्यतश्च प्रातर्मौ विकल्पितौ॥ छ॥ अथ यास्तमि तेपर्युदयं स्वर्गकामस्याग्नस्तमितमात्रेऽदयं निहुत्य स्वर्गकामस्य जुहुयात्। सवायं गुणफलसंबंधेनकर्मफलसंबंधः॥ छ॥ तमोन्य येसायं जुहुयाद्यं प्रातरायुष्कामस्यातमोन्यागमेसायमायुष्कामस्य जुहुयात्। विगतेतिक्तमसि प्रातः॥ अंतःपशौपशुकामस्यसायं प्रातः। सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति। प्रातश्चानिर्गतेषु॥ छ॥ शयानेश्रीकामस्यप्रातः। शयानजनपदे श्रीकामस्य जुहुयात्॥ छ॥ अथ यस मिद्धेध्यमानेप्रजासु निहत्येवसहसान्नमस्यतः। समिधमात्रे धूप्यमानेवाग्नौ योनाम प्रजासु निहत्येवान्नमत्तुमिच्छति सएवं स्वरूपेऽग्नौ जुहोति। तच्चैतन्नक्षत्रियविषयं नब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य संभवः॥ छ॥ नूयिष्टार्चिषि यदीत्येवसहसा योमेनोदहीत्येवमधिश्रायेवान्नमत्तुमिच्छति सएवं स्वरूपेऽग्नौ जुहुयात्। तदपिक्षत्रियविषयमेवेऽहेतुत्वात्॥ छ॥ प्रदीप्तेऽग्नौ जुहोति यदः

यमपिनवति॥ छ॥ अर्चिष्यग्नावाये मैत्रेणान्नमस्यतः। अथयत्रार्चिषिप्रत्यवयंतिनत्रमैत्रेणान्नमिक्षून्जुहोति। एतदृषिसर्ववर्णविषयमेव॥ छ॥ अंगारेषुवावदग्नमानेषु अक्षवर्चसकामस्य जुहुयात्। तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेवनहीतरयोर्ब्रह्मवर्चससंबंधोस्ति॥ छ॥ पयसास्वर्गकामः पशुकामोवा जुहोति। यवाग्वायामकामः। तंडुलैर्बलकामः। दध्नेंद्रियकामः। अनधिश्रयणंच ४।३।२।
श्रुतिसामर्थ्यात्। नह्यधिश्रयेदितिश्रुतिः सामर्थ्यंविदधित्वमेवापैति। श्रुत्युपादानेसतिसामर्थ्यग्रहणंक्रियमाणंतंडुलार्थंभवति। नह्यधिश्रयणप्रतिषेधश्चलिंगं। अनुवादोत्ययं घृतेनतेजस्कामं जुहुयात्॥ छ॥ संवत्सरंजुहुयात्तेजस्कामः। संवत्सरंजुहुयात्पशुकामः। व्याणांकामसंयोगेसतिसंवत्सरंजुहुयात्। एवंत्रिलकामः। मृध्यतेसंवत्सरसंमितावैव्रतचर्येतिश्रुतत्वात्॥ छ॥ सायंप्रातर्वीवाह्यात्यहोविपरिवर्तेतेसायंप्रातर्वीकामसंयोगेनजुहोति। नसंवत्सरं। अग्निहोत्रंहिसायंप्रातः परिसमापनेतत्रवायं गुणफलसंबंधः तस्मात्सायंप्रातरेवेतिसंवत्सरसंमितावैव्रतचर्येत्ययमन्यविषयोर्थवादः। अग्निविवत्सेषुसंवत्सरश्रुष्यते। तत्रत्यग्निवत्स्यान्नत्रत्याह। एतेषामेवं संवत्सरमुपेक्षेतेति॥ छ॥ दक्षिणेनप्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु। अयंवधारनियमोअग्निहोत्रेस्थांत्व(

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्रैवहिश्रूयतइति॥छ॥सायंप्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने।यदेवसायंप्रातराहवनीयमुपतिष्ठतउपस्तेवाइतिवचनात्।
पूर्वमुपस्थानंपश्चादासनं।अत्यारूरमितिहलापूर्वमासनमुक्तमाचार्येणतच्चैतदुपस्थानंप्राकपर्युक्षणाज्ञवतिजतेहिपर्युक्षणादूर्ध्व
तंजुतेद्रधाग्वर्त्तमितिउपस्थानेचपूर्वमक्रियमाणेजुतराद्धंउपचारिकःस्यात्।वास्त्रोपस्थानंतस्मादपिपूर्वतरं।प्राक्खानोहि
समिदाधानमंत्रसमनंतरंवाऽग्रमंत्राणांपाठः॥छ॥अथासनंवागार्हपत्येऽथयदेवप्रतिरेत्यगार्हपत्यमास्तेवाशेतेवेतिवचना
त्॥छ॥संवत्सरमनसोपस्मृत्यदक्षिणाग्निंअथयत्रैवसंवत्सरन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदितितच्चैतत्परिसमाप्योन्नरकालभतीत्यनिरु
मणं॥छ॥अनशित्वाप्रातर्युक्तेसभासनंसभ्यस्य।अथप्रातरनशित्वायुक्तेसभायामासित्वाधिकामंपल्ययेतेतिवच
नात्॥छ॥नस्मोहृतमुपेयात्।अथयत्रैवनस्मोहृतमुपनिगछेत्तत्रैवतस्योपस्थानमिति।एतच्चपागमुदयात्प्रातरेव॥छ॥स्वयंवाजुह
यात्।अध्वर्युर्वेतिविकल्पः॥छ॥उपवसथेनियमोस्वयंहोमित्वस्यासयोहैवंविद्वान्स्वयमुपवसथेजुहोतीतिवचनात्सत्रायज्ञ १५२
पवसथसंयोगेनैवनियमइति॥छ॥ ॥छ॥इत्यधिकरणं॥छ॥इत्यपाध्यायबर्कृतौकात्यायनभाष्यवउर्थोध्यायः समाप्तः॥छ॥४॥ ॥छ

श्रीगणेशायनमः ॥अग्निहोत्रांतानिकर्माण्यनुविहितानिदर्शनौश्रुतिमंत्रपाठक्रमेणचाउर्मास्यानामनु
विधनंक्रियते।अतिक्रमःप्रजापतिर्वाइदमग्रएवएवासेतिमंत्रक्रमःप्रधास्मिनोहवामहइति।तत्रैतदादिसूत्रं।
चाउर्मास्यःप्रयोगःफाल्गुन्यामिति॥चाउर्मास्यशब्दःकर्मणोनामधेयंसचचाउर्मास्येरयजतेतियजतिशब्दसामानो
धिकरण्यानयजतिनानधेयंअतश्चदर्विहोमास्तदंगं।तत्रचाग्नेयादीनिसौर्यांतानिप्रधनानितेषामंतरायेप्रैषत्वेन यो४
दर्विहोमानांयद्यपिचानेवकर्मनिधैचाउर्मास्यशब्दःश्रूयतेतथापियजतिशब्दसामानाधिकरण्यादाग्नेयादिष्वे
वर्त्ततेतेषांप्रयोगःप्रारंभःफाल्गुन्यांभवतिफाल्गुनीशब्देनचपौर्णमास्यनिधीयतेफाल्गुनीचैत्रीवैशाख्यांवाइतिवै
चपौर्णमासीमुखंहवाएषाःऋतश्चाउर्मास्यानांप्रयोगःफाल्गुन्यांवर्त्तव्यइतिसूत्रार्थः।वैश्वानरपार्जन्योनिरूप्येछावै
श्वानरइतिचगुणान्नहितःसोविष्टकृतइतिवत्।अत्रहिगुणिनीदेवताग्निःसांहित्यानुवाक्यासुदरपतेवैश्वानरोज
नदग्निंनीनव्यसीमितितथाएष्टोदिविष्टोग्निःपृथिव्यामितितथाचवैश्वानरःपशुपुरोडाशइतिप्रकृत्याह्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदग्नय इतिस्यादितरद्वयेदितितथावान्युदृष्टेष्वांपद्यते।अग्नयेपथिकृतेपुरोडा[illegible]इंद्रायपथि
घ्नएकादशकपालमग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमितिपथिकृत्सूत्रकारेणगुणादेवतहितःप्रदर्शितःइंद्रायपथिघ्नएका
दशकपालोवैश्वानरश्चेति।एवंचसतियत्रयत्रवैश्वानरश्रवणंतत्रतत्रानिर्गुणिनीदेवताद्रष्टव्या।यथायस्याग्निरन्य
याज्ञयेयुर्योवायजेतवैश्वानरंनिर्वपेदिति।वैश्वानरपार्जन्योनिरूप्येछन्नित्यत्रेछयावैश्वानरपार्जन्याविछयान्वारंभणी
यावत्वारणीवैश्वानरपर्जन्योप्रकृत्यहिहविष्कावारंभणीयेत्यानानंतिअन्वारंभणीयायान्वारंभणीयाशब्दःतत्कार्यल
क्षणार्थः।तेनेछयान्वारंभणीयांकरोति।इछ यावैश्वानरपार्जन्याविति॥वैश्वानरोद्वादशकपालश्चरुरुनरः।निगदव्या
ख्यानंसावैषान्वारंभणीयासंत्यग्नियजतिलेवाउर्मस्यंगभूतानवाउर्मस्यग्राह्यवाच्येति।यथापौर्णमास्यान्वारंभणी
यानपौर्णमासशब्दवाच्यएवमिहापि।तथाचसत्यंतरायत्रप्रयोक्तमस्याः॥आग्नेयःस्योम्यश्चरुःसावित्रोद्वादशक
पालोष्टाकपालोवासारस्वतश्चरुःपौष्णश्चरुःपृष्टानांसत्रपिष्टानांनवति।एवंहिश्रूयते।तस्माद्यंश्चरुंकुर्वे १५३

तिप्रपिष्टानामेवकुर्वंतिएतच्चदर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपिवाक्येनप्रकरणमुल्लंघ्ययत्रश्रुतंतत्रनीय
तिरेषणांहिदेवतोपिनियमसामर्थ्यात्।यत्रापिश्रुतासहितायस्तत्रापिपेषणंनवत्येव।ऊतोनियमसामर्थ्यात्।श्रुतो
नियोगतःपिष्टमापद्यते।इतरस्मिंश्चस्थानेवक्ष्यतिनियमइतिअत्रहिपिष्टंवोनयसामर्थ्यात्।वाशब्दात्पक्षोविपरिवर्तते।यत्रश्रु
तासहितायस्तमर्हपिष्टंकुर्यात्।उभावपिचैवंसंगतार्थावुचितार्थौनविध्यतः।पिष्टश्चेतरस्यापिष्टमितिसोमापौष्ण
दर्शनाच्च॥अपिचसोमापौष्णेनेमपिष्टानांदर्शयतिसोमापौष्णंचरुंनिर्वपेन्नेमपिष्टानांपशुकामइति।अपिष्टोवादेवता
न्यत्वात्।अपिष्टोवानवतिहिदेवत्योनपिष्यतेऊतएतन्न्यत्वात्।नह्यग्नापौष्णेऐंद्रापौष्णेवाश्चरोर्देवतायांयत्रश्रुतत्व देवता६
हितश्चत्यघतेतत्रैवश्चरोर्देवतालंनपदांतरात्।नचपदांतरसत्यपेक्षात्पृषपदा[illegible]त्रहितोत्पत्तिःसापेक्षत्वात्।सापेक्षंचास
मर्थंनवति॥समर्थानांश्रयमाहितिहितोत्पत्तिरुक्तातस्माद्यत्रकेवलःश्रुतत्रैवपेषणमितिसोमपौष्णवचनात्।यत्रदृ
श्यतेनुक्तंतद्विष्टविघ्नंसोमापौष्णदेवत्यश्चरुरहपिष्टानांपशुकामस्यनवतीतिवचनंतन्नदर्शनमिति॥एतानिसर्वत्र॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एतानिपंचहवींषिसर्वत्रभवंति।सर्वशब्देनवरुणप्रघासामहाहविःशुनासीरीयंचगृह्यंतव्यं।तत्रहिप्रतिपर्ववचनंभव
ति।अथैतान्येवपंचहवींषिभवंति।मरुद्भ्यःस्वतवद्भ्यःसप्तकपालः।स्वतवदुणविशिष्टानांमरुतांसप्तकपालःकर्तव्यः।मारु
तोवावैश्वदेवीपयस्या।एतत्प्रकृतिलंचकैश्चित्पर्यस्यांतरङ्ग्यते।तत्सुनर्नातीवयुक्तरूपमिव।येनप्रकृतितोविकृतौधर्मप्र
सवङ्ग्यतेनविकृतिः प्रकृतौ।प्रकृतौचदाज्यंगेधर्मवतीपयस्याविद्यते।अथप्रातरानेयःपुरोडाशोभवतिमैत्रावरुणीप
यस्येतिधर्मोमैत्रावरुणीविहितःसंतिष्ठतेवादध्यानयतीतितथावाजिनमनाज्यलिङ्गंनिर्विंतिऊक्करेवरोति।वाजिनयागश्चनसोनः स
धर्मकोविहितःएवंवसतिप्राकृत्याएवपयस्यायाःसकाशात्विकृत्यधर्मप्रवृत्तिर्दुष्करूपेति।तथावसूत्रकारप्रस्थानं।अथो
पयस्यायाउपांशुत्वंविहितंउपांशुकांडेवाग्नेयोमैत्रावरुणीचेति।वैश्वदेविपयस्याप्रकृतेहिउपांशुत्वंप्राप्नोत्यवनविधे
यमिति।द्यावापृथिवीयएकपोवेजः एतत्प्रकृतिलंचैवकपालानामित्यक्तमेव।एतद्वैश्वदेवं।अस्यपर्वणोवैश्वदेवमितीयंस
ज्ञा।असौचसंयुवहरार्थीप्रजाकामस्यापिवैश्वदेवमित्यादौ।।प्राचीनप्रवणे।।तच्चप्राचीनप्रवणेकर्तव्यं।दर्शपूर्णमास १५४

यगधर्मत्वेनसमं प्रा१ औप्राचीनप्रवणविधानं।अहतवासःपत्नीच।नियमार्थमेतदुक्तं।तेएववरुणप्रघासेष्वपि।एवंवारक
रणाद्व्यक्तिविवक्षेयं।एवंवसतिवरुणप्रघासेष्वतेषामेवप्रतिपत्तिः।तथाचनाशदोषाद्वैश्वदेवधर्मित्वेनाहतवासःप
रिधानंनवद्येवप्रतिपत्तिस्तुनकर्तव्या।।त्रेधाबर्हिः सन्नह्यत्यनरेकधा।संन्नहनंकर्तव्यं।ऊर्ध्वाग्रस्वःप्रस्तरउपसन्नद्धः।।प्रस्तः
प्रस्तरंगृह्णातीतिवचनात्।आसाद्याग्निमंथनं।आसाद्यहवींष्यग्निमंथनंकर्तव्यं।आसाद्यहवींष्यग्निंमंथतीतिवचनात्।
तच्चैवमग्निहितेपिसंभवतीनातएवकर्तव्यं।प्रकृतावपिहिश्रूयते।आसाद्यहवींषिसंभरतीति।ल्यबादिष्टप्राकृतवैकृतसं
निपातेसंनिवेशोहिसर्वत्राकृतंकर्तव्यमित्यक्तमाचार्येण।प्राकृतंचविकृताविति।तथाचपशुसमंजनमुक्तं।उन्नयाधार
माधार्यपशुंसर्वंसमनक्तीति।उन्नयाधारमाधार्यजुह्वाधर्वंसमनक्तीतिहिप्रकृतावुक्तंतन्माभूदितिपशुसमंजनस्य
सर्वकालनोच्यतेअग्नेर्जनित्रमितिशाकलमादायवेधांकरोति।।हविषाविधेतिऊक्षतरूपेतस्मिन्नावलेखंकरोति।ऊर्वस्थ
सीत्यधारणीतयोः।ऊर्वस्थसीत्यनेनमंत्रेणऊक्षतरूपयोरुपर्यधारणींकरोति।।आयुरसीत्युत्तरस्याज्यस्थाल्यांसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽस्पृशन्नुक्रूरवाऽस्यग्निर्निधनंतया।अधरारण्यामग्निर्निधनंकरोतिपुरूरवाऽस्येनेनमंत्रेण॥१॥अग्नेयमथ्यमा
नायानुवाचयतिमथ्यमानायानुवाचनंकारयति।अनुवाचनंहिनिर्हीतकर्तृकंतेनाध्वर्योः वैषदानेधिकारः।अन्यत्रैत
आर्धर्च्यक्रकंनंद्यतिगायत्रेणेतिप्रतिमंत्रंत्रिः प्रदक्षिणं।पुनःप्रदक्षिणंचाप्रदक्षिणंचाजातेजानायेतिजातेःप्रोजानायेत्य
नुवाक्यतिसापेक्षेत्वाच्चान्वयस्यानुवर्त्तनेप्रक्रियमाणायेतिप्रास्यन्।अग्नावग्निंप्रास्यन्नग्नयेप्रक्रियमाणायेत्यनु
वाक्यतिनवतन्नइतिप्रास्यति।अग्नावग्निं॥अग्नावग्निरितिजुहोतिस्रुच्याःस्रुवेणस्रुचीव्रह्मण्यसंस्कृ
रव्युदासार्थंस्तुवयहणंवत्रचरणीव्युदासार्थीतेहिसर्वहोमेष्वेवविहितेइतिनवत्रयाजंनवानुयाजंवैश्वदेवंनवति।नव
त्रयाजंनवानुयाजंनवतीतिवचनात्पंचमान्यासेननवसंख्यात्रयाजानामित्यर्थः॥वरुणप्रघासामहाहविश्चन
नुचवैश्वदेवधर्मित्वेनवत्रयाजानुयाजतात्रैवान्तर्भावइतिवाप्रश्नौ।मंत्रलि
ङ्गाच्चार्थः।पशुदेवत्योनसमिष्टयजूंषित्वमनिहतंअग्नीषोमीयस्यस्वदक्षिणाग्निहोमांततावाचिनिर्वा।अतश्चत्रि
त्वमितरपश्वर्थमाम्नातत्रित्वविधानानर्थक्यमितिएवंवावैश्वदेववचनाद्विकल्पः॥पर्वसंस्कासुवपनंवाप्रागंत्यात्।
पर्वसंस्कासुवपनंवानवतिनवेत्रेत्रागंत्याऽवति।नहितत्रविहितमितिअपरेणदक्षिणाग्निंदक्षिणंगोदानमुदंतिस
वित्रेतिगविदीयतइतिदधिव्यादीयतइतिशयनकालेकेरयतितिंमयतीत्यर्थः।त्रेण्यूशालल्यावितीयत्रीणि
ऊशातरुणान्यंतर्धत्सोषधइतित्रेणीशालतीप्रसिद्धातयावेशविनयनंकृत्वात्रीणिऊशरुणान्यंतर्धत्सोषधइ
त्येनेनमंत्रेणत्र्यायुषमितियजमानोजपतित्र्यायुषमित्युक्तंमंत्रंयजमानोजपतिशिवोनामेतिजोहस्रुरमादायति

त्रिपुस्थानेत्रेणीवितनवतीतित्रेणीजीवातवयवर्द्धनी

पुनर्वैश्वदेवेकर्त्तव्येपिनवत्रयाजानुयाजतामवतिमंत्र

समिष्टयजुषामभावःमा५

त्यर्थंनवप्रयाजतावक्तव्यातत्रोपसंहारोमाभूदितिवरुणप्रघासामहाहविश्वेत्यक्तं॥त्रीणिसमिष्टयजूंषि
जुहोतिदेवागातुविदोयजूंयेमघतइति।इहत्वोत्पन्नसंयोगासंख्यायाअन्यासेनत्रित्वं।वैश्वदेवधर्मित्वेनचवरु
णप्रघासेऽमहाहविश्चसमिष्टयजुषांत्रित्वं॥पशौचत्रीणिसमिष्टयजूंषिनवंतियोंऽग्नावहइतिवापशौ।मंत्रलि
ङ्गाच्चार्थं।पशुदेवत्योनसमिष्टयजुषांत्रित्वमनिहतंअग्नीषोमीयस्यस्वदक्षिणाग्निहोमांततावाचिनिर्वा।अतश्चत्रि
त्वमितरपश्वर्थमाम्नातत्रित्वविधानानर्थक्यमितिएवंवावैश्वदेववचनाद्विकल्पः॥पर्वसंस्कासुवपनंवाप्रागंत्यात्।
पर्वसंस्कासुवपनंवानवतिनवेत्रेत्रागंत्याऽवति।नहितत्रविहितमितिअपरेणदक्षिणाग्निंदक्षिणंगोदानमुदंतिस
वित्रेतिगविदीयतइति दधिव्यादीयतइतिशयनकालेकेरयतितिंमयतीत्यर्थः।त्रेण्यूशालल्यावितीयत्रीणि
ऊशातरुणान्यंतर्धत्सोषधइतित्रेणीशालतीप्रसिद्धातयावेशविनयनंकृत्वात्रीणिऊशरुणान्यंतर्धत्सोषधइ
त्येनेनमंत्रेणत्र्यायुषमितियजमानोजपतित्र्यायुषमित्युक्तंमंत्रंयजमानोजपतिशिवोनामेतिजोहस्रुरमादायति

त्रिपुस्थानेत्रेणीवितनवतीतित्रेणीजीवातवयवर्द्धनी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वर्ण्यामीतिवपति।लोहस्राष्ट्रेनताम्रमनिधीयते।लोहितश्वघ्नित्यर्थवादात्।एवंपञ्चाऽऽत्तरतश्चाऽऽदनादिकर्तव्यं।ऊरात्तनंऽऽकृतत्वान्नवतिर्जपश्च॥दृहेष्वपौर्णमासंऽसमासृष्टनिर्मथितयोस्तघावेत्।गृहेष्वपौर्णमासंकर्तव्यंसमासृष्टनिर्मथितयोरग्न्योस्तघावेदितियदिसमारोपनिर्मथनेस्तःनचवैश्वदेवसमारोपनिर्मथनेविहिते।तस्माच्चेळ्वेत्यत्रार्दःयत्रसमारोपनिर्मथनेविहितेतेनेदमपिसाकमेधेषुचाश्रदेशमश्नासमारोधाग्नीऽदवसोयवक्षेनेनयजतेऽतिप्रजाकामस्यापिवैश्वदेवंनवतीतिवाक्यशेषः।एकेधःधाँऽग्नायीमध्वयुर्जायोपायाएवविक्षुत्वाग्निछंतिमाऽस्त्रत्यनृतानिवर्जयेऽदक्षान्यवायंचत्रागवदृथात्।मांसादिनिर्गतोवर्जयेत्।अधःशयनादीनांसर्वेषामेवविकल्पःतिसंप्रदायः॥२॥आषाढ्यामयतेयोनिसमारोहोदवसायनिर्मथ्यवरुणप्रघासाः।आषाढीशब्देनवऽर्मासोपलक्षितकालविधानं।अथयदयनेश्वऽर्मासियजतऽतिश्रुतत्वात्।तथाचसहकारिवचनं।पंचम्यांपौर्णमास्यांवरुणप्रघासाऽति।अयनेयोनिरित्यनेनमंत्रेणसमारोहाग्नीऊनऽतत्।अन्यत्रदर्शनात्।समारोहाग्नी

दी
रितिऽ

आधोदक्षवतेनेत्यनेनमन्त्रेणमन्त्रिकुतरेणस्थानेऽपर्युषितदक्षोन्नेदापतिःस्यात्

शालास्तंनमितिवक्समारोहत्यरण्योःनक्षुतःअन्यत्रदर्शनादेवसमारोपणंहिश्रुत्याऽच्यतेत्यमेवाविवक्षन्नरण्योरितितेनसूत्रत्रयसमारोपःसिद्धःक्वचिन्मंत्रैःवृविदन्मीक्वचिच्चारणीऽतिइहचगार्हपत्यएवसमारोपःतत्रह्याहवनीयोप्यंतरागर्निणान्यायेनास्तीतिद्विवचनमन्त्रीऽतिअपरेऽउनेरनऊचुंतिऽउत्सृवेविस्यतिःप्रदेशांतरगमनेवर्तते।निर्मथ्यवरुणप्रघासाःपर्तव्याऽतिवाक्यशेषःवरुणप्रघासाऽतिबऽहुवचनमवयवनेरापेक्षया॥इदंवैघदहिणाग्नौनिस्तुषामन्नष्टयवानांकरंभपात्रेकरणंइदंस्मिन्नहनिचऽदंग्नपांदक्षिणाग्नौश्रमन्नष्टयवानांकरंभपात्राणिकर्तव्यानिदक्षिणाग्नियहणंचगार्हपत्यव्युदासार्थंनिस्तुषग्रहणंचफलीकरणव्युदासार्थंएवंहिश्रूयतेअथइदंवैघरत्वाहार्यपचनेऽग्नानिवयवाकृत्वानानीषदिवोपतप्यतेषांकरंभपात्राणिऊर्वंतीतिअपूपमात्रमेवचदक्षिणाग्नौपर्यग्निकरणंऽगार्हपत्यादेवागार्हपत्येसंस्कारऽतिवचनात्॥यावंतोयजमानस्यएकाधिकानि॥यावंतोयजमानस्यरितिवचनात्।एकाधिकानिएकेनातिरिक्तानीतिवचनात्॥प्रजायांवाजातश्रुतेःप्रजायांवासंमायकर्तव्यानीति।प्रजासंमितानिकर्तव्यानीत्यर्थः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऊतएतत्। ज्ञातश्रुतेःतद्यश्चैवास्यप्रजानाताआसन्याश्चाजाताइतिविशेषावगतिः।तस्मात्प्रजासंमिताभ्येवबर्हिष्या
नीति।अप्रजस्याकरणेप्राप्तेहिप्रजस्यैकप्रजस्यबप्रजासंख्यायांप्राप्तायामिदमाह।त्रीणिवानित्यत्वात्।द्विप्रजाप्रजैक
प्रजानांत्रीणिकर्तव्यानिबहुत्वविशिष्टानांहिश्रवणात्करंनयात्राणिऊर्वतीतिनियंत्रित्वबहुवचनंनचैषप्रजासंख्या
संख्येनिर्देशान्निरूढंप्रजत्वमाम्नायते।अतश्चद्विप्रजैकप्रजाप्रजानांत्रीण्येकाधिकानिकर्तव्यानि।मेषमिथुनंचात्रा
विमेषंमेषीचऊर्वतीतिवचनात्।द्वेवैघरेवऊर्वतीतिकश्चित्।तदयुक्तं।तत्रापीत्यनेकशब्दःसाकाङ्क्षविषयोवाजवमि।
द्रव्यविषयोवायदिकालविषयोनयवमयताप्राप्नोतिद्रव्यविषयेनकालनियमइतिततरुव्यविषयतायुक्ता।कालवि
षयेहिसत्संगानांप्रधनकालताबाधःतथावानुवदतियवमयोनवतइतितस्माद्धत्रेघरेवमेषमिथुनकरणं।तत्रा
पीतिशब्दस्यद्रव्यविषयत्वात्।अधिकृतत्वादिदमुच्यते।अनेडकरूर्णाः प्रज्ञाव्याप्तेषयेतयोःहिःप्रकाराहरूर्णानवंति
एडकाः।अनेडकश्चातत्रनियमार्थमिदमुक्तं।ऊर्णावानावि।ऊर्णावतीनवंतिनाश्चानेडकी नामनावि।एवंहिश्रु ५७

यते।यद्यनेडकीरूर्णाविदेशाःप्रणिज्यनिक्षेपयेयुरनेडकानिविदेदथाप्यूर्णाएवस्युरिति।आहवनीयस्य
पुरस्ताद्वेदंकरोति।आहवनीयदेशस्यपुरस्तादित्येके।तदयुक्तं।अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य।आहवनीयमुद्दिश्यतस्य
पुरस्तादित्यपरे।एतदप्यनुपपन्नं।नह्याहवनीयोद्धरणमत्रऋतंवरुणघ्नसाधनभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेदावनि
निधनमुक्तं।उत्तरवेदावग्निर्निधीयतइति।आचार्येणाप्युक्तं।तस्यामग्निंनिदधातीति।अथोत्तरवेदिकरणात्सवंसयु
ह्यियतेतथासत्यदृष्टार्थतास्यात्।तस्मादाहवनीयस्यपुरस्तादिति।यावदाहवनीयोननवति।गार्हपत्याच्चदृष्टयर्थत्वात्
हवनीयव्यपदेशात्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्यपुरस्तादितिसूत्रार्थः।तद्वेदेवेदाहवनीनवतइतिवचनाद्वेदंकरोतीत्युक्तं
प्रादेशोत्तरार्धोवा।प्रादेशःप्रसिद्धःप्रस्तांयुक्तिपाणिरामणिबंधस्यार्धमुच्यते।तथाचकथनंनार्धेननमुष्टिनेति
रत्निमात्रमुत्तरावेरप्रमाणंवाऽभिहितंपरिशिष्टकारेणात्रापशीतिशतमीत्येवमादि।चतुररत्निर्वेदिश्चास्रुवश्चा
वद्वात्रेयःपुरस्तात्।इदमपरंवेदलक्षितंप्रमाणं।तेषांमध्येशंऊ:त्रयाणांमध्येशंऊनिखननंकर्तव्यंतेषामितिचानेनउ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्रहिरंऊनाकार्यमस्तिउरीषनिवपनाय। अपरिमितावाऊत्प्रमाणेयोर्बऊतरावा
र्थी। स्याद्याःसंमर्शनात्करोति। स्यश्चत्रोक्तिर्नांगनावेप्रऊतौप्रतिपन्नः। प्रोक्षणंचप्रणीतोदकेन। प्रणीताअपिब्रह्मणा
विनानभवंति। अतःसर्वमपकृष्यते। स्यादीनांचपात्राणांमासादनादिकर्तव्यं। तत्रकेचित्सइमासादयंति। तत्पुनर्वि
धारणीयं। नस्त्रस्यननमपकृष्यते। अतःस्वकालएवास्यासादनमिति। अथवेदिरपकृष्यमाणासर्वसाधनान्यपकर्ष
यति। तदान्यैरवछादनाप्रऊष्यरन्। नचैतद्यऊरूपमिवसर्वं। संमर्शनांतेचज्योतिष्टोमेउत्तरवेदिर्दृष्टा। इहापिसंमर्श
नांतएवकर्तव्या। ज्योतिष्टोमविहितायाएववाक्येनविनियोगः। अतःस्याद्याःसंमर्शनात्करोतीत्यर्थः। उत्तयोरेकउ
त्तरः। उत्तयोरपिवेद्योरेकउत्करोभवति। अपरेणवेदिंप्रतिप्रस्थाताःसंचरः। स्तंबयजुर्हरणायसंचरनियमः। उत्तरवेदि
निवपत्यत्तरस्याः। सउत्तरस्यामेववेदाउत्तरवेदिमुपकिरतीतिवचनात्। शम्यामादायचात्वालंमिमीतेइर्वेणोत्करःसंच
रंपरिहृत्य। इहवशम्यादानमप्राऊतकार्यार्थं। अतस्तस्याआसादनादिनभवति। उत्करंइर्वेणसंचरमुल्लाचात्वाल

नपायनीति २

मानं। चात्वालश्चमानाद्यग्निर्निर्वर्त्यतेआह। शम्यामुदीचीन्निरधस्तिष्ठरस्ताच्च। उदीचीमेव। दक्षिणातःप्राचीमुत्तरत
श्च। प्रागेव। स्येनांतर्लिखतिंप्रतिमंत्रं। शम्यानिधनानंतरमेवपरिलेखःकर्तव्यः। लोघविकेनसतासर्वतःशम्यानि
धनमुक्तं। विदेदग्निरितिचात्वालेप्रहरतिस्येनाचारश्चैविदेदग्निरित्यनेनमंत्रेणचात्वालेप्रहरत्यचारश्चैयजमानो
ऽग्नेरंगिरइतिउरीषंहरति। उरीषंयऊखांतंदग्ने रंगिरइतिहरति। हस्तेनच। वशाद्वास्येनच। योस्मानितिनिव
पतिइर्वाईशंऊसहितं। योस्मानित्यनेनमंत्रेणशंऊसंज्ञमुरीषंनिवपति। अग्नीउत्करवत्स्रुऊंतांतमग्नीदग्नि
रधस्तिंउत्करवत्पाणिइयेनमंत्ररहितं। एवंद्विरपरंद्वितीयस्यांहृतीयस्यामितिविशेषः। एवंद्विरपरंप्रहरणादिकर्तव्यं।
योद्वितीयस्यांहृतीयस्यामितिनिवपनेविशेषः। अन्यारंनस्तुप्रहरणमात्रएवतत्रैवश्रुतत्वात्। अनुत्वेतिचउर्ध्वयद्या
र्थीमाऊत्यसिऽयसीतिव्यूहत्यत्तरवेदिं। अनुत्वेत्यनेनमंत्रेणयद्यार्थीउरीषमाऊत्ययद्यार्थीनिर्वर्त्यतेतद्याउरीषमा
ऊत्यसिऽयसीत्यत्तरवेदिंव्यूहति। शम्यामात्रीविहृतीयामपरिमितांयुगमात्रीयजमानदक्षपद्यावा। द्वात्रिंशदंगुला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सोनेऽयोत्तरवेप्रमाणे युगमात्रीपत्तमानरशपदांवोऽश्यान्यिनंभवेतोवतत्रातिशेदक्षवणत्

शम्याविंशतीयामितिवेदेस्त्रिभागसंमितामपरिमितांवाप्रमाणद्वयस्यैव।तत्रहिश्रूयते।विंशतीयामपरिमितां
वेति।युगमात्रीयजमानदशपदांवा।उत्तरवेदिंव्यूहति।सोमेवोत्तरेव्यप्स्फुरणश्रुतेरसौभवाञ्छोमएवोत्तरेति
ऊतएतत्।व्यप्स्फुरणश्रुतेः।व्यप्स्फुरेतेहवाएतेवेदिश्चोत्तरवेदिश्चव्यप्स्फुरणंचस्यदृश्यतेऽसावादित्यमहत्वाउत्तर
वेदेःस्यदृश्यतेऽसंनवाच्चमध्यनाभिंकरोतिप्रादेशमात्रउःस्त्रिऽउत्तरवेदिमध्यप्रादेशपरिमाणांचरुचः
स्त्रिन्नाभिंकरोति।ध्रुवाऽस्युत्तरवेदिंऽसिक्रताश्वश्रुक्रिरसीतिप्रतिमंत्रं।आनंतर्यान्नाभेरवघ्रोक्षणंमाश्रुति
त्युत्तरवेदियहणं॥३॥छन्नावसतिःऋथैनांछादयतिसाछन्नैनाऽरात्रिवसतीतिश्रुतत्वात्।छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः
सोत्रप्रवर्त्तते।वसत्यर्थस्तुज्योतिष्टोमएवानुचज्योतिष्टोमउत्तरवेदिरुत्पन्ना सावेहवचनेनविनियुक्ता।सउत्तरस्यामे
ववेदाउत्तरवेदिमुपक्रिरतीतितेनवसत्थ्रीपिप्राप्नोति।उच्यते।सद्यःकालत्वाद्विकृतीनांवसत्यर्थस्यान्नाप्राप्तिः।छा
दनंतुसंस्कारत्वाद्भवत्येवातःपंचगृहीतंगृहीत्वाग्नीध्रीयमाग्न्याधेयम्॥आनंतर्यहणमपितदर्थमेवाहः

संनवात्।पंचगृहीतमाज्यंगृहीत्वाग्नीध्रीयमाग्न्याधेयम्।तद्वैवेदीघावग्नीनवतरतिऽग्नाइतिद्विवचनंऽध्वर्यवाऽध्वर्यम्
ाउपयमनीर्गृहीत्वाउत्तरवेदौहीध्मेनप्रणयनंदृष्टंज्योतिष्टोमेऽध्वर्यमन्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयंतीतिह्नाउद्वरण
त्वेनचदक्षिणविहरेपिप्राग्निमार्शंक्योच्यतेसर्ववाविनज्यप्राकृतत्वात्।इध्मप्रणयनंहिसशेषस्याहवनीयस्यभवति।इ
हसर्वस्याहवनीयस्यविनज्यप्रणयणयनंकर्त्तव्यंऊतएतत्।प्राकृतत्वात्प्रणयनस्यप्राकृतमेवेदंप्रणयनंप्रकृतौचारो
पप्रणयनंदृष्टंप्रणयनंसोमाद्याच्यत्वात्।अथवासौमिकमेतत्प्रणयनंऊतएतत्।वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थःयच्चन
प्राप्नोतिताद्धीयतेसौमिकंचनप्राप्नोतिअतस्तस्यविधानमितिप्रकृतेर्वानामत्वात्।अथवाप्रकृतेःसंबंध्येतत्प्रणयनंनत
सौमिकंऊतएतत्।अनामत्वात्।नह्येतन्नामधेयंकिंतर्हिप्रकृर्वीनयतिःक्रियावाचकेगच्छतिपगतिपचतीतिवत्।नान्याचध
र्मप्राप्तिर्नवतिनचैतन्नामतिङंतत्वात्।अनामत्वाच्चसौमिकस्यनातिदेशःकथंतर्हीदमुच्यतेद्वयोःप्रणयंतीतिग्रहणंगुणा
र्थमुत्तरवेद्यग्निनिधानाद्द्वयोःपर्वणोरुत्तरवेदावग्निर्निधीयतइति।तस्मादसौमिकत्वान्नेहध्मेनप्रणयनंआज्यग्रोक्षणी

वातत्प्रतीतेनाप्रणयणोप्रणयतीतिनिर्देशः

प्रणयनंगुणजीकोगुणहानेचेदंरुत्तरवेद्यग्निनिधानं॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एकस्याः साधनंयस्याः सयमन्यत्कार्यंस्यात्तयातु लक्षणंतत्पश्चाद्दर्शयिष्यतेतत्रसाधीयमनेनमावेदिरीयोनमतिस्यु
दनीमीरतलक्षणोत्तरोपात्तथाकुरुतेतिनस्थातास्थेमनगच्छतिस्मेनमूर्ध्वारमोकुर्वीलिस्पर्धः

रुद्यम्याग्नीवाहनीत्याप्रक्रियमाणान्यामनुब्रूहीत्येकस्ययानूदेहीतिब्राह्मणंपंचगृहीतंश्रोरुणारश्रीवोद्यम्याहाग्निन्यां
प्रक्रियमाणान्यामनुब्रूहीतिब्राह्मणमाह।अयंवावाहवनीयेग्निरुत्तरवेदिरुत्तरवेदिरुत्तरवेदि

धनात्। किमिति तर्हि पेडदारवादयउपन्यस्ताः। लाघवायअतिदेशार्थो ज्योतिष्टोमेग्निंत्रणायत्योपनिवपनाक्
लिख्यतेनवयंनामतिदेशःस्यादिति। तथावेध्मेनोद्धरणंनिरूढत्योपयमनीरूपनिवपतीत्यनूक्याचार्येणाप्रणीताघ
तः। प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात्। प्रणीताप्रणयनादिनभवति। एवंचेत्प्रणीताप्रणयनंयस्यादौतदादिनभवति।
तच्चपरिस्तरणं। एतदप्यनुपपन्नं। अवसरानावात्। अग्न्याधेयेन्वाधानमकृतमास्तेनपरिस्तरणस्यानवसरः।
अतः प्रणीतायहणेनप्रणीतोतामयहणं। कथंतर्हीति स्त्रणीतश्राहवनीयोयस्यकर्मणआदौतदादिनभवति। किंच
तदग्न्याधानं। उद्धृत्यह्यवनीयमग्न्याधानस्यवैसरः। तेनप्रणीताघतइतिअग्न्याधानमित्येतदेवोक्तंभवति। अथ
वैकस्यादिशब्दस्यनोद्भुखन्यायेनप्रणीतादिमादौकृत्वानवतीत्यर्थः। एवंकृत्वायकृतंतकृतमेवब्रह्मवरणादिशेष
अग्न्याधनादिप्रतिपद्यतेऽतोपायनंवाकृतंचेत्। अग्न्याधानसमनंतरंव्रतोपायनायस्यकालः। तदप्यन्न
वानभवति। यदिनकृतंस्यात्। ननुचव्रतोपायनस्यायमेवप्रथमःकालः। कथमिदमुक्तमकृतंचेदिति। उच्यते। व्रतोपा

यनंपदार्थगतेर्वाचापकर्षत्स्यापिपक्षेअपकर्षःप्राप्नोति। तेनाकृतंचेदित्यच्यते। यद्येवंवानभवत्येवव्रतोपायनम
त्रविकारणं। वैकल्पिकानामाशवेवावधरणंकर्तव्यं। मयास्मिन्कालेव्रतोपायनंवर्तव्यमिति। तद्यग्न्याधनोत्तरकालता
वधर्यते। तदाब्रह्मवरणादीनामंगमितितदपकर्षेदपक्षष्यते। एवंचकृतानांयव्रतोपायनस्यकालइतिनत्वेवंसतिअ
ग्न्याधनोत्तरकालतापैति। किंक्रियतांब्रह्मवरणादिष्वपक्षष्यमाणेष्वतदंगस्यापकर्षेएवाब्रह्मवरणंहिअग्न्याधनाऽ दर्शपि४
त्तरकालीनाएवासत्। तस्मादपरिवादनाएषा॥छ॥ नित्येभ्योधिकान्येंद्राग्नःपयस्येवारुणामारुतीकाएकादशकपालः। आग्नेया
दिन्यानित्येभ्योधिकान्येतानिहवींषिभवंति॥छ॥ नानाज्यनिर्वपणंसाधारणाऽऽहवनीयगार्हपत्यस्यनिर्वापाधिश्रयणयोःसहत्व
मात्रविदमुच्यते॥छ॥ दक्षिणंप्रतिप्रस्थाताऽपरकालत्वाऽत्तरंमाभूदितिछ॥ ध्रुवायाउरस्तात्स्रुवेषदाज्यमाज्यंदधिमिश्रं
पंचगृहीतंज्योतिरसीत्यनुमंत्रयतेनाध्रुवेवादाज्यात्स्रुवेषदाज्यमाज्यंदधिमिश्रंपंचगृहीतंगृह्यतेज्योतिर्मेरक्ष्यतेन
मंत्रेणविश्वरूपमित्यत्रसमाम्नायोवाक्यस्यसमिरंतेनेत्यच्यते। नह्यत्रपराद्दिनाऽर्वंतन्यायःप्रकरणांतरपागतमंत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्त्वस्वेवापिसन्नस्कृत्रिर्वीप्रान्नोति।अनुयाजार्थस्यहिद्रव्यस्यप्रकृतौएवमेवदृष्टत्वात्॥७॥अनुयाजार्थेसर्वत्र।यत्र
दृषदाज्यग्रहणमुच्यतेतत्रानुयाजार्थोच्यते।एवंसंसर्गात्पृथक्त्वंतास्यनवति।तत्रोपवल्प्यनीयंनस्कृपनृत्कार्यापि
त्रिरस्यउपनृतउपनरणार्थत्वात्तेनोपनृद्भ्योःस्रुक्प्रयुक्ताःनानुयाजार्थेद्रव्यधरणंप्रयुक्तमिति॥७॥अपनृतासा
दनंअपनृतमासादनंदृषदाज्यस्यनवतिअनुयाजार्थेस्यैवमेवदृष्टत्वात्॥७॥प्रियेणधाम्नेतिवौविशेषोपदेशात्।
अविशेषेणहिप्रियेणधाम्नेत्येतद्विमन्त्रिमुद्दिश्यविहितंनत्वप्रकृतावनुयाजार्थस्यद्रव्यस्यतत्रासादनंउपनृतएवनदि
ति॥७॥उत्तरंवापरकालत्वात्उत्तरंवाशृणेत।ऊतएतत्।अपरकालत्वात्।अपरकालोहितस्यवि

नियोगइति।एवंप्राप्तेउच्य
वीशाद्देनव्यावर्त्यतेवाअर्वंगृह्यते।उपनोगत्वात्।प्रकृतावपिह्यपरकालेनसतापूर्वकाल तेवउपभुक्ता।अतःप्रकृति

वंसर्वकालतेवेति॥७॥प्रतिप्रस्थातावृषदाज्यंगृह्णातिति॥७॥नवा।अथयदिप्रतिप्रस्थाताःषदाज्यंनवतीतिविकल्पे
नश्रवणात्॥७॥अग्नीतापत्नीसन्नहनाग्निमंथनाश्रृतप्रत्याश्रृतप्रैषयजमानवाचनहोःषदनवरणाश्रित्रांगुलिपर्वणि
नावांतरेडाभागापराम्यवनृथान्नप्रतिप्रस्थाता।प्रतिप्रस्थातानवरोतिघृणीतारीन्।घृणीतास्तावद्विनवातेनवंतिसध्यु
णाकृताःप्रतिप्रस्थाउरपिपत्नीसंनहनंश्रृतत्वात्।अग्निमंथनंउशास्तात्श्राश्रृतप्रत्याश्रृतेचप्रैषोःयजेतेसेवमादेयः।वा
चनंयजमानस्यावाचनस्यकाप्राप्तिःषदाज्यस्यंदनेवउस्त्रिःश्रृतहोमइतिकेचित्।तत्रहिव्याहृतिहोमेवावचनंविहितं
नित्यपरेएकैकस्याएवहोमेतद्विहितमितिएकैकांयथावालंजलायङ्स्यदोहइतिवाचयतात्फलत्वात्।अस्तीवसमाधिः
सपाशुकेषुयजमानवाचनंविहितंतदनुकरणात्प्रतिप्रस्थाउरपिमाभूदितिप्रतिषिध्यते।प्राग्निर्वचनात्।अंगुलिपा
र्वंजनंश्रृतत्वात्।अवांतरेडाभागश्चश्रृतत्वादेवाअपराग्निहोमोवचनात्।अध्वर्युरेवप्रतिपरेतपत्नीःसंयाजयत्यपा
स्तएवप्रतिप्रस्थाताइतिवचनात्।अवनृथोपिवचनादवनवतीति॥७॥श्रृतानुकरोन्यत्रदक्षिणस्यां।श्रृताउकरएव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रतिप्रस्थातेतिवचनात्॥छ॥वाजिनेनिषिच्योन्नयोःकरीराएषावपतिशमीपलाशान्मिश्राणि।तयोरुन्नयोरेवकरीरा
एषावपति।तथातयोरुन्नयोरेवशमीपलाशान्यावपति।उन्नयोस्तुल्यत्वात्।नमिश्रणंफलानां।प्रयोजनंश्रुतरायेपिउप्य
तएवतत्रस्थानिधानाच्च।सर्वमावापः।वाजिनेनिषिच्यकरीराएषावपति।एतानिचसंस्कारकाणिनप्रदेयानि।अतःप्रदेयधर्मो
न्नवंति॥छ॥मेषमिथुनंचा।आवपतीत्यनुवर्तेतेयश्चायमावापस्तउद्वासनंपात्र्यांप्रोक्षणंवचनात्ययस्ययोःक्रियते॥छ॥मा
रुत्यांमेषंपात्र्योष्णहरएषांमेषी।अस्यचमेषमिथुनस्यपोरोडाशिवविधंतेनवेचिकपालेषुश्रपणमिछंतिनदृष्टं।
पिष्टकृच्चानाहिउंडरकादीनांऊष्मांश्रपणंप्रसिद्धं।यथाउरोडाशानांकपालेषुचरूणांचस्थाल्यामितियथाप्रसिद्धेचश्रप
णेदोमंत्रवन्नियमादिविधनं।अतश्चऊष्मोमेषमिथुनश्रपणं।तयोश्चाकपालकार्यापत्तेश्चरोरिवोपकल्पनमिति।
उदवसपितत्रोपसर्जनोकार्यस्यनिर्देशत्वादन्यदेवनवति।प्रदेयधर्मस्तुप्रदेयत्वान्मेषमिथुनस्यसंभवंत्येवाकथंप्रदे
यतेतिचेत्।सोन्यतरेणावदानेनसहमेषमवदधतीति।प्रदानायैवचावदीयते।तथाचलिंगं।एषवैप्रत्यृंवरुण

स्यपशुर्यन्मेषइति।वरुणसंबंधमेषस्यप्रदेयतेति॥छ॥सर्वाणिहवींष्युत्तरस्यामासाद्यतिमारुतांहोत्र्यांप्रतिप्र
स्थातादक्षिणस्यां।सर्वग्रहणंकरंजपात्रार्थमितिकेचित्।तदनुपपन्नं।दक्षिणेभोतेषांहोमः।तत्रैवासादनंयुक्तरूपमिति।
सर्वग्रहणंत्विमर्थमितिचेत्।सहविधनेसतिविनागार्थेमारुतीव्यतिरेकेणसर्वाण्युत्तरस्यांवेद्यां।नास्तीउसहाज्यादक्षि
णास्यामासाद्यतइति।एवंचसतिमारुत्याःपयस्यायाःप्रतिप्रस्थाउरेवकरंभलंभेष्यश्चएवंसतियथास्वंस्नाणादानमिति
॥छ॥संमार्जनायप्रेषितेःसंमृष्टेप्रतिप्रस्थातापत्नीमानेष्यंनाहकेनचरसातिरसंमृष्टमेवनवतिसंप्रेषितमधप्रतिप्रस्था
तापतिपरेतिसपत्नीमुदानेष्यन्नुछतिकेनचसातिरसं॥छ॥सउस्रुतानाचष्टेयेसंस्रुताःसंगतानदृष्टव्यतिरेकेणतानाचष्टे॥छ॥
वृणानिवोदकंप्रतिप्रतिसउस्रुतमनाख्यातमाहितंशतिभ्यइतिस्रुतेराख्यातेप्रघासिनइत्येनांवाचयतिनयन्।आख्या
नात्रस्कालेप्रघासिनइत्युमंत्रंवाचयतिपत्नीं।अतएवमंत्रवर्णोलंरंजपात्रेषुमरुतांदेवतालंगम्यते।प्रघासिनोह
वामहेमरुतश्चरिष्टासइतिवाक्यशेषाच्चायथाउरानुवाक्येवमेषतयैवैनानेतेभ्यःपात्रेभ्योढ्रयति॥छ॥वरंजपात्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णिनुहोतिश्रुवेणासूर्दनिश्रित्यादक्षिणेग्नेप्रत्यङ्मुखीय[ग्नी]पतीवादक्षिणेनाहवनीयेनाहुत्वतीर्थेनहविर्धानयोर्वेण वेदिम
परेणवायव्यामरतिकरंनपात्राणिसूर्पेणपत्नीजुहोतिदक्षिणाग्नेप्रत्यङ्मुखीयव्यामरश्यनेनमंत्रेणासूर्दनिश्रित्यागच्छतिद
क्षिणेनाहवनीयंब्रह्मयजमानयोश्चाग्नेश्चांतरेणतीर्थेनप्रविश्यहविर्धानयोर्वेणवेदिमपरेणवेत्यथोत्तरंजुहोतिन्यायापतीवाऽऽऽऊर्क्।
नदात्वयजमानोचारंजपंकरोति॥छ॥मोश्रणइतियजमानोजपति॥छ॥अत्रत्वमेत्यनांवाक्यतिप्रतिनयनंप्रतिशब्दप्रयोगा
त्रनेवमार्गेणपत्नीनेयनत्रत्वमेतिवाक्यति॥छ॥अगनेसम्मार्जनाद्यज्यनागाभ्यांवैरूपावसरेत्रऊर्क्नाउद्दत्यध्येमाहत्रा
नेतप्रतिप्रस्थातरिसंमार्जनाद्यज्यनागांतंवर्मक्रियते॥छ॥स्रुक्पाणिरास्तेप्रतिप्रस्थातातनऊर्ध्वंस्रुक्पाणिरास्तेप्रतिप्रस्था
ताहविर्निश्चरत्यध्वर्युःपयस्याप्रचरणकालेमेषोव्यतिहरःसयोमेषोनवतिमारुत्यांतंवारुण्यामवदधति यमेषीनव
तिवारुण्यंतंमारुत्यामवदधतीतिवचनात्॥छ॥अन्यतरेणावदानेनसहमेषोअन्यतरेणपयस्यावदानेनसहमेषमव
दधतीति॥छ॥सव्येनस्रुचोगृहीत्वाप्रतिप्रस्थातुर्वासोदक्षिणेनमरुत्वानुवाक्यतिसव्येपाणावध्वर्युःस्रुचोऽऽऽदाद्क्षि

तिःसन्यतरेणावदानेनसहमेषमवदधा

उत्तरपक्षाधिकरणम्

णेनप्रतिप्रस्थातुर्वासोन्वारभ्याहमरुत्वानुब्रूहीतिश्रुतत्वात्॥छ॥वारुणीवदवदानेमारुत्यापयस्यायाःप्रतिप्रस्था
ताकरोति॥छ॥हविर्निश्चरितऽनोस्विष्टकृत्प्रवृताहविर्निश्चरितऽइतिकृत्येनप्रचर्यत्येतऽऊर्क्नवतिऽनावेवस्विष्टकृत्प्र
तिऊर्वातेसर्वाऽइडामवदायप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छतितत्रप्रतिप्रस्थातामारुत्याहिरवघ्नति॥छ॥स्रुचोवृहतोध्वर्युरध्वर्युर्य
हणंयजमानव्युदासार्थी॥छ॥समासिच्यवाजिनंनक्षःसमासिच्यवाजिनशेषोनक्षःकर्वेत्ते॥छ॥अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्था
तानक्षेऽध्वर्युकर्मऊर्वेनध्वर्युविकारइत्युच्यतेअतश्चकर्मनिमित्तत्वाद्यक्षेपिनवति॥छ॥मैत्रावरुणश्चहोत्रध्वर्युविकारा
त्यत्रमैत्रावरुणोविद्यतेतत्रनस्यापिनक्षोनवतिऊतएतत्राहोत्रध्वर्विकरोति।होतारंहिउरोऽनुवाक्याऽवचनेनविकरो
तिप्रेषेणवाध्वर्युमैत्रावरुणंप्रेष्यतिवानुचाहतिवचनात्।अतःसोपितन्निमित्तेनैवैर्युज्यतइति॥छ॥समिष्टयजूंषिहली
दक्षिणास्यांविद्यांनवंतीति॥छ॥वारुणीनिक्षाषेणावनृधांवऽइंद्रऽपःप्रतियंतीतिवाक्यशेषः।निक्षाषस्यवरणत्वेननि
र्दशात्पुरोडाशोनिवर्त्तते॥छ॥हलीमेत्यान्यवेत्यनुजयत्यवनृधेतिहलीमेत्येतिसामगायनेतिविधः।अन्यवेत्यवहली

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मिति। अपोवत्रमणवानवनप्रतिषेधः। मक्षयति निधाषस्थालीमवनृथेत्यनेनमंत्रेणा॥८॥ जायापतीस्नातोऽमदौ
तो अमक्षंतावेवस्नानमाचरतः॥८॥ अन्योन्यस्पृष्टेधमवतः धमन्तुगतिशुध्योः। शोधयतःप्रक्षालयतस्तथेः॥८॥ अन्ये वाससीपरिदधते। जायापती॥८॥ इर्वेदद्यादधिक्षतेन्योयस्माइक्षेत। इर्वेवाससीदद्यादधिक्षतेन्यश्चिन्यायस्माएवैक
नवतिंशोगामाप्नोतितस्मैदद्यादितिनिस्नात॥८॥ यद्येतमेत्याहवनीयेसमिदधमनंदेवानाऽसमीदसीतियद्येतमितिह
८॥ मेवैत्यतऊर्ध्वंनवतितथावामहीयःजपप्रतिषेधः। आहवनीयेसमिदाधमनंदेवानाऽसमिदसीत्यनेनमंत्रेणा॥८॥ पत्नी
वाहपत्येइध्मं॥समिधमादधातीतिवाक्यशेषः॥८॥ धेनुर्दक्षिणाश्चेत्प्रदद्यादाधेयादीनांविकल्पः॥५॥ कार्त्तिक्याऽसाव
मेधमद्यहं। कार्त्तिकीतिकार्त्तिकपौर्णमास्युच्यतेसचचतुर्मासोपलक्षितःकालोनिधीयतेऽथयूयंएतश्चउर्ध्वमासियजतइतितं
प्रसूत्रेसूत्रकारांतरं। पंचम्यांपौर्णमास्यांसाकमेधइतिसाकमेधइतिचकर्मणोनामधेयंतदवयवेनेदापेक्ष्यबजवचनंन
मवश्यंव्यवहारार्थंमासंसाधयेमेधैरितिद्यहमित्यवाच्यं। उत्तरसूत्रादेवतत्प्राप्तेः। घातर्ङ्वाऽऊङवेतिवाच्यंवा। इर्वैधूःक

र्वैव्यस्यापिसाकमेधसंज्ञायथास्यात्। इतरथाहिपौर्णमास्यामेवकर्त्तव्यसाकमेधसंज्ञास्यात् तन्माभूदितिद्यहत्र
हणं॥८॥ इर्वैधूःइर्वाक्चैनयेनावतेधुरोडाशः। इर्वास्मिन्नहन्विउर्ध्वंपांक्तेनीकवद्गुणविशिष्टायान्येधुरोडाशः। धुरोडा
शग्रहणंचयजतिप्रतिपत्त्यर्थं। इतरथाह्याजतिरप्यशंकेत॥८॥ मरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेचरुः। अल्पत्वाच्चकालस्यप्रश
नमात्रंतत्र॥८॥ समिष्टयजुरंतंनवतिसांतपनीयंकर्म। ऊतएतत्। सैवस्त्रीणांविदिर्नवतियामरुद्भ्यःसांतपनेभ्यइतिवचना
त्। गृहमेधीये॥८॥ बहिरुब्रह्मरणवर्जंवा। अथवाबहिर्मात्रमेवनप्रक्रियते। येनप्रतिपत्त्यलंघदार्थानामुत्कर्षेनन्यायः।
तस्माद्बहिर्मात्रमेवोत्कृष्यते। एवमपिसतिगृहमेधंतेसंस्थासंयुक्तपदार्थविधानात्सांतपनीयांसंस्थाप्यतिब्राह्मणातप
लंविधीयंतेतेनैवचतुर्मापवर्गीएवंचसतिबहिः ब्राह्मणातक्षीणक्लेशः ब्राह्मणर्तुपेणकर्मापवर्गीचपदार्थेचउत्कृष्यमेवोत्कृष्य
तइतिसंप्रदायः। अपरेउसैवस्त्रीणांविदिर्नवतीत्यनेनसर्वमेवोत्कर्षयंतिसांतपनीयांसंस्थाप्येतदनुरूपतरंन
वनीति। अन्येचउनर्वचनसामर्थ्याद्बहिर्मात्रमेवोत्कर्षयंतिसांतपनीयासंस्थाचबहिःप्रहरणेनैवानिधीयतइति। सचायंपक्ष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रेयस्करतरश्चेत्यादि॥छ॥इध्मस्थानेशाखलपरिधिनिधयमरुद्भ्योगृहमेधिन्यःसायंस्रुक्पयसिस्थानशब्दःकार्यवा
चीकार्यंहिदृश्यते।शाखलानांबालनंस्थानेनिधयेतिचप्रकृतिलिंगसंयोगात्स्रुतमेवनिधनं।अस्तिहिप्रकृतावपरेणप्रणी
तास्थंनिदधातीध्माबर्हिश्चेतिप्रकृतिलिंगं।एवंचस्थानमपिलभ्यते।तच्चनिधनंपक्षेप्रेषितेनवक्तव्यं।तत्रवज्रःप्रोक्षितोंगच्छ
वसुपयातित्तत्रोक्षणेनवज्रलाभप्रतीतावपक्षेप्रेषितेनेत्यृहमेधिगुणविशिष्टेभ्योमरुद्भ्यःसायमपराक्लृप्तंस्रुक्कंधेर्नेसाय
शब्देनचापराक्लोलक्ष्यते।एवंहिश्रूयते।अथमरुद्भ्योगृहमेधिन्योपराक्लृप्तंस्रुरितिसवपयसिस्थीयते॥छ॥सान्नाय्यवत्सायंह्व
यःसान्नाय्यधर्मवद्भवति।ऊतएतत्।श्रुतेः।शाखयावसानपाकृत्यपवित्रवतिसंदधातंचरुंश्रपयतीतित्रिपवमेधेवैप
योमेधस्तंडुलाइतितंडुलैःसमुच्चारणात्माधान्यमवगम्यते।तथाचस्रुग्भृत्श्रयनेतस्यहव्याहृतिहिंकारक्रियाजप
धर्मक्रियासान्नाय्यक्रियाचेति।एवंप्राप्तेइदमाह॥छ॥दूर्वांवैकृत्वोदनात्।वाशब्दःपक्षव्यावर्तयति।अथवानसान्नाय्यधर्मवत्व १६६
त्ययोभवतिविकारणं।अश्रद्देयत्वात्।कथमश्रद्देयत्वंउपसर्जनत्वात्।उपसर्जनत्वंचअधिकरणविनत्यानिर्देशात्।पयसि

श्रपयतीति।एकश्चोदनाश्चैकाहीयंचोदनामरुद्भ्योगृहमेधिन्यश्चरुरिति।एवंचश्चोदनानोनेविकर्तुमर्हतीति।अतश्चासौ
न्नाय्यसान्नाय्यधर्मावाचनिकः।शाखयावसानपाकृत्येत्येवमादयः।अतएवचमंत्रोपिनप्रवर्तते।कस्मात्पाकरणमात्रस्यचो
दितत्वात्।तथाचशाखांतरदर्शनंअनुषावसानपाकृत्यतिदर्शनंचैतन्नवचनं।अश्रुधानत्वात्।वसानपाकृत्येतिबर्ह्यवचनो
पदेशात्।केचिद्वावस्रंवेहमिछंतितथाचयदिबर्हुरोदनःस्यादित्यपपद्यते।गोबर्हुलेहिउदनस्यबर्हुलंनवतीतितत्तुनरस्य
तंबर्हुवचनोपदेशात्।त्रयएवापाक्रियंते।उदनबर्हुलंचतिस्रणामपिगवांसंनवत्येवापयसोबर्हुलात्।तस्मात्त्रयाणामव
पाकरणंनवपयसोधिश्रयणमंत्रःपवित्रवतिसंदधातीत्येतावन्मात्रश्रवणात्॥छ॥अपयित्वानिधायोद्वास्यशरावयोरुद्व
तिपात्र्योर्वाश्रपणंनिधारणंअद्यतेपिशीलवद्विधनार्थं।केचित्पिशीलवोपस्तरणनिषेधमर्थंमाहुः।तदनुपपन्नं।नह्यस्मा
त्त्रयाणस्यनिषेधवंवचनमस्ति।शरावयोरुद्वरतिपात्र्योर्वेतिविकल्पः।अथवैपिशीलवापात्र्योवानिर्णेनिजंतीतिवचनाव
।निर्णेजनंश्रुतावनूद्यते।सूत्रकारेणत्वयाज्ञलोन्नापनिबद्धं।निर्णेजनंचसंमार्गउच्यते।प्रकृतौहिदर्भसंमार्गंप्रकृत्यपात्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लिनिर्लेनिजतीति।तच्च गृहमेधिपिशिलाकल्पेव भवतिनसोविष्टकृतस्थाशेषकार्यार्थत्वादन्नयोऽवत्वोहितस्य।एवंचसकि
यशावपित्र्यंगानामनिष्करणात्सादनाजंभॉनभवंति॥छ॥आसेचनमध्येऽवत्तासर्पिरासिंचत्याज्यार्थेऽवदानस्यमध्येसर्पिरासिंच
त्यंकार्यायत्र्यात्यकार्यंचत्र्याज्यभागौनिर्दिशति॥छ॥यावदुक्रमतः।ऋतऊर्ध्वंयावदुक्रंमध्यात्सादयावदुक्रमितिकेचित्।तदसुक्तं।प्र
माणाभावात्।तस्मात्सर्वःशेषोहलर्थी।ऋतोयावदुक्रंयेनान्वयप्राप्तावप्याज्यभागौविधीयेतेऋतआज्यभागविधानेनयावदु
क्रंपकारकंतत्सर्वमत्रनभवति॥छ॥स्तरणंयत्रुषावेदिमनिमृष्टपरिलेखावाऋतत्वात्परिधिपरिधानं।पुनःसंस्कारशंकायास्त
रणंयत्रुषेत्यत्रोच्यतेऽऋतऽदमाहरहलेखावाऋतत्वादितिऋतत्वात्संस्कारस्यरहलेखेवानिमर्शनंकर्तव्यं।ततःपरिधिपरिधानंनव
ति।इदंतरंचान्वयोक्त्याहवनीयकल्पनमिति॥छ॥शकलान्याधेयमत्रोक्तावासादयति।मतिग्रहणाच्चेध्मसंख्याननभवति।
उक्तावोदनावासादयति।तत्रगृहमेध्योदनेआज्यमोदनश्चेध्यमपित्र्येऽवदानमंत्रस्थोविपरिणम्यतेप्रियास्यां
ध्मनन्यामितिसौविष्टकृतेत्वाज्यमेवप्रयोजनं।उदनस्यचधृवास्थानत्वात्।घृताऽस्योदनोनाम्नेतिप्रयोगः।आज्यंनऋज्य

१६७

योदक्षिणस्यचोदनस्य॥छ॥स्रुक्स्रुवंचसमार्ष्टिउद्वास्यवासंमार्जनंचोदनाव्याहृतेरुद्वास्यैवसंमार्जनं॥छ॥आज्यभागाभ्यां
वरत्वान्नयंदक्षिणासौम्यउत्तरात्।एवमेवहिश्रूयतइति॥छ॥गृहमेधिस्विष्टकृतोवाज्यभागवत्समावदानौ।आज्यभागवदि
तिदक्षिणादेकः।अपरउत्तरात्।समावदानावितिउभयोर्ध्रुवादानंनैकत्रत्यवायेस्विष्टकृतइति।अप्रत्यभिघारणंवाप्रत्यभिघा
रणंचऋतान्यंगोनभवतिसौविष्टकृतेउद्धिरभिघारणमिति संप्रदायः।यत्रोक्तमुपरिष्टाद्धाज्यस्याभिघारयंतीतिसोऽनु
वादोयथाप्राप्तस्य॥छ॥ऋतुकृत्यवासहितमाज्यमधिश्रयतिवाग्नेष्ठ विकल्पार्थः।ऋतुकृत्यपिशीलकयोस्थालीपाकोय
मुच्यतेसहितमाज्यमधिश्रयतीतिऽआहवनीयआप्यर्थमुच्यतेतदेवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीतिवचनात्।अत्रचस्थालीश्र
वार्थवत्तेतेनाज्यनिर्वापकालेतत्संमार्गःक्रियते॥छ॥उद्वास्यानयमासादयतिस्थालीमोदनंवतस्मिन्नेवावसरइति॥छ॥
नग्नाशित्रमिडांतंभवतिऽअथेडामेवावद्यतिनग्नाशित्रमितिवचनात्।छ॥इदंवाजनमुपहूयइदंवपइडउपहूयमानेनंत
तोनऋणं॥छ॥ऋत्विगितियुक्ताःयुक्तयहणंयजमानव्युदासार्थं॥छ॥यजमानगृह्याहविरुच्छिष्टशाऋत्विगोब्राह्मणाश्चान्येवऋ

उपहूयमानेयंइतिस्मृत्यानयाज्याकर्मसंनिधितेतन्मध्येवैपक्षेमध्यसंस्तुतत्वात्मध्यानुपपत्तिरितिचेन्नऋत्वंगत्वेनतस्यप्रधानसंनिधानात्।
वाहिहविर्नेतेनन्यायेनान्वयेभवति।इडाभक्षोत्तरंमार्जनंतुउत्तरपक्षेगत्वात्भवतेवापर्वमेधत्वसामान्यात्पूर्वपक्षेतत्रेतिमेधत्वसामान्यकर्मतेत्वंविभक्तिनिर्देशः२

इडाभक्षोत्तरपक्षे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्चित्। बर्ह श्चेदरनोहविस्छिष्टशाउपनीताः॥छ॥ अरिक्तेऽस्थालीनिदधाति। अग्नेनामनिरशितांऽनामपिधयनि
रधनीतिवचनात्। अपिधानंचसामर्थ्येप्राप्तत्वान्नापनिवर्तं॥छ॥सांतपनीयाःसंस्थाप्यासंस्थाचसंप्रदायेपदार्थेचउ
पयनेनकेषांचिद्बर्हिर्होममात्रेणैवेतिबर्हिश्चसांतपनीयासंस्थंतत्पतिपत्त्याचसमाप्तिर्नवत्येवेति॥छ॥प्रातर्वीशेषभावात्
प्रातरेववापरिसमाप्तिःकर्तव्यानस्दानीऽतएतत्शेषभावात्गृहमेधीयाशेषोहिविद्यते दर्विहोमःतस्मात्प्रातःपरिसमा
प्तिः॥छ॥माहनिर्वेशार्थंसज्यनिवान्यावसंबध्नातितस्यांशत्रौ॥छ॥यवाग्नाग्निहोत्रेहोमः॥छ॥प्रातर्हुत्वाऽहुत्वावा
स्थाल्यादव्यादित्रेण्यादर्वीतिऽग्निहोत्रंचहुत्वाऽहुत्वावादर्विहोमःकर्तव्यःतत्रगृहमेध्याज्यभागश्चैवस्यविद्यमानत्वा
त्। आज्यभागयोरनुष्ठानं॥छ॥स्रुवेनमाकृयितवैकृयात्स्रुवेनोयथारौतितथाकरोत्यंजुरतेत्येतदंजंभवति॥छ॥स्रुते
नजुहोतिस्रुवस्याव्याहरतिस्रुवेब्रह्मन्हुधीत्याह॥छ॥दक्षिणंजुहोत्स्रुवेनोदक्षिणाःगृहमेधिशेषत्वेपिवाचनिकोदक्षि
णाज्योतिष्टोमावसानायावत्ययस्रुतेजुहोतितमेवस्रुवंऽग्नेदर्वीयदक्षिणांददातीतिवचनात्॥घ॥मरुद्भ्यःस्वाहेत्यु

ध्रुवपालःऽग्नेत्वैवरुन्यत्रापियत्राग्नेतिर्देवताश्रूयतेतत्रवरुनेवतियथाराजसूयेऽग्नेमहिष्याइतियथेवंऽग्नि
र्द्यौश्चरुस्थतीयेतिचरुग्रहणंनकर्तव्यं।अतोन्यथार्थंव्याख्यायते।यत्राग्नेइतिचरुःश्रूयते।तत्रनज्ञायते।किमग्नेतिर्देवताउतो
दित्याइतितत्राग्नेर्देवतात्वमुच्यतेयथासौत्रामण्यामादित्यश्चरुरंतश्चेति।एवंचेत्।अग्नेमहिष्याइतिचरुर्नलभ्यते।लभ्यते
वाक्येपलक्षणार्थतया।अथस्थाल्यांहुतेमहिष्यैगृहान्येत्यादित्यंचरुन्निर्वपतीति।अयमेवावाघ्राणाआदित्यदृष्टिरिति दृष्टसंग
संस्तुत्यादित्यदृष्टिरितिव्यपदेशात्दृष्टकर्तव्यतेवप्राप्ताह॥छ॥समानबर्हिषावावालकर्मत्वात्।समानतंत्रेभवतःकाल
कर्मत्वात्।नात्रकालोनेदंनान्यकर्मनेदंइति।अतःसमानतंत्रेभवतइति॥छ॥महाहविरुदवसायनिर्मथ्य।कर्तव्यमितिवा
क्यशेषःउदवसायेवत्येतेनयजतइतिवचनात्।एतेनेतिपर्वणापर्व्यपदेशश्च।महाहविषः॥छ॥इदंद्यावीनचेतदेवंइदं
द्यस्वोदवसानमेथनेकर्तव्येत्विवारणंऽग्निवत्यादिहित्रियंबकांतसाकमेधस्यमेवंपर्वेतितथोच्यतेउदवसायेवत्येतेन
यजतइतिस्मात्पर्वैवं॥छ॥नित्येन्यूनाधिकान्यंगानोमाहंऽग्नेस्तवैष्णवकर्मणएकपालःनित्येन्यूनंचाधिकान्यैंगानादीनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नवंति॥छ॥उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमंथनदृषदाज्यंचवरुणप्रघासवत्॥उत्तरवेद्यग्निप्रणयनदृषदाज्यानिवरुणप्रघास
वदिति॥सूत्रं॥मंथनंतुतत्रापिवैश्वदेविकंनोदकेनेहापिनलिंगमितिवरुणप्रघासवदित्यर्थतेऽनयत्राधिकृतविसंबंधविधना
र्थतयेत्यदोषः॥अंतरायेपिह्यधिकानांमंथनंयथास्यादिति॥ऋषभोदक्षिणा॥छ॥पिंडयज्ञउपांशुचरणं॥पिंडयज्ञइतिकर्मणोना
मधेयंपिंडसंबंधोयज्ञः॥पिंडयज्ञइति॥पितरोवैतत्रासंक्तास्मात्पिंडयज्ञोनामेति॥ततोपांशुत्वंप्राणाग्निहोत्रवत्पांशुत्वमि
तिदेवतामात्रं॥छ॥उरस्ताऽपचारः॥अन्वयाऽन्तरोपचारत्वेप्राप्तेयदनियतस्थानंतस्यउरस्ताऽपचारः॥अनेनचदिग्विपर्ययो
ह्याप्यते॥पित्र्यत्वात्तदक्षिणाऽपरेकर्मणिप्राचोऽन्यरावदिति पुरस्ताऽपचारइत्यर्थं॥ब्रह्मयजमानयोश्चेदमन्वयप्राप्तमेवोच्य
ते॥ब्रह्मयजमानयोश्चउरस्ताऽपचारः॥छ॥पूर्ववच्छब्दोवाशब्दोविकल्पार्थः॥पूर्ववच्छब्देनचदिग्विपर्ययवशादपरादिकूटस्थ
ते॥नदक्षिणातथाचोपरिष्टाद्व्यति॥पश्चात्परीतोब्रह्मयजमानौउरस्तादग्नादितिश्रुत्याब्रह्मयजमानश्चब्रह्मापश्चात्परीतःपुरस्ता
दग्नादितिश्रुतेः॥तथाहविर्निर्वपणेचरिष्यतःप्रतिविपर्यंतीति॥तथाएतेहविर्निःप्रचरिष्यंतश्रुत्याब्रह्माचउरस्तात्परीतःप

१६७

ऋत्विग्वरणमंत्रेणेनपुरुषकारेण

श्वादग्नादितिश्रुतेः॥ततःपूर्ववच्छब्देनापरादिक्परिगृह्यते॥छ॥अपनीवः॥पत्नीवर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके॥यत्पत्न्यावर्तनीयं
तदत्रनानवति॥आज्यावेक्षणादिपत्नीप्रतिषेधस्यप्रतिनिधिःकरोतीत्यपरे॥पदार्थेःप्रधानभूतःकर्तृगुणभूतःपदार्थेत्याश्म
न्याच्चकर्त्रैतरमाहियते॥तस्मात्प्रतिनिधिनाकर्तव्यं॥तस्यनविचारयितव्यंप्रतिनिधिरनावेप्रवर्तेतेयत्रह्यनःशास्त्रतःप्र
युक्तासस्तत्रकर्यंप्रतिनिधिरनावेप्रवर्तेते॥यंप्रतिनिधीयतेसएवपर्युदस्तइति॥छ॥दक्षिणाग्निराहवनीयवत्॥वत्यप्रदेशा
स्वकार्यपरित्यागेनदक्षिणाग्निराहवनीयकार्यंविधीयते॥छ॥पूर्वेणाहवनीयंप्रणीताःपरिहरत्यर्थंवच्च॥न्यायसूत्रेएते॥
गार्हपत्याहवनीययोरंतरागमनप्रतिषेधस्तत्॥पित्र्यःसोमवच्चःषट्कपालःसोमवच्चेतिविशेषेण्यःपित्र्यःषट्कपालोन
वतिसोमायत्वापित्र्यमतैविवल्पेनश्रवणात्॥छ॥पित्र्योबर्हिषद्योधनाःनवंति॥छ॥पित्र्योग्निष्वात्तेन्योमध्यःनवतीति
वाक्यशेषः॥छ॥चतुर्वीर्यहणंपित्र्यत्वात्सहग्रहणप्राप्तेरन्वयाच्चतुर्यहणं॥छ॥गार्हपत्यस्यउरस्तादवहननेपवणेन
त्रेणत्वाहार्यपवनंदक्षिणातिष्ठन्नवहंतीतिवचनात्॥छ॥दक्षिणाईकपालोपधनं॥दक्षिणाईगार्हपत्यस्यषट्कपाल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यपदधातीतिवचनात्॥छ॥धनाग्नर्हनंदक्षिणाग्नौ।अन्वाहार्यपचनेधनाःऊर्वंतीतिवचनात्॥छ॥अपणेपेषणवि
र्यासेपिधर्मः।धनानांअपणेपेषणयोर्विपर्यासःतस्मिंश्चसतितद्धर्मानभवंतीत्यर्थः।सूत्रं॥छ॥अनिसृष्टा
र्द्धःपिष्टानिवान्याऽऽधेसरुऽपमथितएकश्लोलूखलयामंथः।अनिसृष्टानिसृष्टतासंपित्यर्थेप्रकृतावुक्तंतमनिसृष्टातिसृष्ट
वदानीतिधनानिसृष्टनंनञाकृतेरुंडिमित्यतोनिसृष्टनंपुरोडाशविषयंद्रष्टव्यंअनिसृष्टपुरोडाशंमद्धिनाःपिष्ट
निवान्याऽऽधेसरुऽपमथितएकश्लोलूखलयामंथोभवतिअयंग्रहणमंथस्यातोर्द्धःपिषंतीतिश्रुतेः।अथपिष्टन्योर्ब्रि
ह्योर्वाहार्यपचेधनाःऊर्वंतितोर्द्धःपिषंतीतिश्रुतत्वात्।ग्रहणंवाचोदितत्वात्।वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौग्रहणंवामंथ
स्यभवतिचोद्यतेहिअथपिष्टन्योर्निर्वाप्तेभ्योनिवान्याऽऽधेसरुऽपमथितएकश्लोलूखलयामंथोभवतीतिचोदितत्वा
वहननस्रपणयोःसहसंयोगात्ततोर्द्धःपिषंतीत्यर्थं॥छ॥दक्षिणेनदक्षिणाग्निंपरिहृत्यमुद्गरंतन्मध्येवेदिरो १७०
त्यवांतरदिक्त्वंक्रियाभ्यंतेदक्षिणेनदक्षिणातःउद्गरंपरिहृत्यमध्येवेदिरोतिअवांतरदिक्त्वंक्रियाभ्यंतेदिक्त्वंक्रि

पिच्येकर्मणिस्मर्यते।अतउच्यतेभवांतरदिक्त्वंक्रियेति॥छ॥दक्षिणाग्निंमध्यस्याःवेरोति।ततोन्वाहार्यादिश्रपणंमध्यशो
गर्भावा॥छ॥प्रणीतानुहरणंब्रह्मयजमानोवानुगच्छतः।न्यायस्त्वेमेतत्।अतोन्यत्राप्यग्निप्रणयनेप्रणीतानुहरण
दिनवत्सेवावैश्नावसरप्राप्तानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते॥छ॥स्थापनादाद्वरोतियज्ञोपवीत्याज्यग्रहणेपित्र्यलात्प्राचीनावी
तिप्राप्तावाविदमुच्यते॥छ॥द्विर्वोपभृतिग्रहीतव्यादिरुपभृतिगृह्णीयादितिविधायत्रतिप्रसवउच्यते।तद्दृष्टावेवस्रुवउपभृति
गृह्णीयादितिअतोविकल्पः॥छ॥प्राक्पर्यग्निबर्हिःकर्तव्यमितिवाक्यशेषः॥छ॥विस्रंसयदूनंचेद्गृहीत्वात्रिस्तृणन्नग्निंपर्ये
तिबर्हिर्विस्रंसयदूनंचोभयमग्रेगृहीत्वावेदिस्तृणन्त्रिःपर्येतितथाचस्तरणंकर्तव्यंयथोत्तरतोपवर्गोभवति॥छ॥प्रस्त
रमात्रंशिष्ट्वातावत्प्रतिपर्येतिप्रस्तरमात्रंपरिशिष्यत्रिरेवपर्येति॥छ॥तंस्तृणात्यविधृतिंतमितिप्रस्तरनिर्देशः॥छ॥
प्राक्संस्रवहविरासादनात्स्वरोरूंमितिप्रातौदग्विपर्ययप्रज्ञायेप्राक्संस्रवतोच्यते॥छ॥सामिधेनीश्चेषाज्याभागान्त्या
यज्ञोपवीतिनःसर्वेभवंतीतिवाक्यशेषः॥छ॥पश्चात्परीतोब्रह्मयजमानोपरस्तादग्नेः।यदिपरस्ताऽपविष्टेनोवेष्टिता

वेदेति॥छ॥आश्राव्यसीदहोतरित्येवब्रूयात्॥एववारकरणान्नहोश्चर्वर्णेपिदृश्यतेनहोतारंवृणीतेनार्षेयमितिवच
नात्॥छ॥अपबर्हिषःप्रयाजानुयाजाश्चाप्रजावैबर्हिर्नैत्रजाःपितृभ्यदधनीतिनिषेधनात्॥छ॥अग्रे मानयनंवाबर्हिः स
संयोगात्॥समानयनंचात्रनभवतिबर्हिसंयोगात्॥चउर्थेप्रयाजेसमानयतिबर्हिषाति॥वासमानयनंभवति॥चउर्थेसं
योगात्॥चउर्थेप्रयाजेसमानयतीतिबर्हिषीत्यनुवादएवबर्हिःप्रयाजस्यचउर्थीत्वात्॥तथान्यत्रापिचउर्थेचउर्थेसमानय
तीत्यर्थः॥८॥प्रत्यगतीत्यनुहोति॥एवमेवहिप्रयाजेष्वाश्रूयते॥प्रस्तोधर्युःस्रुवावादायप्रत्यङ्तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह
समिधेयजेति सोपबर्हिषश्चउरःप्रयाजान्यजति॥तथानुयाजेष्वपि॥स्रुवावादायप्रत्यङ्तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहदेवा
न्यजेति सोबर्हिषोह्वानुयाजौयजति॥एवंवानयत्रचोदवानुयहएवभवति॥प्रकृतौहिदक्षिणादिशंगत्वाहोमःऋतःइह
पिदक्षिणपर्ययेणप्रतीच्यवदक्षिणेति॥अध्वनेउचोदक्षत्रान्तस्यप्रत्यङ्मनस्यप्रत्यङ्प्रतिषेधःप्रत्यगनूवदानानिनातिक्रा
न्तीति॥छ॥हविर्निश्चरिष्यंतःप्रतिविपर्येतीति॥घृतिराद्यप्रयोगाद्यादसामिधेनीप्रेषादौविपर्ययःऋतः॥अथपश्चाडपविधौ

तनोव्यवस्थितावेति॥छ॥सर्वेन्योवद्यतियथाहर्वःसोमवज्रोमध्यस्रुस्रुसहावदधति॥एवंहिश्रूयते॥सउपस्तृ
णीतश्राज्यमधास्यध्रुरोडाशस्यवद्यतिसतेनैवसहधनानांतेनसहमंथस्यतस्रुदवदधतीतिद्विरभिधारणमनति
क्रमणंवावनिकं॥सोमवज्रएवायंप्रकृतोमाभूदित्यतआह॥छ॥सोमाथवापिहमतश्रुति॥छ॥एवंबर्हिषश्चउत्तरतोधनां
मंथध्रुरोडाशानां॥एवंशाद्वेनसर्वमतिदिश्यते॥छ॥अग्निष्ठातेन्योदक्षिणतोमंथध्रुरोडाशधनानां॥अत्रैवंशाद्वेनवर्तते॥छ॥
ध्रुरस्तादग्नयेकव्यवाहनायत्यधाहर्वःसस्विष्टकृतःकव्यवाहनगुणविधनेनगुणांतरस्यनिवृत्तिर्माभूदितिसस्विष्टकृदि
त्युच्यते॥अस्तुतधेतिचेत्॥नादृष्टार्थेलात्॥हविषामवदानप्रदेशविधनंशाखांतरात्॥अत्रसोमवतयागेपशूनामंथयो
रवदानत्रयंतदुपमात्रेनहितयोस्तत्रदेवतासंबंधःश्रवदानमात्रश्रवणात्॥उत्पत्तौहिषड्कपालावरुद्धःसोमवद्यागग
त्यन्तरंतेनधनानांमंथस्यचनसमुच्चयःशक्यतेवक्तुं॥नहिविरुद्धयानवैपरीत्येनवाध्यबाधकभावः॥एवमेवगुणभावेनश्रव
णमितिप्रयोजनंतत्रहविषोयागस्यानावृत्तिरिति॥एवंबर्हिषद्यागेऽग्निष्ठात्रयागेच॥छ॥उःस्वधेत्यस्रुस्वधेतिवाश्रुतप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्याश्रावयंत्यो ऽस्वधेत्यस्तु स्वधे ... त्यन्याश्रावणं ऽस्वधानमऽस्तिवषट्कारऽस्त्याहानस्मान्नसर्वत्रैतत्॥ छ॥ संधञ्जपन्नुपहूयहोतार्ध्व
र्युर्ब्रह्मानी दवघ्रायनिदधति। एवमेवहिश्रूयते। त ... ग्रयछंतीतिनोपनिबद्धंसामर्थ्यपरिप्लवत्वात्॥ छ॥ प्राशित्रमवदायइडां
वासर्वत्राऽऽनेतिवा। प्राशित्रेऽऽहिंमंथोपहवेनसहविक्रान्तेऽऽइडांचसर्वेप्राश्नंतिवा॥ अवजिघ्रंतिवा एवमेवहिश्रूयते। यथालवे
तरस्ययज्ञस्येडाप्राशित्र ऽसमवयंत्वेवमेवैतस्यापिसमवद्येयुस्तासुपहूयवैवजिघ्रंतिनप्राश्नंतिऽतिप्रतिषिध्यप्रतिप्र
सवः प्राशितंलेववयंमन्यामहऽइति॥ छ॥ विदिंत्रिः परिषिंचत्यदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानोवा॥ वेतिविकल्पः॥ छ॥ स्वक्तिष्वपित्रवने
जनंपरिषिंच्यपरिषिंचऽइत्रवेउत्तरापरस्यांप्रथमं। स्वक्तिष्वकोणेषुपिंडसंबद्धवेमनेजनं। ऽइत्रवेदित्यसावत्रवनेनिक्त्वेतिउत्तरा
परस्यांस्वक्तांप्रथमं। तञ्चपरिषिंचऽक्रियते॥ छ॥ सव्येसमवदायसर्वेभ्योयथावनिक्तंपिंडंददात्यसावेतन्नऽइतिसव्येपा
णौऽकृत्वासर्वेभ्योऽविभक्तेनमवदायऐडऽग्रदेशेश्रवनेजनंऽतंतत्रपिंडंददात्यसावेतन्नऽइत्यनेनमंत्रेण॥ छ॥ उत्तरऽइत्रवेस्यांपा

णौनिमृज्यैत्रपितरऽइति। उत्तरऽइत्रवेस्यांस्वक्तांपाणौनिमार्ष्टनंकरोत्यत्रपितरऽइत्यनेनमंत्रेण॥ छ॥ यज्ञोपवीतिनःसर्वेनिऽक्रम्यो
दंचोऽकृत्वामीमदंतेतिहवनाय्यमुपतिष्ठंतेद्वान्यौ। तेसर्वऽएवयज्ञोपवीतिनोभूत्वेतिऽअतलात्। उदग्भूत्वातत्परिहृतस्योदंचऽ
त्यवाच्यं। प्राप्तत्वादेव। दृष्टतोनवलोकनार्थमुच्यते। अथवाउपस्थानसंबंधः। उदंचऽउपतिष्ठंतऽइति। द्वान्यामितिनवक्तव्यंपरार्थ
नाऽइत्रवेतिघाप्नेः। वक्तव्यंवाऽकरणत्वात्। अकरणस्यनहिसन्यायः॥ छ॥ मनोवाकायमऽइतिगार्हपत्यंतिसृभिः। उपतिष्ठंतऽइत्य
उवर्त्तते॥ छ॥ प्राचीनावीतीप्रविऽइयामीमदंतेतिदातारंजपति। अथयतरोददातिस्वयंनः प्राचीनावीतीभूत्वाजिघ्रपद्यजपतीतिऽऋ
तत्वात्। दात्रेऽप्राचीनावीतियहणेनसर्वेप्राचीनावीतिनोभवंति। येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीतिविधानं। तेसर्वेएवयज्ञोपवीतिनो
भूत्वानुयाजान्यौप्रचरिष्यंतऽइति॥ छ॥ अवनेज्यऽइत्रवेवत्र दक्षिणं। परिषेकःऽदक्षिणं॥ छ॥ नीविंविस्रंस्यनमोवऽस्त्वंजलिंऽक
रोतिषड्ढानमस्कारान्। प्रत्यंजलिंकरणंषड्भूत्वोनमस्करोतीतिवचनात्॥ छ॥ गृहान्नःपितरोदत्तेतिचैनंपति॥ छ॥ ब्रह्मामंत्रेण
दिप्रकरणेगृहनात्त्वयाजवत्। ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामंत्रेण। तस्ययदादौतदादिऽउल्मुकसमासादित्यर्थः। उल्मुकस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मासस्यस्रुचयाजांगत्वात्प्रयाजवदितिचयज्ञोपवीतदेशगमनंचब्रह्मयजमानयोर्वितिनातिदिश्यतेप्राक्स्रुग्भ्यूहना
त्॥छ॥यज्ञोपवीतिविपर्ययंस्रुग्भ्यूहनादारभ्यपित्र्यत्वात्कर्मणःप्राचीनावीतित्वमेवभवतिनदेशविपर्ययोऽविहितत्वात्॥छ॥
नप्रस्तरमादत्ते॥नाध्वर्युःप्रस्तरंसमुच्चुपतीति॥छ॥अनुप्रहरेत्कनकेनदिंचनानुप्रहरति॥अथाग्नीदाहनुप्रहरेतिसनदिंच
नानुप्रहरतीतिवचनात्॥छ॥स्त्रीमालानंसंस्पृशतीति॥छ॥उपस्पृश्यपरिधीनानुप्रहरति॥उपस्पर्शनंनत्वेचिन्नंत्रेण
ऊर्वंति॥तत्सुनर्नवचनाभावात्॥अस्रुवेलाच्च॥छ॥शंयुतंभवतिपिंडयज्ञकर्मशंयुतंभवतीतिवचनात्॥छ॥बर्हिःपरिध्य
नोप्रास्यति॥अथैतद्बर्हिरनुसमस्यतिपरिधींश्चेतिश्रवणात्॥छ॥हविरुच्छिष्टंचानुसमस्यति॥छ॥अस्रुप्रारूपंवा॥अस्रुप्रा
रूपंवेतिविकल्पः॥अस्यचागंउलादंतेनिवेशः॥ॐ॥त्रियंबकान्निर्वपतिरौद्रानेकपालान्यावंतोयजमानगृह्यास्तावतोधिकान्
न्॥त्रियंबकानेतिनामधेयंतस्मात्त्रियंबकानामेतिरुद्रदेवत्यान्एकपालान्यावंतोयजमानगृह्यास्तावतोधिकान्॥गृह्यशब्दो १७३
त्रप्रजाविषयःकरंभपात्रवत्तुल्यश्रुतित्वात्॥एवेनातिरिक्तानवंत्येकाधिकान्॥छ॥चतुरोवाचतुरःसंख्यावद्विप्रजैकप्रजाश्

नानां॥छ॥उदस्रुवःसर्वेउदवासीनएतान्रुद्रान्तीत्यत्वाश्रवोवत्रासतनएवोत्तायोदक्षिणंनवहंत्यरत्नीरुदपवउपजे
उपदधत्यत्रराईगार्हपत्यस्यकपालान्युपदधतीति॥छ॥देशांश्चाश्रावकल्पश्चतुष्पथस्थाणुरुक्षवऽग्रादीनुदस्यति
पद्यतेजुहोतयोवषट्काराज्जुहोतयइतिऊतःमंत्रेस्वाहाकाराभानात्॥अन्वाहार्यपचनाऽस्रुक्मादायोदस्यरत्यजुहोती
तिचश्रवणात्॥तद्यापलाशास्यपलाशेनमध्यमेनजुहोतीतिश्रवणात्॥चतुष्पथेजुहोतीतिच॥अतोजुहोतयस्तत्रंयद्
घेवमवषट्काराधिकेपिदृश्यतेऽजयतोरूपंप्रत्यस्रुखोजुजतरतिहोममंत्रश्च॥अस्तुतथेतिचेत्॥नतत्रात्मविधानात्॥नोवैवषट्कृतोसंतोमंत्रेणाऽरुध्यते
इतितस्मादवषट्काराभानित्युच्यते॥छ॥अन्त्राच्चातेवाश्रुकाःस्यूरित्यन्त्रातउवाश्रुत्रकाएवस्यूरितिविकल्पः॥छ॥पात्र्यांस्रु
वादक्षिणाम्रुल्मुकमादायस्रुचुष्पलाशपत्रमध्यमेनहोमः॥तांसार्द्धपात्र्याःसमुदास्येतिवचनात्॥एवंपात्रीदक्षि
णाम्रुल्मुकमादानस्यदृष्टार्थत्वात्॥तत्रैवहोमोभवतियद्येवंचतुष्पथेजुहोतीतिकथं॥तत्रैवोल्मुकंस्थापयित्वाऽन्यस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेवउच्यतेऽतएवश्रुतिःद्वाधिकरणेहिक्रियेयंश्रूयतइति।पलाशपत्राणांयन्मध्य मंतत्पलाशपत्रमध्यमंयथा पलाशपत्रंचत मध्यमंचेतिपलाशपत्रमध्यमंतेनहोमः॥छ॥सर्वेषामवदानंसन्नमन्नदतिरिक्तवर्जंएकपालानांवा
त्रनिर्वपंसन्नदवदानंसमसर्वेषामेवावद्यत्येवस्पेवनावद्यतियएषोतिरिक्तोभवतीत्पतिरिक्तवर्जमित्यर्थं॥छ॥अतेऽभिमिश्रणा
भवतीतिसूत्रशेषः॥छ॥एषतइतिन्नहोति।अतिरिक्तमारब्धस्यउपविरत्येषतइति।उपविरणंचतिरःकरणंतिरश्चवैतद्यदुपवीर्णइतिश्रारब्धस्यकेचिदाहवनीयधर्मानुऊर्वंतितच्चायुक्तंहोमाश्रवणात।उपविरणंसत्रविहि
तमिति॥छ॥आगम्यावरुद्धमदोमहीतिजपंतिअग्निंत्रिःपरियंतिपिष्टवत्सख्योरूनाघ्रानात्र्यंबकमितिबऊवचनोप
देशात्सर्वेषांपरिगमनंपिष्टवदितिवचनादपसव्यं।देववच्चेतिप्रदक्षिणं।एतेनैवदक्षिणानाघ्रानाः।एतेनैवमंत्रेणदक्षि
णानाघ्रानाःपरियंतिं॥छ॥ऊमार्यश्चोत्तरेणोनयत्रपतिवामाभगवामावाउत्तरेणमंत्रेणोभयत्रदेववत्पिष्टवच्चपतिवा १०७४
मयमानाःस्तोनार्घ्यंवेति॥छ॥रौरुन्यज्ञमानोंजलिनोदस्यत्यगोःश्रपणंरौरुःउरोडाशाःतान्रौरवपुरोडाशान्यज्ञमा

ञ्जलिनोहिपति।अगोःश्रपणंयथागौर्नदाक्षयादिति॥छ॥पततःप्रतिषेधश्चेनानशक्युपस्पर्शनं।अशक्यत्व
णेपतितानांउपस्पर्शनं॥छ॥मृतयोःश्लावेणयश्चांऊपेवासज्योन्नयतःस्त्रास्तुहरुवंश्चावत्मीकानामन्यतमस्मिन्नुहैप
तावदासज्यैतन्नइति।मृतयोःश्लावेणयुश्चांवाऊपेवासज्योन्नयतःस्त्राएवादीनामन्यतमस्मिन्नुहैपणक्वेःश्रपणंएत
न्नइत्येनंमंत्रेणासज तिश्रासंजनंवावक्ष्यं।श्रासज्यवलगयतिअग्निवासाइति।मंत्रमात्रोपदेशात्क्रियायाश्रनि
र्दिष्टत्वान्नक्रियाश्चलीकरणमात्रक्रियात्रद्रष्टव्या।तथाचनिष्ठापयत्येवैनमेतत्स्वपेतुहिनंवनहिनस्तीतिवाक्यशेषः॥छ॥श्र
नपेक्षमेत्योपस्पर्शनंत्यपःदृष्टोनवलोक्ष्यंतएत्यापाउपस्पर्शनंऊर्वंतिसर्वेबऊवचनोपदेशात्।श्रत्रचश्रग्निपरिगम
नादिकर्मापवर्गसमिदाधानांतेवर्तव्यं।श्रागंउत्वात्।तथाचवाक्यशेषःतैप्रतीहंउनरायंतिपुनरेत्यापउपस्पर्शनंतिश्रन
पेक्षमेत्यापउपस्पर्शनात्यंतोरुक्ष्येणेववाएतदग्नेरिंधेरितिनूनकालनिर्देशात्निर्वृतंरुद्रियंवूर्मीतिगम्यते।श्रथवापाग
न्नुरुर्वीश्रवरुद्धमदोमहीतिजपसमनंतरंक्रियेततत्तश्चाग्नेरिंधेरितेतदनुपपन्नार्थंस्यादिति॥छं॥श्रुनासीरीयमतः।सत्यत्रै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वसावेमे धैर्यजनेतनुनासीर्येणयजेतेतिवचनात्।यदेकेतत्।यदावाइछानवतितस्माद्यदेवकदाचेतेनयजेतेतिश्रुतेः।
उत्तरेणवाग्नेस्त्रिषितिचशारवांतरात्।।८।।पौर्णमासधर्मोबर्हिर्वेदिं।अग्नेतान्येवपंचहवी७षिभवंतीत्यनेनप्राज्ञानांनि
ह्त्यर्थमुच्यते पौर्णमासधर्मोबर्हिर्वेदीमिति।तच्चैतच्छाखांतरवचनाद्दृश्यं।अपरेणवर्णयंतितस्यादग्नोपवित्रंस्फ्यतरंवेदिं
शृङ्गंति दृषदाज्यनामंथेत्यग्निंपंचप्रयाजानवंतित्रयोनुयाजानेकंसमिष्टयजुरिति।उत्तरवेदिदृषदाज्ययोःप्राप्तभावाद्ध
वादःएवंचेदनिषिद्धानांदेशवासःप्रस्तरादीनांग्नित्रवत्येवासूत्रकारेणचबर्हिर्वेदेसर्वेषांनिषेधःकृतः।तच्चशाखांतरव
चनादेवोपपद्यते।नित्येन्याधिकानिष्ठनासीरान्यांद्दशकपालःइंद्रायवाष्ठनासीरायेतिदेवताविकल्पः।।८।।वायव्यंपयः
स्रधवायव्यंपयोभवतीतिवचनात्।।८।।लौकिकं।तच्चलौकिकंभवति।धर्मरहितंऽकृतएतत्।प्रतिधुक्कृतेः।प्रतिधुक्कृशब्दे
नचप्रतिधुग्धमात्रंरौक्षेलभनिधीयते।तथाचाहगौर्वैप्रतिधुक्तस्येश्रुतमिति।एवंचधर्मानुष्ठानेसतिआज्यनिर्वापकपा
लदोहःप्राप्नोतिश्रपणंचातत्रप्रतिधुक्कंविरुध्येतदतिएवंप्राप्तदूषणमुच्यते।।८।।नाविरोधात्।नलौकिकंभवति।वैदिकंमेवधर्म

वभवति।ऊनएतत्स्रविरोधात्।यागकालएवदोहःकरिष्यतेधर्मःप्रधानभूताःकालोगुणभूतः।अतोधर्मानुग्रहाय
गुणभूतकालबाधेनतत्रैवधर्मःकरिष्यतेयेचविरुध्यंतेतेएवनक्रियंतेपरिहालेनश्रपणादयः।तस्माद्धूनंनाविरो
धादितिप्रकृतिदर्शनाच्चायत्रप्रक्रियंतेधर्मःसाप्रकृतिःऐंद्रंपयोमाहेंद्रंपयइतिहितांतता व्यक्तावेतिसाचेहदृश्यते
वायव्यंपयइति।।८।।यवागूर्वा।।तंडुलैःशिथिलपक्वायवागूरित्युच्यतेवेतिविकल्पःवोयेगूर्वापयोवाभवति।।८।।सौर्येएक
कपालःश्रपयतीतिवाक्यशेषः।।८।।सीरंषड्धोगंदक्षिणा।सीरंलांगलंषड्धिरुद्धिर्युक्तमित्यर्थःइंद्रंदक्षिणा।।८।।उष्टरोवा।
वोढारोमहांतोबलीवर्दावितिविकल्पः।।८।।श्वेतोश्वःसौर्यस्यदक्षिणासौर्यश्रुत्याह।तस्याश्वःश्वेतोदक्षिणेति।।८।।ऋना
वैगोःऋश्वानावैगौर्भवतिायद्यश्वंश्वेतंनविंदेदपिगौरेवश्वेतःस्यादितिसाकमेधसमनंतरश्रुतेरेषुवाज्यास्त्रिधितिश्रुतासौ
र्यश्रुतंत्वन्यदपिपक्षांतरमस्तितदर्थमाह।।८।।संवत्सरेसोःफाल्गुन्यदृष्टेश्रुतासीर्येणहूयासोमेनपशुनेष्ट्वायजेत
वार्षिकास्यं।।योनानवाऊर्मीस्यत्यगैरहोरात्राभ्यांरेणसंवत्सरंव्याप्नुमिछतिससंवत्सरेशुः।तयावोनं।तद्वैकेरात्रीरापिपयि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

षंतीतितस्यसंवत्सरेस्रोः फाल्गुन्यदृष्टश्चनासीरीयं।फाल्गुनपौर्णमास्याःइर्वयदृष्टंचंद्रमसःशास्त्रतःप्रथमदृर्शनं
तत्फाल्गुन्यदृष्टंफाल्गुनावतारत्रतिपदीत्यर्थः।ततःश्चनासीरीयेणेष्ट्वासोमेनपशुनेष्ट्वावापौर्णमास्यांयजतेसोमाग्नेष्टामः
पशुरग्नीषोमीयःइष्टिराग्नेयीतिविवल्पः॥छ॥आदृत्तिरनीजानस्यासोमपश्चिष्टिरनीजानस्याहन्निर्वपतिएतदुक्तंभवति।
उत्सर्गपक्षएवैतेयजेतेति।आदृत्तौकर्मविवेचनायाह॥छ॥फाल्गुन्यपवसथेश्चनासीरीयंप्रातर्वैश्वदेवंफाल्गुन्याउपव
सथःफाल्गुन्युपवसथः उपसंवेद्यशब्देनप्रक्रान्तानमस्क्रियतेचउद्दिशतिएतदुक्तंभवति।तत्रश्चनासीरि
यंप्रातःपौर्णमास्यांवैश्वदेवमितिसपाठकान्यपिचाउर्मास्यानिसंतितदर्थमाह॥छ॥सपशुष्वपशुतंत्रंप्राधन्यात्।स
पशुष्वाउर्मास्येष्वएतंत्रान्युपगमन्यायात्पशुतंत्रंमन्यंतेयंऊतएतत्प्राधन्यात्।प्रधनशब्दोमहत्ववाचीमह
त्वात्पशुतंत्रस्येत्यर्थः।नह्यत्रगुणप्रधनभावःवाउर्मास्येरयजंतेतियागाविशेषात्।तस्मात्प्रधनशब्दोमहत्ववाचकः।म
हानुतंत्रेलघुप्रक्षेतुंशक्यतेनलघुनिमहदिति॥छ॥पूर्वेद्युर्वैश्वदेवेपाशुकंकर्मनवतीति।एवमेवसाग्नीषोमीयेदृष्टे

उत्तरेदिस्रुन्नावसतीतिसापित्यादृवनीयवदंगप्रधनार्थाप्रकृतिलेपन्नापितथैवनवितव्यं॥छ॥सद्योवावाशब्दःपक्षव्या
वृत्तौ।सद्योवानवतिनद्यहःकालुतया।सद्यस्त्वविरुद्धानामित्येतदुक्तंभवत्यथवाद्युदृर्वैद्यरुत्तरेदिछादनांतमुक्तंसोमिकोवि
प्रकर्षेनपाशुकइतिपशुःपदार्थमात्रंचकृक्लातिसद्यस्त्वविधानान्नसोमिकविप्रकर्षमिति॥छ॥वैश्वदेवःपशुःवैश्वदेवेनव
ति॥छ॥पशुउरोडाशमनुहृत्वाऽपिनिर्वपतिवचनसामर्थ्यात्॥छ॥तेषाऽस्विष्टकृदुक्तस्यात्तेषांहविषांसंबंधीयत्रेषःस्विष्ट
कृद्यागोभवतिनूयस्त्वाद्भक्षवत्सादित्यर्थः।बर्हिर्नांसत्रुग्रहेयुक्तेनेक्ष्यतिति॥छ॥यथोक्तमविरुद्धंयदविरुद्धंतद्यथोक्तंकर्त
व्यं।यथाश्वबालप्रस्तरस्यप्रस्तरता॥छ॥इदंयश्चलांतेवपनंपुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतःकर्तव्यं॥छ॥पवस्तएणप्रघासे
षुवारुणःपशुःमहाहविषिमाहेंद्रःपशुः॥छ॥श्चनासीरान्यांचउर्ध्वःक्रतावुत्करणतयाप्रतिप्रस्थाउरपिपशुर्भूदितिच
उर्ध्वग्रहणं॥छ॥उरस्याश्वपर्वणःपर्वणोतेवा।पशुर्नवतिमहाहविषिमाहेंद्रइतिवचनात्तस्यैवउरस्त्यात्पशुरंतेवान
साकमेधनामितिनेदंनपशुनेष्टेनपशुरपिपर्वशब्दवाच्यएवेति।अतस्तस्यापिपर्वदक्षिणेतिसंप्रदायःनित्यपरेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

याग स्यतंत्रेण क्रियमाणस्याथाहऽग्नीषोमीयमनवानस्थिरऽइत्येतदस्तावानुवाक्यं भवति। तेनैवदेवतापदेनैव
म्नेविनियोगोऽग्नीषोमीयपशोरन्यत्रानुवाक्यातत्रविधीयमानोऽनुवाक्यार्थिकानुरोधादनियतोऽन्यत्रानीयार्थिकानुरोधादनियतोऽ

इमोअग्नऽ

ग्निरन्नादेनपतिरित्येवमादिनिमंत्रैःप्रतिमंत्रोऽग्नेऽइति॥७॥विराजौसंयाज्येसंयाज्याशब्देनचस्विष्ट
द्यागस्ययाज्यानुवाक्येनिधीयेते॥७॥सहस्रवत्योवानूनोस्वरानूनोरास्वसहस्रवदित्येवमादि॥७॥दशादहिणास्रु
स्वावासस्रुवेतिविकल्पः॥३॥ ॥इतिबौधायनसूत्रेकर्मोपाध्यायविरचितेपंचमोध्यायः॥५॥ ॥चातुर्मास्यानिस्रु
माज्ञानि॥ ॥७॥अल्पानुकरणद्वारिणावायेणचाउर्मास्यान्युविहितानिस्रुवीक्रतिमंत्रयागवत्सरेऽग्नेनिष्टोमस्य
तंत्रेसार्यहविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविदानुविहितहविर्यज्ञत्वसामान्यादेवचइदानींनिरूढपशुबंधेनुविधयःहवि
र्यज्ञत्वसामान्यंचाहविर्यज्ञविधेरवाक्रत्यःपशुबंधःसवविधेन्यृतिक्रतत्वात्।अस्यचप्राणिसाधनत्वसा
मान्यात्सोमीषोमीयविध्यंतयाहकत्वं।अग्नीषोमीयेहिधर्माणांविशस्नादीनांविहितत्वात्।इहचाविधानात्तथा
वक्विशसनादीनग्नीषोमीयात्प्राज्ञानुवदतिातस्माऽउपसुऽसज्ञंऽऊर्याऽडतानुमृऽऊर्मिति।तथाचतनएवयूप
यस्त्रीसोमसंस्थाजात्यंतरविधनंतस्मात्सालाग्नेवयूपंऽवीतेति।तेननिरूढपशुबंधस्त्रीलत्यग्नीषोमीयधर्मा

१ यमाग्नीनिरूढपशुबंधस्वेहधर्मवतीतिहविज्ञायतइत्यापस्तंबेननिरूढनामधेयंश्रोतंदर्शितं।

रूपंहविर्यज्ञत्वसामान्यात्।यथाग्नेयत्वसामान्याऽग्नीस्रुद्दशाहिकाःअहर्गणेयथाविकादशिनाश्चपशवोगणे।तथात्रापिहविर्यज्ञत्वोदनायाःसमानताअत्रेत्सा
दियथोक्तंवेत्यादिनादर्शीयते।

ऽवक्रघनंक्रियतेऽग्नीषोमीयधर्माणांहिसोमिकैर्धर्मैरित्यंतयतिषंगादिहधर्माऽवक्रघनंयुक्तरूपंतत्रातिदेशेनधर्मी
क्षस्यतिऽत्रचकैश्चिन्मोत्रमणीपशुंनिरूढप्रकृतित्वंनिष्पते।तत्पुननीतावयुक्तरूपंयेननहिनिरूढःप्रकृतिभूतुः
तेनापिषग्नीषोमीयेदेवधर्मागृहीताः।नचनिरूढानिरूढाद्याचतइतिऽअतस्तेष्वग्नीषोमीयविध्यंतत्राहाएवनहितेषा
मुमानिकवचनापवादत्वेनप्रत्यक्षश्रिष्टंवचनंनाभवाविद्यतेयथावैष्णवदेवधर्माश्चाउर्मास्येषुसोमाच्चावरथइतिचात
स्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेवतेषपीतिऽअग्नीषोमीयप्रकृतित्वेवसतिऽआरंभणीयानभवति।आरंभनिमित्ताहिसा।नवा
ग्नीषोमीयस्यारंभोस्ति।तेनपेष्टवरिष्ठन्यायेनऽअग्नीषोमीयेऽनावादिष्टापिनभवति।नन्वचदर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेनारंभ
णीयाऽअग्नीषोमीयेप्राज्ञादयगारंभानावान्क्रियतेनिरूढादिष्वउदयगारंभस्यविद्यमानत्वात्।अत्वारंभणीयेति।यथाचा
हार्थेदर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीयेप्राज्ञःसोमिकादहिणायानिवर्तितःऽअतस्तद्विकारेष्वयत्रदहिणाग्नानंनास्तितत्र
प्रवर्तंतेएवमारंभणीयापीतिनेतद्यऽअग्नीषोमीयेहिऽआनत्यंतेनप्रवृत्तेन्वाहार्यंगवांशतेननिवर्तितःतद्विकारेष्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रवर्त्तमानः केन निवार्य्येते। अत्वारंभणीयाऽनः नवेन विन्निवर्त्त्येते। आरंभनिमित्तत्वात्तदभावाच्चामीषोमीयास्यानंगमा
रंभणीया। अतस्तद्विकारेष्वप्रवृत्तिरित्यलमतिप्रसंगेन। प्रकृतमिदानीमभिधीयते। पञ्चिन्यासंवत्सरेसंवत्सरेत्रावृषि। कर्त्तव्ये
तिसूत्रशेषः। पशुनाऽस्यापञ्चिन्यासावृतिसंवत्सरकर्त्तव्येतिसंवत्सरेसंवत्सरेकर्त्तव्यं। नित्यत्वंहिप्रकृतिवायाऽनुक्रमेवादाहरणा तेन३
त्रयाणांपशुप्रकृतेरितिऽपिदाहृतं। नैवंसंवत्सरेनागनीजानमतीयादितिसाचत्रावृषि। प्रावृषिकृष्टेनवर्षऽउच्यते। तेनऽयमर्थः
यजेतेतिहिश्रूयते। सुयवसाश्चवर्षाः॥ छ॥ आवृत्तिरुभयोर्वा। पञ्चिन्यानवतिर्वा प्रावृषि। आवृत्तिरावृष्टेनउदगयनरहिणा
यनेऽयेते। तयोर्नित्यमावृत्तिरुभयंप्रथममहस्तत्रकर्त्तव्या। नपौर्णमास्यमावास्येत्रप्रकृतेते। संवत्सरेसंवत्सरइतिचोक्तत्वादेकत्रवृ
त्तिनोनयोरपीति॥ छ॥ गृहेषुदेवयजनांतरेसोमीयस्यदृष्टत्वात्। इहाप्येवन्माभूदितिगृहेष्वित्युच्यतेतेनगृहेषुयजेतेतिवच
नात्। अपरेत्वयमनुवादइतिमन्यंतेतत्तदवसानमसोमीयार्थोज्योतिष्टोमप्रकरणेविधानात्। तादर्थ्याच्चाप्रासंगिकंत्रासो
मीयस्याएवंवसतिन्यायसूत्रमेवैतद्गृहेष्विति। यद्येवंसमारोपोपिप्रकरणसमधीतत्वाज्योतिष्टोमार्थएवाप्रासंगिकोनीषो

मीयस्याएवंवसतिन्यायसूत्रमेवैतद्गृहेष्विति। यद्येवंसमारोपोपिप्रकरणसमधीतत्वाज्योतिष्टोमार्थएवाप्रासंगिकोनीषो
मीयइतिपश्चात्तरेणप्रवर्त्तते। नेतदेवंसमारोपोप्यग्निसंस्कारः। अन्येश्वंगप्रधानार्थता। यदाहवनीयेजुहोतीतिवचनात्त
स्मात्प्रवर्त्ततएवसमारोपः। अतएवचोत्तरवेदिसंमार्गाश्चप्रवर्त्तते॥ छ॥ यूपाऽवटेनिजुहोतिचत्रयोहीतंस्रुवेणावोसविक्षविति।
सयदिस्रुवाजुहोतिचत्रयोहीतमाज्यंगृह्णीयाजुहोति यद्यस्रुवेणस्रुवेणावोपहत्यजुहोतीतिवचनाद्विकल्पः। इयंचयूपाऽव
तिरग्नीषोमीययूपार्थादृष्टायूपंवध्यवैलव्यर्थंजुहोतीति। तत्रचब्रह्मणाऽऽहवनीयेजुहोतीतिवचनात्। वक्ष्यत्यपरिशिष्टंभव

सोमश्चतरान्ज्योतिष्टोमेखदिरानावेवैत्वान्नोहितकान्वाऊर्यात्पालाशास्तु निरूढएवेतिसंप्रदायः।खदिरानावेश्तरानि
तिबऊवचनमुच्चारणार्थोवूपव्यक्तिनेदापेक्षंवा॥छ॥स्रुवेणोपस्पृशतिविलवेत्वेति।दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशेछेदनंतत्रोपस्पृशे
नं॥छ॥उपधरतिऊशतरुणंतिरस्कृत्यस्वधितइतिपरशुनाप्रहरति।उपधरत्येनेनमंत्रेणतृणमंतर्धायस्वधितरत्येनेनमंत्रेण ४।२।१०।११
परशुनाप्रहरति॥छ॥व्यधमशकलंतिरश्चीनंनिर्हन्तीत्यर्थः॥छ॥अनड्वस्तंमंत्रश्चतियथाहस्यापस्तंबनंस्थाणुर्नवतितथाछिद्यतेछ॥ तिन्नानिरणतरे
एवऊंएवएवयोजातः॥छ॥घोंमालेखारितियतंतमनिमंत्रयतेयूपंसच॥छ॥नदक्षिणापतेदृशऊंहिलेतिशोधनंऊतएतन्मंत्रलिं
गात्।अयऊंहिलास्वधितिस्तेतिजानःप्रणिनायेति॥छ॥अनिमंत्रणेशेषोवाविशेषापदेशात्।वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।अयऊंहि
लेत्यनिमंत्रणशेषएवभवतिनशोधनेऊतएतन्नविशेषापदेशात्।तंपक्ष्यवमानमनुमंत्रयतेघोंमालेखारितिमंत्राणांवावि
धायकत्वात्॥छ॥अतस्त्वमित्यावश्चनेज्जुहोति।आवश्चनंचापादानसाधनत्वेनस्थाणुरनिवेतः।आवश्चनमनिज्जुहोतीतिश्रुत
त्वात्॥छ॥यूपेवानसंस्कारात्।यूपेवाज्जुहोतिनस्थाणौ।ऊतएतन्नसंस्कारात्।यूपस्यहिसंस्कारोनिवृत्तेःस्थाणोश्चतेश्च॥ १.६८

स्थाणौवाज्जुहोतिनयूपेऊतएतन्नश्रुतेःअथावश्चनमनिज्जुहोतीतिप्रकृत्याहनेदतोनाङ्गारस्थाणुत्वनिष्ठानिति।यू
पंछिनमनुनेदतोरक्षांसिअनूनिष्ठानिति वक्तीवात्राप्यंतदङ्गत्वेणैवेतन्नाङ्गारस्थाणुत्वबाधनइतिश्रुतेःचशब्दान्मंत्रवर्ण
च्चऊतस्त्वंदेववनस्पतेशतवल्शाविरोहेतियस्त्वंमयादृक्षःसशतशाखोविरोहेतिमंत्रवर्णेनस्थाणुरेवाभिधीयतइतिस्थाणु
वपिचहोमेक्रियमाणेयूपीयस्थाणुरितिनवत्येवदृष्टायूपसंस्कारः।अतःस्थाणावेवहोमइतिपरिवास्यांछेदनंप्रतः॥परिष्ट
र्वीवसिःछेदनार्थःपरिवास्यछित्वायूपायंघनःछेदनंनकर्त्तव्यं॥छ॥ऊरन्निश्चउररन्निर्वा
परिवास्यतेसवाएषऊरन्निर्वैवचउररन्निर्वापशुबंधयूपोभवतीतिवचनात्॥छ॥एवारन्निप्रकृतीनांवे।एवमपिहिश्रूयते
सयत्पशुनायज्यमाणएवारन्निंयूपंऊरुतश्चमेवतेनलोकंजयत्यथयद्यरन्निमंतरिक्षलोकंभवतेनजयतीति।एवैतन्नेछंति।
नवैतौविधीयेते।किंतर्हिश्रवस्त्यवादेनसंस्तवोयंयेनोपसंहरतिसवाएषऊरन्निर्वैवचउररन्निर्वापशुबंधयूपोभवतीति
॥छ॥अष्टाश्रिर्वृषाऽपरवर्ईऊतऊंहेनस्थाणोर्व्यापारःएवंहिसतिआनयनंदृष्टार्थंभवति।उपरवर्ऊमितिउपरशब्देनउपरार्हं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रदेशान्निधीयतेऽपराईःप्रदेशावज्रमष्टाश्रिंकरोति॥छ॥अथाज्यखालेदृग्मात्रप्रष्टास्निमध्यसंगृहीतंकरोतीत्यनुषंगःदृग्
शब्देसंज्ञितांगुलिःपाणिरामणिबंधनाऽऽच्यते॥छ॥ऊर्ध्वमग्नेरतिमुंचनिद्यंगुलंअंगुलंवातर्भातिक्रांतंपूर्वस्यास्रुचायस्तप
देशःअतिमोक्तस्त्वेजनोत्तरकालएव॥छ॥पंचारत्निःपंचदशपर्यंतःसोनेदशासप्तचतुर्दशावज्रमपरिमितोवानवतिरूपः।एवम
त्रिस्त्रिगुणइति॥छ॥सप्तदशावाजपेयेएकविंशतिस्थमेधेयथाकाण्वेऽष्टाविंशतिंचयथाबायमेवनवतिंनचतस्रोण
नक्षत्रयउक्तप्रमाणता॥छ॥वेदिंकरिष्यन्ब्रह्माणंवृणीतेमनसाऽनुज्ञांहोत्रेऽग्नीन्माऽऽतिंपंचवाद्यौष्टुमिति।प्राचेदि
कृरणात्रह्माणंवृणीतेमनसाऽनुज्ञांपंचगृहीतंजुहोति।पंचचितीर्वाविप्राहैसूचायंहोमोनिरूढएवनवति।तत्रैवपागत्रन
ऋग्नीषोमीयइति॥छ॥१॥वेदिंकरोति।विमथ्यमन वत्सरेवेदिकरणमुक्तंपरीस्तरणादीनुपरिष्टाद्वक्ष्यतीत्यायर्यइति।उच्यते।ज्यो
तिष्टोमेत्वत्तरवेदिर्विहिता।तत्रवाहवनीयनिधानमुक्तंऋग्निर्वाऋस्यामाधास्यन्नवतीत्यनेनासचायमग्निसंस्कारःऋंग
प्रधनार्थत्वाच्चाग्नेःऋग्नीषोमीयश्चान्यंतरेणानुवेधाविनोत्तरवेदिर्नवतिऋतःस्वावसरादेदि

---देकेनपरिग्राह्यावेदिरग्निर्वाऋस्यामाधास्यन्नवतीत्यनेनसचायमग्निसंस्कारःऋंगप्रधनार्थत्वाच्चाग्नेःऋग्नीषोमीयश्चान्यंतरेणानुवेधाविनोत्तरवेदिर्नवतिऋतःस्वावसरादेदि

ऋग्नीषोमीयइति॥छ॥१॥वेदिंकरोति।विमथ्यमन वत्सरेवेदिकरणमुक्तंपरीस्तरणादीनुपरिष्टाद्वक्ष्यतीत्यायर्यइति।उच्यते।ज्यो
तिष्टोमेत्वत्तरवेदिर्विहिता।तत्रवाहवनीयनिधानमुक्तंऋग्निर्वाऋस्यामाधास्यन्नवतीत्यनेनासचायमग्निसंस्कारःऋंग
प्रधनार्थत्वाच्चाग्नेःऋग्नीषोमीयश्चान्यंतरेणानुवेधाविनोत्तरवेदिर्नवतिऋतःस्वावसरादेदिः

---देकेनपरिग्राह्यावेदिरग्निर्वाऋस्यामाधास्यन्नवतीत्यनेनसचायमग्निसंस्कारःऋंगप्रधनार्थत्वाच्चाग्नेःऋग्नीषोमीयश्चान्यंतरेणानुवेधाविनोत्तरवेदिर्नवतिऋतःस्वावसरादेदिः

रूपऋष्यतेतेनवेदिंकरोतात्यऋंकं॥छ॥वरुणप्रघासवस्याग्निनिधनात्।वारुणप्रघासिकेपदेशोयंनधर्मपरि
ग्राह्निः॥छ॥एकनिधनप्रणयतिातत्रहिकर्परप्रणयनंहयोश्चेहएकनिधनोच्यते।तकुतःज्योतिष्टोमेहनिधनेप्रणयनंदृष्टं।
सचाहवनीयसंस्कारःऋंगप्रधनार्थत्वाच्चतस्याग्नीषोमीयाग्निः।तत्रऋतित्वाच्चपश्वंतरेषुतेनैकनिधनेत्युच्यतेएवं
चऋत्वासमारोपोव्यत्रनवत्येव॥छ॥व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानागावदानाहूर्णापात्रविस्रंत्रमाऽऽर्थेऽविर्यज्ञविधावतोपा
यनप्रणीताज्यभागानामन्वयप्राप्तानांसवविधेप्रतिषेधमर्थेनिरूढेचप्रतिप्रसवार्थेवचनंनागावदानानिउक्तोमंत्रस्तूष्णी
तूयंजमानायशुरीतमेतेधर्यवेरित्येवमादीनिऋग्नीषोमीयमायातानितत्रशाखांतरेप्रतिषेधस्तद्विकारपशूनुपाकरोतिातेन
नेहविधानमग्नीषोमीयनिषेधमर्थतत्रचनिषेधस्तत्पश्वंतरेप्रवृत्तोनिरूढेविकल्पंवस्यति कोमज्जीहधूधूंउरातंतं
वेछन्निति।अतोनावगोरनानामग्नीषोमीयेऽनावेवनिरूढेविकल्पोन्यत्रनियमइति।हूर्णापात्रविस्रंत्रमयोस्तस्मिन्नि
रूढएवविधानंदक्षिणाग्नेरग्नीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरवतद्याचाहहविर्यज्ञविधेरुक्त्वाऋन्यःपशुबंधइतिऋ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यस्यैषहविर्यज्ञविधेयस्मिन्व्रतमुपनयतीयस्मिन्यूर्णया त्रन्निनयतियस्मिन्विष्क्रन्क्रमान्क्रमयत्यथैषसवविधे
यस्मिन्नेतानिनक्रियंतइति॥छ॥परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानिस्रोत्तरपरिग्रहादिकरोत्या
ज्यासादनात्परिस्तरणादीनामुपादानंवैकृतपदार्थैक्रियमनंतरप्राकृतानुसंबंधनार्थंखननावसरविधनार्थंच।उत्तरप
रिग्रहादिकरोत्यनेनचोत्तरपरिग्रहस्यैयदादौतदादिकरोत्याज्यासादनादिति।अत्रविशेषः॥छ॥सदएवाज्यमाज्यग्रहणात्तस्य
चानुयाजार्थतेत्यक्रमेव॥छ॥बर्हिषिन्नहशाखास्तृणातिअवसरांतराविधनाच्चस्तरणाधिकारात्बर्हिस्तरणसमनं
तरमेवन्नहशाखास्तरणं॥छ॥देवस्यत्वेत्यत्रिमादायशूपावटंपरिलिखनादमहमित्याहवनीयस्योत्तरस्तादंतर्वेदिघईअंतर्वे
दिश्वनशूपार्हस्यांगत्वेनोच्यतेकिंतर्हिदेशलक्षणोयंशूपमानंप्रकृत्यवचनंहिभवति।अर्हंतंवेदिघईबर्हिर्वेदीति।

तत्रशूपार्हस्यांगत्वेन १८२

विदिविधनेनअर्हंबर्हिर्वेदीत्येतदपिविधेयं।तथात्ववाक्येनदप्रसंगःदेशलक्षणायांलेषदोषोनभवति।नचैकवाक्यत्वेस

त्यनेनवाक्यतायुक्तरूपानेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसंगात्।चिंतायाःप्रयाजनंत्रीक्रमुतिप्रादीवेदिर्नवर्त्तव्येत्यनंगत्वात्॥छ॥
उपरसंमितंखननंति।उपरशब्देनसोपरार्हःप्रदेशोलक्ष्यते। ।उपरार्हप्रदेशसमितंखननमित्यर्थः॥छ॥
प्राचःपाऽस्रुवंगृह्णाति॥छ॥तदत्रेणशूर्पप्राचंनिदधातिंतच्छब्देनावटःपरामृश्यते।ऊर्ध्वमुद्धिमुपरितस्मिंशूर्पोग्रथमश्चरुं च।३
चशब्दोऽपर्येवाअयमुत्तरेणचरवाज्यंनिदधातीत्यनुवर्त्तते॥छ॥यवोसीत्यशुयवा नोप्योक्षत्यग्रमध्यमूलानिदि
वेलितिप्रतिमंत्रंत्रापश्चसतीष्वेवप्रणीतासुनोक्रियाएवग्रहंतेसान्नाय्येयेगार्थाःप्रणीताःतद्विरोधेप्रशावंगार्थानामे
वप्रतिप्रसवःतेनाग्र्वलाशूपक्रमादावग्रहणंइतिं॥छ॥प्रोक्षामीतिसर्वत्रसाकांक्षत्वात्प्रयोगः॥छ॥अवटेशेषमासिंचति
शुंधतामितिशेषप्रतिपूत्रिरवटसंस्कारश्चायंअतःशूर्पेकादशीन्यासवीवटसंस्कारःकर्त्तव्यः॥छ॥बर्हीऽषिप्रांश्चदंचित्रास्थ
तिपिष्टघदनसातिअवटेबर्हीषिप्रागग्राण्युदग्ग्राणिचप्रास्यतिपिष्टघदनमसीत्यनेनमंत्रेण॥छ॥ग्रथमश्चरुंजुहोतीं
स्रीतिप्रास्यतीत्यनुवर्त्तते॥छ॥स्रुवेणावटेनुहोतिस्रीं।स्रुगसीत्यक्त्वावस्वाहाकारोपिनभवति॥छ॥पुरस्तात्परिक

म्याधस्तुर्यजमानोवाऽपसनक्रूद्दक्षुपविरूपापरिक्रमणंवयजमानस्याऽयते।माऽस्त्रन्निधनात्त्रूपरिक्रमणमिति॥४॥
रूपायाज्यमानायाऽनुवाक्यति।अत्र्यजमानस्यरूपस्याऽनुवाक्यनंवारयतीत्यर्थोनत्वेवंरूपायाज्यमानायाऽनुब्रूहीति॥७॥दे
वस्त्वष्टनस्त्रिरूपं॥चत्वोलत्सुत्रयतः।अजनकीतिवर्त्तनेदेशेनदेशान्तरंनयत्रमंत्रस्त्यत्रूपमग्निसंभोगी॥७॥अत्रैवप्रतिषेधतिलक्ष
पियत्वाभ्रवतिअत्रूपएवघनरूपवचनंस्त्रीलिंगनिर्देशार्थंस्त्रीलिंगप्रतिषेधेत्रिषेधान्नीतिज्ञानमंत्रयोगः॥८॥ अ.सं.८
सोपरमग्निष्टादेशमत्वाऽपरिक्रियमाणादेशेऽसमंतंपरिमृशमाधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोऽपरेणाग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादे मंत्रः १
शेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादे
शेसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूप
मधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरि
क्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपरा
ग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वा
ऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरि
क्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमं
तंपरिमृशरूपमधुर्यनीवस्त्रेशपरिक्रियमाणात्।सोपराग्निष्टादेशंऽनवत्वाऽप्रत्यंचादेशेऽपरिक्रियमाणादेशंसमंतंपरिमृशरूपम
ध

धोमोऽगस्यहविषःपात्रामिति।तेनपशुशरीरःङागविषयइतिगम्यते॥ङा॥एतद्मर्थंगंङाऽपस्पृशति।एत्र दोनिग
नेषुज्ञातरहस्यनङ्कः।अर्थंगश्चा नेगः॥ङ॥यथामंत्रवर्णोब्राह्मणेऽप्रोक्तोऽपिप्रोक्तेनमंत्रेणयदृशेनविहितःअङुलामातामन्यतामनुपि
तानङुलीनास्त्यवमादिर्ज्ञातुमन्त्रिदंमानितिवंमंत्रानिधनवाक्यमर्थवत्॥ङा॥नाचोदितत्वात्।नैतदेवानसेवंविधमवोदनेति।
मंत्राणांचविधायकत्वात्।अपिमंत्रार्थत्वाहिमाङ्कारोतिःशुणविधित्वाद्वास्यधर्मावेधर्मेपरिशाप्यर्थमाहोमादिरुच्यते॥ङा॥उ
पादरणमंत्रघनेवा॥उपाङ्करणंङ्गेनोपस्पर्शनमुङ्कं।तस्यङनस्ङ्करणंमंथनसंनियोगविशिष्टार्थं।संनिधुङेर्वैङ्योपधात्स्या
दितिङ॥ङ॥द्विगुणंश्रपनंवाद्विव्यायत्रयत्रवैषपापाशङ्कातत्रराश्वंगमनिदङ्गिणंवभ्रक्षस्तत्स्यङेतिःपापाशंङ्कात्रप्रतिसंधत्तीतिव
चनात्॥ङ॥दिवस्यङेतिसूत्रेवभ्रतीत्यङुवर्तते॥ङ॥ऐंद्राःसौर्यःपङ्गापत्योवायमिङेत्रङयोपिहिदेवताविशेषाविङ्
त्यनसूयते।वाशाङ्गद्विङत्यपरिशाप्तो यमिङेदित्यादिविङल्प्यार्थमुङ्कं।यमिङेतंस दैवङ्यात॥ङ॥अस्रूत्स्तेतिपशुप्रो १८४
क्षणनिः।प्रोक्षतिःप्रोक्षणंशाङ् श्रयोगिकोपिसंस्कृतप्रोक्षणीविषयःप्रोक्षण्युपादानसामर्थ्यात्॥ङ॥रूपपेदरित्या

स्यउपस्पृङ्कातिःआस्योपस्पृशणंचपानायानादृष्टार्थंदृष्टार्थंत्वात्।तथाचाश्वमेधेसूयते।तर्पयित्वाश्वंधनःसंस्कृत्य
प्रोक्षणीरितरान्यङ्कस्त्रोदरातानीति॥ङ॥आपोदेवीरित्यधस्ताङपोङ्कतीतिअथाधस्ताङपोक्षतीतिवचनात्॥ङ॥ध्रुवत्रैषादिङ्गे
त्याध्रुवाङेत्यः।वैङ्गतसमनंतरंप्राङ्कतावङृत्यर्थमिदमुङ्कं।आदित्यहविर्गृहीतवहेदृषदनादिदृङ्यन्तेदेवहविर्ङ्गनङ्गतेमि आवश्यक
तिः॥ङ॥उत्तरार्धा रमाधार्थंपशुशङ्गर्वङ्समनक्तिललाटाङ्गसंप्रो ङिष्ठसंतरंतिप्रतिमंत्रंप्रङ्गतौहिउत्तरार्धाधारसमनंत
रंधृवासमंङ्गनमुङ्कं।तेनोहोच्यते पशुशङ्गर्वङ्समनक्तीतिअनेनचङ्गापङ्गेनयत्रयत्रालतवेङ्गतयोःसमावेवास्तत्रशर्वङ्गाङ्ग
तमितियद्यप्यासाद्यहवीषिसंपृक्तात्यासाङ्गेवंवीष्यग्निमंथनातिःयद्यावत्रङ्गत्रणमात्रमानमालनतोप्रङ्गत्रपङ्गणंवाग्नि
नवरतीतिःसमंगानियद्यङ्गत्रैरित्यत्रगङ्गतामिधोत्पेहारानाङुर्यगः।एकवाक्यताभावाद्।एवंचसतिसंयङ्गपतिरशिष्टेत्य
त्राप्रिगङ्गतामित्यध्याहृत्यएवनाङुर्यगः।प्रत्यैणव्यवहितत्वात्।अतश्चान्यत्रसंस्तिावत्स्वयोगेनगच्छति।प्रायश्चित्तगतश्च
वित्तोपः।अङुर्यगविनाशेऽपिनंप्रायश्चित्तं।अथाधारंस्त्वेदित्यङ्गत्रार्थंमितिःयङ्गपतिशङ्ग्रश्चत्रनेत्यनमानत्रेविपरिणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म्यते।यूपाऽऽहुत्यांपरिव्ययणेऽग्निमंथनेच॥छ॥प्रहृत्यहोतारमाश्रावयाहाग्निर्हदेवानांविशांघरएतत्येवमादि।आश्रावणंच
मैत्रावरुणार्थंसमैत्रावरुणायहैवाश्रावयतीतिवचनात्।अग्निर्हदेवानांविशांघरएतायं॥ यज्ञमा
नइति चानेकयजमानकेयथार्थेविपरिणामः॥छ।सुन्वंनितिसुत्येसुं उयाज्यावरणेऽन्वन्यजमानइतिप्रयोगः॥छ।मैत्रावरु ल्यो स ३
णायदंडंप्रयच्छतिमित्रावरुणयोस्त्वाप्रशास्त्रोःप्रशिषाप्रयच्छामीत्युंडुंबरंयजमानमुखमात्रंमैत्रावरुणसंनिधनात्तस्य
वमुखमात्रोमाभूदितियजमानमुखमात्रमित्यर्थः॥छ॥दक्षिणदंडंसोमेदक्षिणदंडंसमर्पयति॥छ॥अतेवाअस्मिन्नाव ५।२।५॥
मरइति॥छ॥एकादशप्रयाजानुयाजाश्च॥इयंवैकादशसंख्योत्पन्नसंयोगि ना।चोदकप्राप्तेषुप्रयाजेषुसंख्याश्रयतेसाप्या
सेनश्रूयतेयाश्चनरुत्पन्नासंख्याश्रयते।साऽथश्रुतिर्दुर्ज्ञानाभवति।यथाश्रुतौपंचप्रयाजान्यजतिअन्यासेन्वसतिअं ३ द्वित्रिरिति
त्यस्यैवाभ्यासोन्याय्यः।एवंचसतिअन्यासविनाशेअंत्यएवावर्तनइति।अनेकदेवताकाऽनेकयाज्यायाश्चपंचमएवायमिति। १८५
एवंयत्रयत्रोत्पन्नसंयोगिनासंख्यातत्रतत्रान्यासेनश्रूयतेयथात्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतीतिकर्माभ्यासःतिस्रोनूंबध्या

एकविंशतिरग्नीषोमीयाःपशावतिदेश्याभ्यासः।कार्यउसर्वत्रैकमेवेति॥छ॥समैत्रावरुणप्रेष्यत्याहयजस्वानेवचनेसमै ८।४।१७॥
त्रावरुणेकर्मणियजेत्यस्यस्थानेप्रेष्यतिवक्तव्यं।यत्रमैत्रावरुणस्यप्रैषवचनमस्तिएवंचसतिपशौपत्नीसंयाजेषुप्रैषव
नाभावाद्यजेत्येववक्तव्यं॥छ॥दशेडाप्रयाजानाहरतिसमाहरतिचकाएवानांपक्वते।माध्यंदिनायांउशासं
माहरत्येवं॥छ॥स्वरुमादायौलेलौञ्जुकयेतान्पांपशोर्लेलाटेनुप्स्पृशतिघृतेनाक्तावितिस्वरुंगृहीत्वोभावपिस्वर्वमीञ्जुकये
क्तानाभ्यामेवपशोर्लेलाटेनुप्स्पृशतिघृतेनाक्तावित्यनेनमंत्रेण॥छ॥स्वरुमवगुह्यासिंप्रयच्छन्नाहैषातेप्रजाताश्चिरस्त्विति।स्व
रुंगृहीत्वेतिवगुह्यशमित्रेसिंप्रयच्छन्नाहैषातेप्रजाताश्चिरस्त्विति॥छ॥सादयित्वास्रुचौवालालेनोत्तरेणशामित्रायोत्तिरति।स्रु
कुसारनंववचनात्।उलेखनोपलक्षितानांपुरिसमूहनादयःसर्वेभवंतीतिसंप्रदायः॥५॥पर्यग्नयेनुवाचयतिपर्यग्निकरणंक्रि
यमाणेयदनुवचनंतत्कारयतिवथंचतत्कारयतीतिपर्यग्नयेनुब्रूहीत्येवंतथाचश्रुतिरथाहपर्यग्नयेनुब्रूहीतिपर्यग्निकरणंवा
आत्मदृष्टंप्रैषश्चतदंगत्वेनाधत्तेतिसंप्रदायः।तथाचश्रूयतेयो वावब्रह्मकरोतिसएवतस्योपचारंवेदेतिअपरेत्यधर्यो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वेत्रेषदानमिळंति।पर्यग्निकरणमात्रएववचनमिति॥छ॥आहवनीयोल्मुकमादायान्वाग्त्रिःसमंतंपर्येतिपश्चाज्जघनेनाग्नि
देशमुपवालालाहवनीयात्।आहवनीयोल्मुकंगृहीत्वापश्चादीषन्नाग्नेयःपर्येति॥छ॥आज्यपशुसोमाग्नेयान्वा।पर्येतिनसर्वानि
ति।वाशब्दोविकल्पार्थः॥छ॥प्रतिप्रास्योल्मुकंतावत्प्रतिपर्येति।आहवनीयेप्रक्षिप्योल्मुकंविरेवंतिपर्येतिप्रतिशब्दप्रयोगा
च्चाप्रदक्षिणं॥छ॥पुनरादायोदगुतिपद्यतेऽनरन्नीदाहवनीयोल्मुकमादायोदगुतिपद्यते॥छ॥पशुश्चाक्रः।पशुश्चउल्मुकम
नुनीयतेएवंहिश्रूयते।शमितैनंवरुद्धानयति॥छ॥प्रतिप्रस्थातावारुणनप्तृनंदपात्रेपूर्णांवाभ्यमयीभ्यांविशारवा
विशारवाभ्यां।तंवपात्रेपूर्णांप्रतिप्रस्थातावारुणनप्तृइतिवचनात्॥छ॥तमध्वर्युर्यजमानोध्वर्युरित्वारुणनप्तृत्यनुवर्त्तते
॥छ॥वेदिदक्षिणेऽध्वर्युरादायाग्न्याहोपत्नीष्वहोतर्व्यादेवेभ्यइति।अनंतरंयजमानस्यसन्निहितत्वादध्वर्युग्रहणं॥छ॥रेवतीं १८६
यजमानइतिवाचयतिरेवतियजमानस्यनुमंत्रंयजमानंवाचयति॥छ॥शामित्रंनातियात्।शामित्रमतीत्यनगच्छेत्॥छ॥
शामित्रेसन्निदधातियतोगृहीतोग्निस्तत्रनिधनंमाभूदितिपुनःशामित्रग्रहणं॥छ॥निर्मथ्यमेके।अग्निंनिदधातिपुनर्म

अग्निं नाशेत् पुनर्मन्त्रं [illegible]
निर्मथ्येतत्सङ्काशकौ [illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible]

श्रुतलादिकल्पः॥छ॥पश्चाद्दक्षिणमुपास्यतिवर्षीयसीति।शामित्रस्यपश्चात्।मंत्रश्चानेनयजमानकर्तृकःक्रियतेऽछ॥त
स्मिन्नेतन्निदधातिप्रत्यक्शिरसमुदक्पादंतास्मिन्स्तृणेपशुंप्रत्यक्शिरसमुदक्पादंनिदधाति॥छ॥आक्शिरसंवा।उदक्पादमितिव
तैतएवशिरसोदिक्षियमेपिसतिपुरुषस्योदक्पादतावाचनिकलाक्रर्तव्या चोदक्मनुग्रहाय॥छ॥संशृतमुखंतमयंसवाश्वमानं। पाठभ्रमः
मुखग्रहणपूर्वंतमनंयधाशब्दंनवरोति।वेक्षश्चावलक्ऽउच्यते॥छ॥एत्याहवनीयमावृत्यासतेऽध्वर्योदय॥छ॥
संज्ञपयान्वग्निंत्येवब्रूयात्।अनेनमंत्रेणशामित्रोच्यते।संज्ञपयसंज्ञपनंऽऊ।ऋन्वग्निंतिदेवाम्रच्यतुगछतित्यर्थः।तथाचश्रु
तिःसयदाहान्वग्निंत्येतर्हिवैयदेवानतुगछतिइति।एवंचछसानेऽपशुर्वैस्यविपरिणामः॥छ॥स्वाहादेवेभ्यइतिजुहोतिप्रणीऽऊ
तिविकारलासऽऊहीतेननद्धर्मवत्॥छ॥संज्ञप्तःपशुरितिप्रोक्षेरन्नेनोमुरूर्वीमित्याहसोमे।संज्ञप्तःपशुरितिप्रोक्षेरन्पतान्नुमु
रूर्वीमित्याहसोमे।ऋसोमयहणेनचनिरूढोनिधीयतेतमेवहिप्रऽऊत्येतत्प्रयुंक्तेतस्माऽउप [illegible] संज्ञप्तंब्रूयाछेनान्नुमुरूर्वीमि
ति॥छ॥देवेभ्यःस्वाहेतिजुहोति।प्रणीऽऊतिसंस्कृतेनैवाज्येन॥छ॥नवैतेनऽऊयात्।वाशब्दोविकल्पार्थः।एवंहिश्रूयतेनवाएते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परिपश्येत्स्रुजौ संयद्विकामयेतानुक्रियेतेति॥७॥वपाश्रपण्यां निर्णेजनीचा
त्वालेऽवास्यति माहिर्भूरिति स्रुवेणावद्यत्येवविवक्षेत्स्रुहिष्टदाज्यस्याष्टौ उपमार्थेत्वान्न विपरिणम्येतेऽपमार्ष्यानंगत्वा नयाः
दृविपरिणामः स्रुगभ्यूंहप्रकाशयितव्यानवोपमांगभूतेति। भूरितिउपदंशनापरत्वाद्विपरिणम्यत एव॥८॥प्रतिप्रस्था
तःपत्नीमुदानयेत्याहनेष्टरितिसोमे। सोमग्रहणंचसोमविषयमेवात्रहिनेष्टाविद्यते। एवंचसतिसोमवाघिष्वपशुष्वप्र
तिप्रस्थातरितिवक्ष्यं॥५॥पात्नेजनहस्तांवाचयतिनयन्नमस्त्रुताने
ति। पत्नीबर्हिलेचक्रत्वर्थत्वादेवपात्नेजनहस्ता। संस्कारत्वात्सर्वसांवाचून मिति॥७॥पशोःप्राणांश्चुंधतिपत्नी। प्राणाश्चै
नप्राणायतनान्यभिधीयंते। तानिपात्नेजनीभिःपत्नीशोधयतीत्यर्थः। तानीदानीमाह॥८॥मुखंनासिकेचक्षुषीकर्णौनाभि
मेढंपायुंपादौसक्थ्यावृत्वंतेशुंधमानिप्रतिमंत्रं। मेढंप्रजननमुच्यतेशेषंप्रसिद्धमेव॥९॥शेषेणयजमानश्चशिरःप्रक्षा १८७
त्यनुषिंचतोमनस्तइतिशिरः। पात्नेजनीशेषेणयजमानश्चराद्धादधुर्युश्च। अधुर्युःवाप्नोत्यायांपद्यते। अधुर्युश्चयजमा

४ पात्नेजनीश्चपत्नीद्वितीयवचनात्त्रयः

नश्चेतिविलिंगत्वादभिधीयतेमनस्तइतिशिरःशेषमंत्राःयथार्थेविनियुज्यंते॥७॥यत्तेकूरंमित्यंगानि। अनुषिंचत
इत्यनुवर्तते॥७॥शमहोभ्यइतिपश्चात्शोनिषिंचतः। संस्कारत्वाच्चावृतिरिक्तैनिषिंचामीतिचमंत्रेध्वाहरः॥७॥उत्तानं
पशुंस्रुवाग्रेणानिंद्यंनिदधत्योषधइतिनाभ्येहिवपायाःस्थानंस्वधितइतिप्रशातयाभिनिधायछिलाय७सव्ये
स्रुवादक्षिणेनमूलमुभयतोनक्तिलोहितेनरक्षसामितिप्रशातावघ्नंतःप्रदेशोच्यते। यथापशुसमंजनंकृतं। छिलास्त
वृणंचर्मद्वृणायंसव्येपाणौस्रुवादक्षिणेनमूलंद्विगुणंस्रुत्वोऽयतोनक्ति लोहितेनरक्षसामित्यनेनमंत्रेणा॥७॥निरस्तमि
त्यपास्यतिऋक्मूलं॥७॥इदमहमित्यभितिष्ठतियजमानः। रक्षोनिधमयत्वात् उदवोपस्यशिनो। ऋत्वबर्हुयजमानके
एकएवाभितिष्ठतिऋत्वर्थत्वात्॥७॥वपामुत्खिद्यवपाश्रपण्यांप्रोर्णोतिघृतेनद्यावापृथिवीइति। प्रोर्णोतिवप यावेष्टयति।
वपाश्रपण्यांश्चउत्खाद्यार्यापत्यात्रमंत्रेणाहिनादानंघोस्तः पृथिवीस्तइति। पृथिवास्यचालालेचस्यशाभित्रेप्रतपतिप
रिधासनंचलेहनमुच्यते॥७॥शाभित्रैर्देवेभ्याहपैनीयेप्रास्यत्यग्नीत्। तच्चउनरुल्मुकमग्नीरक्षइतिउनःशब्दोपादानात्ने

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मैथ्यपक्षे शामित्रैवदेशास्यनप्रासनमिति। कण्वानामपिचतत्तुनरप्यर्जनातिपश्यते। उनःशब्दस्यऋतार्थेवृत्तिलात्॥छ॥
वृणाग्रंवाध्वर्युर्वायोवेरितिश्राव्यनीयेप्रास्यतीत्यनुवर्त्तते। अधस्तनपदाद्यौऽनुक्रः। वशब्देनतस्यानुकर्षणंमानूदित्यध
ऽग्रहणं। एवंचानेनैवज्ञापकेनज्योतिष्टोमेनेष्टातोतरत्वेनांवावचयतीत्यत्रासोमक्रयणाचसमीरुमाणमित्यत्रचशब्देन
निष्टुरेवानुकर्षणंयुक्तं। तथाचब्राह्मणांनांनेष्टावावचयतीतिप्रकृताधेनांसोमक्रयणास्संख्यापयतीत्याह॥छ॥उत्तरतस्त्रिष्व
न्यतप्यवपामंतरायूपान्नीहत्वादक्षिणतःप्रतिप्रस्थातात्रपयतिपरीत्यौत्तरतस्तिष्ठन्नाहवनीयेप्रतप्यवपांश्रंतरेणयूपा
न्नीहत्वाहवींषिपरीत्यदक्षिणतोव्यवस्थितः प्रतिप्रस्थातात्रपयतीति। संप्रदायेत्वालालावसेकादेप्रतिप्रस्थातात्रा
लालेवसिच्यमीमित्रेप्रतपतीतित्रतपणंचात्रपणेदेशः। तांपशुश्रपणेप्रतपति तथोहास्यात्रापिष्टताभवतीतिहिश्रूयते
श्रपणंचप्रतिप्रस्थाटवर्त्तदमितिसंप्रदायः॥छ॥वपांस्तुवेणानिधारयत्यग्निराज्यस्येति। श्रनिधारणंतुप्रकृतमेव। प्रकृतिसि
द्धसंयोगात्। श्रतश्चस्थाल्यांमाज्यमिति॥छ॥लोकेन्यानुवाचयतिष्टताया७ष्टताप्रचरत्याहप्रतिप्रस्थातास्वाहाकृतिन्यःप्रे

१८८

व्यतिस्वाहाकृतिशब्देनात्रमःप्रयाजउच्यते॥छ॥कृत्वावपामभिघारयतिपृषदाज्यंध्रुवांप्रथममाज्यंनागोवत्तावेलब्धायद्यद्धो
यद्याज्यंनागावत्रक्रियतेतदिति। निरूढेह्याज्यंनागयाविकल्पः। तेनोच्यते॥छ॥अत्राज्यंनागोऊर्ध्वमिति। आज्यंनागोऊर्ध्वंत्रत्रा
वसरेकरोति। अग्नीषोमीयेपुनराज्यंनागोनस्तएवेत्यत्रवा॥छ॥वपयाचरिष्यन्नुपस्तीर्यहिरण्यमवधायवपामवदधन्नाहदग्नि
न्यांछागस्यवपायामेदसोनुब्रूहीति। उपस्तीर्यंतुद्वामाज्यंहिरण्यशकलमवदधाति। अवदधनाहेतिवसहनुवाचनार्थोऽयंदाग्नि
न्यांछागस्येतिचत्रयोगोपपद्यतेनार्थो। नसौर्यहिव्यदासार्थे। विकल्पेनहित्रत्रदेवताःश्रूयंतइति॥छ॥हिरण्यमवधायहिरनिधा
रणेसोमेनिरूढेउसऊदनिधारणंसावाएषापंवावत्रावपानवतीतिवचनात्। सोमशब्देनचत्रग्नीषोमीयोपलक्षणंत्रत
स्तद्विकारेषुनिरूढवर्त्तेसर्वत्रहिरनिधारणमिति॥छ॥अथाव्याहेदग्निन्यांछागस्यवपामेदःश्रेष्यतीत्यतदपित्रयोगोपपद्यते
नार्थमेव॥छ॥प्रस्थितमितिचप्रसृतेप्रसृतशब्देनसवनीयोनिधीयतेतद्विकारेषुचप्रस्थितशब्देग्रहेसौत्रामण्यांप्रसंहरा सोमः
दन्यत्रनभवतीत्युपसंहृतोहिप्रस्थितशब्दःसौत्रामण्यांप्रस्थितमितिचत्रिपशोःसर्वमिति॥छ॥कृत्वावपाश्रपणंचउद्धास्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिप्रा॑चो॑विशा॑खा॑प्र॒ता॑चो॑मि॒त॒रा॒ऽस्वाहा॒ऽहे॒तेऽइति॑।व॒पाश्र॑पणा॒बऊ॒त्वे॒मंत्र॒स्य॒वि॒प॒रि॒णा॒मः॑।छ॥।चा॒ल्वा॒लेमार्ज॑यंते॒सप॑त्नी
क्षा॑ऽइ॒मा॒पः॒प्र॒व॒ह॒ते॒ति॒ मंत्रलिंगाच्चाङ्गिर्मार्जनमिति॥६॥विशा॒स्मिपशु॒मन्यः॑ऽसासुहिंसायां।
अन्यःपशुंहिनास्ति॑।मा॒र॒य॒तीत्यर्थः॑।ऊ॒तए॒तद॒न्यऽइति॑।संज्ञा॒नेदा॒त्।अन्या॒हिसंज्ञा॒शमि॒तेतिसंज्ञा॒नेदा॒च्चसंज्ञा॑नेरप्र॒तीति॒नै
वतिदेवदत्तोयज्ञद॒त्तऽइतियथा॑।एवंप्रा॒प्तऽउच्यते॥छ॥ऋ॒त्विजा॑वैवो॒प्रक्ष॒॑न्नल्वाछा॒मित्रे॑।ऋ॒त्विजा॑वैवः॒करो॑तिसंज्ञ॒पनेनान्यः
ऊ॒तए॒त॒त्प्रेऽक्ष॒॑न्नल्वाछा॒मित्रे॑।शा॒मन॒कर्मणि॑संज्ञपनेनैवऋ॒श्चित्प्रक्ल्पितोदृश्यतेवेदे॑।नन्वृ॒शामि॒तेनैवंङ्गे॒बध्नन॒यतीत्यस्ति
प्रक्ल्पनंउच्य॒ते॑।ऋ॒त्विजा॒मेवैकः॒शा॒मन॒क्रि॒यायोगाच्छा॒मि॒तेति॑।तस्मा॒दृ॒त्वि॒जा॒मेवैकः॒करो॑ति।किं॒चउ॒पगा॒दर्श॑नाच्च॒दृश्यते॑च॑।
यमर्थोयद्यार्ऋ॒वि॒ श्यतिरिक्तस्याप्रक्ल्पनेऋ॒त्वि॒जा॒मेवकर्त्वमिति॑।होऽस्त्वि॒ज॒उप॒गाय॑त्योमितियज॒मान॒इति॑।ऋ॒त्विजो॑उ॒
प॒गानंदर्श॑यति॑।विधि॒रि॒तिचे॒त्।नैवं॑।हो॒स्त्येवंपरत्वाद्वाक्यस्य॑।न्यायप्रा॒प्ता॒न्ऋ॒त्विजो॒उवदि॑ति॑।तद्धि॒मनेहिवाक्यनेदृश्य॒स
गा॑।तथानाध्वर्यु॒रुप॒गाय॒तीति॒ऋ॒ध्वर्योः॒प्रतिषेधं॒श्रुवंऋ॒त्वि॒जा॒मुप॒गानंदर्श॑यति॑।एवंतावल्लेषां॑चिदयमेवसिद्धांतः॑।अ॒

१ तस्मैनदृश्यमिति

त्रो॑च्य॒ते॑।य॒ऊ॒क्तमऋ॒त्वि॒क्प्रक्ल्प्तंनल्वाछा॒मित्रऽइति॑।तन्नैवंयेनऋ॒त्विग्व्यतिरिक्तस्यशा॒मि॒त॒ःप्रक्ल्प्तंनंचदृश्यते॑।शमितैनंवृङ्गे॒बध्नन॒य
तीति॑।तथाऽष्टऊ॒हविः॒शा॒मि॒ता॒रि॒ति॑।तत्रशा॒मि॒तारंदर्श॑यति॑।ननुचऋ॒त्वि॒जा॒मेवैकः॒शा॒मन॒ंऊ॒र्वेऋ॒शा॒मि॒ता॒न॒विध्यति॑।तस्यैतद्ध्रु
नामिति॑।नैत्यु॒च्य॒ते॑।व्याप्तेषुऋ॒त्वि॒क्षु॒शा॒मि॒ट्शा॒ब्द॒श्रवणा॒दन्यऽइतिगम्य॒ते॑।प्रतिप्रस्था॑तापशुमवारभ्यते॑।तमध्वर्युमित्रावरुणा॑
द्विगुप्रेषे॒।अधि॒गोहो॒ता॑॑ऽउल्मुकमादायायतोगछति॑।ब्रह्मा॒ऽऽहुताऽऽऊ॒तप्रत्यवरुणे॑।एवंसर्वर्त्विक्ष्वाप्तेषुशा॒मि॒ता॒ऽऽदृश्यते॑।ऋ
तस्मि॒न्यो॒ऽन्यऽइतिगम्यते॑।यज्ञेपगा॒दर्श॑नमुक्तं॑तदप्रक्ल्प्तविषयं॑।अपिचसंज्ञपनेऋ॒त्विक्कर्तृवेसमाख्ययाध्वर्युःप्रो॒ति॑
तत्राध्वर्युशा॒मि॒ट्संवादेऽदमऽउपपन्नार्थंभवति॑।अनेनाध्वर्युर्भवति॑शा॒मि॒तरितदेनोभवती॑ति॑।तस्मा॒दन्यः॒शा॒मि॒तेति॑।अथवा॑
नेनसूत्रेणविकर्तनमेवचिंत्यते॑।विशा॒स्मिपशु॒मन्यः॑।अन्यः॒पशुविकर्त्तनंकरो॑ति॑।नऋ॒त्वि॒गिति॑।ऊ॒तए॒तदनिप्रक्ल्प्तंनल्वाछा॒मि॒
रणहिशा॒मि॒तुरनिप्रक्ल्प्तंनल्वाछा॒मि॒त्रेऋ॒त्विजा॒मेवैकः॒पशुविकर्त्त
नंकरो॑ति॑।नशा॒मि॒ता॑।ऊ॒तए॒त॒त्।अप्रक्ल्प्तंनल्वाछा॒मि॒त्रे॑।शा॒मि॒त्रश॒ब्देनविकर्त्तनमनिधीयते॑।तत्रनान्यःप्रक्ल्पितः।यत्रनान्यः॒
नंकरो॑ति॑।नशा॒मि॒ता॑।ऊ॒तए॒त॒त्।अप्रक्ल्प्तंनल्वाछा॒मि॒त्रे॑।शा॒मि॒त्रश॒ब्देनविकर्त्तनमनिधीयते॑।तत्रनान्यःप्रक्ल्पितः।यत्रनान्यः॒

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्यः प्रकल्प्यते तत्र श्लिंजोक्तश्चेत्। उपगादर्शनाच्चेति व्याख्यातं॥ ॥ विक्रयीलक्ष्यः शूद्रसंयोगात्। विक्रयी उनरन्योऽवति
ऊतः शूद्रसंयोगात्॥ छ॥ अंगान्यवद्यत्यनंजन्। अनवखंड्यन्॥ छ॥ हृदयंजिह्वांक्रोडः सव्यसक्थिपूर्वनडदंपार्श्वयकृद्वो
गुदमध्यंदक्षिणाश्रोणिरिति शौहवानिक्रोडशब्देनवक्षोनिधीयतेयकृच्छब्देनवक्षोलेयंगुदःपक्वाशयावस्थानंतन्मध्यं दक्षि
णावश्रोणिःएतानिशौहवानिशुद्धकामवदेयानि। दक्षिणसक्थिपूर्वनडदंसक्थिसचेतरासक्थोस्मिन्वायइतिस्ववक्षोनिधीयते।
तस्ययःपूर्वप्रथमोनडक्सोवदेयः॥ छ॥ गुदस्तृतीयाश्रोणिश्चगुदस्तृतीयस्यलघुतरंसया श्रोणिरित्योपस्तृतानि। उपस्तृत्ववद्ध
यानि॥ छ॥ वर्षिष्ठमुपयच्छः। यद्वर्षिष्ठंमहत्तरंगुदस्तृतीयंतदुपयच्छेदार्थिएवमेवहिविभागश्रवणात्॥ छ॥ अवदानवत्तेप्रक्ष्म
णः। गुदस्यनेदानामेव। शौहवौपस्तृतविवेकार्थंचैतदवचनं॥ छ॥ वनिष्ठुजाघनीचावघतिवनिष्ठुस्थूलाजंघनप्रदेशोन
वाजाघनाप्रसिद्धैव॥ छ॥ क्रोमशीकाधूध्नीउरीततंचेकृत्स्नंअवद्यत्। क्रोमोगलवनाडीलोःप्रसिद्ध एवत्रधूध्नीउधप्रदेशो १८०
स्योपरिनवतिउरीततच्छब्देनहृदयमवच्छादितंयेनतदुच्यतेउरीतत्सुशब्दहृदयंतत्सुरीततापच्छादयतीतिश्रुतत्वात्। एता

निनागावदानानि। एषा मंत्रविकल्पाः। अन्यत्रनियमः। अग्नीषोमीयेत्वनावएवैत्यत्रमेव॥ छ॥ उदरमेदवशिष्टंगुदेप्रा
स्यतिकश्चेत्। उदरयन्मेदः। अंगग्रहणानाहीतंतदवशिष्टंगुदेप्रास्येधदिकशःपशुर्नवति। कशोऽबलउच्यते॥ छ॥ श्वत्रे
उवध्यमवधीयतस्मिंलोहितंरक्षसामितिश्वत्रेगर्तेउवध्यमवधीयतस्मिंल्लोहितंरक्षसामित्यनेनमंत्रेणावदधातिप्रतिप ४।७।२॥
त्तिश्चेयंश्रतश्चवजंघपशुपसर्वेषांप्रतिपत्तिः। शूलेहृदयंप्रहृद्यशामित्रेश्रपयतिसांनाय्यविकाराद्यायांश्रपणेप्रायेवच
नात्। शूलेप्रहृद्यश्रपणं। शूलस्यचोरवाद्यार्थीपत्यातन्मंत्रेणदानं॥ छ॥ पशुंचोखायांवशायाञ्छामित्रएवश्रपयति। अत्रहिव
त्वनंनवति। अथयंनेतमुदंचंपशुंश्रपणायाहरंतीति॥ छ॥ पशुदेवतायैउरोडाशएकादशकपालःअग्नीषोमीयेतःपशुस्तदेव
त्यःपशुपुरोडाशःइतितद्देवत्यताविहिता। इहकपालाधेयिमारंभः। अग्नीषोमीयेएकादशकपालःपशुपुरोडाशोवयाप्यतत्
वयाञ्चैकादशकपालताभवतिस्थलं॥ छ॥ अग्नीषोमीयोवाविशेषोपदेशात्। वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ। नचैकादशकपालता
वर्तव्या। किंकारणंयेनअग्नीषोमदेवनाद्विलसामान्यविशेषलेकादशकपालताभवतितथाचानिषेचनीयेनदृश्यते। अग्नीषो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवस्वा ६ हवी ६ षि निरूप्यंतरेति नचोमीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः
पशोंतरेषु पशुपुरोडाशः। पुरोडाशविकारएवायं। तस्मादेकद्विशदृष्टपरिमाणादिनिरिहकपालसंख्यानैकादशकपालस्ति
॥छ॥ अत्रैवहविष्कृदाकानमित्येकवचनात्। हविष्कृदाकानाहननयोरेकवाक्यत्वमुक्तंसयत्रैवहविष्कृतमुद्वदयतितदेकाद्य
षडुपलसमाहंतिस्ति। हविष्कृदाकानंचहेत्यर्थे। हविष्करोतीतिहविष्कृत्। तेनोषधेप्रोक्षतीत्याकानवत्वाच्चाहननमपिअत्रै
वांशक्यतेतेनोच्यते। हविष्कृदाकानमेवात्रभवति। आहननंउपशुपात्रप्रोक्षणेनसंस्कारमेवातस्यहिपश्चिन्त्यासहैकवाक्य
तंआकानस्यचपुरोडाशोज्ञेयेति॥छ॥ अवघ्नाहेंद्राग्निभ्यांपुरोडाशस्यानुब्रूहीति। सहानुवचनंद्व्योश्चारणंचवचन
तइंद्राग्निग्रहणंउपयोगप्रदर्शनार्थं। सूर्यप्रजापत्योरप्येषैवावत्। छ॥ उपसृतिश्चावघतिस्विष्टकृदवत्। वशाहोदन
तरमेव। स्विष्टकृदर्थस्यैवस्विष्टकृदित्यस्यते। स्विष्टकृदवदानस्याकालत्वात्। अपिच। स्विष्टकृदवदानंनुकोप्रांतपि
हायनृतीतिवत्करणं। इंद्राग्निभ्यांपुरोडाशमितिवेष्यति। प्रयोगप्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तं॥छ॥ जुहोसमानीयाग्नयेप्रदाय

स्विष्टकृदवदानंतरंहविर्देवसूदनमंत्रेण

जुहोत्योहवींषिसंस्कृतंसमानीयाग्नयेप्रदानंकरोति॥छ॥ सगुणास्तानेगुणाः स्विष्टकृदाद्यैरहितायानेयं। ऋतएतत्सर्वविधा
रएकत्वात्। सर्वस्मिन्विकारेएकत्वंनिर्गुणानिधनयकत्वंदृश्यते। अनुवाक्यायामिडामयशतिनिर्गुणमनिधनं। तथामैत्रावरुण
वैषेहोतायद्दक्षिणेपुरोडाशस्यानुब्रूतामितिं। याज्यायामपिवस्वदस्वहन्यासमिषोदीध्यस्म ऋक्सामाहिश्रवांसिविधां
ऋग्भवति। एवंसर्वत्रनिर्गुणमनिधनंयदिचाध्वर्युरपिअनुवाक्यैषयोर्निर्गुणमनिधनं स्विष्टकृत्कृंकरोतितदाद्याज्या
नुवाक्याभ्यांसहैकवाक्यतावतीतरथाकचिन्मगुणंकचिन्निर्गुणमनिधनमित्यसंजस्यंस्यात्॥छ॥ यथाम्नातंवावचि
न्नेदाद्। यत्रयथाम्नातंतत्रतथैवकर्तव्यं। नित्यैर्वाक्यैर्यन्यिपुरोनुवाक्यैषविकाराणांविधनंयथावचनंसर्वत्रकर्तव्यता
मुक्ता। तेनवाग्रहत्यस्योविपरिवर्तते॥छ॥ इडामवघत्यक्रियान्यस्यसमानार्थत्वात्। इडायहणंशेषक्रयेपिप्रदर्शनार्थंन्या
यस्यतुल्यत्वात्। ननुघ्रदासार्थं। इडादानेवावघति। पशुपुरोडाशेचोत्पन्नाधानस्यान्याधानादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया
ऋतएतत्समानार्थत्वात्। यमेवोपकारएषोप्रयाजादिनिऋर्वतिपशुपुरोडाशेपिनमेव। अतःपश्वर्थमनुष्ठितानांपुरोडाशे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्युपकारश्रसंगइति॥छ॥नचोदनाभेदात्नेतदस्तियउक्तं॥किंकारणंचोदनाभेदात॥निंत्रेतेत्योदने॥अग्नीषोमीयमनुमा
लभेतअग्नीषोमीयस्यवपायाप्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपतीति।यत्रह्येवंनशब्देनोपादायफलेविध
नंयथावैश्वदेवेनश्रुताकांक्षायांयुगपदंगोपकाराभावेक्रमेणाश्रुतेनांगेनसंबंधः इहतुनश्चोदनाभेदादेतन्नसंभवति॥छ॥कालगुणभेदाच्चअन्यस्मि
न्कालेपशोःप्रयाजाःकृताःअन्यकालीनस्यक्रियेपुरोडाशस्योपजुर्युरिति।तथागुणभेदाच्चएवंदर्शसंख्यागुणकाहिप्रयाजाः
पशोःपंचसंख्यागुणकाःपुरोडाशस्य।अतोपिनतंत्रेणोपकारसंबंधःएवमाचार्येणपक्षद्वयोपन्यासकृतः।अत्रयएवन्याय्य
तरःसएवांगीकर्तव्यः।कश्चासौअक्रियान्यस्यसमानार्थत्वादिति।अंगोपकारस्यहिआम्नानसामर्थ्यादेत्येवंयत्रांगानांश्रद्ध
र्वसंबंधइष्यते।इतरथांगप्रधानयोरसंबंधएवनवतियदांगानिनतदाप्रधानानिंप्रधानकालेचनांगानीति।एवंचसतियद्ध १८२
प्यत्रचोदनाभेदस्तथापिप्रयाजकृताश्रर्वविद्यमानत्वात्पशुपुरोडाशेपिप्रसज्यतएवाचोदनाभेदात्रांगमितितथाकाल

नियोगुणभेदश्चतस्माच्चाधिनिहितमिडामवद्यत्यक्रियान्यस्यसमानार्थत्वादिति॥छ॥पशुर्दक्षिणाधेनुर्वशेवाश्मा
र्जितेपशुरेवपत्नीदक्षिणेति।पशुरुपेक्ष्यते।वरत्राद्येनस्वाधीनंद्रव्यमभिरुचितमुच्यते।मार्जितग्रहणाच्चसन्निधानात्पशु
पुरोडाशेडामार्जनंगृह्यते।तथाचश्रुतिःपशुपुरोडाशेडायामेवोपहतायांदक्षिणानयेदिति।आचार्येणसंज्ञपनंवपोत्खे
दनप्रसंगेनपशुविकर्त्रनाधखाप्रक्षेपणांतमभिहितं।अवसरःखनरयंयेनैवंश्रूयते।अथयद्यपयाप्रचर्यतेनपुरोडाशेन
प्रचरतीतिप्रकृत्य तस्माद्यपयाप्रचर्यतेनपुरोडाशेनप्रचरत्येवचैवैतस्यबंधुर्यत्रक्वचैषपशुंपुरोडाशोनुनिरूप्यतेयप
शुंविशास्तीतितथाशाखांतरेअग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति।अतोत्रैवपशुवि
कर्त्रनाधखाप्रक्षेपणांतं।ततःशमितारंशास्तित्रिःप्रत्यावयतित्रिःप्रत्यंतस्यहृदयमुन्नयंत्रूरुताघलाएछाद्यंतःहविःश
मिताइतिश्रुतमित्येवकृताश्रुतंनगवोनश्रुतंहीति।हृदयमुन्नयंत्रूरुतादित्यनेकपशुकेविपरिणम्यते।यत्लाएछा
दित्येवमादिहितीयमनुशासनमनश्रुतीयसवनेशमित्रनुशासनश्रुतीनि यउक्तंतदेवमादिश्रुत्यंतरं।इदंतुशासन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यलक्षणार्थानिर्देशएव॥छ॥त्रिःप्रचरतेहृदयंप्रदक्षिणंनयति।प्रत्यावर्तनंवोसेचनमुच्यते।दृहनिष्कर्षःस्रुवान्निष्कृष्य
हृदयमुत्तमंसंवदानोऽकरोति॥छ॥स्रुवंवाऽऽहवनीयौकरोतीतिवक्तव्ये।जुहूंदृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्यदृषदिस्थितऽहविःशमि
तारंतिष्ठन्निष्क्रामंजुहूंदृषदाज्यंगृहीत्वाचात्वालोत्करावंतरेणोपनिष्क्रम्यत्रिःस्रुवःदृषदिस्थितंहविःशमितारंतिष्ठन्निष्क्रम्या
निष्क्रम्य॥छ॥प्रोक्षतेदेवानामित्याहाध्वर्युरुपांशु॥छ॥संतंमनश्चिद्धृदयमनिधार्यसर्वंपशुमनिधारयतीतिसूत्रशेषः।दृषद्धस्तंहृदयग्रहणात्दृषदाज्येनानिधारणंइतरस्येतरेणाज्येनस्रु
क्षमेवप्रक्षतत्वादनिधारणस्यमंत्रस्तुवचनाद्धृदयएव॥छ॥पञ्चसावपावदृत्वादक्षिणतःप्रतिप्रस्थातावेद्यांप्रक्षशाखास्ववद
धतिवपावदित्यंतरापृषाज्याद्धृत्वादक्षिणतोवेद्यामासादयति।उत्तरतश्चासादनेग्नेरेवचनादक्षिणतस्त्यज्यते।उखास्थस्य
साम्नाय्यविकारासादनेग्नेरेवचाद्वेद्यामित्युच्यतेप्रतिप्रस्थाताजुहूंप्रक्षशाखास्ववधतिवचनात्।आलभनांतमध्येरिव॥छ॥
जुहूंपृतोरुपभृतंस्रुणीतेवसाहोमहव्यांपात्र्यांचमनोतायैहवीषोवदायमानस्यानुहूत्यैस्रुचोरवद्यतियथातंहिंहि

शेषकार्यैर्लक्षण्यैर्गानामनिधारणसादनालंभनभवंतीतिपंचमेवष्टेश्रपयिष्यन्नाह ६।जौहवानांप्रत्येकंवर्हिषिमंत्रवदासादनमुदक्संस्थं।
आलंभनंचेडांधानाश्वत्सायास्तूष्णीं।सोविष्टिकृतां।भाजावदानानांचासादनालंभनेनभवतः२॥
सूत्रार्थः

विर्जिह्मांजामदग्न्यस्योन्यस्यास्विष्कृतेसक्तदाश्रवणेपरिप्लुतेहिंहिंरित्यितीपतये१
जौहवैपभृतयेः२
3 इत्यस्यास्रुवेणसान्नाय्यंहुतिशेषंतयाश्रावयतिदृक्स्यास्रुवस्तत्रप्रक्षत्तेऽतिवाहेनभावोहिप्रोक्षणेनाश्रावितेतं

यथाऋग्रहणाजौहवानिजुहूंमोपभृतान्यपभृतिहिरवदानंवचनात्तानिहिंहिरवद्यतीति॥छ॥अशेषेगुदस्तनीये
गुदस्तनीयेऽनवशेषयतेति॥छ॥वपावद्धिरण्ये।अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चमनोतावेषस्तुप्रतिप्रस्थातरेवेतिसंप्रदायः॥छ॥
रेडसीतिवसांसृहीत्वाद्धिरनिधार्यप्रसृतमितिपार्श्वेनस्रुजन्यनिनावारेडसीत्यनेनमंत्रेणवसाहोमहव्यांवसांसृही
त्वाद्धिरनिधार्यप्रसृतमित्यनेनमंत्रेणपार्श्वेनासिनावाद्रलयति॥छ॥त्रीषमिडापात्र्यामासिंचत्रोडमनस्कीनिचत्रास्पनि
श्रीणिवर्ही।चोदकपरिप्लाव्यातःसर्वप्राशित्रग्रहणंततश्चासेचनादि॥छ॥जाघनीगुदंनिधयाहेंद्राग्निभ्यांछागस्य
हविषोऽवद्यतीति।जाघनीगुदंनिधनमुच्यते।पशुसंमर्शनाभावेऽवद्यत्यर्थेप्रतिपत्तिर्हिपशुसंमर्शनं।नचैतेप्रतिपाद्यका
र्यार्थत्वात्।इंद्राग्निभ्यांछागस्यहविषोऽवद्यतीतिप्रयोगप्रदर्शनार्थमेवैतत्।।छ॥आश्राव्याहेंद्राग्निभ्यांछागस्यहविः
प्रेष्यति।एतदपिप्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेवाप्रस्थितंप्रस्थितमितिवप्रसुतेप्रसुतंश्रद्धेनसवनीयायोन्नयतेानावृत्तंध्यापियेनस्व
वनीयविकारेत्रिपशोःप्रस्थितंश्रद्धसुपसंहरति।प्रस्थितमितित्रिपशोःसर्वमिति॥छ॥अर्द्धचतुरश्रायाज्यायेवसेवेद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शंजुरेतिषृतंधृतपावानइति। याज्यायाइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥ङ॥ देवतऊर्जाव्रक्षिणाग्नीदक्षिणाग्नेयज्ञकाष्टपदाज्यस्थाल्यो
पघ्नन्नाहवनीयतयेतुजूहोतिप्रदक्षिणग्रहणमितरथाहवनियक्रासार्थंउपहवोहंतिस्वग्रहणार्थं अन्यत्रापिदृष्टः अध्व
र्वेणोपहूयाज्यमितिसमभिधान्यस्योपहूयेतिच॥ङ॥ आग्नाग्नाहवनीयतयेप्रेष्येति। अस्यवस्विष्टकद्विकारत्वंसंकर्षिणो
ऽदेवतासंस्कारेणानिचात्रस्विष्टकद्वदुपलभ्यंते। अयोजनंनोपांशुयाजविध्यंतःस्वरश्चसौविष्टकृतइति॥ङ॥ऊर्जासमा
नीयसौविष्टकृतं। ऊर्जावानस्यत्संसमानीय सौविष्टकृतंद्रव्यमौपभृतंस्विष्टकृद्यागंकरोतीतिसूत्रशेषः। समानयमा
नेवस्विष्टकृदनुवाक्यंवक्तव्यं। अथयान्यपभृत्यवदानानिभवंतितानिसमानयमानत्राहेतिवचनात्॥ङ॥ प्रत्येत्यवादि
ग्नाव्याधारयतिवसाशेषेणवाजिनवतान्या यातत्रस्थस्यैवव्याधारणेप्राप्तेवाशब्देनपक्षंव्यावर्त्तयतोतिवात्। जुहो
तिस्थान मुच्यते। वाजिनवतव्याधारयति। इयांस्तुविशेषः। सर्वेभ्योहोत्रेभ्यः प्राणइतिपशुंसंभरतिपशुराह्यश्वमांसो
पलक्षणार्थः। नानिवोपयुक्तव्यतिरिक्तानिग्रहीतव्यानितसंस्काराद्विमाधाशंकादर्शनाच्च। विमाधाशंकाहितत्रैवभव

तिनोपयुक्तेषु। अथपशुंसंभरतीतिप्रकृत्याहाधयत्युरासंभरतियदग्नउपतिष्ठंते विमथिष्यंतइतिशंक
मानइतितस्मात्त्वाग्नित्रेडाजाघनीगुदव्यतिरिक्तानांसंभरणं। अवदायवेडांप्राक्प्रदानात्। पशुसंभरणं। वाशाहोवि
वक्त्याद्यैः। तच्चजाघनीगुदनिधनोत्तरकालंप्राक्प्रदानादित्यर्थलाभात्॥ङ॥ इडामादधातिवैष्णवावत्सरेप्राकृताकृदर्थं
अतश्चाग्नित्रप्रदानंपूर्वं॥ङ॥ उपहूतायांवनिधुमतीधे प्रयछति॥ङ॥ अधूर्धीहोत्रेसमर्पयति॥ङ॥ अवांतरेडा
वाअधूर्धीभवति। अवांतरेडाकार्यधूर्धीभवतीत्यर्थः। अस्मिंश्चपक्षेवांतरेडानदीयते। लोमारीनामप्यस्मिन्नेववत्सरे
समर्पणंशाखांतरात्। लोमंत्रक्षणोज्ञेयंयज्ञमानायउशंतस्तमधूर्यवइति। एषांचात्रविकल्पः। इत्यक्तमेवामार्जितेष्व
ग्न्यग्नीरोधयज्ञानंगारानाहरोपयष्टरुपसोब्रह्मन्स्रुस्यामिसनिधमाधयाग्निमग्नीसंमृष्टीतिमार्जितयहणंचप
वित्रप्रतिपत्यल्मुकसमासोपलक्षणार्थमध्वियेनवेक्षतएषसमनंतरंब्रह्मन्स्रुस्यामीतिप्राकृतमाह॥ङ॥ शामित्रा
दंगारानाहृत्यवेदिश्रोणांनिवपत्यत्रस्थां। अग्नीडपयहोमार्थं। आग्नीध्रीयाद्वासोमेहोद्यधिल्येत्याग्नीध्रीयाद्वाअंगा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रानाहुति सोमेशा मित्राहेति विकल्पः। एवंस्तु विशेषाहोऽधिश्रयनिवापः॥ प्रतिप्रस्थातोपयजनिगुदहतीयस्यप्रछेदम
नुयाजेषु समुद्रंगछेतिप्रतिमंत्रं। प्रतिप्रस्थातोपयजतिगुदहतीयस्यप्रछिद्यघ्रछिद्यसमुद्रंगछेतिप्रतिमंत्रं। अंगारोहर
णस्यदृष्टार्थत्वात्। अंगारेषुजुहोतिहस्तेनैवाहस्तेनगुदंवाडंजुहोतीतिवचनात्। प्रतिवषट्कारंऊर्जाममोमइतिसुरेवोपस्थ
शीनं। प्रतिप्रस्थाताकरोतीतिवाक्यशेषः॥ छ॥ अनुयाजांतेस्वरुंजुहोतिदिवंतेधूमइतिअंतयहणाच्च धरानुयाजांतेस्वरुहो
मः। चोदितार्थानिधनाच्चमंत्रस्यस्वरुबर्हिषेविपरिणामः॥ पशुदेवतावनस्पतिभ्याऽस्रुग्घृतेनास्विष्टकृद्विरात्रात्व
नस्पतेरग्नाहंसंवर्त्तनंवचनादनिधीयतेपशुदेवतायाश्चगुणार्थमुच्चारणंजाघन्यापत्नीसंयाजनं। आज्यकार्यापत्ने
अग्नासादनालंभनेअस्याःक्रियेतेजाघनाबर्हिषेचासादनमंत्रेविपरिणामः॥ उन्नायादेवानांपत्नीन्योवृणीतेवचनात्
॥छ॥ इडांचोन्नायाएवापरिवर्त्यान्वयेगृहपतयेग्नीधेचाग्रवृणीतेवचनादेवाज्येनस्रुवेडेकर्मणिकर्त्तव्येपत्नीसा
धकएवहिथागेजाघनीविहिता। अथजाघन्यापत्नीःसंयाजयंतीति॥ छ॥ सर्वावाजाघन्याविशेषात्। सर्वाएववाजाघ

न्यादर्शनेयांऽतएतत्पत्नीसंयाजत्वाविशेषात्तेवैपत्नीःसंयाजयिष्यंतःप्रतिपरायंतीतिचकृत्यचतस्रोदेवनायजत
तिं॥ छ॥ बर्हिर्जुहोपोगछंतिहृदयशूलमादायाग्रहृदयशूलेनावृश्चंतीतिश्रुतेरवभृथशब्दाच्चोपचारिकं अपोग
मनसंबंधात्। अतश्चयागोननवतीतथाचसूत्रकारः। बर्हिर्जुहोपोगछंतिहृदयशूलमादायेतिशूलस्यादानमात्रेनशू
लेनावृश्चंतीतिप्रतिपत्तिलाघवाच्चैकशूलेसर्वेषांप्रतिपत्तिः॥ छ॥ आहवनीयंवोपस्थायवत्तादिनिवेत्। वाराहोविकृ
त्याख्यैः। तत्रवत्तादिनिमानिचहविर्यज्ञविधइति॥ छ॥ अग्नयेत्यष्टाकपालंसंधेहृदयशूलमुपगृहतिसुगसितमनिशोचं
योस्माद्वेष्टियंचवयंद्विष्मोमापोमोषधीरितिच। अन्यवेत्यत्वनीयेदिवेश्वष्टाकपालंसंधेहृदयशूलमुपगृहतिसुगसी
त्यनेनमंत्रेणोदितार्थानिधनाच्चास्यानेकशूलेविपरिणामः॥ छ॥ सायंस्रुदपात्रंनिषिच्यसर्वेणयूपंयोक्त्रमुपगृहतिदे
हर्दृंहयेत्। सायंनिस्रुदंप्रतिगमनमनुसहनयेणयूपस्रुदपात्रंनिषिच्यस्रुष्टाकपालंसंधेयथोक्तशूलमुपगृहेत्॥ छ॥ धर्मो
धर्मःसुनिष्क्रियानरत्यपस्पृशोत्यपः। मंत्रानिधनसामर्थ्यात्। वरुणायाहेत्यापोनिधीयंते॥ छ॥ उपगृहनशेषोवाक्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्वेः। इर्वोमंत्रः उपगूहनशेषएवभवति। विशेषेणोपगूहनएवपक्षतेरिति। अनिमंत्रणंवोत्तरेण। सुमित्रियानइत्येते
नानिमंत्रणंवानवत्यपामुपस्पर्शनंवामाध्यंदिनायायाज्यानिमंत्रणंपक्षतेः। अथाग्निमंत्रयंतेसुमित्रियानइति। क्राएवं
यानोवोपस्पर्शनं। अथापउपस्पृशंतिसुमित्रियानइत्येतोविकल्पः। नसोमेनूबंधावर्जं। सवायंश्लावृथएतसोमेनूबं
धावर्जंनभवति। एवंहिश्रूयतेसवैनामेषोमीयस्यपशोःक्रियतेना ग्नेयस्यवशायाएवानूबंधायाइति। नसेश्चात्रनप्र
तिषेधार्थंता। अउक्तप्रमाणत्वाच्चोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रकरणेनहग्नीषोमीयस्यप्राप्नोतिवाकेनप्रतिषेधः। विकल्पस्य वान्यायत्वात्। प्रकरणात्काम्यत्वे
अन्यायोहिविकल्पः। पक्षेवाधत्वात्ततः पर्युदासरूपेणाग्नीषोमीयस्यपशोःक्रियतेनाग्नेयस्येति। अग्नीषोमीयसवनीय नाग्नीषोमीयस्य
वातिरिक्तेषुश्लावृथइति। वशायाएवानूबंधायाइतिनित्यानुवादः। छ। वरुणप्रघासवत्समिदाधनं। नवतीतिसत्व
शेषः। व्रतंविसृज्यापरान्नोर्ध्वंचतुर्गृहीतंघृताज्जुहोतिव्रतविसर्गेपिदेशाच्चयत्रैवव्रतंतंतत्रैवभवति। नाग्नीषोमी
यइति। छ। सविहरेतः। अतःपरमयंविहारः। अत्रकर्मापवर्गो दीयंतइतिकेचित्। तदयुक्तं। निष्प्रयोजनस्यपश्वंगाग्नि

कृत्यर्थत्वात्। तदंगत्वाच्चकर्मापवर्गायाः। नित्यधर्मार्थंनित्यपरे। अतिप्रणीतोहिपश्वर्थंयुक्तस्तदपवर्गेचसएवविहारो
न्याय्यइति। संप्रदायेउसविहारइत्यग्निहोत्रार्थमुच्यते। अग्नीषोमीयविकारत्वादस्तमिनेपरिसमाप्तिरस्यातत्रचाग्निहोत्रं
विहारस्यधारकमतःसविहारइत्यग्निहोत्रार्थमुक्तं। गतश्रियःपक्षस्तत्रन्याय्यतरश्चाताति। अग्निहोत्रार्थत्वेहिविहारस्या
संनवएवाइदमग्निहोत्रंपशुयागांतेवाऽऽधेयतंत्रमध्येवाऽयदितंत्रमध्येप्रसंगादतिप्रणीतएवप्राप्नोति। अथांतेततोप
हृत्वकर्मालौकिकइतिउनरुद्धरणंप्रयोजयति। यत्पुनरुच्यतेऽग्निहोत्रंविहारस्यधारकमितिं। तदनुपपन्नमन्यार्थंवि
हारेतत्परिसमाप्तौकर्मांतरंविहारस्यधारकमितिंऽशक्यंवक्तुं। छ। समारूढनिर्मथितेवा। अपरान्नोर्ध्वंस्यभाज्ज
तिर्नवति। छ। यथोन्साहंदद्यात्। दद्यात्। तत्रोपछंदयेत्। तत्रोपछंदनंयाज्यादधातिवचनात्। छ। अग्निप्रणीयसदोहविर्धानाग्नीध्रहो
दधिक्ष्यान्यथोक्तंगृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात्। सदस्यादीनिसग्नीषोमीयेदृश्यंते। सदसिस्थिते
नहोत्रावषट्कारःकृतः। उतयस्सुन्वंतितस्मिन्नेवाहेति। हविर्धानेसमिधेन्यनुवचनं। आग्नीध्रेप्रत्याश्रावणंसेदधिक्ष्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपयद्वोमः। गृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनं। अग्नीधीयादंगाराहरणं। एतानिघ्नीषोमीयेदृष्टानितद्विकारास्त्वत्रापिभवंती
ति॥ छ॥ नसोमार्थत्वात्। सोमार्थानिहिसदआदीनिसोमंप्रकृत्यश्रूयते। उदरमेवासदः क्रियतेऽस्यहविर्धानंबाहूएवास्या
प्रसंगादृशो नये आग्नीध्रीयश्चभागोलीयश्चेत्येवमादिसोमप्रयुक्तानामेषांप्रासंगिकमग्नीषोमीयेदर्शनंदर्विहोमेविदानींचिंत्यते किमङ्ग
र्वदर्विहोमाः उतध्रुवेतिसंशयेतत्रेदमुच्यते॥ छ॥ दर्विहोमाः पौर्णमासधर्माजुहोत्यविशेषात्। दर्विहोमास्त्रियम्बकादयः ते
पौर्णमासधर्माभवंति। पौर्णमासशब्देनदर्शस्याप्युपलक्षणं। पयःसाधनकेषुहविर्द्रव्यसामान्यात् सान्नाय्यधर्माइष्यंते। ऊ
तएतत्पौर्णमासधर्माइतिजुहोत्यविशेषात्जुहोतियजतेर्यतोऽविशेषः। उभयत्रहिद्रव्यदेवतावत्तं। त्रैयंबकान्निर्वपति
सौत्रानितिनिर्वपतिशब्देनौषधमवगम्यते। सौर्यादिदृष्टत्वात्। तथान्यत्रधर्मानिर्जुहोतिसक्तुनिर्जुहोतिलाजैर्जुहोतीतिद्र
व्यविधर्मनंमंत्रवर्णिकोदेवतातेनोभयत्रद्रव्यदेवतावत्त्वाद्यजतिजुहोत्योरविशेषः। अधर्मकाश्चदर्विहोमाः। धर्मापेक्षायां १८७
वसत्यांद्रव्यदेवतावत्त्वसामान्यात्पौर्णमासधर्माइतियुक्तरूपता। किंच॥ छ॥ जुहूदर्शनाच्च। मारुतानिप्रकृत्यश्रूयते। वथ्

मस्येतेऽरोनुवाक्यवंतोयाज्यवंतोवषट्कृतेस्वराजतावंतीतिप्रश्नपूर्वकमाह। एतेषांवैसप्तपदानांमारुतानांयानि
त्रीणिप्रथमानिपदानिसात्रिपदागायत्रीऽरोनुवाक्याद्यानिचत्वार्युत्तमानिसाचतुष्पदात्रिष्टुब्याज्येरमेवक्रुप्तसप्तमयं
दंऽइतिस्तुगतुयहः। एतेषांचपौर्णमासेदृष्टानामत्रयहंब्रुवन्पौर्णमासधर्मिलंदर्शयति। एवंसर्वेधर्मपरिग्राह्याविदमाह। द
र्शेमनर्थलुप्ताः। वचनान्मंत्रनिवृत्तिः। अनर्थलुप्ताइतिदृष्टार्थेनाकृताश्चनर्थलुप्तायथैवाग्नेयेपिगार्हपत्यश्चपशुरि
तीति॥ छ॥ एवमन्यः॥ छ॥ एवमग्निसाध्याएवपदार्थानिवंति॥ छ॥ अप्रयाजाअनुयाजाश्चसमिधेनीवाः। दर्शमित्यनुवा
समिधेनीसंचरितवाक्यनिवृत्तिः॥ छ॥ अनिगदाः। निगदशब्देनस्विष्टकृद्धविरुच्यते। अस्विष्टकृतइत्यर्थः॥ छ॥ प्रतिनिगद्यते
माः। दर्शमित्यनुवादेवतांप्रतिनिगद्यहोमउच्यते। वषट्कारनिवृत्त्यर्थमुच्यते॥ छ॥ स्वाहाकारप्रदानाः परतंत्रोत्पत्तयोज्य
होतिमात्रोपरतंत्रोत्पत्तयः। यथावाजपेयेऽग्नहोमः सर्वमेधतंत्रस्यविद्यमानत्वादितिन्यायसूत्रमेतत्। पाक्तयज्ञपशु
षुग्नीषोमीयविधंतदिष्यते। तत्संगेनपाक्तयज्ञविषयमिदमाह॥ छ॥ पाक्तयज्ञेषुतत्रास्यासर्वहोमः। पाक्तयज्ञशब्देनच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यात्तर्हि माऽऽयंते। तत्रहोमाय यदवत्तं तस्यऽसर्वस्येहमः कर्तव्यः। ऊलाशेषप्राशनं ऊतएतत्। छ। अग्निहोत्रेतू
स्यपाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः। अग्निहोत्रे हिशेषप्राशनं विहितं। अथैतदग्नौऊवोस्थ्याचामतिनिर्लेढीतितदस्यपाकयज्ञे
नसंस्तवंकरोति। तदस्यपाकयज्ञस्यरूपंपराच्याहिपाकयज्ञइति। यदिपाकयज्ञेप्रा शनस्तुचितं ततएतदुपपद्यतेनान्यथ
ति। छ। अग्नीषोमीयात्पशुषु। प्राणिसाधनत्वसामान्याद्विध्यंतप्रवृत्तावित्माह। शाखानियोजनं। शाखायांपशुनियोगःक
र्तव्योनयूपे। छ। वपाऽऊलाश्चाणिपंक्तसर्वाणिवावद्यतिनसर्वाण्येवेति। छ। सर्वानावेशेषास्त्विष्टकृतः। प्रधानावदानशेषा
स्त्विष्टकृदर्थंग्रहीतव्यं। छ। स्थालीपाकेनसहप्रदानंसहयुक्तेप्रधनेइतीयाविनक्तिर्नवतीति। नथाचसहत्वमात्रंस्थालीपा
कस्यनावदानेस्तुल्यतोपयोजनमंतरायैंप्रयाऽऊलमिति। छ। इडापात्रोदक्षिणावरोवाअधस्यमानपात्रंइडेडापात्रं।
स्वाधीनद्रव्यमनिरुक्तिंवदरश्रुवाच्यमिति। छ। ॥इतिप्रष्ठोध्यायःसमाप्तः॥ ॥निरुक्तःपरिसमाप्तः॥ छ। ऋत्यर्थं १८८
मनुविदधताऽचार्येणहविर्यज्ञेऽनुविहिताःइदानीऽऋतिमंत्रपाठावसरप्राप्तोज्योतिष्टोमोऽनुविधेयः। ऋतिपाठेहि

देवयजनंनोषयंतइति। मंत्रपाठश्च एदमगन्मदेवयजनं। अत्रचक्रमनिरूपणायाधिकरणमारभ्यवानाचार्यः। छ। दर्श ऽऽ।२।१।
ईर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येनयजेतेतिश्रुतेः। फलवत्सुक्रमंप्रत्यानियमोनिहितोऽनियमःफलसंयुक्तेष्विति। इहऽनर्वाचीनक्र
मइष्यते। दर्शईर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येनयजेतनानिष्टेति। एवंहिऽऋतिर्नवति। देवरथोवाएतौयज्ञस्ययद्दर्शईर्णमासौ सय
दैताभ्यामिष्ट्वाथान्येनयजेतयथाह्वारथस्यदृष्ट एवावसानेदेवानामवस्यतीत्येनद्दर्शईर्णमासदृष्टिंकान्यत्रप्रवृत्तिरुच्यते। अ
परेउवर्णयंतिदर्शईर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येनयजेतेतिश्रुतेरितीयमेवेतिकरणपरिछिन्नाऽऋतिः। अस्याएवचदेवरथोवाएतौ
यज्ञस्ययद्दर्शईर्णमासावित्ययमर्थोवादइति। अन्यशब्देनचयजतेरेवानिधनेनजुहोतेरपि। अन्येनयजेतेतिवचनात्। तथा
चप्रागग्नीषोमीयेनिवार्यतेन्यायप्राप्तानियमव्यदासार्थंचऽऋतिग्रहणं। इमेषएवोत्सर्गःनित्यइच्यते। सोमेनवोपक्रसंसो
मः। सोमेनवाऽइष्ट्वान्येनयजेतायज्ञपक्रसंसोमोग्निमाधत्ते। उपक्रमितंद्रव्येणसोमयागायसंयज्ञपक्रसंसोमः तस्याधान
समनंतरमेवसोमेप्रवृत्तिऽऊतएतत्। छ। आधानस्यसोमप्राधान्यात्। सोमप्रधानंसाधनंसोमप्रयुक्तं। एवंहिऽ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यते सोमेनयक्ष्यमाणोनर्द्भृष्टेन नक्षत्रमिति। क्ष्यमाणस्त्यधतनेनक्षद्विलक्षणेनविधतीत्यधतनेनल्लक्षस्मर्यते। यक्ष्यमा
णश्चतिचविशेषणोपादानसामर्थ्यादपिवाधमधेविगम्यते। नहिकश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्यविहितत्वात्तेनानंतर्ययक्ष्यमा
णश्चतिगम्यतेवाशब्दश्चयत्रस्थितविभाषार्थः। उपक्रमसोमस्यसोमसर्वत्वंचतस्यैष्टिसर्वत्वमितिसोमसर्वत्वेपिचान्येषां
यागानांदर्शपूर्णमासस्वर्गनैववाक्यनिष्पत्तिः। यक्ष्यमाणआदधातितिसोमप्रयुक्ताधानेसोमापवर्गस्याप्यपवर्गइतिपरि
क्षिदितउत्तरसूत्रंनाविशेषात्। नैतदेवंसोमापवर्गेप्यधवृज्यैरितिउक्तएतदविशेषात्सर्वकर्मोधोक्तयः आधानंचाज्यपर्यं त ५५
सोमेनयक्ष्यमाणस्त्यनेनाधानस्यकालांतरतोच्यतेनसर्वार्थतापनीयतइति॥ छा॥वसंतेज्योतिष्टोमः॥ अग्निष्टोमग्रहणंज्योतिष्टो
मोपलक्षणार्थंनोच्यादिनिदृत्यर्थंवसंतेज्योतिष्टोमइत्येतदेवोक्तंभवति॥ यद्वायद्वसंतेवसंतेज्योतिषायजेतितदग्निष्टोम
संस्तवनाद्याग्न्यत्वाच्चवक्ष्यतेसंस्तवेपिज्योतिष्टोमउक्थ्यादीनामनियतंश्रूयते। पशुकामऊर्क्पशूनीयात्। षोडशिनावीर्य १६६
कामस्तुवीतातिरात्रेणवज्रकामयाजयेदितिप्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्तावोहिप्रकृत्यधर्मान्नानेनित्यानित्यसंयोगविरोधा

दितरासुतद्धर्मप्रसवइति। तस्मात्साधुकंवसंतेग्निष्टोमइति॥ छा॥ऐंद्राग्नंउनरूसृष्टमालभ्यद्विउरुषासोमपीथिनः॥ छ
नरूसृष्टोगौर्दृश्यते। तस्यहिवाहनेनदोह्येवाऽसर्गः संभवति। क्वचिच्चदृश्यतेउनरूसृष्टोगौरयं षोमीयइति॥ छा॥गोवास्या
श्वयात्। तस्यापिहिहिमवत्प्रदेशेवाध्वमानस्योसर्गः संभवति। अतश्चोदकानुग्रहायछागएवेतिसंप्रदायः। यत्तुश्रूयते। उनरूसृ
ष्टोगौरितितत्रगोग्रहणादन्यत्रागौरितिनभवति। द्विउरुषासोमपीथिनइतियस्यपित्रापितामहेनवासोमोनपीतः तस्यैद्राग्नो
नभवति। एवंश्रूयते। यस्यपितापितामहः सोमंनपिबेद्यसपिपासेत्ऐंद्राग्नंउनरूसृष्टमालभेतेतिअत्रचनिमित्तवाक्यत्वात्त
त्पिबंवाक्यपरिसमाप्तिः। तथाचान्यतरस्यापिसोमापानेनभवत्येवैंद्राग्नइति। त्रयंवात्रावरंणीयावत्रांरंभेनश्रूयतेनचद्वा
दशाहावत्रंत्रमध्येश्रुतः उरुषसंस्कारकत्वात्पूर्वतरयजनीयेहनिकर्तव्यः। पुरुषसंस्कारनावास्ययस्यपितापितामहःसोमंनपिबे
त्सऊब्रह्मणइतिश्रवणात्। द्वौब्राह्मणेनिरासार्थंचश्रुत्याविधानमस्यातःउरुषसंस्कारोपनितिसंप्रक्रिया॥ छा॥षोडशर्त्विजः
ब्रह्मोद्गातृहोतृध्वर्युब्राह्मणाछंसिप्रस्तोष्टमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्तृनेष्टृअच्छावाकनेष्टृअग्नीध्रसुब्रह्मण्यायावस्तुडन्नेद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृणीते। उपक्रमादेवतस्सिद्धेः षोडशग्रहणं नकर्तव्यं। वाकर्तव्यं। चमसाध्वर्युकर्तृसाध्यैतेषामपि हिङ्कृतोयजमानसृष्टिगा
स्यामानृदिति। अस्तिचैतानसंख्यातत्वात्ज्योतिष्टोमस्यर्त्विजः इति। अतश्चतेषामृत्विक्कृतिबंधनंकार्यंनभवति
॥छ॥ चउरोवाघोस्तत्पुरुषाइतरेयथावेदाअघोअउरोवर्त्विजोवृणीतेतस्मात्तत्पुरुषाइतरेयथावेदायेयेयकर्तविहितस्यकर्तृ
रःतेतेषामाघर्त्विजोउरुषाः। प्रधानपुरुषवरणेनवतेपिदृताएवभवंतीत्यभिप्रायः। तथाचलिंगमश्वमेधेयन्महर्त्विजोब्रह्मो
दनंब्राह्मणेतिदेवलेटकर्त्रोर्नकरोतिवासर्वान्वृणीतेनचउरएववरणेप्रानत्यर्थंवृतिश्चनवान्यस्मिन्वृतेवृतेवान्योवृतो
तोवाभवति। दर्शयतिचपृथग्वृतिर्दक्षिणादानंप्रशस्त्यात्। अथपोत्रेधनेक्ष्याछवाग्यायाघोनेत्रेइत्येवमादि॥छ॥ ब्राह्मणाछउस्प
त्रीत्येतारेब्रह्मणःसमासलक्षणेनसर्वोउरुर्मीधउच्चारणं॥छ॥ देवयजनंजोषयंतेजुह्विरक्षणार्थंतेदेवयजनमीक्षंत
तिवचनात्॥छ॥ उच्चतमउसमनविभ्रउशिंतद्वर्मसत्समउस्यादितिवचनात्। विभ्रउशीतिविनश्वरंरूपंतेस्मिन्
गीत्तैःयत्रौषधयोनत्रपंतइत्यपरो॥छ॥ अभितोदेवयजनमात्रदेशोउरुस्ताद्वर्जोनउरुस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येतेतिव

चनात्॥छ॥ प्राक्प्रवणमुदग्वायत्किंचनर्त्विजः। ऋत्वानाः ऋतुवचनसमर्थाऋत्विजोयदेवाध्वर्यंतिनरेवरो
नंदेवयजनमितिं॥छ॥ उरुतौषधिमूलेपरेतेविमितंकर्वंतिउरुताओषधयोमूलानि यस्मिंस्तदुरुतौषधिमूलंदेवयजनंत
स्यापरेतेविमितंकर्वंतिविमितशब्दःसमचउरुस्ववाची। तच्च॥छ॥ प्रायउशोयस्यस्वंपरायतःपृष्ठवंशः॥छ॥ उरुस्ताउच्चाव
चनात्॥छ॥ प्रतिदिशंदिक्षुतीरांकरोतीतिवचनात्॥छ॥ उदग्दर्भजेवावाशब्दःपक्षद्योतनोनपुरुद्वारविधानवाक्य
मस्तिदक्षिणंपरद्वारेउ विहितेतद्वाउभयतोद्वारंहविर्धानंभवतिउभयतोद्वारंसदस्तद्यशालायां
दक्षिणमपिद्वारमवगम्यतेघर्मउघांहिप्रकृत्याहयद्यैनाउहोतानिष्टुवन्यराप्रेपेदितिहोतुर्हिनियतंस्थानंनचदक्षिणद्वारं
तरेणतत्संदर्शनंभवति। तथाचसूत्रकारःदक्षिणतोनिखननंहोतुःसंदर्शनइतिं। अतोद्वारत्रयमेवसूत्रमाणमित्यदग्दर्भजेवेति
सूत्रंयत्तुदीक्षितोक्तंशालांकरोतीतितद्विरुद्धमेवेत्युपपद्यतएव॥छ॥ शालांवाकरोतिविमितेतिविकल्पः। शालादीर्घत्वेउक्ता॥छ॥
परिवृतेचोत्तराद्धरं। क्रियेतरतिवाक्यशेषः॥छ॥ दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षेपंचमीउसप्तमीवाप्रसुतःशुक्लपक्षेदीक्षेतेतिवचनात्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्र-मृति पंचमी ७ सप्तमीवाप्रसुतो भवति। सोऽयमहर्नवतीति श्रादीक्षातिस्तोदीक्षाऽतिवाक्यमुपनिबद्धं दीक्षैकत्वेपं
चमीप्रसुतः त्रित्वेचसप्तमीमिति। एकादीक्षातिस्तोदीक्षइति वक्तव्ये यत्पंचमी ७ सप्तमीवाप्रसुतइत्यक्तंतद्दीक्षाशब्दवाच्यार्थव्यावि
ख्यासया। दीक्षाशब्दोह्यजौक्तिकस्तस्यकिंवाच्यमित्यतउक्तंपंचमीसप्तमीवाप्रसुतइति। इष्ट्वाग्निनादिग्निःदीक्षितःसन्यावतीरहानिप्रा त्य
कृप्रायणीयायाःदीक्षितधर्मैरास्तेतानिदीक्षाशब्दवाच्यानितेषामियंसंख्याएकादीक्षातिस्तत्रैवमादिःतथावारहनेषुमासापव
र्गेतामनिक्षयदीक्षाःसुत्योपसद्भेषेत्यत्रोक्तोतथादीक्षाणामुत्तमेहनिवेद्यग्निमानमिति। अहःशब्देनरात्रिरप्युपलक्ष्यतेतेनाहोरा
त्रापरिच्छिन्नादीक्षेतिज्ञापयति। तासुदीक्षासुतेषहोरात्रेषुसूपच्छेदनमहावीरकरणवनीवाहनानि॥७॥क्रतोतिक्रमेनिय
त्रक्रियाप्राप्तकालत्वात्मानुषादिप्रतिबन्धात्कालव्यतिक्रमेनित्यानिकर्तव्यानि। प्राप्तोहितेषांकालइति। नसमत्वात्समंचत्र
कारणंदीक्षितस्यसतोनित्यानामक्रियासोद्यापिदीक्षितएवेति॥७॥द्वादशदीक्षाश्चपरिमिताश्चवंतीतिवाक्यशेषः॥७॥ २०१
पुण्याहेदीक्षाक्रयःप्रसवउत्थानाग्निष्टान्तस्मरणात्॥७॥त्रक्रमोक्तेविरोधोयत्रक्रमोक्तेवापुण्येहनिभवतःइतरत्रतुअग्नि

विरोधेनियतकालत्वात्॥७॥नवाचोदितत्वात्नचेतदंगीकर्तव्यंऋतोःश्रवोदितत्वात्। नत्वत्रचोदनास्मृतिस्त्वियंतेनयत्र
श्रुतिविरोधेनास्तितत्रास्याःप्राप्तिरेव। विरोधेत्वप्राप्तिरेवेति॥७॥दीक्षासुसूपच्छेदनंसूपाऽजतिंप्राग्घोमात्सूपांतेवाग्निं
मथित्वादीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः। दीक्षासुसूपच्छेदनंकर्तव्यंदीक्षाणामेवसूर्वंसूपाऽजतिंजुहोमिसूपांतेवाग्निंमथित्वा
ऽजतएतत्। दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः। नदीक्षितस्यायावेतामाऽजतिंजुहोम्याज्यंस्थालीवादायसूपांतेवाग्निंमथित्वासूपा
ऽजतिंजुहोतीति। संप्रदायेविकल्पःदीक्षासुसूपच्छेदनमित्यस्यसूत्रस्यापराव्याख्या। सूपच्छेदात्प्राग्सूपाऽजतिंऽजोमूसूपंब्रह्मन्वै
ऽक्षत्रंवाऽजुहोतीतिश्रुतत्वात्सूपांतिवेवाग्निंमथित्वेतिवाशब्दोविकल्पार्थः। यत्पुनरुक्तंनहिदीक्षितस्याग्नावेतामाऽजतिंजुहोती
तिसूपांतिवेमंथनविधिशेषत्वेनोर्थवादेनप्रतिषेधविधिरितिऽत्रापिचसूपाऽजतिसमनंतरमेवश्रूयतेयदाज्यंपरिशि
ष्टंभवतितदादत्तेयत्रक्षणःस्रुक्तेभवतितत्रक्षादत्तेनस्रायंतिसयंसूपंजोषयंतइतिऽतश्चदीक्षाणांप्राग्सूपाऽजतिंऽजोमू
त्यर्थव्याख्या॥७॥उच्चैर्यणकालेवोनयज्ञ होमछेदनेसन्निधेः। उच्चैर्यणकालेवाहोमछेदनेभवतःऽक्रतोःतत्सन्निधौहिशिष्ट्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ति। यूपं त्रिरुपचेष्टव्यर्चाजुहोतीति दक्षास्त्विवावादक्षासुयूपं छिनत्तीति वचनात्। संन्निधिर्वचनेन बाध्यते। समारोहणी
शालास्तंभवदर्ध्वं गृहीत्वारणिपाणिराहवनीयमगमेति। समारोपः सूत्रत्रयसिद्धस्तत्रं। सचनित्यधारिपक्षेसर्वार्थत्वान्न
वतिसर्वार्थहिधारणमिति। सोमाधानेपिअग्निनित्यधारणमिति। नसमारोपइतिसंप्रदायः। अत्रपुनः शक्यतेवक्तुं। पुरुषधर्मोग्नि
नित्यधारिता। ऋत्विग्धर्मश्चसमारोपः। तदुक्तरणेचक्रतोर्वैकल्पिकत्वमितरत्रपुरुषस्य। क्रतोश्चसाङ्गुण्यंवर्त्तव्यंविरोधेनपुरुषस्य।
गतश्रियः पक्षेपितर्धेवेतिचेन्नसर्वकर्मार्थत्वाद्धारणस्य। अरण्योरजावात्। अरण्यनावेपिचननवति। तथाचमंत्रलिंगं। अग्नं
तेयोनिरूचियोयतोजातोअरोचथाइतिचेदुनरत्रापिसमारोपमिच्छंतितएवद्रष्टव्याः। अरण्योरजावेचशालास्तंभवदादने
लोविकारणिपाणिर्नवत्येवयजमानसंस्काराद्। अथारणीपाणौकृत्वाशालामध्यवस्थतीतिनचैतद्याजमानंसर्वेनसर्वेणच २७२
सर्वदेनेतियजमानंहिप्रहसाहाधारणीपाणौकृतेति। दादशाहेचसर्वेरणिपाणयोगृहपतिमन्वास्तंतेशालास्तंभवदादनंक
वीणंतदुक्तमविनवतिगृहपत्यन्वारंभइति॥छ॥शालायाश्चराजानंनिदधात्याहृतश्चत्याद्यरण्यादाहृतः। प्राक्त्याद्दन्नुपक्ष

ऋत्वर्थपदेशश्चतदर्थत्वम्मेस्कारः विधानसामर्थ्यात्। अधस्तनसूत्रेपरोक्षग्रहणंउत्तरेपरिवृतउदकुंभवतसुहीते
रत्यस्मेहविष्यमसाइसंहविष्यंश्रीहियवादिहविष्यलेपिचमांसश्रुतिषेधः॥छ॥अग्निविहृत्यसन्नसुप्रत्रमेधद्रव्या
मेचसाग्निचित्येविहरणेनचमंथनमर्थोहिअग्निति। गार्हपत्यस्योद्धृतासन्नप्रांचःप्रक्रमान्प्रक्रमतितनःप्रांचंव्यामंवि
मितेतस्यमध्यआहवनीयायोद्धृत्यावोहतीतिवचनात्। सन्नसुप्रत्रमेधद्रव्यामेवेत्यर्थः। अनग्निचित्येउत्तरनियम
इति॥छ॥अपराक्लेभ्रातीष्टमुपपन्नंवानवा। अस्माति॥छ॥ऋत्वर्थमपदिश्यान्यस्माउत्तरेकृतउदकुंभवत्यक्षुदाहृतिरत्रने
नसंबध्यते। अपराक्लेदीक्षेतेतिवचनात्॥छ॥नापितउपतिष्ठतिनखानिनित्यंहेगुह्यप्रवृत्तानिदक्षिणेहस्तस्यप्रथमं। ते५
सवैनखान्येवाग्रेनिर्हंतनइतिप्रकृत्यसर्वंश्मश्रुयतइति॥छ॥दक्षिणंगोदानंवितायोन्नीमाप्रयतीति। वितारणंचकेशानां
वनंवंकतादिनाउन्नतिरुंदोदनेउन्नतिरुंक्लेदयतीतिमयतीतिरमाप्रयत्येनमंत्रेण। गोदानंचदक्षिणंशिरसःपा
शृंगविद्यध्यादयतइतिगोदानं॥छ॥यूपवक्रंरातरुणं। अंतर्दधातिक्रूरेणचानिनिधायशूपवेद
च्छित्वेदपात्रेप्रास्यति। छित्वावेशानुदपात्रेप्रास्यति॥छ॥एवमुत्तरंदक्षिणेउंदनादिगोदानंसंस्करोति॥छ॥नापितायरु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इंप्रयच्छतितेनवेशस्मश्रुवपतिश्मश्रुणश्मश्रुरान्यत्वंप्रसिद्धं।अतस्तेनत्यच्यते॥छ॥आपोअस्मानितिस्तोत्रादिरान्यइत्य
न्नामत्यन्तरप्रयोगेदृष्टार्थत्वाच्चोदकेनैवस्नानंअदिदान्यइत्यनेनमंत्रेणाउक्तामत्यन्तरप्रयोगे॥छ॥द्वौमंत्रौस्तेनिष्प
ष्टवेक्षयादृश्यतेद्वौमंत्रौसमाप्तसमवदानमधीतंनिष्पेष्टवैक्षयादितिवैषम्यपूर्वकंप्रक्षालनंकृत्वापरिधत्ते॥छ॥वेदशिरन्यत्र्यात्रशिरन्क ध३
श्यवापरिधत्ते॥छ॥स्नातवस्त्यवामोत्रधौतंविचित्रंवेशंप्रसारितदशंदीक्षानपसोरितिस्नातवस्त्यवाश्रेरजकशोचितंविचित्र
वेशंप्रसारितदशमित्यहतमपिदीक्षणएसोस्त्रियनेनमंत्रेण॥छ॥ननिर्विऊरुतेअस्नाविवंपरिधत्तेसमाचारपरिप्राप्तत्व
न्नरीयं॥छ॥एवंप्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृतेपत्नीदक्षोदीक्षयतीतिवाक्यशेषः॥छ॥वपनंवा।वपनंचवानवतिवानवतिंच
पशावेवविनारणेदनादिनवतिवपनार्थत्वात्॥छ॥धेन्वनड्वाहयोर्नाश्नीयात्।धेन्वनड्वाहौसन्नाशितव्यौसधेन्वैचानड्वा
हश्चनाश्नीयादितिवचनात्।क्रउमध्येसमाप्नात क्रउधर्मोयमितिप्राप्तमाह॥छ॥उरुषधर्मोवासंनवात्।उरुषधर्मएवायं २०२
क्रतावसंनवात्।प्राग्निपूर्वकेहिप्रतिषेधेनवतिनचेहप्राग्निरस्ति।कथंयेनदीक्षितस्यपयोव्रतताविहितानिवृत्तेचपय

सिहविःशेषनहेतोक्ताश्चतःप्रतिषेधस्यासंनवात् उरुषधर्मएवायमितिसंप्रदायः।इष्टाशनविषयोयंप्रतिषेधइत्यप्र
रेतथाचप्रकरणस्याबाधइति॥छ॥अउसलनोदनंवाश्नीसलश्रीवास्थूलउच्यतेतस्यवाओदनंनवतिश्नाम्येवाहम ध३
उसलैवेदनवतीति॥छ॥प्रपाधाग्नावैष्णवएकादशकपालःप्रपाधबाजगृहीतंविमितेप्रवेश्यावैष्णवएकादशकपालःकर्तव्यः
एकादशकपालइतिश्रुतिरुत्तनाएकद्विशब्दपरिमाणादिनिःघ्राघ्नातिकपालसंख्यातिज्ञापनाय॥छ॥आदित्येन्यावाचरुःसा
वित्रंस्यपरगतविज्ञावाःतद्वैकश्चादित्येन्यश्चरुंनिर्वपंतीतिवचनात्॥छ॥प्राक्समिष्टयजुषःकरोतिदीक्षणीयांहिप्रकृत्य
श्रूयतेतस्मात्तस्ययज्ञस्यसमिष्टयजुर्नेजुरुक्तिति॥छ॥समिष्टयजुर्वर्जंवा।समिष्टयजुरेववानजुहोतिसर्वलायैवस
मिष्टयजुरेवनजुहोतीतिवचनात्।अतश्चबर्हिहोमादयःप्रवर्तंतएव।ध्रौवाज्यस्योक्तेरुभविनियोगउक्तःपंचमंजुहो नव
ध्रौवमासिच्येतिनहिनियोगोत्तरंबर्हिर्होमादयइतिन्याय्यं॥छ॥उपांशुचरंतिप्रागग्नीषोमीयात्।तस्माधक्रियमा
णंनमग्नीषोमीयातेनोपांशुचरंतीतिवचनात्॥छ॥वागतेनवादीक्षणीयान्नचेत्स्तरांनीचेत्स्तरामितरोयावत्यावाचा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कामयेतनावत्यादक्षणीयायामनुब्रूयात्मंद्रायणीयायांमंडलरमातिथ्यायांउपांशूपसद्भ्यांपांशूपसद्भ्यित्यपांशू
पसदेजनयंतिउपसदामुपांशुत्वविधानात्सागन्नीषोमीयाउपांशुपक्षादिदमन्यत्पक्षांतरंतत्रैवदक्षणीयादिष्वस्वरविकल्प
इतितथावागंतपक्षएवतत्रौसहेत्यध्वर्युरुपांश्वित्यपांशुत्वमुच्यतेप्रागग्नीषोमीयाउपांशुपक्षेचदाहितोयत्राहवनीयमा
हावित्यैरित्यैवमुच्यतेहशालायाद्वैष्णवेनित्यंत्रयंतेऽनुब्रूहीतेनशीर्ष्णोध्रुवोमऽसपादयेमहीनांपयोसी
तिशालायाःपुरस्ताऽऽग्नेयेव्यवस्थितंयजमानमध्वर्युरन्यंब्रूतेमन्यनकीतिवचनात्नवनीतेनशिरस्त्रायन्यऽनुब्रू
संमहीनांपयोसीत्यनेनमंत्रेणासपादयेत्याभ्यन्यतरतिहृत्रस्येत्यृचावनक्तित्रैकऽकुदंजनेनाहृत्रस्येत्यनेनमंत्रेणा
ऽऽज्यनक्तित्रिकऽकुत्यर्वतःतदाज्यमंजनंत्रैकऽकुदंजनंयज्ञोवीरकमितिप्रसिद्धेनांजनेनस्वयमेवयजमानः॥छ॥अना
र्विन्यत्रैकऽकुदानावेन्येनांजनेनाहिर्धन्हिणंत्रिरुत्तरंपराङ्पराग्वुपानक्तीतिवचनात्परागन्येतेनेतश्चामुतश्च॥छ॥स
ऽसन्नमंत्रःदृव्यंतरत्वाच्च प्रत्यंजनंमंत्रपरिप्राप्तौवचनात्सऽसन्नमंत्रवचनं॥छ॥शरेषीकयासाग्रयासऽसन्नयाऽऽज्या

सप्तभिः

वनक्तीति॥२॥ऊर्शापवित्रैश्चित्पतिमेतिपावयतिसन्नसिः प्रतिमंत्रेऽहिर्द्रेणेतिसर्वत्रद्विरुपरिनाभ्यभ्यृदहिणऽस
ऽदवाऽऽऊर्णाएवपवित्राणिऊर्शापवित्राणितैर्यजमानंपावयतिसन्नसिःसन्नसिश्चित्पतिमेतिप्रतिमंत्रेऽहिर्द्रेणेतिस
वित्रऽऋतुपंगःद्विरुपरिनाभ्यभ्यार्जनंप्रदहिणऽसन्नसिःसन्नसिःसन्नश्चवाऽनाभेःसन्नसिरेव ।एवंचसन्नसिःसन्नसिः
पावयतीत्यपक्रम्यएकविंशतिरेवसंपदित्यपपद्यते॥छ॥एकेनत्रिसिःसन्नसिर्वा॥एवमपिहिश्रूयते।एकंपवित्रंपक्ष
त्यनद्वाएकऽस्यात्।अथोऽपित्रीणिस्युः।अथोत्रिसन्नस्यरितिएतावेवानयत्रपवित्रव्यूयोवाऽनाभेरुपरिष्ट
ऽदितिकाएवीयायांउनवऽलःपावयतिऽतिश्रूयतेतत्रुपपद्यते।चित्पतिर्मेत्येवमादिभिर्मंत्रैःसान्नाय्यमेवंपावन
मुपरिनाभितद्याद्वितीयं।एवमेवसऽसदवाडितिएवंचभ्यासविधयानवऽलःपावयतीत्युपपन्ना
र्थेनवतिअन्यासमुदायापेक्षयाचद्विरुपरिनाभिसऽसदवाडितिवत्सूत्रनेयं॥छ॥एकशतेनवारानसूर्येपावयतिवा
शब्दोविकल्पार्थः॥छ॥आवोदेवासऽतिवाचयतिबऽऋयजमानकेसर्वेषांवाचनंऋतेतिचप्रयोगः॥छ॥स्वाहायज्ञमि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यंगुलीश्चनेनानाहस्तयोः।नानाप्टथक्कृहस्तयोः।हेश्रपिवनिष्टिवेसंक्रेक्ष्यतिस्वाहायज्ञमित्यनेनमंत्रेण॥छ॥
एवंशेषंप्रतिमंत्रंएवमेवांगुल्यश्चनंशेषंप्रतिमंत्रं॥छ॥उत्तमेनमुष्टीकृत्वास्वाहेत्यत्त्रावाग्यतःउत्तमेनमंत्रेणमुष्टी
कृत्वास्वाहेत्यत्त्रावाग्यतोभवति॥छ॥अंगुष्ठौतत्सहितेचश्रंगुलीरुत्सृजति॥छ॥वाग्यतंप्रवेशय त्राहवनीयगार्हप
त्यांतरेणावाग्विसर्गकालत्वादुक्तत्वादेवमंतएववाग्यमइति।एवंमुष्टिकरणेवाग्यमनोर्द्रव्यप्रवेशनेनवाग्यमइति
।वचनाच्चाहवनीयगार्हपत्यावंतरेणप्रवेशनं।सोस्यसंवरश्चप्रसवात्।सोस्ययजमानस्यसंवरोनवत्सास्तुत्याया।
श्चप्रयोगसामर्थ्यच्चमर्यादारक्ष्या।नान्यविधिरिति॥छ॥एवंप्रतिप्रस्तावंपत्नीमभ्यंजनादिकृत्वा।दीक्षयतीतिवा
क्यशेषः॥छ॥अपरेणवाप्रवेशयतिप्रकृतत्वाद्गार्हपत्याहवनीयौवाश्रंतरेणेतिविकल्पः।बह्वयाजमानत्वेश्रभ्यंजना
दिवाकृतेहीतप्रपादनांतंएवैकस्यसंस्कारे तावत्वात्श्रक्षुदीक्षायामपिप्रपादनांतमेवैकस्यैव॥छ॥अक्रूरमणसि २७५
जुहोतिस्रुत्याःस्रुवेणाकृत्याइतिप्रतिमंत्रं।अक्रूरमणानीतिवैदिकीसंज्ञा।योतिहिसंव्यवहारोदृश्यते।प्राकृतान्याछ
[illegible]

मणा निक्रूरेतिस्रुत्याःसकाशात्स्रुवेणाकृत्याइतिप्रतिमंत्रं॥छ॥इतीयंजपत्येवाइतीयंमंत्रंजपत्येवानजुहो
ति।एवकारकरणाच्चस्वस्थानावस्थितस्यैवजपः॥छ॥पंचमंजुक्रांश्चैवमासिंचद्विश्वस्त्रुत्याःस्रुवेणाइतीयंस्रुवमभिप्रस्थयति
।पंचमंहोमंप्रतिश्चैवमाज्यंजुक्रामासिंचद्विश्वस्त्रुत्यास्रुवेणासिंचइतीयंस्रुवमभिप्रस्थयति।अधिकारात्स्रुत्यानएवअभि
प्रस्थानस्यदृष्टार्थत्वात्।जुह्वामासिंच॥छ॥विश्वेदेवस्यत्वेतामेवाध्वर्योर्जुक्रयात्।तामेवैकामाक्रतिंध्रुवांजुक्रयात्।तांवैयद्ध्रु
वांजुक्रयात्स्रुग्जुक्रयादितिश्रुतेःदीक्षणीयाद्रव्यशेषसाध्यत्वाद्दीक्षणीयांगमौक्षणानिएवंसतिदीक्षणीयाभावेऽस्थियज्ञेन
नवंतिश्रतऊर्द्धंबर्हिर्होमादूर्ध्वंइति॥छ॥आहवनीयंदक्षिणेनस्रुत्वाजिनेमांसस्तृतांतेनर्भुपश्चात्संजनवतीनिदधातिदक्षि
णेनाहवनीयंप्राचीनग्रीवेस्रुत्वाजिनेउपस्तृणातीतिवचनात्।मांसमसहितेमांसोपलक्षितप्रदेशसंबंधेस्तृतांतेषुतंउत्संनानेत
स्यस्रुतसंप्रसारणस्यैतद्रूपंस्तृतांतइति।परिषीदितास्रंतायेत्यस्तेस्तृतांतेतर्भुपश्चात्स्वर्भुणोहिविकर्तनकालएवदीक्षेवितत
नंक्रियतेतेनपश्चाद्भावेऽवकल्पिकउपस्तिरनेश्रन्यत्रानियमःश्रासंजनवतीनागदंतवद्दीर्घेणासज्यतेतेनासंज्ञनंश्रवलगनमितिश्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्थः। उक्तलक्षणोऽश्लाजिने निदधाति॥७॥ एवं चेत्पश्चात्पादद्विगुणं। एवं चेन्निदधातिपश्चात्पादौ गृहीत्वाद्विगुणक्रियते तत्पश्चादं
त्रं प्रत्यस्यतीतिवचनात्॥७॥ दक्षिणंजानुवाच्यास्तेपश्चादेन योऽयजमानः सहिदक्षिणतइतिजानुवाच्यमूर्ध्वमयित्वास्ते। पाङ्गावाऽऽउप
विशतीतिश्रुतेः॥७॥ शुक्लश्लक्ष्णसंघिमाजनतश्चक्लाप्रयोरितिश्लाजिनयोः॥७॥ दक्षिणजानुनारोहतिशर्म्मासीतितेनास्तेपरंतेने
नेवदक्षिणजानूपलक्षितप्रदेशेनऋपरंतेऽश्लाजिनस्यास्तेनेखलांबध्नातेवेणिंत्रिवृतंऽराणमुंजमिश्राशणीनां सावे ५
मेखलांबध्नातेऽऊर्गसीत्यनेनमंत्रेणवेणिंग्रथितांनरज्जुबद्धलितांत्रिवृतां त्रिग्रथितांसावैत्रिवृद्वज्रवतीति।राणमुंजमिश्राशणीन
वतिमुंजबल्वजेनावस्त्राभवतीतिवचनात्। अंतरांवाससःतस्मादेषांतरावाससोभवतीतिमेखलाबंधनमध्वर्योर्मेखलयायजमानं
दीक्षयतीतिश्रुतेः॥७॥ नाविंछ्रयतेसोमस्यनाविरितिनाविरुपवर्त्तिकोच्यते॥७॥ शिरःश्रोर्णतेविलोःशर्म्मेति॥७॥ऊर्ध्वविषाणांत्रिव २७६
लिंपंचवलिंवोत्तानांदशायांबध्नातेसामर्थ्यप्रख्यापितत्वाच्चोत्तरेत्रिबध्नातइतिनोक्तंतावाध्वर्युर्बध्नातिऊर्ध्वविषाणयायज
मानंदीक्षयतीतिवचनात्॥७॥ तयाकंडूयनंक्रियते॥७॥ उपस्पृशत्येनयादक्षिणस्याच्चवृषणावितिनाविरितिएनया ऊर्ध्ववि

षाणयासचश्लक्ष्णविषाणासंस्कारइतिसंप्रदायः। मंत्रलिंगादिदृश्योनिरसीतिएवंचनाशेन्यापिसंस्कर्त्तव्येतिनेत्यपरेदीक्षित
संस्कारानिष्पन्नेस्तसंस्कारोयमितिगम्यते। मंत्रस्यक्रियासाधनभूतद्रव्यानिधनउचितमेवक्रियाक्षयेजमानार्थेति॥७॥ मूलोवो
क्षेखनितमुलस्याइतिःश्रुष्टोपवारायाः॥ सुखसमितमोडंबरंदंधूयक्षतिऽअध्वर्युर्यजमानाय॥७॥ उलूखलेखनेनखनूयतितदु
क्षूयतीतिवचनात्॥७॥ तंदक्षिणतउपधत्तेतन्निर्देशाच्चार्थिलक्षणउप धत्तेनापदार्थतया॥ अत्रवाऽऽष्टिकरणावाग्यमने॥ अत्रहेतुं
दर्शयन्नंचतिवचंचयंतीतिवचनात्। वाशब्दोविकल्पार्थः॥७॥ एवंप्रतिप्रस्थातापत्नीरुलूखलयुगपन्मेखलादिरक्षयतीतिवाक्यशे
षःयोक्षणावासन्नहतिवानसन्नह्यतियोक्षणपत्नीरक्षयतीतिवचनात्। दीक्षार्थमेतत्। प्रसंगात्पत्नीसन्नहनंचमयोक्षायाइतियोक्ष
निवृत्तिरुक्ता। एवंयत्रैष्टिकयोक्षधर्म्माःक्रियंतेऽतिनरमुक्तं॥७॥ जालंवाशिरसिविपर्ययम्। जालंशिरसिपत्न्यानवतिविपर्ययेण
वपर्ययंवा॥७॥ दृष्ट्वाप्रुषोयक्षियदक्षशोऽऊर्ध्वयनेऽऊखेरवनालरोतिमेखलादित्येतावर्मनवति। ततऽऊखेरवनालरोतीत्यर्थः॥७॥ ऊ
र्ध्वपर्ययंवा॥७॥ दृष्ट्वाप्रुषोयक्षियदक्षशोऽऊर्ध्वयनेऽऊखेरवनालरोतिमेखलादित्येतावर्मनवति। ततऽऊखेरवनालरोतीत्यर्थः॥७॥ ऊ
श्लाजिनादित्येदंडांतेअधश्लाजिनादिदंडांतेइदंश्रूयते। आत्मावैपुत्रनामकादश्वपालंनिर्वपेदीक्षिष्यमाणःतद्धाऊश्लाजिनेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दीक्ष्यतिमेखलयादीक्ष्यतिकृष्णविषाणयादीक्ष्यती।दंडेनदीक्ष्यतिातत्रैतत्संदिह्यते।किमात्मावैक्लवेनदीक्षासंस्कारःक्रिय
तेाउतकृष्णाजिनादिनिः।अथवासर्वैरिति।किंतावत्प्राप्तंआत्मावैक्लवेनेति।उतएतत्।एवहिश्रूयते।आत्मावैक्लवमेषादीक्षाकृपा
जंनिर्वपेद्दीक्ष्यमाणइति।दीक्षासंस्कारेणव्याप्यमानोयद्यमाणआत्मावैक्लवंनिर्वपतीति।एतच्चैवमुपपद्यते।यद्यनेनदीक्षासं
स्कारउपजन्यतइति।एवंचसतिकृष्णाजिनादीनांसंपत्स्यर्थतापद्यति।कृष्णाजिनेनदीक्ष्यतिकृष्णाजिनमस्यसंपादयति।कृष्णाजिन
वंतंकरोतीत्यर्थः।तथाकृष्णविषाणयासंपन्नंकरोति।दंडेनचेति।अथप्रयोजनमेषांकृष्णाजिनस्यासनंकृष्णविषाणंकेयोप
यनंदंडस्यगवादिनिवारणंकिंचिदधीनमिंविधिकादतःसंपत्स्यर्थतेषामित्येवंप्राप्तउच्यतेनैतदेवंनहिदीक्षिष्यमाणआत्मावै
क्लवंनिर्वपतीत्यनेनदीक्षासंस्कारःक्रियतइत्युच्यते।किंतर्हिनविध्यंतीदीक्षाआत्मावैक्लवानुष्ठानायनिर्दिश्यते।अयंहिकृदंतः शा
ब्दःकृद्भिनक्रियाद्योतनेनविधिनाभवतिनविधित्यधकृष्णाजिनंदीक्षेत्यात्मावैक्लवंनिर्वपेदित्यस्यार्थः।नात्मावैक्लवेनदीक्षा
क्रियतइतियथाज्योत्यमाणःआत्मेतिनविधंतानुज्योतिःक्रियाआत्मनविधनायनिर्दिश्यते।नात्मनेनज्योतिर्निष्पाद्य २७७

३श्रुतिस्तुबाधेतेति।अतश्चकृष्णाजिनादीन्येवदीक्षाकारणाजिनाग्नावेष्णवइतियद्ये
वमेषामेककार्यत्वाद्विकल्पःकस्मान्नभवतिं३

नएवमिहापिदीक्ष्यमाणआत्मावैक्लवंनिर्वपेन्नतेनदीक्षितःक्रियतइत्युच्यतेयथासोमेनयक्ष्यमाणआदधीतेत्यत्राध्व
तनयाकृद्भिनक्रयासोमयागआधानंनतिनिर्दिश्यतेएवमिहापीतिअपिचकृष्णाजिनादीनिसाक्षात्कारेणदीक्षासंस्कारंप्रतिविधी
यंतेकृष्णाजिनेनदीक्ष्यतीत्येवमादिनातेषांसंपत्स्यर्थलेलक्षणाश्रिताभवतिनात्रविकल्पअदृष्टसंस्कारोपजनकत्वात्।अदृष्टो
हिदीक्षासंस्कारोनिरूपजन्यतेाअतःएककार्यत्वेपिनविकल्पः।यथाधारेरज्वादीनामितिातथात्वपाकेकलशादीनांकलशितावत्करणा
निसमाधतेस्फालीसंधारणंकरोतिकाष्ठानिकलनमग्निनिर्वर्त्यतिादर्वीवधट्टनमितिएवंप्रयोजनलेशवंतंकार्यंनेहान्नविक
ल्पःएवमित्याह्मानसामर्थ्यादेवांतरकार्योणिकृष्णाजिनादीनांकल्प्यतेातस्मान्नविकल्पः।ननुचकृष्णविषाणयावंक्ष्यतीतिवि
क्ष्यनार्थीतापीतिअपिचभगवतःकात्यायनाचार्यस्यायमेवाभिप्रायोयेनास्थियेदीक्षणीयाउरुषसंस्काराशीर्वज्रमितिसूत्रितं
यदिहिदीक्षणीयाउरुषसंस्कारार्थास्यात्तन्नेदंनोपादानंनाकरिष्यत्करोतिवातस्मादुरुषसंस्कारार्थतात्मावैक्लवस्यकरण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वायत्यान्नानमस्यति। सच्चदेवतापरिग्रहद्वारेणोत्पत्तेर्नवाचार्येणान्यत्रगम्यापि क्रमः। यद्यपि वानावैश्वस्यदीक्षार्थ
नाऽनवत्। तथापि दंडांतेरेवदीक्षितोऽनवति। नतावन्मात्रेणेति। चिंतायाः प्रयोजनंयदिनाममानुषादेः प्रतिबलात्साग्दंडप्रदानाद
ग्निहोत्रकालत्वापत्तेः। प्राप्तनिमित्तत्वादीक्षितत्वाच्चहोतव्यमेवाग्निहोत्रमिति एवंतावदानावैश्वस्यदीक्षासंस्कारकरणे
ऽनुप्रवेशोनास्तीत्युक्तं। यद्यनुप्रवेशोऽनवतीति। तथोच्यते। कृञ्नक्तिः क्रियार्थत्वेपिस्मर्यते। उभुवुजौक्रियायांक्रियार्थायामित्य
नुवर्त्तमानेकृञ्शेषेचेतिसूत्रितंवशाद्व क्रियायांक्रियार्थायामिति। अत्रोदाहरणंकरिष्यामीति। व्रजतिहरिष्यामीतिव्रजतीति।
एवमिहापिदीक्षिष्यमाणोनिर्वपतीति। आत्मावैश्वस्यदीक्षासंस्कारकरणेनुप्रवेशः शक्योवक्तुं एवमपिहिदंडांतेरेवदीक्षितो
ऽनवति। नात्मावैश्ववेनेति॥ छ॥ अन्योदीक्षितोयंब्राह्मणइत्याहत्रिरुक्तैः। अन्यशब्देनचाधर्म्यसन्निकर्षोत्प्रतिपत्तानाद्दृश्यते। स
ऽन्यश्च भवति। समाख्यानुपहश्चः उच्चैरितिचोपांशुपहउच्यते॥ छ॥ ब्राह्मणश्येववैश्यराजन्ययोरपिश्रुतेः। तस्मादपिराजन्यो
वावैश्यंवाब्राह्मणश्येवब्रूयादितिवचनात्॥ छ॥ अस्तमयाद्वाचंयच्छति। सवाचंयमआस्तआस्तमयातइति॥ छ॥ अस्तमिते

दीक्षितवाचंविसृजस्वपत्निवाचंविसृजस्वेतित्रिराहदीक्षितवत्त्वंविसृजस्वेतित्रिरुक्त्वापत्निवाचंविसृजस्वेतित्रिरुक्त्व
तोलाघवायसमासेनोक्तंअनेकयजमानकेविपरिणामः॥ छ॥ अग्निमन्याहृत्यव्रतंरुणद्धीतिवाग्विसर्जनंत्रिरुक्त्वाग्निर्व्रतेति
वसहत्वाव्रतंरुणद्धीत्यस्यव्रतवरणार्थतासामर्थ्यात्। अग्निर्व्रतेतिउवाग्विसर्गार्थोयश्चोच्यते। अनेनैववाचंविसर्जयेद्व्रतंरु
णद्धितद्व्रतंरुणद्धीतितद्वाग्विसर्गस्यकालोपलक्षणार्थं॥ छ॥ भूर्भुवःस्वरितिवा। वाचंविसृजतेवा। अग्निर्व्रतेति विकल्पः॥ छ॥ अनुज्ञ
धर्मास्तुष्टिविसर्गोदनस्तमितेनुदितेवत्रिराहदीक्षितवाचंयच्छपत्निवाचंयच्छेति। पूर्ववत्त्रिसंख्याव्याहृतिः॥ छ॥ यथोक्तंविसर्जनं।
इहवाविसर्जनंब्राह्मणब्रूएवास्तमितेवत्वंविसृजस्वेति। उदितेत्वमावाचार्येणवाविसर्गोनिहितः। समयोक्तयहणेनगृह्यते। तत्र
घृक्रमुखायाभस्मोद्धपनमस्तमितेपात्रेवाचंविसृज्यसमिदाधानमित्यत्रम्यएवमुदितेभस्मोद्धपनादिश्रुत्यक्तं। व्रतउद्धेदोत्य
तिवाक्षितत्वादध्येषणागावोधुक्षेतिं॥ छ॥ तक्रीरव्रतौभवतः। तयोःक्षीरंतक्रीरं। तद्व्रतौभवतोदंपती। तच्चविभागेनएवैकस्यगो।
रेवैकस्यावश्यंहिदक्षिणाग्नौपत्न्याःव्रतश्रपणमिति॥ छ॥ प्रथमेव्रतेत्रीहियवयोरन्यतरमावपत्यन्यावेवो। तद्वैवप्रथमेव्रतस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नोऽहियवावपंतीतिप्रकृत्यतस्मादन्यतरमेवावपेदित्यर्थः॥अतोविकल्पः॥तद्व्रतमहः॥तद्व्रतंभवति॥तच्च
प्रथमएव॥अन्यत्रप्रतिनिधिरित्यत्रमेवव्रतेप्रसंगोनियमशास्त्रादिति॥छ॥सर्वौषधंसदर्भुरनिचैके॥सर्वौषधंसर्वौऽषधयस्स
सर्वस्तुरनिःपिप्पलादिः॥छ॥गार्हपत्येदीक्षितस्याग्नपणंदक्षिणाग्नौपन्नाःदीक्षितव्रतस्यपत्नीव्रतस्यच॥छ॥यैवागूःराजन्यस्या ४।३।४।
ग्निहावैश्यस्याव्रतंभवतितेवतदृतेऽपदेयेनेहाप्येतिअग्नावधिष्ठितस्यनश्रपणप्रतिषेधात्॥छ॥व्रतंप्रयच्छत्यनुग्निंम
पररात्रेसायंदोहमपरात्रेप्रातर्दोहं॥अथास्मैव्रतंप्रयच्छतीतिविहितत्वात्॥अध्वर्युःऊर्ध्वमसिक्तमनुग्निंसायंदोहमपररा
त्रेप्रातर्दोहमपरात्रे॥छ॥दैवीधियमितिव्रतायोपस्पर्शनंस्वासने॥उपस्पर्शनमाचमनंऊतएतत्लिंगात्॥मानुषायवाप
यउराशनायावनेनिक्षेयात्रदेव्यधियेइतियत्तत्पूर्वमानुषाशनकालेवनेजनंतदेवेदमितिज्ञापयति॥तत्रचमंत्रविधानं॥उद
कोपस्पर्शनमात्रमेवेतिसंप्रदायः॥स्वासनशब्देनचऋत्विजिनेत्रग्निधीयेते॥छ॥येदेवासइतिव्रतयत्मृन्मये ।।पात्रे॥छ॥पत्नीवै २०५
हैतान्मयेतस्याश्चनऋणमात्रमेवनवतिनेतिकर्तव्यता॥अविहितत्वात्॥छ॥श्वात्राःपीताइतिनाग्निमालभतेयजमानः॥छ॥

मिश्रंकृष्णविषाणयालोष्टंकिंचिद्दक्षदत्तश्यंतश्रतिमिहसंचने॥मूत्रधरीषेऊर्वंचित्यर्थः॥लोष्टंकिंचिद्दक्षदत्ते॥किंचिच्छब्देनचऋ
ष्यपाषाणाद्यपिगृह्यते॥वाशब्दोविकल्पार्थः॥छ॥त्र्यरोमुंचमितिमेहतिपृथिव्यासंनवेत्यात्तंनिदधाति॥यद्धरीतंतत्प्रतिमुंचति
॥छ॥अनेत्वमित्यत्रास्वपित्यधःप्राङ्दक्षिणतःदक्षिणतःवितानस्याग्नेराःशेतेस्वपिति॥छ॥अग्निमन्याहृदंविष्णुरुमस्वस्यंतउन
मनइतिवाचयति॥अथयत्रसुप्त्वाउननीवश्चस्यत्रवतितद्वाचयतीतिवचनात्॥छ॥त्वमग्नइत्याहऊर्ध्वंब्रह्मत्वंवाव्याकृत्याग्नेत्र
त्यंत्रश्लीलं॥छ॥तच्चमालंन्यवाचयतिरास्वेयदितिरास्वेयदित्यमुंमंत्रंआलभ्येतिवक्ष्यतिलादध्येषणागामालभस्वेत्येवमा
दि॥छ॥अश्वाकोनिमंत्रणंआलंभनमश्वावनेनैवमंत्रेणानिमंत्रणंकरोति॥छ॥श्वऋसंवत्सरेशंसंनाषाप्रत्यक्षानाभिवादनोदक्षा
दि॥छ॥अश्वाकेनिमंत्रणंआलंभनमश्वावनेनैवमंत्रेणानिमंत्रणंकरोति॥छ॥श्वऋसंवत्सरेशंसंनाषाप्रत्यक्षानाभिवादनोदक्षा
वायवर्षाणिवर्जयेत्त्रागवनृथात्॥दीक्षितधर्मानेतेइतित्रागवनृथादित्यत्रकं॥छ॥परिक्रालंवदति॥परिक्रालंमृद्भ्यते॥छ॥विच
क्षणवत्यसितवतीवाचं॥विचक्षणासंस्कृतोच्यतेचनवतीचनश्लक्ष्णनाम॥अन्नवतींअविक्षणा सितवतीसत्यवतीवाचंवद
क्षणवत्यसितवतीवाचं॥विचक्षणासंस्कृतोच्यतेचनवतीचनश्लक्ष्णनाम॥अन्नवतींअविक्षणा सितवतीसत्यवतीवाचंवद
तिश्रुति॥छ॥शालासनास्वत्रीसंधिवेलयोःसंधिवेलयोःशालायामासितव्यमन्यत्रस्वप्यात्॥छ॥वेधाऽसुत्यासुसुत्यासुवर्तमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नानुवेद्यमासितव्यं संधिदेवतयोरेव ॥ छ ॥ अप्रायश्चित्तमपराधे नावश्यायश्चित्तिरस्तिप्रतियुग्मेवैतस्मात् इतिवचनात् ॥ छ ॥
इतरेतरस्मिन्वोपहवमिच्छेरन् इतरेतरोपहवोवानवति सवबऊयज्ञमानवे ॥ छ ॥ पत्न्यामेकदीक्षो एकदीक्षोउपत्न्यामेवोपहवमि
च्छति ॥ छ ॥ दीक्षंते प्रायणीयमदित्यैचरुंनिर्वपति वरुयहणंनकर्तव्यं अदित्यैचरुरन्यत्रापात्यत्रुखात् कर्तव्यंवाचरोः प्रायणीयज्ञा
पनार्थेआदित्यंचरुंप्रायणीयंनिर्वपतीतिवचनात् एवंचपथ्यादीनांतदंगत्वादंतरायेसत्यत्रयो कृत्वं ॥ छ ॥ आज्यभागा
विड्ढुत्येनदेवताश्चतस्रोयजतिपथ्याऽस्वस्तिनमिऽसोमऽसवितारंचवरुणादितिंचोदनेनेतिपथ्यास्वस्त्यारनेदज्ञापना
र्थंचतत्वरुतियहणं ॥ छ ॥ चरुमेहणबर्हिर्निदधत्यदयनीयायेऽदयनीयार्थेचर्वादीनांनिधनं ॥ छ ॥ सलेपंचरुंप्रमृष्टमेहणं
नाऽस्कालीऽसहामवर्धमिष्टयमेहणंनिदधतीतिवचनात् ॥ छ ॥ प्रक्षालयतिवाचरुं ॥ छ ॥ अनुप्रहरतीतरेमेहणबर्हिषा ॥ छ ॥
तएवद्विजः विप्रतेधन्येपि प्रायश्चित्तयदासार्थमित्यर्कं ॥ छ ॥ शांयुतंभवति शंयुवृयेणाग्नेरडांतेचकिंवर्णेसंयुनाशांयुतं १९०
वर्णयावेडयेडांतमुत्तरेणाग्निं किंनावत्साग्नं अंतवचनेवर्णेनाग्नेः अंतवचनेवर्णेनवयहीतव्यं ऊतएतत्प्राप्नोहीडांतनाशं

यंततांचेति तेतेचशास्त्रार्थेद्विमित्यत्तरंयावऽम्यतइतिविंच ॥ छ ॥ अविशेषश्रुतेः नचात्रविशेषःश्रूयतेअतःप्राप्तत्वात्वर्णे
वशंयीडांतंयहीतव्यमिति ॥ छ ॥ उत्तरंवाप्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधस्यां उत्तरंवाशाद्विडांतंयहीतव्यंनवर्णेऊतएतत्प्रकृत्य
नुयहात्एवंबहवःप्राप्ताःपदार्थाः अनुयहीतानवंतिदृष्टोचफलभूयस्त्वंभवतीत्यनिष्टायः अनुयाजप्रतिषेधश्चभवतिनदिडांत
भवतिनानुयाजा न्यजंतीति तथातर्हिव्यंतंभवतिनपत्नीः संयाजयंतीति एतयोत्तरंशंयंतेरडांतेचोपपद्यतेनवर्णइति एवंप्राप्तेश्रा
ह ॥ छ ॥ यहणादप्रवृत्तिः शंयंतयहणाद्विडांतयहणाच्चोत्तरत्राप्रवृत्तिः ऊतः ऊतएवशास्त्रार्थइति संस्त्यश्रुतेश्च आतिथ्यऽहविर्नि
रुप्यन्निति प्रकृत्याहतस्येडोपहूतासाधाजग्धस्तस्मात्सयइडांतइति अस्मुरेन्योविन्यड्भिर्दैवैःस्वरमाणोरिडांतएवपरिस्कृत्य
ति एतच्चवर्णएवोपपद्यते नोत्तरइति अनुयाजप्रतिषेधस्यतर्हिसमाधिर्वक्तव्यः सोनिधीयते ॥ छ ॥ नित्यानुवादेनुयाजप्रतिष
धः अनुयाजप्रतिषेधःसरडांतसंस्तवार्थः एवंशास्त्रमिडांतंयेनात्रानुयाजाऋपिनेज्यंतइति ॥ ५ ॥ उपरवदेशेप्रतिप्रस्थातारोहि
तिचर्मण्यनडुहोमन्निवपतिस्थापयति ॥ छ ॥ विक्रयोनंविचिनोतिवौसःश्रद्धेवाऊम्नितंकर्मकरोतीतिसौ विचयनंचपर्वशो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वरुवंउनं॥छ॥ब्राह्मणउपास्तोसवप्रहृतएवाऽविविदिशेषःब्रह्मसुरुचोब्राह्मणाऽकंसी।ऋताऽऋतप्रत्येवऽहणायब्रह्माहिव्याष्ट
तःप्रायणीये॥छ॥उदऽऊंनश्चउरुस्तात्।नवतिशाखांतरात्।स्वशाखायामपिचदृश्यते।ऋध्यदयामंनेऽकीणातिनो।ऋयार्थश्चनि
वापः॥छ॥शालाद्वाराल्पधिमयध्मेवंजुहूंचउविधृऽक्ष्णा तिउपरिष्टाद्वारापवरणविधनादिहपिधनं।ध्मेवंजुहूंचउ
हूलोविधृऽक्ष्णानिनयच॥छ॥बर्हिस्तृणेनहिरण्यंब्रुवधवरुधत्येषातरति।अनेनमंत्रेणाबर्हिर्हणाचविनियुक्तमेवयहीतव्यं
ऊरसीतिजुहोति।चउर्गृहीतं॥ध्रुवमसीतिहिरण्यमुद्धृत्यवेद्यांदृणंनिदधति।ध्रुवमसीत्यनेनमंत्रेणहिरण्यमुद्धृत्यवेद्याद्य
णंनिदधति॥छ॥स्रुवंबद्धंहिरण्यंऊरुतेयज्ञुहूंवात्संतदेवाऽत्रप्रायणीयाप्रतिपत्तिःसमाप्तिः।तछेषंहृतद्रव्यंहिवि
नियुक्तमितिप्रायणीयाशेषहृतद्रव्यसाध्यापिसतीयमाऽऊतिसोमक्रयार्थो।एवंहिश्रूयतेवाएषसोमक्रयणीनिदानेनना
मेतयाऽऊत्याप्रीणातिप्रीतयासोमंक्रीणातिएवंचसत्यदक्षिणीया यज्ञोभवति॥छ॥चउर्गृहीतंगृहीत्वाऽन्वारब्धयज्ञ २११
मानेत्याहाध्वर्युःनंचयजमानोन्वारभते॥छ॥ऋपाद्दतद्वारेनिष्क्रामतः।ऋपाद्दतद्वारमुद्घाटितद्वारंहिवचनोपदेशाच्छा

अ१

ध्वर्युयजमानौनिःक्रामतःप्रतिप्रस्थातादितीयइतिसंप्रदायः॥छ॥दक्षिणेनद्वारंसोमक्रयणीतिषत्यलक्षितावंगाप्रवातार
ज्जुवशबच्चुः पिंगलापिंगलाभावेरुणारुणाजावेरोहिण्यइषेताक्षीऽअलक्षिताऽअनंकितावंगाऽअनंगहीनाऽअप्रवीनाऽअक्षामिताऽअव
ज्ञेवारुजबद्धाबच्चुः पिंगलाबच्चुवर्णोपिंगाक्षीतदभावेरुणातस्याऽअप्यभावेरोहिण्यइषेताक्षीरोहिणीरक्तवर्णाऽइषेताक्षीऽअरक्ताक्षी
दक्षिणेनद्वारंतिष्ठति॥छ॥चिदसीत्यनामनिमंत्रयते।सोमक्रयणीमंत्रश्चसांडेविपरिणाम्यते॥छ॥उदीचीन्नीयमानामनुगछतोवत्स्यसी
तिद्विवचनोपदेशाद्वहयोरपिमंत्रःचोदितार्थोनिधनाच्चसाऽऐविपरिणामः॥छ॥षोडशदन्यतीत्यस्तमंपर्युपविशंति।सोमक्रय
णीःऋध्यस्तमंपदंपर्युपविशंतीतिवचनात्पर्युपवेशनंब्रह्मयजमानाध्वर्युप्रतिप्रस्थातृणां।हिरण्यमस्मिन्निधयानिजुहोत्यदित्यास्त्वगसदित्यदित्यास्त्वगसदित्यनेनमंत्रेण॥छ॥स्फ्येनपदंत्रिःपरिलिखत्यस्मेरमस्वेतिऽअनेन
मंत्रेण॥छ॥स्रुवेणहृत्यपदंस्कन्दत्यामावएत्यस्मेतेबंधुरितिऽउद्धरणंहिरण्यस्यस्रुवेणहृत्यहिरण्यमितिवचनात्पदंस्कन्दत्यामाव
एत्यस्मेतेबंधुरिति॥छ॥ऋपःस्कन्देनिषिंचयजमानायपदंप्रयछतित्वेशयइतिबऽयजमानदेवत्यमंत्रस्यविपरिणामः॥छ॥मेरा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यइतियजमानःप्रतिपद्यतिपदंअयमपित्रेनवयजमानकेविपरिणम्यतेमंत्रहयेध्याहारःसाकांक्षत्वात्रैयःशब्दस्यप
स्तुविषयत्वाद्वचनांतताल्लेरायइतित्वयिपशवइत्येवंतदाहनेरायइतिमयिपशवइतिश्रुतत्वात्॥छ॥मावयमित्यध्वर्युरात्मा
नंसंप्रेशतिअनंतर्यायजमानोमाभूदित्यध्वर्युग्रहणं॥छ॥इत्वापन्यैपदंप्रयच्छतिइत्वेत्यनुवादाद्ध्वर्युःप्रयच्छति॥छ॥नेष्टातो
तइत्येनांवाचयतिपत्नी॥छ॥सोनइत्यस्यावसानेसमग्रमृगइतिदक्षान्नेष्ट्रेनपत्नीवाचयति॥छ॥प्रक्षाल्यापाणीहिरण्यं
धीतेनामिश्रयांहिरण्यबंधनस्यक्रयार्थतायेनाग्निरेतसंवैहिरण्यमित्यपक्रम्याहसत्येनाऽऋतुपस्पृशानिसत्येनसोमंपराहणा
नीतिअधिकारमुपजीवन्नाह॥छ॥आधायनाभिघवाऽश्वत्थेखुवापाणिप्रक्षालनहिरण्यबंधनेनवतः॥घ॥प्रेष्यतिवसोमोपनह
नमाहरसोमपर्याणहनमाहरोल्मीषमाहरेतितित्वशब्दादध्वर्युरेवप्रेष्यति॥छ॥अत्रवानिवपनेअस्मिन्वाअवसरेसोमनिवायःउ
च्यशास्त्रत्वात्॥छ॥शोभनऽसोमोपनहनंभवतीतिवाक्यशेषः॥छ॥उल्मीषाभावेसोमपर्याणहनाद्यंगुलंत्र्यंगुलंवोल्मीषायाव २२२
र्तंतेतियद्यल्मीषंविदेत्सोमपर्याणहनस्यैवद्व्यंगुलंवात्र्यंगुलंवावर्तंतेदितिवचनात्॥छ॥अध्वर्युर्यजमानोवासोमोपनह

नऽहरत्यन्यइतरेअध्वर्युर्यजमानोवासोमोपनहनमादत्ते यएवकश्चसोमपर्याणहनमितिवचनात्अन्यशब्देनचप्रतिप्र
स्थातोच्यतइत्यऋमेव॥छ॥सोमंगछंत्येषतइतिवक्ष्यतिगमनाभिप्रायंवोदितार्थानिधायकत्वात्न्यग्रोधविपरिणामः॥छ॥अ
ङ्कुपविशास्माकोसीतिसोमंमालभतेअयमपित्रोदितार्थानिधायीदिङ्मियमश्रोत्रप्रज्ञापनार्थः॥छ॥नविचिनोत्यतस्त्वएकाछा
र्पस्मिन्नमेवेअत्रहैकेऽणंवाक्षंवाविंपास्यंतीतिवचनात्॥छ॥सोमोपनहनंद्विगुणंचउर्गुणंवास्तृणातिध्रुवश्रुवद्वा॥एतमेवहिअ
ध्वर्युः
त्वा ४ यतेअथवासोद्विगुणंवाचतुर्गुणंवाप्रादेशंवोदूंवोपस्तृणातीति॥छ॥तस्मिंछोमंमिमीतेदशकृत्वोनिमित्तमितिसोमोपनहनेसोम
कृ ५ ध्रक्षिपतिदशकृत्वोनिमित्तेत्यनेनमंत्रेण॥छ॥सर्वानिःप्रथमंसर्वानिरंगुलीनिःप्रथमःप्रक्षेपः॥छ॥अंगुष्ठप्रभृतिचैवेत्यर्गंएकैकां
गुलिरुत्सृज्यतेप्रक्षेपेप्रक्षेपे॥छ॥द्विःपनिष्ठिकयाचनिष्ठिकयाद्विःध्रक्षिपति॥छ॥एकोपचयंचएकैकाचोपचीयतेंगुलिःप्रक्षेपेप्रक्षेपे
एवंदशकृत्वोनिमितोभवति॥छ॥अंजलिनादशमंदशमंप्रक्षेपणमंजलिनादशकृत्वोनिमीतइतिवचनात्समस्यांजलिनाध्वप
तीतिश्रवणात्॥छ॥अन्यकाध्वापश्नेःअथवान्यदेवादशमंजलिनाकर्तव्यंयेनैतयासर्वानिरित्यत्वासमस्यांजलिनाध्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वपतीत्याह। यत्पुनरुक्तं दशकृत्वोनिष्पिमितिततमंत्रेणाभिसंबध्यते। दशकृत्वोनिष्पिमित्यनेनमंत्रेणा। तस्मादेकादशाधावापः॥छ॥
ऋतांसंगृह्येत्यंशुषेणबध्नातिप्रजानन्त्स्वेतिऽअथसोमोपनहनस्यसमुत्थायेतीतिवचनात्। बध्नातीतिवाध्याहारः
साकांक्षत्वात्॥छ॥ऽअंशुत्यामध्येविदृणातिप्रजास्त्वानुप्राणंतीतिऽअथमध्येंशुत्याग्रंदरोतीतिश्रुतेः॥छ॥तंविक्रयिणेप्रयच्छतिसोमं
॥७॥पंचकृत्वःसोमंपणतेपणव्यवहारेपंचकृत्वःसंव्यवहारंकरोति॥छ॥सऽआहसोमविक्रयिन्त्स्तेसोमोराजाहतिऽक्रीत्वाहसोमवि
क्रयी।तंवैतेक्रीणतीतिमंत्रत्रयमपि चोदितार्थंनिधयि॥छ॥क्रीणीहीत्याहसोमविक्रयी।कलयातेक्रीणानीतिऽअध्वर्युःभूयोवाऽतः
सोमोराजाहतीत्याहसोमविक्रयी॥भूयएवातःसोमोराजाहतिमहांस्तेवगोमोहमेत्यध्वर्युर्गोर्वैप्रतिधुक्तस्यैषतंतस्यैशस्तस्यैदधित
स्यैमस्तुतस्याऽआनंचनंतस्यैनवनीतंतस्यैघृतंतस्याऽआमिक्षातस्यैवाजिनमितिभूयोवाऽतःसोमोराजाहतीति
भूयएवातःसोमोराजाहतीतिचचोदितार्थंनिधयिनेभूयएवेत्यतःप्रभृतिचतुरावर्तयति।ऽअध्वर्युरेकैकेनांतेपणेनशफे २१३
नपदाऽईनगवातेक्रीणातीत्यंततःप्रश्नांतेप्रश्नांतेभूयएवेत्यतःप्रभृतिश्चावर्तयति।प्रश्नश्चेदनवाध्वर्युसोमविक्रयिणोरुन्धिप्रत्यक्षं

त्यंतेर

लक्ष्यतेमंत्रांतेशफादीनामेकैकेनपणांतेध्वर्युःउन्धिप्रत्यक्षंतेचभूयएवेत्यतःप्रभृत्याहुतिः।ऽइत्येचपणांतेगवातेक्रीणातीत्यंतेक॥क्री
तःसोमोराजेवयांसिप्रजूहीत्याहसोमविक्रयी।ऽअथमपि चोदितार्थंनिधयी॥छ॥सऽआहचंदंतेवस्तेछागातेधेनुस्तेमिथुनोतेगावो
तिस्वस्तेन्याइतिातछद्वेनाध्वर्युरुन्धे धीयते॥छ॥स्रुवंलेतिहिरण्यमालंन्यवाचयति।चोदितार्थंनिधयी॥छ॥सम्मृतरतिसोमविक्र
यिणंहिरण्येनाभिवंपयति।ऽअभिकंपयत्यपश्लोनयतिसंदर्शनेना।ऽअथसोमविक्रयिणमभिप्रकंपयतीतिश्रुतेः॥छ॥ऽअस्मैतद्
तियजमानसहितन्निदधातिहिरण्यंसोमविक्रेयंतदादत्तेएतद्धिरण्यं॥छ॥ऽअंजांप्रत्यञ्चुखीमालभ्यवाचयतिन पस्तन्नरि
तिऽअथाजायांप्रतीचीनमुखींवाचयतीतिवचनात्। वाक्रितत्वादध्वर्षणात्रचोदितार्थंनिधयीचमंत्रः॥छ॥सव्येनाजांप्रयच्छति
त्रानइतिदक्षिणेनसोममादायागतऽउत्तिष्ठतिवाऽआगतेसोमेऽउत्तिष्ठतिवायजमानः।न वोत्तिष्ठतिमंत्रश्चोदितार्थंनिधयी।ऽएमा
र्घीत्वाग्नित्रारक्षस्याविपरिणामः॥छ॥दक्षिणोरोदक्षिणेप्रत्यञ्चौसादयतीदस्योरुमितिऽअयमपिचोदितार्थंनिधयी॥छ॥
स्थानत्राणेतिजपतिसोमविक्रयेणमीक्षमाणः।ऽअथसोमत्रयणानुदिशतीतिवचनात्।ऽअतएवयजमानः।ऽअपोर्णुतेदक्षिणतः शी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रः स्वयमेवापत्नीवा॥हिरण्यंसहसाऽद्भिर्घृतेनावस्त्रावंडेनाहंतिवा॥हिरण्यंरुटितिरुलासोमविक्रयिहस्तादाद्धिर्घृतेनावि
क्रीणावस्त्रावंडेनाहंतिसोमक्रय्यं णैनवाहं तीतिविकल्पः॥८॥गृहीतसोमंपरिमार्ष्टिवाचयति॥गृहीत सोमंगृह्णाऽगृहीतेनैवसो
मेनवाचयतृष्टिउत्तरेस्वाउत्तरेस्वद्वत्वमेणीयजमान वईवे॥छ॥उदायुषेयछान ७ श्लिसोमंरुलापाणिमंतर्धेयापाणिनांतर्हिते
नशिरसिसोमंरुलोदायुषेत्यनेनमंत्रेणोन्निष्ठति॥छ॥अतिपंथानित्यनेनेतिदक्षिणतस्त्रिरुल्लिखुरुलासमंगिधीतंपरुगाश्चोद्धतेफ
लकेसंमंगिसर्वांगोपेतंदक्षिणतोव्यवस्थितंकृत्वादेवास्थानमस्तमितिगच्छतिप्रतिपंथामित्यनेनमंत्रेणतस्यचेषांतरालाऽद्धतेफल
केनवतःऽद्धतेप्रउग्पफलकेइतिवत्तनात्॥छ॥रुलाजिनमुस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्वगितिऋस्मिन्नित्यनोन्निधीयते॥तस्मिन्सोम
न्निदधातुदित्येसदइतिऋस्मिन्रुलाजिनेमंत्रश्चोदितार्थोन्निधयी॥छ॥अस्तंनाद्यामितिसोममालंभ्यवाचयति॥आलंभ्येति
कारिनःकारितेसाध्येषणान्यग्रोधेचसोमन्यग्रोधवितिऋस्तंनाद्यामितिचोदि तार्थान्निधयी॥छ॥वनेषुव्यंतरिक्षमितिसोमपर्याणहनेनपरि २१४
णहनेनपरितत्यरुलाजिनंपरस्तादासनतिसूर्यस्यस्वरुरित्यासनयोरन्यतरत्॥वनेषुव्यंतरिक्षमित्यनेनमंत्रेणसोमपर्याणहनेनपरित

त्यरुलाजिनमनसःपुरस्तादासजत्यवलगयतिसूर्यस्यस्वरुरित्यनेनमंत्रेणा॥छ॥एवंचेद्रीवाऋवरुत्यैवंचेदासनरुलाजि
नंग्रीवाऋवरुत्याषजति॥छ॥ऋनड्वाहौयुनक्तुस्वावेतमितियुगपद्वचनात्॥ऋनस्यनड्वाहौयुनक्तुस्वावेतमित्यनेनमंत्रे
णयुगपत्योगपद्यान्निधयत्वात्मंत्रस्य॥छ॥नेदंमंत्रादृत्तिःसान्निपातित्वात्॥नेदंनवायोजनमशक्यत्वात्॥नहिशक्यतेय
दक्षिणेनेदंनपाणिनाद्वयोर्योजनंकर्तुंयोजनंचयोक्रंपरिहरणंनयुगस्कंधसन्निपातः॥अतोनेदंन॥नेदंचमंत्रादृत्यानवि
तव्यंसन्निपतितोहिमंत्रःक्रियायाऽपवरोतितथाचश्रुतिःसदक्षिणायुग्मेवायेयुनक्त्यध्वर्यवायुग्मितिं॥छ॥ईषांतेरथ
मिष्वःसुब्रह्मण्यःपलाशशाखयाप्राजतियतऽद्धतेफलकेतत्रभूमिस्थःसुब्रह्मण्यःपत्नीशाखयाप्राजतिगमयत्यनड्वाहौ॥छ॥
पश्चात्परीत्यापालंबंगृहीत्वासोमायक्रीतायानुवाचयतिपर्युह्यमाणायेतिवा॥ऋनुःपरीत्यपश्चाद्व्यवस्थितःऋपालंबंगृही
त्वापालंबग्रहेणपश्चादाबद्धारुरन्निधीयतेयावन्नारेनःप्रवर्त्तमानंविधर्यतेतंगृहीत्वासोमायक्रीतायानुवाचयति।
पर्युह्यमाणायेतिवेतिविकल्पःमंत्रश्चोदितार्थोन्निधयी॥ऋयोन्नरुलांचान्निषेचनीयेबऊवचनांतेनोहः॥छ॥दक्षित

श्चात्वारस्तेसोमंपर्युहमाणंवैयज्ञमानोत्वारस्तेतइतिवचनात्॥७॥त्रिरुन्नयोद्वाभ्यांवादक्षिणावर्त्यशालांगछंति।त्रिरु
न्नयंप्रथमायांसोमपरिवहनंचेपदार्थंतयाद्वाभ्यांवादक्षिणावर्त्यशालांगछंति।अत्रेमइतिवाचयंतिवाचनंचगम
नाभिप्रवृत्तस्यमंत्रश्चोदितार्थोनिधयी॥७॥सुब्रह्मण्योवाक्रतिसुब्रह्मण्योऽसुब्रह्मण्योऽमितित्रिरुन्नासहन्निगदंयावद्
हंसुत्यानवतितद्याहसुब्रह्मण्योवाक्रयतिंयत्राद्धादब्रुर्युस्वयमेवाध्वर्युर्वेदेहिविधनमस्थाइतिसुब्रह्मण्योमितित्रिरुन्नाऽ
ऽऽगछेतिसहन्निगदंब्रूयात्यावद्धिरोहनिःसोत्यमहर्नवतितावंत्यच्चारयेत्सुब्रह्मण्यःपुनःप्रवृटसुब्रह्मण्योनिग
दवर्जितात्रिश्रुत्वःप्राचिवर्तमानेऽग्नसिषद्रुत्वःप्रतीचीति॥७॥शालांप्रवेशयंतिदक्षिणेनद्वारंतिरश्चीनंपशुमादायतिष्ठतिऽ
ऽसारंगमेध्यमनावेलोहितसारंगंशालायाःउरस्तात्प्रतिप्रस्थातान्नीषोमीयंपशुमादायतिष्ठतिऽन्यवर्णऽश्लवर्णेनस
हितंमेध्यंमेडरंतस्नावेलोहितसारंगंनसोमित्रस्येत्येतेनमालंभ्यवाचयतिएनंपशुं॥७॥चरतिपशौवाचनमेवाऽऽहवनीयं २०५
गछतिपशौवाचनमेवभवतिं॥७॥आहवनीयाद्धोल्मुकमाहृत्यैकोवाचनंऊर्वेतिंउल्मुकाहरणंचपशुसन्निधनएवभव

रतिपशौ।एवंहिश्रूयतेतद्वैकआहवनीयादुल्मुकमाहरंत्यथमग्निरग्नेसोमस्तान्याऽसहस्व्यानिश्रेष्ठ्यमहइति॥७॥सम्
ग्नेनउपस्थाप्योत्तंनेनोपस्तन्नातिवरुणस्योत्तंनमितिशालायाःसमीपेनउपस्थाप्योत्तंनेनोपस्तन्नातिवरुणस्योत्तंनम
मित्यनेनमंत्रेण॥७॥शम्येवोद्धरतिवरुणस्यस्कंभसर्जनीरितिऽनेनमंत्रेण॥७॥अडंबरीमासंदीनाभिदघ्नामरत्निमात्रीं
गीमूलमाहरंतिचत्वारःनाभिप्रमाणमरत्निमात्रैरंगैरषोत्यजादिनिःउतालुंजरक्षोसौत्रामण्योहिश्रूतेपठ्यतेतुंजवि
वयनाऽवतीतितत्रचाचार्येणोक्तंसोमासंदीवदितिचत्वारऽआहरंत्यध्वर्यवःऽअथचत्वारोराजासंदीमाददतइतिश्रुतत्वात्॥७॥
ऽग्निमृत्वत्येनावरुणस्यऋतसदन्यसीतिएनामासंदी॥ऽक्लाजिनमस्यामास्तृणातिवरुणस्यऋतसदनमसीतिऽस्यामा
संधौतस्मिंस्तोमंनिदधातिवरुणस्यऋतसदनमासीदतितस्मिंऽक्लाजिनेसोमंनिदधातिवरुणस्यऋतसदनमासीदतिमं
त्रश्चचोदितार्थोनिधयी॥७॥शालांप्रवेशयंतिदक्षिणसंचरेणाधिकाराश्चत्वारएव।यातइतिवाचयतिचोदितार्थोनिधयी
मंत्रः॥७॥आहवनीयंदक्षिणेनस्थापयंतिसहसोमेनासंदी॥७॥उदपात्रमुपनिनयंत्येके।ऽत्रहैकउदपात्रमुपनिनयंत

उदपात्रमुपनिनयंतेके१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिश्रनिधयतस्मान्नोपनिनयेदित्यतंत्रंश्रतोविरुध्यतइति॥७॥ ॥इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्येसप्तमोध्यायः॥७॥ ॥८॥आतिथ्यंद्विर्दर्वपतिवैष्णवंनवकपालंआतिथ्यमितिकर्मणोनामधेयंतस्मादातिथ्येनामेतिशब्दस्यचानिधयत्वात्संव्यवहारार्थत्वंसंव्यवहारश्चात्रदृश्यते।आतिथ्यहविःकृतःस्थेत्यमादितत्रचवैष्णवोनवकपालोभवति॥८॥पन्यन्वारब्धस्तूष्णीमेकविंशतेर्वानिर्वपेदेनस्तूरितिपंचकृत्वःप्रतिमंत्रंतत्पन्यन्वारब्धतइतिवचनात्सर्वेसंस्तरमाणइवशृङ्गीयादितिहर्णमित्यकंतद्धात्रन्यतरएवविमुञ्चेत्स्यादन्यतरोविमुञ्चेद्यशृङ्गीयादित्येकविमुक्तइत्यकंवाशब्दोविकल्पार्थेएवमपिश्रूयतेविमुञ्चेवत्रपाद्यशृङ्गीयादितिहर्वैनिर्वपतिहरणंकर्मेत्यस्यार्थेद्वितीयंनिर्वापार्थेत्रेनस्तूरित्येनिर्मंत्रैःपंचकृत्वःप्रतिमंत्रंनिर्वपेत्सशृङ्गात्पनेस्तूरसिविष्णवेत्वेतिश्रुतत्वात्।निर्वापेचोदकेनसविशेषदेशलक्षितोमंत्रःप्राप्नोतिश्रुतत्राह।सावित्रनिर्देशैःश्रुतिविरोधस्यान्याम्।सावित्रस्यसविशेषदेशलक्षितस्यमंत्रस्यनिर्देशैः॥ २१६
ऊनएतत्।श्रुत्यामंत्रोतरस्यविहितत्वात्।सशृङ्गात्पनेस्तूरसिविष्णवेत्वेतिउभयत्रचद्रव्यानिधयकृत्वाश्रद्धःसवि

रुध्यतइतिकेषांचिद्दर्शनमेवसिद्धंतः।अपरेतुव्याचक्षतेयेनात्रश्रुतिर्नभवति।सवाअत्रनेवतोयजमाशृङ्गीयाद्येनान्यानिहवींषीतिचोदकप्राप्तप्रत्यक्षशिष्टयोर्मंत्रयोःसमुच्चयोवाचनिकःश्रुतउन्नान्यामितिग्रहणमितिश्रुतेचोदकपरिप्राप्तमंत्रेलाशब्देनैवापनयंतिसएवविरुध्यतेश्रुत्यैनस्तूरसिविष्णवेत्वेतिलाशब्देनद्रव्यमपिनिधीयतेसावित्रेपिलाशब्दोद्रव्यपरएवातःप्रत्यक्षशिष्टनचोदकप्राप्तस्यलाशब्दोनिवर्त्यतइतितत्पुनर्विचारणीयंयदाचक्ष्वेनंप्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोःसमुच्चयोनभवतितदातदवयवभूतस्यलाशब्दस्यैकस्यनिहत्तिरित्यशक्यंवक्तुंश्रुतिपिचप्रत्यक्षशिष्टपिलाशब्दसमुच्चयोदृश्यतेरिपनायलसोमभृतेविष्णवेत्वेतिश्रुत्यैलाशब्दस्योषदेविष्णवेत्वेतिचश्रुतःप्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोरप्यानसामर्थ्यान्नसमुच्चयःइतीचोदकप्राप्तःपश्चात्प्रत्यक्षशिष्टइतिज्ञष्टशब्दस्तुचोदकप्राप्तोपिदेवतादेशाउत्तरएवभवतिप्रकृतावेवमेवदृष्टत्वात्।सावित्रस्यउभयग्रहणत्रयएवप्रयोगःप्रकृतौदृष्टत्वात्।नोत्तरयोर्जुष्टशब्दस्य॥८॥अन्यत्राधमनत्रतोपायनारण्यनोज्ञनदानश्रुत्यवरणानिदीक्षणीयाप्रकृतिश्चाग्रदवसानीयायाःसोमेश्रुतत्वात्।निवर्त्तंतइतिशेषःश्रुत्यन्वाधमनंतावच २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तद्देवतापरिग्रहार्थेसद्देवतापरिग्रहः सौमिकेनऋतः।आग्नावैष्णवंनिर्वपतीतिप्रकृत्यर्थेनैतदाह।अग्निर्वैयज्ञस्यावरो
द्यावित्रक्षःपराच्यैस्तस्मात्सर्वाभ्यश्चैवैतद्देवताःपरिगृह्यसर्वंयज्ञंपरिगृह्यदक्षाइतिआग्नावैष्णवस्यचदेवतापरिग्रहार्थतोच्यते।
यद्यवंऋतत्वादित्यत्रनसंनवतीत्यतःप्रभृतिशब्दःप्रापणीयादिविषयोद्रष्टव्यः।व्रतोपायनमपिसौमिकेनव्याप्तत्वान्निवर्त्तते।
दक्षिणस्यहिसंस्थावदननियमउक्तःतस्मादग्निर्दक्षिणतआहवनीयस्यसत्यंवदेतिअत्रापिप्रभृतिशब्दोनांजसएवदंडांतेहिदक्षिणोऽ
वतीति।अतउर्द्धंव्रतोपायननिवृत्तिःस्यात्प्राऽऋतस्यानावात्।आरण्यौदनमपिनिवर्त्तते।सोमेद्रव्यविशेषनियमात्।निवृ
त्तेहिपयोव्रतेहविःशेषनशोच्यते।अस्तिचारण्यौदनस्यप्राग्निरतिरात्रात्प्रभृतिनेप्रकृतेतन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तं।अपवसथ्ये
ष्वनरहनिवचनमेवातस्माऽपवसथेनाश्नीयादितिअथवाआरण्यौदनप्रतिषेधसूत्रस्यैतन्मूलत्वंतस्माऽपवसथेना
श्नीयादितिएवंचोपवसथविषयएवारण्यौदनप्रतिषेधःदानमपिनिवर्त्तते।दीक्षणीयादिष्वसौमिकेनैवदक्षिणादाने २९७
नानेतेनिर्वर्त्तितत्वात्।ब्रह्मवरणंचसौमिकेनवरणेनऋतत्वात्।उदवसानीयायांउत्तरवेदेरुत्तरार्द्धेचाधानंप्रवर्त्तएव।

व्रतोपायनमप्युन्मुक्तदीक्षत्वाद्यनंशविहितत्वात्।तस्यहिरण्यंदक्षिणेति।आनन्तर्यविधानाच्चब्रह्मवरणंऋतःप्रागुदव
सानीयायाइतिसूत्रितं।छ।पत्नीसंनहनंचसयोक्तायाःनिवर्त्तते।छ।यजमानभागश्चनऋतप्रतिषेधत्वात्प्रतिषेधश्चद्रव्यांतर
विधानात्।छ।नवर्मगुणत्वात्।नैतदेवंयजमानभागोननऋतइतिचेत्तर्हिनऋतएवावर्मगुणोऽसौउरुषार्थोहिद्रव्यांतरवि
धानमितिछ।उपजनीरधिश्रयतिमदंतीश्चव्रतवत्।उपसर्जन्यधिश्रयणंमदंतीनामवसरविधिसयोच्यते।व्रतवदितिगा
र्हपत्येदक्षिणस्याग्नेर्दक्षिणाग्नौपन्याइतिछ।आसुष्टिविसर्गोऽदब्धार्थस्ततः।कर्त्तव्यः।आतिथ्यायांसेवापरोविशेषः
उच्यतेछ।कार्ष्मर्यमयाःपरिधयश्चाश्ववालःप्रस्तरेइध्मोविधृतीबर्हिश्चविशेषानेवेबर्हिर्हरणंचउत्तरयाप्रतिपत्त्य
र्थंवक्ष्यतिहछ।एतदेवामीषोमीयोपसत्स्वपिचउत्तरयासंचायंव्यक्तिनियमःएवंवारुणेतरछ।आसाद्याग्निंध्यतमा
हामावस्यतिएतच्चेहविहितंतच्चाउर्मास्येषूपनिबद्धंपुनरिहनातिदिष्टमितिछ।इडांतंनवतिछ।तस्मात्सयज्ञइडांतरति
वत्सनात्।ध्रौवंवंव्रतप्रदानेपक्त्वापतयइतिध्रौवमाज्यंव्रतप्रदानभाजनेपक्त्वापतयइत्येनेनमंत्रेणछ।हिरण्यस्थाल्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्रुवेण तन्नूनब्रह्मणस्पतेति ब्रह्मनऽइडायेति मंत्रद्वयेन स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णाति॥८॥ गृह्णामीति सर्वत्र सामान्यात्। गृह्णामीति च मंत्रानुषंगः सामान्यात्। द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णातीति। कुतएतत्। मंत्रवाक्यादेव। आज्यानि गृह्णातीत्याज्यबर्हिर्लक्षणश्रवणात्॥८॥ इडाशेषौ वा तौ वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। इडाशेषभूतौ वा तौ मंत्रौ। नहि स्थाल्याः स्रुवेण गृहणं नाम्नात्र वचनमस्ति। न च सर्वमंत्रेण सहैकवाक्यतानोपपतेः। अनेकविशेषणविशिष्टो हि सर्वैरनेकैर्वियुज्य निधीयत इति। आपतेयुरिति परिपतेयुर्गृह्णामीति हि पक्षसाहचर्यात्। अथवा यं पक्षं तं पक्षमाचपतति परिवपतीति। तथा रथं तन्नूनं ब्रह्मणस्पतेति। यद्वै शब्दौ जिघृक्षतिऽएकवाक्यतायां च गम्यमानायां भिन्नवाक्यता न युक्ता। अतोयं मंत्रवाक्येदं तत्। द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति तन्नातिवयुक्तरूपं यत्। आज्यानि गृह्णातीत्याज्यबर्हिर्लक्षणं तत्प्रतिऽरुषयग्रहणेन परिक्रियते। तस्मादेकमेवेदं ग्रहणं। नहि स्थाल्याः स्रुवेणेति संप्रदायः। अपरेतु हिः स्थाल्याः स्रुवेण इडामीयग्रहणमिच्छंति। तेषांऽनर्थक्यं वचनमन्वेषणीयं। नहि वचनमंतरेणोपोद्घातः शक्यते वक्तुमिति। तान्नूनब्रह्मेतत्। अस्यतान्नूनब्रह्मितीयं संज्ञा वेदिव्रो॥८॥ दक्षिणास्यां वेदिश्रोणौ निधायावशेषात्स्रुवेणोप्य

जमानमाज्यानाधृष्टमिति। अनेनमंत्रेण॥८॥ अद्रोहस्तेन्यानस्तान्नूनब्रह्मणेद्रोधव्यमिति श्रुतेः। यैः सहतान्नूनब्रह्मण्यैस्तैस्तान्नूनब्रह्मणः। तेषांपरस्परतो द्रोहऽइति॥९॥ पल्ययंग्यनिधमत्यपिधयामृन्मयेन। पल्ययंग्यचालयित्वाऽपिधयामृन्मयेन निधमति। प्रकृतत्वान्नान्नूनब्रह्मणः॥८॥ अपराक्लेव्रतमिश्रंदक्षिणायप्रयच्छति। अपराक्लऽइत्युवाचैवप्रातस्त्वाव्रतस्यऽउरुणा ष्टीत्याद्यप्यसामर्थ्येनवति। तथापित्रैलक्ष्यीत्वान्नान्नूनब्रह्मणीयतएव॥८॥ ब्रह्मऽउपगृहपतयेब्रह्मऽउपयजमानेऽउपगृहपतयएवतान्नूनब्रह्मणः प्रदानंयदिब्रह्मवादीक्षेरन्नुपगृहपतयएवव्रतमन्वभिचरन्तयेयुरितिश्रुतेः॥८॥ अग्नेव्रतपाऽइत्याहवनीयेसमिधमाधायमदंतीरुपस्तृणन्गाढतरंवृष्टिमेवलंकरोते। अग्नेव्रतपाऽइत्यनेनमंत्रेणाहवनीयेसमिधमन्वाधायमदंतीरुपस्तृणन् गाढतरंवृष्टिमेवलं

करोति। अवांतरदीक्षेयमितियजमानःकरोति॥८॥ पत्नीचगार्हपत्येस्रुचीचश्रपयतःसमिधमाधायमदंतीरुपस्तृणन्गाढतरंवृष्टिमेवलंकरोति। ब्रह्मऽयजमानंकेमवैषामवांतरदीक्षा॥८॥ मदंतीरुपस्तृणन्यजमानषष्ठाः सोममाप्याययंत्यऽश्वरऽश्वरि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि।चउणामा ध्वर्त्विजांप्रतिवेदमाप्यायनमाम्नातंपंचमःप्रतिप्रस्थाताएवंयजमानषष्ठइतिसंप्रदायः।अपरेत्व
ग्नीधंपंचमंमन्यंतेआप्यायनंचालंनमात्रंनसोमप्रक्षेपःनियतपरिमाणत्वात्।सर्वान्नेयपक्षेचाग्निहुदादिषुमंत्रस्यविप्
रिणामः॥छ॥आज्यभाजन्योपस्प्रक्षेदपःसोममालिप्समानस्तथाविपर्येस्यत्प्रस्तरेनिक्रुवतउत्तानहस्तादक्षिणोत्ता
नावेष्टाशयतिातत्रस्थस्यापिप्रस्तरेनिक्रवःसंनवतितन्माभूदितिप्रत्येत्यतियहणंनिक्रवश्चप्रस्तरपरिषेकरणं॥छ॥
व्यूहनपरिध्यंजनेइलेवेकेतान्हनश्रयणेहदिऊर्वतिशारवांतरात्।तान्हनआदेरवसरविधिसयावृहनपरिध्यंजनेऋदृध्
तेसंस्कारत्वाच्चेडांतलेपिसत्येवमादीनांप्रवृत्तिरिष्यतेआश्रवेत्यादेवानांउनिर्वृत्तिर्युक्तरूपाप्रतिपत्तिलाघवंप्रतिप त्ती
नांप्रवृत्तिरेव॥छ॥समुद्वयुप्यप्रस्तरमन्वापरिधीआदायाहवनीयमदंत्यापाइतिाप्रस्तरंगृहीत्वाग्नावपरिधीनादायविधती
वाग्नीन्मदंत्यापाइत्याहमदंतीत्यग्नीत्प्रत्याह॥छ॥तानिरेहीतिब्रुवन्नध्वर्याहवनीयंहृत्वाग्नीध्रेयंछतिनिधनायाता २१८
निरेहीत्यसुमंत्रंब्रुवन्नध्वर्याहवनीयंहृत्वाअध्वर्धिग्नीध्रःसामीप्यउपस्तीवेचमदंतीनिरन्यंग्नाग्नीध्रेयंछतिनिधनमा

र्थं॥छ॥सुब्रह्मण्यांचप्रेष्यतिसुब्रह्मण्यसुब्रह्मण्यामाह्वयेतिचशब्दात्प्रतिप त्तीश्चपरिसमापयति।ताश्चप्रवर्तनरंनतसु
ब्रह्मण्याप्रेषः।आगंउलात्॥छ॥प्रवर्ग्यापसदावतः।अतऊर्ध्वंप्रवर्ग्योपसदौनवतः।अन्यत्रपतित्स्यावसरविधिसयेह
मुक्तंनचत्रप्रवर्ग्यस्यपाठइति॥छ॥उपसदेवावप्रवर्ग्यो।अप्रवर्ग्यशब्देनप्रथमयज्ञोनिधीयते।तन्नप्रथमयज्ञेप्रहृज्यादितिव
चनात्।सचप्रथमप्रयोगः।द्वितीयेवैवदृतीयेवेत्यनुवादात्।प्रथमयज्ञउपसदेवनवति।वातत्रापिप्रवर्ग्यःशाखांतरात्प्रथ्
मयज्ञेप्येवइति॥छ॥प्रणीताघपसत्।प्रणीतानांयदादौतदादिवास्यतिप्रेषादीत्यर्थः।अन्यत्वाधनब्रह्मवरणयोरप्रसक्त
त्वात्।उपसदितिचकर्मणोनामधेयंतेषुश्रुतेषूपसदोतत्वतेतिहिश्रूयते॥छ॥हविष्कृतमाहुयानाहननमयेषणेतीस्कार्थत्वा
त्।हविष्कृदाक्तनवालेयदाहननंतत्प्रेषणानावेननवति।ऊतएतत्।तीक्ष्णार्थत्वात्।तीक्ष्णकरणायहिदृषदुपलेन्यस्य
न्येते।तीक्ष्णीकृतान्योहिप्रेषणमनिनिवर्त्यतइति॥छ॥स्याद्धर्ममात्रत्वात्।वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।नवेहाप्रेषणानावे
व्याहननंनैतत्तैक्ष्ण्यार्थं।नहिश्रम्यादृषदुपलयोस्तीक्ष्णतोपपादयितुंशक्यते।अतोधर्ममात्रमेतत्।किंचश्रुतेश्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्रतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयतिधर्मत्रेमामेतदिति। अत्रउशक्ल्यरूपाश्रुतिः। असुरघ्नीसपत्नघ्नीचवाक्रयज्ञपात्राणिप्र
विष्टासायज्ञमेवयज्ञपात्राणिप्रविवेशातोहैनांनशेकहुर्निर्हंतुमितिप्रत्याहसैवासुरघ्नीसूपत्नघ्नीवायुरुदतिसय
षहविष्णुतमुद्गृह्णातितदेकेदषडुपलेसमाहंतिस्तिदषडुपलयोराहननंचासुरसपत्नहननेनायत्नतीक्ष्णीकरणायत
स्माहन्मैत्रेतिनचवेदनमितिवीप्तिनिर्देशादृषडुपलसंस्कारएवायंस्तुकंप्रागेवत्। ततश्चप्रेषणमात्रेनभवति। अ
त्रोच्यतेनैषदषडुपलसंस्कारः। वायुरुदानमात्रंचोद्यते। तस्मादेतामत्रवाचंप्रत्यृद्गृह्णंतीतिप्रत्यृडनुरूपंक्रियतेस
यस्यहैवंविदुषएतामत्रवाचंप्रत्यृद्गृह्णंतिपापीयांश्लोहैवास्यसपत्नानवंतीति। उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेचवायुरुदानो
द्येतागम्यतेनदषडुपलसंस्कारार्थेतिति। एवंचश्रुतनाशसमुद्धारणन्यायानुग्रहोनभवतिश्रुतस्यनवाप्रेतान्याया। नन्वाश्र
स्याहननस्यश्रुतार्थता। नन्वेवंसतिआहननादृषडुपलसंस्कारेपिप्रत्यृष्टकल्पनास्तेवेतितस्मा २२०
दृदोषोयं। अपरेउव्याचक्षतेयंति। इदंहैवबृहतस्यदषडुपलस्यगुणं विनक्तासन्नम्यानिर्देशोयंदषडुपलेसमाहंतीतिस्म

दृएवदषडुपलस्याहननंप्रतिगुणभावदर्शति। एवंसत्याज्यसान्नाय्येष्टिषुभवत्येवाहननमिति॥छ॥परिस्तरणपात्र
सऽसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानिकृत्वास्यादिवरोति। उपसदोऽर्वत्वज्ञापनार्थंपरिस्तरणाद्यपादानं। ऊक्षु
हननंनिरासार्थंच। नऊतःयावऽत्कंकपसलम्भेयेनात्रस्रुवाधारोविधीयतेतद्विधमेनंचयावत्किंचिदृष्टोपकारकमविहितंत
र्वमेवनभवति। यद्याहननंस्योदंचंप्रहरणंचतथोत्तराधारप्रयाज्यभागादिस्याद्दानंलत्रविधीयतएव। स्रुतलाद्देद
स्तंबयजुर्हरणस्यग्राह्यभावात्। अतःस्यादानविधेर्वत्वंनिवेस्तंबयजुर्हरणमिति। अत्रचयद्यपिपर्यग्निकरणंनोद्यादितं
तथापिद्रव्यसंस्काराद्दिष्यतएव। द्रव्यंचाधारादिविधनादाद्दिलमेव॥छ॥बर्हिषःप्रच्छदऽहरतिस्तंबयजुर्हरणंबर्हिषोवय
वंप्रच्छिद्यप्रच्छिद्यहरतीति। एवंचस्रुतैवेदिरितिगम्यते॥छ॥मदंतीरितिवाप्रेष्यतिनवाप्रेष्यतिवाशब्दौ थेऽतिसंप्रदाय विक्या 3
धुनर्वचनाच्चप्रेषस्यनियमः। मदंत्पादानसामर्थ्याच्चमदंतीशब्दस्य॥छ॥मात्रावदिधाबर्हिः। अष्टादशस्तंबयजुरध्येघानि
मात्रावदित्युच्यते। नवसमिधेन्यः। स्यूत्पानुपस्पृशेप वहेएवमेवादशानवंति। बर्हिषश्चैवदृस्तरणविधनान्मात्रावदित्यनु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्रुवहतीयास्रुचःसंमार्ष्टि।स्रुग्घ्रुवेणसह्रुक्वचनंस्रुवहतीयानांसंमार्गोनवाच्योऽन्वयप्राप्तत्वा
त्।वाच्योवाज्यस्थाल्याःसंमार्गोमाभूदिति।ऊतःप्राप्तिरितिचेत्।वक्ष्यतिघाज्यस्थालीध्रुवार्थेऽतिऽनेनप्राप्तिःसम्मार्गोनि
वर्त्तते।यद्येवंकार्यापत्तेःप्राप्तेरेवसंमार्गोनेतदेवंध्रुवाकार्यापत्तिरेवस्थाल्यानविद्यतेध्रुवायाहिकार्यंस्थालीतोगृहीतस्यग्र
ह्णार्थंस्याज्यस्यधारणंतच्चेहनविद्यते।यद्येवंकथमुक्तमाचार्येणाज्यस्थालीध्रुवार्थेऽतिप्रस्तरंजनार्थेऽतियेत्यस्योक्तंध्रुवायाः
प्रस्तरंजनार्थेद्रव्यधारणंकार्यंनिर्दिष्टत्वात्कार्यस्याथयच्चउर्ध्ववार्यंगृह्णातिसर्वस्मैतद्गृह्णातीतियथाजनरूपकृतो
ऽन्यत्कार्ययोःसत्योःप्रकृतोप्रस्तरंजनंविहितमेवंध्रुवायामपिएतच्चांगीकृत्याचार्येणोक्तमाज्यस्थालीध्रुवार्थेऽति।एवंचध्रुवाक्
र्यीनावात्स्थाल्याः समृज्यधोऽर्वनमतिसंप्रदाउयेत्रागाज्यनिर्वापात्सप्रैषःसंमार्गःक्रियतएव॥छ॥अष्टगृहीतंजुहूंचतुरु
वृत्तियथाप्रकृति।अष्टगृहीतंजुहूंगृहीतव्यंचउर्गृहीतमुपभृतिसवाअष्टौगृह्णोजुहूंगृह्णातिचउरुपभृतीतिवचनात्।अथो २२१
इतरथाऽऽश्रउरवऽलोजुहूंगृह्णीयादष्टौऽलउपभृतीतिश्रुतत्वात्यथाप्रकृतिवेत्यजुहूंऽनवगृह्णातीतिप्रकृतिलिंगसं

योगात्प्रधानार्थत्वेपिसतिप्रकृतिवदेववचनाद्ग्रहणंवचनाच्चैतेनैवप्रधानादिनिर्दृत्तिः॥छ॥एवंहस्तरणंव
चनादेव॥छ॥आज्यस्थालीध्रुवार्थेऽतेनव्याख्याने॥छ॥स्रुवाधारमाधार्यसंमृष्टआश्राव्यसीदहोतरित्येवब्रूयात्।स्रुवाधा
रविधानेनयावदुक्तमेतदितिगम्यतेसंमृष्टेमौ आश्राव्यसीदहोतरित्येवब्रूयात्।अथाश्रावयन्होतारंप्रहणीतेसीदहोत
रित्येवाहेतिवचनात्॥छ॥प्रसूतोतिक्रामन्नग्नयेत्युवाचयतिसंत्राहातिक्रामन्नग्नयेत्युब्रूहीति।प्रसवश्चात्रप्रयाजार्थेपि
मन्त्रवचनाद्भवति।उपविशतिहोताहोद्यदनउपविश्यप्रस्तौतिप्रस्तोतर्ध्युःस्रुचावादत्तेसंत्राहातिक्रामन्नग्नयेउब्रूहि
ति॥छ॥अईऽजुत्वासोमायविलवेसमानीयात्र अग्नयेऽईऽजुत्वासोमायाईऽनतोविलवेसमानीय।उपभृत्यष्टगृहीत
पक्षेसर्वमेव जौहवंजुत्वासमानीयसोमायविलवेचजुहोति।वचनसामर्थ्याच्चैवंविलवंसमानयमानेनानुवाचनंकर्त्तव्यं
अथयऽउपभृत्याज्यंभवति तत्समानयमानआहविलवेऽउब्रूहीति॥छ॥सादित्यास्रुचौसोमाप्यायनाद्यासुब्रह्मणा
विधावाऽनित्यावतत्वर्मा विशेषऽउच्यते॥छ॥अत्काप्रस्तरमुपसदंजुहोतिस्रुवेणयातत्क्षयःस्यायमचारज्ञोनिग

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्याख्यातम्। द्विरेकया वरति सुसाय७ सुरूर्वीक्रीव। एकयोपसदा द्विश्चरति सायंशब्दोपरार्ध्वाची।ऊर्वीक्रीशब्दः प्रसिद्ध एव॥८॥एवमितरेऽह्नी रजःशया७ हरिशयावा॥एवमेवेतरेद्वे उपसत्कर्मणी ऋच्चहं कर्तव्ये।रजःशया७ हरिशया चमंत्रेणैवोपजिहिते॥८॥एकाहस्याप्रसवेद्वादशवा।एकाहेप्रक्रांतएवउनरेकाहग्रहणंद्वादशोपसत्कस्यानेकाहविषयप्रसूयर्थंरहपतिंद्वादशोपसत्वाक्येनोक्त्वाहीनमुपनीतंतिस्त्रएवैकाङ्गस्योपसदःकार्यद्वादशाहीनस्यैति।२॥त्रिस्तनंत्रधमायंदोहयति।प्रथमायाउपसदित्रिस्तनंव्रतं॥८॥एकापत्न्येनोत्तरयोःउत्तरयोःउनरूपसदोरेकस्तनापत्न्येनव्रतं॥८॥विपर्येस्यवानग्निचित्येऽनग्निचित्येसोमेविपर्यसोवाभवतिसाग्निकेउत्रिस्तनाद्येवाएवमेवहित्वपशूनेतेत्रीस्तनानुपेयुःतेद्वौतएकमितिति॥८॥एवंप्रवृद्धौसमंविनयेत्।उपसत्प्रवृद्धावेवमेवसमोविभागःकर्तव्यःसमंस्यादृश्यतलादिति न्यायात्॥८॥स्वस्थानविवृद्धिःकर्तव्यानदंडकलितवदाहत्या।मंत्राणामानुपूर्व्ययोगात्।इतरथाहरिशयालायःशयाप्राप्नोतिति।तत्रमंत्रानानुपूर्व्यं युक्तानवंति॥८॥अपवस्यात्पूर्वेहनिपौर्वाह्णिक्याप्रचर्यवेदिमिमीते।अपवस्य

ध्यमह्नउर्ध्वा॥तस्याःपूर्वंत्रयोदशा॥तत्रपौर्वाह्णिकेपसदाप्रचर्यवेदिमानं।वेदिशब्दश्चसंस्कारनिमित्तोतस्तदर्थानांपात्राणांप्रयोजिकावेदिःप्रणीतासुसंप्रदायेनक्रियंते।युक्तोघनःप्रणीतानामुत्पत्तिः।तत्संस्काराभिनिर्वृत्तयेतेचप्रतिपत्तिरिति॥८॥पूर्वार्धीस्तनात्पुरस्तात्त्रिषप्रक्रमेऽशंऊन्निहंतिसोंतःपात्यःस्तनसमितावद्वारमध्यात्त्रिषप्रक्रमेऽशंऊनिखननंतस्मादर्यंघरूपत्रात्र७संपूर्णइतिश्रुतेःस्तनग्रहणंद्वारमध्योपलक्षणार्थंतथाचकाण्वीयाश्रुतिःसवैशालायाःपूर्वार्धात्प्राक्प्रक्रामतीतिशंवोश्चोतःपात्यसंज्ञासंव्यवहारार्थी।शंऊनिखननाच्चोत्तरकालंवेधपक्वरणानामासादनोहणे॥८॥तस्मात्पुरस्तात्षड्भिः त्रातिातस्मान्मध्यमाछंदोभिःशंषड्भि७ शतंविक्रमान्क्रामतितछंऊनिहंतीति॥८॥रहिणोत्तरौचपंचदशासुपंचदशासुचशब्दात्तस्मादेवांतःपात्यात्।ऋषयत्रि७शद्विक्रमापश्चाज्जघनीतिश्रुतत्वात्।पंचदशासुपंचदशास्वित्यर्थः।अर्धसप्तदशोवाऽयंयोऽयंत्रिपत्रयस्त्रि७शास्यरितिवचनात्॥८॥पूर्वार्धीच्चद्वादशासुद्वादशासु।शंऊनिहंतिचतुर्विंशतिविक्रमाःपुरस्ताज्जघनीतिश्रुतिः।प्रक्रमणंचसमाख्ययोर्ध्वंपरिमाणंतुयाजमानमपिसकृत्लाघ्यते।प्रक्षणाहिक्रियापरिमाणंगुणभूतंइ

प्राक् ६

ति॥छ॥पृष्ठ्यामायस्यस्यादिङ्मेरोतिरवादिरेणाछादनावृष्ट्यासंवरदंडकंमध्येऽर्वोपरायतमुछाप्यस्यादानादिङ्मेरुरोतिरवा
दिरेणवज्रेणाछादनोत्तरवादिरयहणंशक्वमवकुंपरिग्राहितत्वात्उच्यतेवतद्विमर्थसमानजातीयत्वात्रावानिदृत्यर्थंश्रूयतेहित
स्मा रवादिरोयूपोभवतिरवादिरस्यइतिवैत्वादिषुयूपेषुस्थस्यापिमात्रजातीयतेतिविशेषमाह॥छ॥उपरवहरास्तंब
यजुर्हनस्यन्नराःसात्यस्यादध्यर्वपदेवात्तलंक्रोतीतिद्रोणःप्रक्रमदृश्यपरिमाणंपदंतस्मिन्नर्थाधिकेउत्तरांसात्यश्चात्तालंक
रोतिश्रूयतेहितद्यणषड्वीर्घउत्तरार्थेत्रांऊर्नवतितस्मात्त्यश्चात्रामतित्रीन्द्विकांस्तच्चात्तालंपरिलिखतीति॥छ॥यद्योत्तंवा
वाशब्दोविकल्पार्थः।यद्योत्तमितिश्रुवेणोत्करःस्वरंपरिहाप्यएवमपिश्रूयतेनात्रास्तियत्रैवस्वयंमनसामन्यतायेणोत्करंतच्चा
त्तालंपरिलिखेदिति॥छ॥प्रातरुपसदौसमनस्यपौर्वाह्णिक्याप्रचर्यादर्शवत्तंत्रयछति।प्रातश्चउदितायामुपसत्समासःतत्रपौर्वाह्णि
क्याप्रचर्यादर्शवत्तद्वानं॥छ॥सर्ववाग्नौसाग्निकेसर्ववाप्र यछतीतिविकल्पः॥छ॥उत्तान्यांचरितेप्रवर्ग्यमुत्सादयतियथाकं २२३
ऊर्याचेत्।उत्तान्यामुपसद्यांचरितेप्रवर्ग्योत्सादनोयदिछतःप्रवर्ग्यः॥छ॥अग्निप्रणयत्योपनिवपनाकृत्वाहविर्द्धानेस्थाप

यतिपृष्ठ्यामुन्नयेतोद्यन्त्यंतरेप्रक्षालितेप्राचीमुन्नयतःशालामावर्त्यवषट्योदक्षिणा।अग्निप्रणयनमुपयमनाद्युपनिवपनां
तंछत्वाश्रवसीस्थापयति॥पृष्ठ्यामुन्नयेतोद्यन्त्यंतरेप्रक्षालितेप्राङ्मुखेशालायाउन्नयतआनीयएवंदक्षिणेनहवीर्यमुत्तरेणाय
तंछत्वाश्रवसीस्थापयति॥पृष्ठ्यामुन्नयेतोद्यन्त्यंतरेप्रक्षालितेप्राङ्मुखेशालायाउन्नयतआनीयएवंदक्षिणेनहवीर्यमुत्तरेणाय
दृष्ट्वायस्तद्दक्षिणामितिश्रुतेःवषट्योदक्षिणा।अग्निप्रणयनमुपयमान्युपनिवपनांतं निरूढपशुबंधेदितमिहानिधीयतेतद्वि
हस्मात्तंसदंगप्रधानार्थत्वादाहवनीयस्यतत्संस्काराच्चाग्नीधीयस्यभवति।अतस्तद्विकारेनिरूढउपदिष्टआचार्येणहयुन
रतिदिशतइति॥छ॥तयोश्छदिरध्यस्यति।तयोर्हविर्द्धानयोश्छदिशोपयति॥छ॥निर्ऋतिर्वानावेछदिषोनावेनिर्ऋतिं।यदिछदि
र्नविंदेयुश्छदिःसम्मितांनिर्ऋतिमितिश्रुतेःछदिश्चउःस्त्रक्तिःपंचस्त्रक्तिश्चनिर्ऋतिःप्रसिद्धेः॥छ॥अन्यत्रापिछदिषोनावेनिर्ऋति
रेवभवति।रराधांपुरस्ताद्रासज्जत्येषवैं॥हविर्द्धानयोःपुरस्तात्।रराद्यामिषंकामयामवलगयति॥छ॥उद्ग्रोधीन्यांपरिवा
र्यछदिःपश्चात्।चशब्दात्पुरस्ताच्चारोपयति॥छ॥वज्रंगृहीतंशालाद्वार्येजुहोतियुंजतइत्येनेनमंत्रेण॥छ॥सगार्हपत्यात्।
अतःपरंगार्हपत्यकार्यमत्रकर्त्तव्यं।तच्चज्योतिष्टोमेसमाम्नानादत्रैवभवति।एवंवसतिंउपाधिनामग्नेअग्निहोत्रादिषु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्राजहितएवगार्हपत्योनघमिहोत्रं ज्योतिष्टोमांग ति।त्रनीषोमीयविकारेऽनिरुद्धादिष्वतहिशालाद्वार्ये
गार्हपत्यकार्यमस्तुतत्प्रकृतौदृष्टत्वात्।नेतदेवं।नहितदग्नीषोमीयाद्यर्थतयोच्यतेकिंतहिप्रकरणेविधनात्प्रकरणिनोपसंगृ
ह्यतेप्रकरणिनोपसंगृहीतत्वाच्चगार्हपत्यकार्यमगार्हपत्येक्रियते।एवंचनेतदग्नीषोमीयार्थं।त्रतस्तद्विकारेऽप्रकरणेपसंग्रा
हकोनास्त्यगार्हपत्येगार्हपत्यकार्यस्येतेनगार्हपत्यएवकार्यमिति।एवंचकृत्वाग्नीषोमीयोपयोगेपिसतितद्विकारेऽवेदिस्तृ
कूपानभवति॥छ॥त्रपरंदक्षिणेवर्त्मनिदक्षिणस्यानसोहिरण्यनिधयानिञ्जतीतिदंविष्करितित्रपरंचउर्ग्हीतंदक्षिणस्यहवि आज्यसंस्कृ
र्द्धानस्यदक्षिणायांवर्त्न्यांहिरण्यनिधयानिञ्जतीतिदंविष्करित्यनेनमंत्रेणात्रस्यचचउर्ग्हीतस्यशालाद्वार्यएवसंस्का त्य५
रः॥छ॥दक्षिणयाद्वारानीतापत्नीपाणिभ्यांशेषंगृहीत्वाध्वरौवनक्तिपराङ्देवश्रुतावितिश्रुतपत्नीवचनत्वात्।दक्षिणयाद्वा
रानीतापत्नीपाणिभ्यांचउर्ग्हीतंशेषंगृहीत्वाध्वरौपरागुपानक्तिनेतश्चामुतश्चदेवश्रुतावित्यनेनमंत्रेणा।तच्चयुगपदंजनंहि २१४
त्वानिधयएवत्वान्मंत्रस्य॥छ॥नेदंमंत्रादृत्तिःसान्निपातित्वात्।नेदंनचंजनंनहिदक्षिणेनैकेनपाणिनाशक्यतेयुगपदुर्द्धमि

त्तितस्मादेवंनेदंचमंत्रादृत्तिःसान्निपातित्वादिति॥छ॥स्रुक्कपालयोःप्रतिग्रहप्रतिप्रस्थातात्रस्येरावतीरतिग्रहवत्।प्रति
प्रस्थातास्रुक्कपालयोर्गृहीत्वात्रस्यहविर्धानस्यदक्षिणायांवर्त्न्यांहिरण्यनिधयानिञ्जतीरावतीत्यनेनमंत्रेण॥छ॥पत्नीचापरेणा
ग्नेरधीत्यात्रस्यानक्तिग्रहवत्।वत्राद्दानीतासतीपरेणगार्हपत्यंपत्नीमुन्नयतेनानीरतिचक्लप्तत्वात्॥३॥हविर्धानाभ्यांप्रवर्त्यमानाभ्या
मनुवाक्यतिग्रनुवचनंकारयति।होतारंप्रेषणेन॥छ॥त्रिरुक्तायांप्रथमायामृचित्रनसोमुद्गृह्णेववर्त्तनंत्रिरुक्तायांप्रथमायामृचित्रनसोमुद्गृह्णेववर्त्तनंसमु
द्गृह्णेवप्रवर्त्तयेयुर्यथानोसर्जतामितिवचनात्॥छ॥प्रावेप्रेतमितिवाचयतिध्वर्युंयजमानं॥छ॥स्वंगोष्ठमितिचखर्जति।वशाद्वाचयति॥छ॥
पश्चाउत्तरवेदिस्त्रिषुप्रक्रमेषुमत्यावानन्यस्थेग्निमंत्रयतेत्ररमेथामितिग्रवयवयोःपादयोःमध्यावध्वस्थयोरनिमंत्रणं॥छ॥उत्त
रेणपरिक्रम्यदक्षिणमुपस्तृन्नातिविलोर्द्धकमिति। ।देवग्रथनसीउ
त्तरेणपरिक्रम्यदक्षिणमुपस्तृन्नातिविलोर्द्धकमितिग्रनेनमंत्रेण॥छ॥दक्षिणतस्तृणमुपनिहंतिविल्मवेत्येति।उपनिहन्मीतिचशेषः
दक्षिणतइतिचदक्षिणग्रर्वकोणोनिधीयते॥छ॥दिवोवेत्यत्तरंत्रतिप्रस्तातोपस्तृन्नातित्यनुवर्त्तते॥छ॥उत्तरतस्तृणंग्रर्ववत्।ग्रध्व
र्युरेवनिहंतिउत्तरतइत्यनेनउत्तरग्रर्वकोणोनिधीयते॥छ॥उभेवादक्षिणतःउपनिहंन्येतेतथाचदक्षिणापरेकोणेद्वितीया॥छ॥इतरत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तनः। इतरतस्यनेनोत्तरः कोणो निधीयते॥ यद्युत्तमानुषइतिश्रुतेः। यज्ञमानुषेव्यापारेस्मृणादितच्चकरोति॥ छ॥ प्रतहित्युरितिवत्
वयतिमध्यमंछदिरालभ्याऽऽलभ्येतिकारितत्वात् अध्येषणामध्यमंछदिरालभस्वेति॥ छ॥ उत्तरेऽहवावनेवशाङ्क्रियेते॥ छ॥ विष्णोर
राटमितिरराद्यो॥ आलभ्य॥ छ॥ विष्णोःमत्रेऽन्यद्व्याख्यो॥ आलभ्य॥ छ॥ उदगग्नाणिछदीऽषिपश्चाद्भुतेः॥ अथयदिदंपश्चाछदिर्नचतातिश्रूयते
तच्छेदगयेवसंनवति॥ छ॥ द्वार्यापरिषीव्यतिलस्यूजनिष्टतयारज्वाविष्णोःस्यूरसीतिसूचीगतयारज्वाद्वार्योःपरिषीव्यतिविष्णोःस्यू
रसीत्यनेनमंत्रेण॥ छ॥ विष्णोर्ध्रुवोसीतिग्रंथिंकरोति॥ उपक्रोतेप्रथुंवदति॥ ग्रंथिं॥ उत्तरद्वेद्वार्योर्निधीतेण परिसमाप्तिरितिसंप्रदायः॥ छ॥ त्रय
ऽशंऽहविर्द्धनंनवति॥ छ॥ निष्ठाप्यवैलवमसीत्यालभतेहविर्द्धनं॥ छ॥ भोजनमक्षणेवास्मिन्नऊर्युः। पुरुषार्थरूपतयाप्राप्तयोर्निषेधः॥ छ॥ हविर्द्धनमि
अधारेणसदोहविर्द्धनेप्रेङ्खमाणंऋयान्माप्रेङ्खीरिति॥ तच्चैतत्सदसिस्तोत्रशस्त्रकालेएवश्रूयते॥ तद्वाएतद्दृषासामयोषामृच॥ सदसध्ये षवकाले७
तिप्रऋत्याहतस्मादद्वारेणसदःप्रेङ्खमाणंऋयान्माप्रेङ्खीरिति॥ हविर्द्धनेपि॥ अथैतद्दृषासोमायोषान्नपोहविर्द्धनेध्येतीतिप्रऋत्यतस्माद्
द्वारेणहविर्द्धनंप्रेङ्खमाणंऋयान्माप्रेङ्खीरिति॥ छ॥ दृष्ट्यासुनयतोद्वार्यैनवतः॥ छ॥ दक्षिणेस्थानसोधः प्रउगंखननति॥ उपरवान्। दक्षिणेस्था २१५
नसः प्रउगस्याधस्तात्। उपरवान्खननति॥ छ॥ अथादित्करोत्यवटवत्परिलेखनात्। अथादानादियूपावटवत्यरिलेखनांतं॥ छ॥ च

उत्तरः उपरवान्परिलिखति। तांश्च॥ अरूक्षयाव्याधारणवत्। उत्तरापरवाध्रुवं॥ अरूक्षयेतिचैवमर्थेनैवोच्यते॥ छ॥ सम्यग्घ्रा॥ अथोऽपि
समीचएवपरिलिखेदितिवचनात्॥ छ॥ उत्तरइवैवंत्संर्वेषु॥ छ॥ प्रादेशमात्रांस्तदंतरान्। परिलिखेत्॥ छ॥ ह्रस्वान्नसीतियथापरि
लिखितंखननति॥ येनत्रेणपरिलेखः कृतः॥ छ॥ इदमहमित्यविरतियथाखातंप्रतिमंत्रं। पांसून्॥ छ॥ उत्क्रोंविरामीतिपश्चात्सर्वेभ्यःउद्धि
रेभ्रदक्षिणं॥ छ॥ बाऊमात्रान्॥ खनेत्॥ छ॥ अरूक्षयासंनिधादरात्रौसम्यक्संनेदनं॥ अस्मिन्यज्ञेसर्वयोरसंनेदनमितिसंप्रदायः॥ नासि
क्यंदक्षिणं॥ छ॥ बाऊमात्रान्॥ खनेत्॥ छ॥ अरूक्षयासंनिधादरात्रौसम्यक्संनेदनं॥ अस्मिन्यज्ञेसर्वयोरसंनेदनमितिसंप्रदायः॥ नासि
क्यंसंस्त्वात्स्वराडित्यवमर्शीयतियथाखातंप्रतिमंत्रं॥ अवमर्शयतीतिकारितत्वात् अध्येषणायजमानश्चस्वराडितिप्रतिमंत्रमवमर्श
नंकरोतियथाखात मपरेउसंख्याव्याऋध्यैरिमेवर्तीनमिछंति॥ प्रतिप्रस्थातावाध्येषणइति॥ छ॥ अध्वर्युर्यजमानोसंमृशेतेऽर्वदक्षि
णेध्वर्युरपरोत्रेयजमानः॥ हस्तौप्रक्षिप्यावटयोःपरस्परतःसंमृशेते॥ छ॥ अध्वर्युःपृछतियजमानविमत्रेति॥ नऽमित्याहतत्प्रत्येति
नौसहेत्यध्वर्युरुपांशुत्राह॥ अयंवमंत्रश्चोदितार्थनिधयी॥ अनेकयजमानकेविपरिणम्यते॥ उपांशुत्वंचवागंतपऋएववक्तव्यंनोपांशु
पऋतिछ॥ उनदक्षिणापरेध्वर्युऽर्वोत्तरेयजमानोयजमानःपृछत्यध्वर्योविमत्रेतिनऽमित्रोक्तेतन्मऽतियजमानःप्राह॥ अयमपि
मंत्रश्चोदितार्थनिधयी॥ अस्तिवितिचाध्याहारः॥ प्रोक्षणेनावरुंधेऽतिछ॥ अवटान्नेदनंचप्रोक्षणंसंस्कार्यत्वेदात्। नेदं मंत्राहृतिः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वाग्निपातित्वात्। वज्र वक्त्वनंमंत्रेऽजार्थं॥छ॥अवनयनावस्तरणोवावटवद्रक्षोहणोरक्षोहणइति।यूपावटवदवनयनावस्तरणे
वार्थे। इयांस्तु विशेषोरक्षोहणस्त्यनेनमंत्रेण॥छ॥तनूनुपरिऊशाकृत्वाधिषवणेफलकेद्व्यंगुलांतरेप्रक्षालितेप्राचीमरत्निमात्रेसंद
मिवोपदधातिपर्यूहतिवरक्षोहणोरक्षोहणावितितनूनस्फूलानवदानामुपरिऊशाकृत्वाधिषवणेफलकेद्व्यंगुलांतरालेप्रक्षालितेप्राग
ग्रमरत्निमात्रेसंदंसेवाग्रंतःराल्येउपदधातिरक्षोहणावितिपर्यूहतिवरक्षोहणावितिऋनेनमंत्रेण॥छ॥तयोश्चर्मोधिषवणेपरिऊतऊ
सर्वरोहितंनिदधाति वैष्णवमसीतितयोःफलकयोरुपरिचर्मोधिषवणेपरिऊतंसर्वरोहितंनिदधाति वैष्णवमसीति।अनेनमंत्रेण॥छ॥
तस्मिन्याज्यंपंचवैष्णवास्थेतितस्मिन्चर्म्मोधिषवणेआज्यंपंचवैष्णवास्थेत्यनेनमंत्रेणनिदधाति॥छ॥खरंऊरस्तात्कृत्वाऽवोहितेमि
वृतोपकीर्णेचऊरस्तंनिगदव्याख्यातं॥छ॥अंतःपात्यात्पवित्रकृन्मात्राद्याःवादक्षिणासप्तमंमहांतंतत्रौडंबरीमिनोतियजमानमात्रां।सा च
यूपवत्कृतेऽवटस्यऊरस्तात्॥छ॥अथाद्भिरक्षोघ्नावस्तरणात्। यूपावटवत्॥छ॥ऊद्विमित्यनुयति।औडंबरीमाद्यतानश्तिमिनोति।अ
वटेप्रक्षिपति॥छ॥पर्यूहणाद्योपसेचनाकृत्वाश्वावतीतिवावयत्यौडंबरीमालभ्यप्रजयाभूयादितिपशुनिरितिद्या।मंत्रगतोविकल्पः॥छ॥ २१६
स्रुवेणविशास्रुवेणजुहोतिघृतेनद्यावापृथिवीइतिभूमिप्राप्तेस्वाहाकरोतिसर्वत्रमंत्रवस्तुजुहोत्यादेशात्।स्वाहाकारेणावा वषट्कारेणावा

वेन्योहविःप्रदीयतइति॥छ॥अनाम्नातप्रतिषेधश्च।अनाम्नातेपित्रस्वाहाकारेप्रतिषेधंध्रुवन् स्वाहाकारप्रदानतांदर्शयति।नस्वाहा
कारोत्पजतादावैदेवानांमरुतइति।अमंत्रवत्प्रणीजुत्वास्वाहाकारोविहितएवामंत्रविषयोयमारंभः॥५॥नानिदघ्नेऽसदःतत्रऊधघ्नमा
णापेक्षयाऽऽहितापसर्पतिप्रत्यंजातारश्चर्नवदंत्येतदन्यद्यानोपपद्यते॥छ॥मत्यावाऽमाणंभवतिएवम पिश्रूयतएव॥छ॥उदग्वंशा
दृष्टवंशोना॥छ॥अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चउर्विंशतिर्वा। त्रयोमोनवतिः। त्रयोमश्चद्वैर्घ्यमुच्यते॥छ॥नवतिर्यकुत्रर्ष्टयोमोवाद्वैर्घ्य
मष्टवंशोना॥छ॥अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चउर्विंशतिर्वा। त्रयोमोनवतिः। त्रयोमश्चद्वैर्घ्यमुच्यते॥छ॥नवतिर्यकुत्रर्ष्टयोमोवाद्वैर्घ्य
स्य॥छ॥औडंबरीमध्येदृष्ट्यामेकेतन्मध्यऔडंबरीमिनोतीतिऔडंबरीमध्यइत्यत्रकेदृष्ट्यामेकेएतदुक्तंहविर्धानस्यहदृष्ट्यासुनय
नोद्यर्थइत्यत्रभूतस्मादयंवृषभोतरुःसंहसइतिवचनात्।सदोपितद्वैवनवति।उदगायामस्यमध्येदृष्ट्या।प्रागायामस्यचऔडंबरीम
त्रयाउपहत्य॥छ॥इंद्रस्यछदिरितिमध्यमंछदिरारोप्यापरंछर्वेचिछदिषाआरोपयति।चषाद्योमंत्राउत्कर्षणार्थाः॥छ॥त्रिवर्गोवोन्नरतः।
उन्नरतस्त्रीणिपरस्त्रीणिइतिवचनात्॥छ॥एरिलेतिपरिवार्यपरिधीवणायग्निमग्नीनान्यैः।परिलेत्यनेनमंत्रेणपरिवारणंकृत्वापरि
धीवलग्नंधिष्करणाग्निमग्नीनाहविर्धानवद्दैर्मंत्रैःकर्तव्यानि॥छ॥हविर्धानापसांतउत्तरेणाग्नीध्रमग्यगारंमंतर्वेद्यर्ङ्मुखःस्व
र्वावाकरोति। अथहविर्धानयोर्जघनार्द्धमग्नीध्रेतिप्रत्यृत्वेवमेवकृत्वा॥छ॥निधाप्यवैश्वदेवमसीत्यालभते।आग्नीध्र॥छ॥धि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ल्यान्निवपत्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वेति प्रोक्षति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
नच परिसमूहनादयः सर्वे एव गृह्यन्ते तस्मात्तैः अग्न्यर्थाहि गृह्येनिहिताः। तदपवादेन स्मार्त्तैः प्रायश्चित्तं। वेदितेनूद्यन्ते उद्धृते वाग्नौ
क्षितेग्निमादधतीति। उशन्निवपतिस्मो नाम्नारञ्जुरुद्दरुपविश्यविभूरसीति प्रतिमंत्रं॥ छ॥ आग्नीध्रीयं धिष्ण्यं दर्वि मासिक्तां स्रुचं पवित्रे
दीयंते॥ छ॥ रौद्रेणेति सर्वत्र। अनुषंगः॥ छ॥ षट्सदसि निवपति॥ छ॥ प्रत्यध्वर्यवोद्धारमपरेण होतुः। धिष्ण्यान्निवपति॥ छ॥ दक्षिणाद्वर्षीयसः
उंबरशमित्रावरुणस्य धिष्ण्यं निवपति॥ छ॥ होतृधिष्ण्यमुत्तरेणचतुरः समांतरान्ब्राह्मणाछंसिपोतृनेष्टृच्छावाकान्। धिष्ण्यान्निवपति
॥ छ॥ आग्नीध्रदक्षिणतः संप्रतिवेद्यंतेदक्षिणाग्नेयोमार्जालीयं संप्रतिग्राह्यमार्ष्टि वै॥ छ॥ सदोद्वारंद्वर्वेणतिष्ठन्नुदित्यात्स्वनो
यद्वहिष्यवमानदेशवालात्तशामित्रौडंबरिब्रह्मासनशालाद्वार्यराजहितान्संग्राडसीति प्रतिमंत्रं। अनुदेशाश्च संदर्शनमात्रं। रौ
द्रेणेतिचसर्वत्रानुषंगः। अयंवशारवांतरादेवत्रवनांतः। स्वशारवंहिबहुवचनांतः पठ्यते। तस्योपरिष्टाद्धिनियोगइतिवक्ष्या २१७
मः॥ छ॥ उत्करःसमूह्योसिविश्वेदाऊनातिरिक्तस्यप्रतिष्ठेति। अत्रापिचरौद्रेणेत्यनुषंगएवशारवांतरात्॥ छ॥ परिस्तरणपात्रा

सः सादनप्रोक्षणान्यनिर्वपणानिस्रुवोत्तरपरिग्रहादिकरोतिपरिस्तरणाद्यघाटनंत्राहननमुदासार्थमितिकेचित्तन्नप्रति
षेधशासनानावात्। एकैकर्दृनियमार्थमित्यपरे। तदपिनैवंनियमशासनानावात्। अतोयुणार्थमुघाटनंआज्यनिर्वपणांतेमहावेदेन
त्तरपरिग्रहादिकरोतीत्येवमर्थमुत्तरपरिग्रहादिरहेनवचननादिरुष्टव्यं। शामित्रेनांतस्यानिर्देशलात्। किंचाग्नीषोमीयस्यद्रव्य
देवतासंबंधेनैवाग्निहितः। येनपरिस्तरणाद्यग्नीषोमीयार्थंसंक्रियतेसद्रव्यहेतोः। शारवांतरेहिप्रवांतरदीक्षाविमोकोत्तरकाले
अग्नीषोमीयस्यविधनंयथाब्राह्मणंचाचार्यउपनिबध्नातितत्रचाचार्येणोक्तमग्नीषोमीयेतः पशुरित्येतावत्परिस्तरणाद्यग्नि
धानंवचनात्। सवनीयेष्ववदानशावाचनांतेतद्विधनमाग्नेयमग्निष्टोमआलभेतेतिं। तत्रैवसूत्रकारेणोपनिबंधवगोपंस्रुवा
परिग्रयणादिकरोतीतिसंमूर्छितांकारंवापरात्रेपरिस्तरणाद्यग्निधानऋतमाचार्येणेदृशेवहितस्यशैलीयथाब्राह्मणमुपनि
बध्नातिं॥ छ॥ अंतःपात्यसहितं। अनुमार्ष्टिनंवर्म्मनवति। एवंहिस्मर्यते। यएवंवेदेर्द्धनार्द्धंशंउक्तस्तस्त्रियोनीति॥ छ॥ बहिर्वे
दंप्रेष्यति। तत्रसर्वमासादयति। यथाप्रेषितंसर्वंगृहीतंस्यंस्वकाले। अत्रैवप्रोक्षणीरध्मवेदिबर्हिषांतेपरिष्टाद्यीध्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राहरणमभिहितं चोदकपरिप्राप्तं इदमन्यदङ्गमेवं चेत्सत्यग्नीषोमीये हिः प्रोक्षितइध्मोनवाते॥छ॥इध्मंनिधायाग्नीषोम
यायवेदेस्तरणमग्रहणंवस्तरस्यापराङ्गपदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्मंस्थापयित्वावेदेस्तरणमपराङ्गेसोपराङ्गेवेदिज्ञा
र्तिवचनात्यातत्रचाग्रहणंवस्तरस्य॥छ॥अर्ङ्गतेप्रेत्रप्रविशप्रणयनीयाधमनंप्रविशेतिनिक्रमणंलक्ष्यते। तच्च
र्थार्थं।कार्यंचोपरिष्टाद्वक्ष्यते।परिवास्यायेदेहनमिति।परिवास्याइतिचगवामपाङ्गनावस्थाप्यते।अतःशाखाछेदनार्थंनिःक्रम
णंप्रवेशनेनलक्ष्यतेशालांप्रविशप्रणयनीयस्येध्मस्यशालाद्वार्याधमनं॥छ॥आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेदग्रणा
निरुह्यशालाद्वार्यमपरेणास्तेयजमानउपस्थेसोमंकृत्वा।अत्रविशेषःआज्याधिश्रयणपर्यग्निकरणंकृत्वास्रुक्संमार्जनाद्यर्थः
रंवउत्रेषः।ततःस्योद्वहणंत्रैयोत्तरवेदिंदृष्ट्वात्।पाण्योरवनेजनंउसामर्थ्यात्सर्वमेवक्रियते।आज्यवेदग्रणंचपत्नीकर्तृक
मत्रोत्तरउपरिष्टात्करिष्यते॥छ॥शालाद्वार्यमपरेणसोमक्रयणीपदंपरिहरतियत्रस्थाप्योमं॥छ॥चतुर्हैवआहवनीय २१८
स्योपयमनीश्चाग्नीध्रीयस्याहोपांजनेचाएकेचउर्ध्वपदंहरंतऊर्ध्वंति।आहवनीयस्योपयमनीश्चतथाग्नीध्रीयस्याहोपांजनेच

चशाखादिहचाएकइतिग्रहणंविकल्पार्थं॥छ॥आज्यग्रोहणीरंतःपात्रदेशउत्सृज्यपश्चाज्यग्रहणं।आज्यस्यग्रोहणीनांचांतःपात्र
देशउत्सवनंकृत्वापश्चाज्यग्रहणंकर्तव्यं।प्रोक्षणेनकृतत्वात्पश्चाज्यग्रहणमित्यर्थः॥छ॥धारयंत्याज्यानिनयनाय॥छ॥अपित्रनाश्वा
त्वारंतेयजमानंअपित्रनागोत्रजास्तेचारंतेयजमानं॥छ॥वासमाछादयत्येनान्सयजमानान्॥छ॥चरत्रुनाद्रियेतचरत्रच
पित्रतेघनादःततश्चप्रायश्चित्तंनभवति॥छ॥द्वाग्रहीनमिध्मंलवःसोमेतिप्रचरण्यानिजुहोतिप्रदानंप्रणयनायनिध्मंलवंसोमे
त्यनेनमंत्रेणप्रचरण्यानिजुहोतिछ॥ज्रुषाणोघृतस्रुरितिद्वितीयांआज्यतिंजुहोति॥छ॥अन्येप्रक्रियमाणायाउवावद्यतिसो
मायप्रणीयमानायेतिवावाशब्दोविकल्पार्थः॥छ॥आहवनीयंगछंत्यादायआवदेणवलशसोमपात्राणिध्मंचउपयंत्रसंन्यह
वपाश्रपण्योरग्नेशकलदृषदमरणीवायावदन्यदायाहवनीयंप्रतिगछंतिद्रोणकलशस्यस्वशब्दानिधनात्।सोमपा
त्रसंज्ञेनग्रहपात्राणिगृह्यंते।नचग्रहसादानिइध्मोनीषोमीयार्थःचउपयंचवपाश्रपण्योरग्नेचाशकलदृषदमरणीचनि
धनार्थीयद्यपित्वात्रंथनंवैकल्पिकंतथापित्रवनीयार्थेनयनमिति॥छ॥अग्नेयेतिवावयुतिउत्तरेणसदोऽवस्थाग्नीध्रमिति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रधाति। यावत्रोणकलशसोमपात्राणि। तानि वहोमोत्तरकालंसन्निहितेजुहोतीत्यभिधायतदेवनिदधातियाज्ञस्यकर्मेति
॥छ॥ अथन्नस्रुतिजुहोत्यस्मिन्। आहवनीयेमाभूदित्यस्मिन्नित्यर्थः॥छ॥ उत्तरेणपरिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतोनिदधात्यन्यत्रा
ज्यसोमवर्जं। आग्नीध्रीयमुत्तरेणपरिक्रम्याज्यसोमवर्जमाहवनीयस्योत्तरतोनिदधाति॥छ॥ धिष्ण्यव्यवायोघ्ययोः। अधर्यु
ग्रहणादन्येवामनियमः। तस्मादध्वर्युः समयाधिष्ण्यान्तीयादितिसूत्रितत्वात्॥छ॥ ऽध्वर्योरुत्रणादिवरोति। वैकृतावसरेप्राकृता
नुवृत्त्यर्थमिदमुक्तं॥छ॥ खरोनराङ्एवदृक्स्रुवेणपश्चाद्धोमस्रुवेदं। रितिविकल्पः। शास्त्रस्योभयथात्वात्॥छ॥ आहवनीयेहुत्वाऽऽज्यं
विस्रंसितिजुहोति। आहवनीयेहुत्वादितिकृतएतत्। अत्रहिपरिधिपरिधानपदार्थः परिसमाप्यतइति॥छ॥ उपस्तादाधारमिध्म
वाधायेतिश्रुतेः। पुरस्ताद्धाजुहोति। नाहवनीयेहुत्वेति। अन्याधायसमिधमवधायजुहोतितोऽकृतत्वात्। अयंचमंत्रश्चोदितार्थोनि
धायी। इध्मान्निहोमार्थीज्यसंस्कारएवेहनवतीत्याग्नीध्रीयेच वैसर्जनहोमार्थत्वात्। तस्यसर्वाणिचैतानिवैसर्जनानीति॥छ॥ २५६
आसाद्याज्यानिरहिणेनासिक्लाजिनमास्तीर्यतस्मिन्सोमन्निदधातिदेवसवितरिति। आज्यासादनंप्राङ्नमेवततश्चालेनन

मुदकेएवस्रुचंहरतेति। एवंश्रूयते। आसाद्यहवाऽषिसंमृशत्यपउपस्पृशत्यप्सुजानमाशयतिपद्यतइति। आचार्येणैवा
ज्यासादनमात्रमेवोक्तंव्यवादेशसामर्थ्यादालंनादिजन्यतएवेत्यभिप्रायः। एवंसतियत्रप्रोक्षतवैहोत्व्यवादेशोतत्रप्रो
क्षतमेवस्रुवंहर्त्तव्यमिति। यथासाद्यहवाऽध्यग्निंमंथत्यासाद्यहवाऽषिसंमृशतीति। मंत्रश्चोदितार्थोनिधायान्योधविपरिणम्य
ते॥छ॥ एतत्त्व मितिविसृज्योपतिष्ठते। विसर्गोपदेशोदेवसूर्वंतरमचारंभः सोमस्यतस्ययाजमानत्वात्। यजमानएवोपस्थानइति।
मंत्रश्चोदितार्थोनिधाय॥ स्वाहानिरितिनिष्क्रम्यनेवतपास्त्याहवनीयेसमिधमाधायमदंतीरुपस्पृशंगुलीर्विसृजते। अत्रत्वय
जमानस्यस्रुहंत्रंगुलिविसर्गोपदेशात्। व्यवादेशसामर्थ्याच्चतथाचमंत्रलिंगंस्वाहानिर्वक्तास्यपाशान्मुच्यतइति। अवांतरदीक्षो
न्मोचनाज्ञानेकयजमानेप्रतियजमानंनवति॥छ॥ पत्नीवगार्हपत्येहृल्लेखामदंतीरुपस्पृशंगार्हपत्येसमिधमाधायस्वमदंतीरु
पस्पृशंगुलीर्विसृजते॥छ॥ वालालेमदंतीः सलाप्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्॥छ॥ नामग्रहणोजनेत्रस्यातः ऊर्वेति। बजवच्च
नोपदेशात्सुरुषमात्रधर्मः। तस्मादस्यात्राग्रेस्यवनामगृह्णंतीतिवचनात्सूर्वप्रतिषेधेगम्यते। विहितश्चासौतस्मादीक्षितस्यना

तिमानुषोहिभवतितस्मादृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्नीया दिति। अतश्चोक्तरेव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं॥ छ॥ वृत्यनिदृत्तिः। अतः परं पयोव्रतं निवर्त्तते॥ छ॥ हविःशेषभक्षः यज्ञक्रयन्तिति हविःशेषं तच्च प्रातः येनाद्य निषेधस्तस्माऽपवसथेनाश्नीया दिति। प्रातः सोमानूहविःशेषांश्च भक्षयन्तीति श्रुतेः। सचायं सवनीयशेषः। नहविर्मात्रस्य। सवनीया न्हि प्रकृत्य श्रूयते। अथ यन्नानाऽरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्याऽतिब्रूयज्जयन्ति तानाऽरोडाशाविधायोच्यते भूयो हविरुच्छिष्टं मसत्समाप्तिर्विज्ञायते। सवनीयशेषोयमिति गम्यते। सूत्रकारश्च स्थानाच्च प्रत्यग्निसवनीऽरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्याऽतिश्रुतेः॥ छ॥ अग्नीषोमीयोतः पशुः। किमर्थमिदमुच्यते। अस्मिन्नेवध्वसरेपशोर्देवतासंबंधः श्रुतावनिहितः यथाश्रुतिचसूत्रकारः सूत्रमारभते। परिस्तरणादयोहिपदार्थाः। सोमिवैर्व्यतिषक्ता पश्यंते। तथैवोपनिबद्धाउषाऽश्वचरंति प्रागग्नीषोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते। अग्नीषोमीयोतः पशुरिति। साधकेचश्रूयतेऽरोडाशावाग्नीषोमीयस्तानरनिसोत्रयथास्यादिति॥ छ॥ तद्देवत्याः पशवरोडाशाः। यद्देवत्याः पशवनवितिनद्देवत्यंऽरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतेः। अतश्चपश्वंतरेपितद्देवत्योनवति। नाग्नीषोमीयइति॥ ७॥ अन्वादिवरोति। आज्यासादनांतस्याग्निनिर्हरणात्। अन्वादेशे

वावसरइति। दक्षिणेनहविर्धानंपश्चिडाऽहरति। सदसिहोतोपविष्टः तंप्रतिनीयमानायाः प्रादक्षिण्येनस्मृत्यनुग्रहइति॥ छ॥ दृहतीयंवादक्षिणेनैव॥ छ॥ माऽञ्जलीयंदक्षिणेनजाघनीपत्नीशालांघसोनीयते। तत्रधिष्ण्यव्यवायोमाभूदिति॥ छ॥ प्रत्याऽऽत्यवासोमाहवनीययोरव्यवायात्। प्रत्याऽऽत्यवाशूणाहवनीयावंतरेणतानिनीयंते। ऊतएतत्। सोमाहवनीययोरव्यवायात्। दक्षिणेनवा प्रत्याऽऽत्यवेतिदक्षिणेनहरणेस्मृत्यनुग्रहः। इतरत्रचोत्तरेणपवारितयाश्रुत्यनुग्रहः। तस्मात्प्रत्याऽऽत्यैवेत्यवधार्यते॥ छ॥ शूर्पेवाद्वादशिनीचेद्यथाऽऽमात्रांपंतराणि। चेऽऽछ्रेयोद्यथाः। यदिशूर्पेकादशिनीवक्ष्यमाणंस्तोमायनवेति। उभयंहिविकल्पेनश्रूयतइतितत्रयथाऽऽमात्राणिशूर्पांतरालानि॥ छ॥ द्वर्वाद्विवासमविभज्यद्वर्वाद्विसमविभागेनवा॥ छ॥ पञ्चसंमितावाग्नेयधोनंवा॥ छ॥ शूर्पाऽऽत्यन्वादानयवावपनानिसन्नत्। भवंतिऽसंनिपातात्॥ छ॥ नेदेनान्यान्निपातिलात्। मध्यमंपरिलिखेत्तरंदक्षिणंवाव्यत्यासमितरत्। मध्यमंशूर्पावटंपरिलिखतद्वनंतरमुत्तरंदक्षिणंवापरिलिखति। इतरौश्चव्यत्यासेन॥ छ॥ आवट्टेहोमान्करोति। पदार्थोऽनुसमयेन॥ छ॥ अंजनाद्याश्चखालेरुणाऽऽलेवैकस्य। कांडानुसमयेन। पदार्थानुसमयेनैवावनिकः कांडानायनाविर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नुसमयं॥छ॥श्वोवादक्षिणोत्तराणामवगूहनांतमालंभनासंभवात्।श्वोवादक्षिणोत्तराणामवगूहनांतंकर्मकरोतिऊनएतत्।आलंभनासंभवात्।नह्यद्यपश्वालंभःसंभवति।अथवाआलंभनासंभवादितिनह्यद्यक्रियमाणेखलेडणांतेयूपालंभःसंभवतिउक्तंचैतद्दिवैयूपमछित्त्याध्वर्युरापरिव्ययणान्नाचर्जतीति।अयंचवाक्यैकदेशोपन्यासः।तस्माडघातरेवोछ्रयेदित्यस्यशेषनजः।न्यायेहिसत्येतस्मिन्नवाचनिकीखलेडणांततैवभवति।वचनंहितत्राऽपरिवीतावाएतस्मिन्नऽग्नीवसंतीतिऽतश्चखलेडणांततावाचनिकं।तस्माडघातरेवोछ्रयेदित्येतदपिवचनं।अतोविकल्पएवायंऽद्यवाचखलेडणांताःपञ्चयूपाश्चोवावगूहनांततेतियच्चालंभनासंभवादितिसोर्थवादवाक्यैकदेशोपन्यासोनन्यायइतिइयांस्तुविशेषः॥छ॥परिवीयमध्यमभवगूहनांतंपाश्चेयूपानामन्यंजनप्रभृत्यवगूहनांतंकरोतिसोत्येहनि॥छ॥अग्निष्ठवैषाऽरत्नानांपरिवेष्टवासयतिसचायंशेषयूपार्थेरत्नानांसंस्कारःनाग्निष्ठार्थः।एवंहिश्रूयतेऽग्निष्ठाहैवरत्नेनाऽदायेतरान्परिव्ययतितेनेतानग्निष्ठान्करोतीति। २३१
एवंचसत्यश्वमेधवसत्थीसंनवेपिऽग्निष्ठरत्नानांहत्वापरिव्ययणंकर्तव्यमिति॥छ॥ऽन्यैजनप्रभृतिकरोतिउक्तार्थे॥छ॥

यथाखातमुछ्रयतियेनऽक्षेणावटस्वननंतेनैवयूपोछ्रयणमिति प्रवृत्या॥छ॥वषिष्ठोदक्षिणोलुप्तव्यर्थस्तरेसयोववषिष्ठः
सदक्षिणार्ध्यःस्यादथऽसीयानथऽसीयानितिश्रुतत्वात्।ऽसीयताचारनिवेशनेवकर्तव्या।नानियमेनातेषांह्यत्रश्रवणंपंचारत्नीपरिवासयेदित्येवमादि।एवंचऽत्वापंचारत्निःपंचदशपर्यंतः सोमऽत्यस्यपक्षस्यएवादशिन्यामपसंगएव।ऽपरिमितपक्षएवभवति।तथाचोत्पःषोऽशारत्निरंततोभवति॥छ॥तावऽसुत्यग्निष्ठःप्राचीचतावऽसुत्यग्निष्ठोवषिष्ठःप्राचीचयूपंपंक्तिर्भवति
॥छ॥यथायूपंवेदिवर्हिनोरध्वऽमात्रांतरापदे॥छ॥वषिष्ठादक्षिणंवितष्टंद्वादशारित्येषतइतिद्वादशाऽएवयोभवति।वितष्टस्तंद धा १५
क्षिणतऽपनिदधातीतिश्रुतेः।द्वादशग्रहणाच्चयूपएवायंतथाचश्रूयतेऽउपरयोयूपोभवतिद्वादशइतिचश्रवणात्।यूपेका
दशिन्यामेवभवतिनपंचपञ्चादविति॥छ॥प्रोक्षणाद्यावग्रहनात्करोत्यनर्थलुप्तं।निखननाभावादवटसंबंधेनर्थः सोत्रलुप्यते।
केचिद्यूपधर्मानत्रेछंति।कार्यप्रयुक्तावातेषांयूपस्यकार्यंप्रतिनियोगःसचेहनास्ति।तस्मादप्रवृत्तिर्धर्माणां।किंचऽउपरय
योयूपोभवतीतिवर्तमानापदेशात्।तस्मादप्यप्रवृत्तिर्धर्माणामित्यत्रोच्यते।स्यादेतदेवंयदिकार्यप्रयुक्ताःप्रोक्षणादयोभवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

युक्तानलेतेकार्यप्रयुक्ताः।किंतर्हिस्वरूपप्रयुक्ताःनहिनिष्पन्नेपशुस्वरूपेऽतेविधीयंते।पशुंहिनत्तिपशुंपचतीतिपशुएवमनक्तिपशुं
पंपरिक्रियतीतिनचसिद्धएवपशुरस्तियत्रैतेधर्माःक्रियेरन्।तस्मादनिरेवपशोरालब्धतइतियद्योदनंपचतिस्रुक्नघिनष्टीति
वपावेनोदनमनिनिवर्तयतिपेषणेनचसक्तून्।यत्रतुनःस्वरूपनिष्पत्तुत्तरकालंधर्मविधानंयथाहवनीयस्यसतःपरिधिपरि
धानंसंमार्गश्चेतितत्रकार्यप्रयुक्तानायुक्तानचेहतथातस्मादप्यकार्यप्रयुक्तानाधर्माणांयत्रतेवर्तमानापदेशा नविधानमि
त्यत्रक्रमःनवतिवर्तमानापदेशस्यापि पंचमलकारपरिकल्पनयाविधायकत्वंयथाज्ञेयोष्टाकपालोनवैश्वदेवैरेकादशकपालो
नवतीतिऋतउपायेविधर्मीणांप्रवृत्तिर्नतुरूपेवेतिनतुरुक्तं॥छ॥ऋतुछित्वोत्तरंऋस्यक्रिया॥छ॥यद्योकृतंसवनीयाना
मनतएकरणेनोपाकृत्यानेयसारस्वतसौम्यपोष्णबार्हस्पत्यवैश्वदेवैंद्रमारुतैंद्राग्नसावित्रवारुणान्।उदकंसंस्कृतामाभूदितिय
द्योकृतंग्रहणंविनवाग्नेयकरणेनेत्यर्थः॥छ॥एवमूपेपश्वेकादशिन्यामाग्नेयंनियुज्यतस्मिंस्तस्मिन्नितरानुदीचीवः।

एवमूपेयदापश्वेकादशिनीनवति।तत्राग्नेयंनियुज्यतस्मिन्नुक्तस्मि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्यशाविनरानुदीचोवात्यानियुनक्ति॥छ॥आग्नेयःप्रथमोगच्छत्यन्वारब्धोनुदक्षिणेतरोस्तोमायनेउयुगपदमनं॥छ॥दक्षिणं
चनिघ्नंद्येनमुत्तरंस्तरमितरान्दक्षिणमाग्नेयंनिघ्नंतिउत्तरमितरानपश्चात्॥छ॥समानमुपरेष्वपरिपत्रायेसंज्ञपयाचगच्छो
रुष्णुल्मुकाभिशामित्रीतर्हीनप्रच्छेदस्तोकसंत्रैषशामित्रमनुशासनसंवादवनस्पतिस्विष्टकृदिडादिग्व्याधारणंसमासिच्यप्रश्नवा
त्रप्रनवंतिह्येतानिसंस्कृतानि।स्विष्टकृदिडस्पनुनेदव्यनेदंगुणयोगादित्यनेनैवप्राप्तौसत्यांग्रहणार्थोयमारंभः।युगपदेव
तसमनंतरमेवसौविष्टकृतानामेडानांचग्रहणंमाभूदिति॥छ॥उखाश्चलंवपाश्रपणीच।विनवातंत्रेणानिसंबध्यंत्रइतिप्रा
प्तेदमाह।नवसासंदेहात्।नेतानितंत्रेणप्रवंति।कुतएतत्।वसासंदेहात्।शंदिग्धेतेहिवसाउखैकलेप्रकृतौचाग्नीषोमीयेस्वव
साकृतांडाहापिस्वदसेवहोतव्या।सावसंस्पृष्टरूपत्वात् नज्ञायतइतितस्मादुखानेदः।तद्भेदाच्चश्लवपाश्रपण्योरपिसौत्रामणी
दर्शनाच्च॥अपिचसौत्रामण्यांश्लवनेदोदृश्यतेश्लवैश्चमांसेरणावावृथमन्यवद्यंतीत्येवंप्राप्तउच्यते॥छ॥नाविरोधात्।नेतदेवं
नेतानितंत्रेणावेविरुध्यतेश्नातिस्मवासर्वेपश्वांश्रपणंकुर्वंतिवधाश्लवपाश्रपण्योवाक्यंचेत्तंवसासंदेहादित्यत्रक्रमः।नहि

अङ्गतावयमर्थः खवसाहेतव्येति।वसांजुहोतीति हिश्रूयतेतत्रेहापिनविरुध्यतेयद्वृत्तंसौत्रामण्यांनेरेदश्वतस्तत्रऋग्भः
॥छ॥पाङ्क्तवैषम्यासौत्रामण्यांउखानेदःविषमोहितत्रपाङ्क्तःपशुर्नाजातिनेदात्वंनोतावसाहोमोऽर्थेभवतः॥छ॥कालनेदात्वङ्
पैत्कादग्निन्यांवशावपामार्जनांतंऋत्वाशालाद्वार्यपत्नीयूपोछ्रयणान्नाभिमात्रस्यवशावपामार्जनांतग्रहणेपिसतिगर्भसङ्गवेविरो
धेनतन्निरूढणांतएवकर्तव्यः।शालाद्वार्यस्यकृत्वाछालाद्वार्यआहवनीयः।पत्नीयूपइतिसंज्ञासवनाभिमात्रोभवति॥छ॥पस्त्रि
रणप्यत्रसंसादनप्रोक्षणान्यनिर्वपणाधिश्रयणानिकृत्वास्थादिकरोतिकिमर्थमिदमुच्यतेपत्नीह्यस्तरूपाःपदार्थाःकृताःपूर्व
स्थादितःपरिस्तरणादी नित्यहवनविकृतत्वादन्नीनांपौर्णमासिवृएवक्रमेणस्थादानादिः॥८॥लाङ्गोबस्तःपर्यग्निकृतमुत्सृजं
तिलाङ्गदैवत्यःलाङ्गःपशुःबस्तइतिगंधःपशुःलाङ्गंपात्नीवतमालभेतिविधयोच्यतेयत्पर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजंतीतित्रैतसं
दिश्यतेदिव्योऽसर्गोयमुतदर्भोसर्गस्तदंतागरीतिविधनंकिंतावत्प्रांडव्योऽसर्गइतिऊतएतत्॥छ॥आज्येनसंस्थापयतीतिश्रु २३३
तेः।आज्येनहिसंस्थापनंश्रूयतेऽन्यद्धव्यंद्रव्यांतरेणपरिसमापनंविधीयतेऽपिचसंस्थापनंप्रकृतस्यभवति।प्रकृतश्चलाङ्

इति॥छ॥पशुपर्यग्निकरणाच्चाऽपिचपशोःपर्यग्निकरणंश्रुतंपर्यग्निकृतस्यचोत्सर्गउच्यतेयत्पर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजंत
तितस्मादपिद्रव्योत्सर्गः॥छ॥तदंतवाक्मनामधेयात्।वाशाद्यःपशुव्याहृतोतदंतंवाक्मनभवतिऊतएतद्वाक्मनामधेयात्।पात्नी
वतमितिक्रमणोनामधेयंतस्यचानंतर्योऽत्सर्गसंबंधःव्यवधानान्नपर्यग्निकृतेनेतितस्मात्पात्नीवतस्योत्सर्गोनिद्रव्यस्यायत्ना
ज्येनसंस्थापयतीतिश्रूयतेतदनेनाख्यातेनहितीयंक्रमंप्रकृतत्वाद्बाधित्वाप्रकृतस्यसंस्थापनंक्रमंसाध्यसाधनकंविधीयतेतिय
च्चपशुपर्यग्निकरणादित्यत्रापर्यग्निकृतमुत्सृजंतीति ततस्तत्रार्थेपर्यग्निकरणंतेवक्ष्यमितिः॥छ॥त्वष्टवनस्पत्योश्च
प्रयाजेष्विज्यादर्शनात्।अपिचत्वष्टवनस्पत्योःप्रयाजेष्विज्यादर्शयतियत्वष्टारंत्वनस्पतिंचावाहयसिद्वेनोयजसीतित्रैव
मूर्ध्वमाहत्वाष्ट्रानवमीप्रयाजयाज्यावानस्पत्यादशमीतत्रैनोभागिनोवृरोतिएतच्चक्रमोत्सर्गएवोपपद्यतेद्रव्योत्सर्गेहि
द्रव्यांतरेणत्वष्टवनस्पतीअनाज्येतेएवेतितस्मादपितदंतागरीतिविधनमितिसमानेप्रतिषेधश्चभवतितन्नसंस्थापयत्य
ग्निकृतमेवोत्सृजेदितितच्चक्रमोत्सर्गएवोपपद्यतेनद्रव्योत्सर्गे॥छ॥अग्नीषोमीयस्यवपामार्जनांतेवसतीवरीग्रहणंऽ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यंदमानानामनस्तमिते।अग्नीषोमीयग्रहणं त्वङ्गेनाव्यवहितत्वात्।तद्वपामार्जनांतेवसतीवरीणांग्रहणं।वसतीवर्यश्चसोमार्थाश्चावद्यंतेनावैस्यंदमानानांदृङ्क्षीयादित्वादृङ्क्षीयादितिवचनात्।स्यंदमानानामनस्तमितइत्यर्थः॥छ॥अस्तमितश्चेन्निनाद्यात्त्वरेतानश्चेत्।सयस्याग्रहीताअन्यस्तमियात्तत्रप्रायश्चित्तिःक्रियतेयदित्वरेतानःस्यान्निनाद्यादृङ्क्षीयादितिश्रुतेः।निनाद्यशब्देनत्वमणिङ्निधीयते॥छ॥अनीजानोन्यस्यापिसनीयावसितस्यत्वरेतानस्यानिनाद्यादृङ्क्षाति॥छ॥उन्नयानावञ्चुषेऽहिरण्यंवोपर्युपरिधारयन्हविष्मतीरित्येनेनमंत्रेणादृङ्क्षातिअनेनैवऽऋतिनिदधातिशालाद्वार्यमपरेणवसतीवरीः॥छ॥सुब्रह्मण्यांवप्रेष्यतिपैताऽत्रीयांश्चराद्यान्निधनकालएव॥छ॥आदित्यान्यऽएजतायामपिग्राह्यपाहोमादित्यान्ययश्चरेजतायामपिदृङ्क्षातिं॥छ॥दक्षिणाग्निहोत्रंतमग्नीषोमीयमस्तमितेसऽस्थाप्यक्रमतेत्याहत्रिःवसतीवरीनिर्वपेद्धनादग्नीषोमीयग्रहणंयद्वाग्नीषोमीयवर्मैवदक्षिणाग्निहोत्रंतमितरेपशवःसमिष्टयजुरंताःविहितानिहितेषाऽसमिष्टयजूऽषिन्नीणिसमिष्टयजूऽषिन्नहोतिपशौचर्याआवहतिवापशाविति।अग्नीषोमीयस्यऽउत्तरतिषिन्नानि।तऽउपचरन्ति॥ २३४

स्यग्नीषोमीयंपशुमाजेनिरेतिप्रकृत्यतस्मात्तस्यपशोःसमिष्टयजूऽषिनजुक्तीत्याह।अनोग्नीषोमीयवर्जंपश्वंतरेत्रीणिसमिष्टयजूऽषिन्नवंतिदक्षिणाग्निहोत्रमश्चत्रग्नीषोमीयविकारत्वात्सर्वेपशूनामस्तमितएवेतिसंप्रदायः व्यक्तमनेतित्रिरुक्तं॥छ॥शालाद्वार्यमपरेणास्तेपत्न्यत्तरवेदिमपरेणयजमानऽउपस्थेसोमंक्रयाअस्तेइत्यनुवर्तते॥छ॥शालाद्वार्यमपरेणवसतीवरीःपरिहरतिदक्षिणेन निर्हत्यदक्षिणस्याऽउत्तरवेदिश्रोणौनिदधतीत्र्योरित्येनेनमंत्रेण॥छ॥अहत्यस्थानेनिदधातिस्थानंवशालाद्वार्यमपरेण॥छ॥कलशंपत्न्याअनते॥कलशंशब्देनचतत्संस्काराद्व्योपलक्षणं॥छ॥उत्तरेणपरिक्रम्योत्तरस्यांध्रुवंवदुत्तरेणाग्नीन्परिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौनिदधातिध्रुवंवदिंद्राग्न्योरितिं॥छ॥मित्रावरुणायोरितिवाविश्वेषांदेवानामित्यग्नीऽवसतीवरीर्निदधाति॥छ॥सोमंचासंघांचशब्दादग्नीध्रएव॥छ॥दक्षिणतश्चतत्रताऽरात्रिऽसोमऽस्कंतिंऽइशब्दान्निधनसमनंतरमेवस्कंदनं।सुब्रह्मण्यांवप्रेष्यतिपरिवाप्यायैदोहनंपरिवाप्यत्रैष्टुभेनगवामपाऽइतावस्कंदतेयायापरिवापावस्कंदतस्यास्तस्यादोहनमित्येवंवचनं।ब्रह्मोहितादधर्ग्यतया॥छ॥आवसथेन्मर्दनालंकरणंदंतब्रह्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लनान्यध्वर्योरदक्षितस्याध्वर्योरदक्षितस्याऽऽवसथोवसत्यर्थं गृहान्मर्दनवंदनादिऋलंकरणंस्वकृमालादिदंतप्रक्षालनं दं
तधावनंनांबूलमित्यपरेऽएतान्यध्वर्योरदक्षितस्यदेयानिऋदक्षितग्रहणाच्चनैषांगदक्षिणासंस्कारमात्रमेतदित्यतश्चावसथस्य
दानंवसतिमात्रार्थत्वात्॥ ॥ उपाध्यायवृत्तिविरचितेकात्यायनस्तत्रनाम्नोऽष्टमोध्यायःसमाप्तः॥ ॥८॥ ॥ अथरात्रऋत्विजः
प्रबोधयंति।बजवत्त्वनोपदेशाच्च यजमानेनसहकेचनाप्राप्ताःतान्संप्रबोधयंतितेऽपउपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमायंतितत्रा
ज्यानिष्टक्कृतइतिश्रुतेः।आज्यग्रहणेनचपरिस्तरणाद्याहिताग्निमंत्रानिधीयते॥छ॥ऋपउपस्पृश्यशालांद्वार्येपरिस्तरणपात्र
सःसादनत्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्तुकूसंमार्जनोद्वासनाविक्षणानिऋलाग्नीध्रउत्सृज्यपश्चाज्यग्रहणं।शालाद्वार्यग्र
हणंचश्रपणानियमार्थं।आहवनीयेमाभूदिति।पश्चाज्यग्रहणमिति।ऊतएतत्।पत्नीहिचोदनोपरिष्टादिहैवकस्मात्पशुनत्नी
दितः।ब्राह्मणस्याग्निनांतेविहितःआग्नेयंपशुमुपाकरोतीतिदर्शेमेतदितिपक्ष्यं २३५
ज्यग्रहणमित्यृक्॥छ॥आज्यान्यादायसोमंचार्थवच्चाहवनीयध्मत्रोक्षणादिकरोतीत्यर्थवद्ग्रहणेनचयावत्रोणवलशा

दीन्यृच्यंतेतानिहितत्रनिहितानिआहवनीयएवयद्दिध्मत्रोक्षणंतदादिकरोति।आहवनीयग्रहणात्।एवंचऋत्वायदध्मस्तनि
ध्मत्रोक्षणं तन्नभवति।सऋत्विक्षितएवेध्मःसवनीये तद्विकारेच।अग्नीषोमीयवस्तरणं।ब्राह्मणएतस्मिन्नुनर्वचनमुपसंहा
रार्थंप्रस्थितशाद्ववत्।यथाप्रस्थितशाद्वःसौत्रामण्यामुपसंऋतइति।ततश्चान्येषांपशूनांत्रिदेवस्तरणंनैवदृदिति॥छ॥आ
ज्यासादनात्पऋलेषांतेरणाद्ऽसोमभद्विऽसंमुखेषुनिदध्मति ऋदेखेति।आज्यासादनांतलेपिसत्यामालंभनांतएवऽषांतेरणा
सोमोपावहरणंकर्तव्यं।त्यबादेशसामर्थ्यादासाद्यहवींषिसमृशतीति।ऽर्वनिपाताच्चाईग्राह्यस्यसमवेनऋस्याईऋदृश्यं।अ
ऋणांचसंमुखतासहकारिणांपत्नेस्तवीयाऽस्यन्यंतराणितानिसुखानीति॥छ॥विश्वास्तामितिविसृज्योपतिष्ठतेविसर्ग
स्यालंभनऽर्वकृत्वात्।याजमानमुपस्थानं।आलंभनस्ययाजमानत्वात्॥छ॥एतेनाहरणंऽसोमार्थेस्यानिषवेऽएतेनेतीवांतराल
मनिधायेतेनाहरणंसोमार्थेस्यानिषवेवर्तमाने॥छ॥नोहरणंततोबहिर्द्रोणावात्।तेनोहरणंनकर्तव्यंबहिर्द्रोणाभूदिति।
॥छ॥अनिष्ठतस्यचानवहरणंऋतत्वात्।अनिष्ठतस्यसतःसुक्षाग्निषवेतेनमार्गेणावहरणंनकर्तव्यं।ऋतत्वासंस्कारस्य॥छ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रावर्चं प्रवदितोः प्रातरनुवाकेपाकरणंदेवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिसमिधमादधत्। वयसांवावः प्रवदनात्सर्वंप्रातर
नुवाकस्योपाकरणंदेवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिसमिधमादधत्। देवेभ्यश्चेवै। प्रातरनुवाकमुपाऊर्वेति॥छ॥सुब्रह्मण्यांव
ह्वेति। वशाहारनंतरं॥छ॥प्रातरनुवाकं जायेडपासीताध्वर्युः जायैवाध्वर्युरुपासीतेतिवचनात्॥छ॥स्वधाहा। तस्माडवा
मिवस्वप्यादितिश्चेतिः वचनाद्विकल्पः॥छ॥अग्नीदेंद्रमेकादशकपालंनिर्वपतिहरिभ्यांधनाः प्लक्षेकरंजेसरस्वत्यैदधिमित्रावरु
णाभ्यांपयस्यांइंद्रस्य प्रियोडाशोहर्यर्द्धनाः प्लक्षः करंजः सरस्वत्यैदधिमित्रावरुणयोः पयस्याइतिवचनात्॥छ॥इंद्रायवाहरि
भ्यांसरस्वतिमित्रावरुणाभ्यांतेधनादानियद्यासंख्यं। वाशाहः पञ्चयाद्यो। इंद्रायवैतद्धरिभ्यांविशिष्टायधनादानिनवंतिऊतएतद्वा स
र्वेऐंद्रानवंतीतिवचनात्। यद्धर्यर्द्धनाइतितद्धरिभ्यांनदेवतानिधनंलक्षणया। यथास्विष्टकृतेसमवद्यतातिएवंवैषवचनांइंद्रोहरि
भ्यांधनाअन्यत्प्लक्षेकरंजंसरस्वतीवान्दधिमित्रावरुणावान्यस्यामिति। तस्माद्विंद्रायहरिभ्यांदाविशिष्टायधनादानि॥छ॥उन्ने २३६
ऊःपात्रयोजनंवचना ऽभवति। खरोत्तरवेदिरुपाऽश्वंतर्यामयोः। पात्रयोजनं॥छ॥तयोश्चादक्षिणोडपाऽग्नेः पात्रंभवति॥छ॥तद्

परेणाद्दित्यानिप्रत्यंचिशीर्षाणीत्यातेषांवा॥छ॥रास्नायामैंद्रवायवंरास्नावमेखलायतेति॥छ॥अजकावंमैत्रावरुणंअजकावब्राह्मेनअजा
गलस्तनाडुच्यतेति॥अजागलस्तनाविवस्तनौयस्यतत्। अजकावंसंज्ञेत्यपरे। गांध्यजकासंज्ञायामितिति॥छ॥अष्टमाघिनंउष्टवदित्य
र्थः। दक्षिणतएवैद्धिश्चक्रमंघिनोःतयोः॥छ॥दक्षिणेऽश्वस्यायणस्थालीमध्येखरस्यतस्याश्चदक्षिणेचस्थालीसपत्नीतथादित्यस्था
स्नुत्तरासपात्रातस्याएवाऽनुपात्रेइवैस्तुक्शुक्राऽतीउनयतोऽरेवकाभ्यांमयेऽश्वेडवा। आयायणस्थाल्याःइवै॥छ॥ऊर्ध्वानातरा
णिप्रादेशमात्राणिमध्यसंगृहीतानि॥छ॥आयायणादपरंपरिप्लवाःस्तुक्शुक्राः। अधोधोहंप्रत्यंचोणवलशामत्स्योपर्युपर्यहंपवित्र
मस्मिन्करोति। अधोधोहमित्यहंस्याधस्तादुपर्युपर्यहमित्यपरिष्टाद्दृश्यनीलापवित्रमस्मिन्करोति॥छ॥शुक्रंजीवोर्णानांशुक्रंजीवो
र्णानामित्यनेडिवानामूर्णानां॥छ॥उनयतोदशंपरिप्लवार्यो। पवित्रंकरोति। अन्यतरतोदशंश्रोणाकलशो॥छ॥इवैणोपस्तंनमनुसंधत्
वस्थालीमनंतर्हितेउत्तरस्यानसःउपस्तंनमस्यऽउत्तरात्। अनंतर्हितेध्रुवस्थालींस्थापयति। तांहिप्रत्यृच्यते। अथैतंद्यावापृथिवीइत्यृचं
नांतर्धायेति॥छ॥ध्रुविप्रचरणीध्रुः शाहश्चश्म्यांतरालवाचकस्यकंतत्रप्रचरणीस्थापयति॥छ॥इवैणाऽमुपरिष्टात्तृतीउत्तरस्यै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वानसोऽस्यऽउरस्ताऽउपरिष्टात्प्रतंकरोति॥छ॥तस्यैव॒ऽअपरेणाधवनीयं॥छ॥प्रागग्नीद्ध्राच्चमसान्निष्टंक्रानधः प्रत्यगेवधनानयुग्मा
नुदहरणोस्त्रिरुत्पापंचदशान्योऽऽहुषाऽऽहरात्यश्रित्यमानेऽचऽउगृहीतंप्रचरण्याजुहोतिशृणोत्वग्निरिति॥ऽऽहुषाऽऽहरात्य
श्रित्यस्मिन्मंत्रवाक्येहोत्रोच्यमानेऽचऽउगृहीतंप्रचरण्याजुहोतिशृणोत्वग्निरिति॥सचायंद्वयोरर्थः संयोगःऽऽहुर्नेदात्प्रथगर्थत्वाच्च
नांगांगिलक्षणइति॥छ॥ऽअपरंऽउगृहीतोदंगछनाहापरंऽयंहोतरिति॥ऽअथापरंचऽउगृहीतमाज्यंगृहीत्वोद्ध्रुवायन्नाहापध्वर्यवेतंप्रस्थितेः॥छ॥
प्रब्रूतिचमैत्रावरुणस्यचमसाधर्यवे हिनेष्टःपत्नीरुतानयैवधनिनएतामाश्रावयाश्रावयेवसतीवरीनिःप्रत्यप्रतिष्ठासेहेऽचमसेनन्वेनि
ऽर्थनेदाश्चत्वारः प्रेषाः प्रयोजनंसांसवसानमुच्चारणंचशाऽऽहऽऽहनेव॥छ॥ऽयोगत्वादेवीरापऽएत्यसुन्वहोति॥छ॥वाष्टिरसीतिमैत्रा
वरुणचमसेनाज्यमपोहति॥ऽअथमैत्रावरुणचमसेनैतामाऽऽहुतिमपघ्नावयतिवाष्टिरसीतिवचनात्॥छ॥सन्नुऽइत्यत्वेतितेनयुङ्क्तेति
मैत्रावरुणचमसेनापः॥छ॥एवधनांश्चानयंति॥बऽऽहुवचनोपदेशादेवधनिनएवक्रियापदस्यस्वशाखानिधनाच्चशाद्वोमंत्राऽऽहुर्ष २३७
णार्थीः॥छ॥पात्नेवतानांश्चपत्न्योद्वौचत्राद्वाऽऽहुनयंति॥तथाचमंत्रस्याप्रवृत्तिः॥पत्नीशाद्वेबऽऽहुवचनमुच्चारणार्थी॥बऽऽहुत्वेकांत

नानावात्॥छ॥प्रत्येत्यचात्वालस्योपरिमैत्रावरुणचमसंवसतीवरीश्चसऽस्यऽर्षितिसमापऽइति॥मैत्रावरुणचमसस्थाश्चापोव
सतीवरीश्चसंऽलगयतिसमापऽइत्यनेनमंत्रेण॥प्रत्येत्येत्यवाच्यंऽअर्थप्राप्तत्वाऽऽहुचतेच॥ततऽऋर्मर्थंसर्वेष्वागतेष्वनाध्वर्यावेवेति॥छ॥इतरे
तस्मिन्ध्वानयंत्येवैमैत्रावरुणचमसेप्रथमंसंस्पर्शयंत्यनयोर्विकल्पोमंत्रस्तुप्रवर्ततएव॥छ॥होदृचमसेवसतीवरीःकृत्वायजमान
ऽप्रयछतिनिग्राभ्याः॥ताःसंज्ञासंव्यवहारार्थाः॥निग्राभ्यासुवाचयतिनिग्राभ्यास्वासिंचतीतिवैवर्थी॥छ॥होत्राद्दृष्टःप्रत्याहोतेवनंनमुरिति
ऽऽवैरपोध्वर्योरित्येवंहोत्राद्दृष्टोध्वर्युःप्रत्याहोतेवनंनमुरिति॥छ॥प्रचरणीसऽस्रुवमग्निष्टोमेजुहोत्यन्वेवचऽउगृहीतंयमग्नऽइति॥प्रचर
णीसऽस्रुवमग्निष्टोमसंस्थेक्रतौजुहोतियमग्नऽइति॥तदन्वेवचऽउगृहीतंयद्यनालऽहोमायस्यादपरंचऽउगृहीतमाज्यंगृहीत्वाजुहोतीति
॥छ॥ऽऽहुत्यैप्रथमंपरिधिमालभतेऽऽनैवमंत्रेण॥छ॥प्रविश्यैवान्यत्रैवद्वारणादमंत्रकंप्रवेशनंवोऽऽहुश्चि न्यतिरात्रेवातेवहिष्क
त्योच्यतेसमुद्यैऽऽहुत्वाग्नेसप्रपद्येतेति॥छ॥रराट्यालंभनंवाषोऽऽहुश्चिनिऽऽनेनैवमंत्रेण॥छ॥छदिरतिरात्रेमंत्रेणाऽऽलभतेवाग्राद्वोवि
त्यृच्यतेसमुद्यैऽऽहुत्वाग्नेसप्रपद्येतेति॥छ॥रराट्यालंभनंवाषोऽऽहुश्चिनिऽऽनेनैवमंत्रेण॥छ॥छदिरतिरात्रेमंत्रेणाऽऽलभतेवाग्राद्वोवि
ऽऽहुत्यार्थःषोऽऽहुतिरात्रयोःऽऽहुत्वाप्रविशतिरराट्याछदिषावामंत्रेणाऽऽलभतऽइति॥छ॥ऽऽहुतीत्यदक्षिणोनहोतारंमैत्रावरुणचमसमाध

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वधनीयेवनयतिवसतीवरिष्टतीयंवानिःश्रातःसवनइत्येनमंत्रेण॥तावद्वैवधनानांवनीयतेयुगपदवनयनंत्रशक्यत्वात्
नेदेनेत्यपरे॥छ॥एवधनस्थानउन्नयशेषनिधायाधिषवणेपर्युपविशंतिवसवरीशेषमेकधनशेषंचएकधनस्थानेनिधयाध्व
धिषवणफलवत्योःसमंताउपविशंति॥उत्तरतोध्वर्युर्यजमानौ॥तयोश्चध्वर्वोर्ध्वर्युः॥अपरेणपरीत्यतेत्रयः॥अध्वर्युरुत्साहविद्वोना
परंतउपविष्टानामुद्गातृणामप्यपरेणप्रतिप्रस्थाताःप्रतिहर्तारमंतरेणउन्नेतार्वहिर्नावरुविजांचयथापूर्वमिति॥छ॥देवस्यत्वेत्य
द्रिमादाय वाचंयछतित्राधिंकारात्॥सउपांशुसवनः॥तस्यउपांशुसवनइति वैदिकीसंज्ञासंव्यवहारार्थानुपांशुसवनेनमे
क्षय तीत्येवमाद्यर्थी॥छ॥नियाम्यासुवाचयत्यरस्येनानिरुप्यनियाम्यास्छेति॥नियाम्यास्त्विसधिकरणेसंवोनेदालंनसप्तमीयंउपां
शुसवने सोमंमिमीतइज्ञायत्वावसुमतेरुद्रवतइतिपंचऋचःप्रतिमंत्रंमिमीतेप्रक्षिपति॥छ॥यत्रइतिमितालंनंनंयत्रइत्येनन
मंत्रेणमितस्यसोमस्यालंनंकरोतिअयंमंत्रश्चोदितार्थोनिधयी॥छ॥त्रितिप्रस्थाताऽहन्यडादंतेगुल्यंतरेखद्वौद्वौऊरुते॥मितात् २३८
सोमात्सचायंसुपदेशोग्रहणार्थः॥ध्रुवास्थित्यासिंचतिनियाम्याः॥निंतेसोमे॥ग्रहरिष्यन्दूष्यंमनसाध्यायेदमुष्माऽहंग्रहरामि

नउन्यंऽसोमेतिअथग्रहरिष्यन्यंद्विष्यात्तंमनसाध्यायेदमुष्माऽहंग्रहरामिनउन्यमितिवचनात्॥छ॥अनावेष्टणंमनसाध्याये
त्॥यद्यनद्विष्यादपिवेष्टणमेवमनसाध्यायेदितिवचनात्॥सचायंपदार्थःक्त्वर्थःवेष्टणनिध्यानविधानात्॥छ॥मानेरितिग्रहरतिअ
नेनमंत्रेणग्रहरतिसोमे॥छ॥एवंत्रिरनिरुप्णोत्यासेचंनियाम्याः॥एवमनिरुपवंत्रिःऋत्वःवरोत्यासिंच्यासिंच्यनियाम्याः॥छ॥अष्टऋत्वए
कादशकृत्वोद्वादशऋत्वःग्रहारसंख्येयं॥छ॥सर्वेपंचवर्गाःपशुकामस्याष्टवर्गब्रह्मवर्चसकामस्यगुणफलसंबंधेयं॥छ॥प्रतिवर्ग
नियाम्यंवाचयतिहोदृचमसेत्यानऽश्नवधत्यग्रागपागितिग्रहार वर्गहोदृचमसेत्यानऽश्नवधत्यग्रागपागितिनियाम्यं
वाचयति॥छ॥अद्रिणावउर्ध्वमूअद्रिणाहोदृचमसेप्रक्षिप्तेनवउर्ध्ववचनं॥छ॥दृंहोवावाशब्दोविकल्पार्थः॥तदावाद्रिप्रक्षेपना
त्तंनवति॥उपांऽशुंचगृह्णातिवाचस्पतयेदेवायेदेवेन्यो मधुमतीरितिचशब्दात्प्रतिवर्ग॥छ॥प्रतिप्रस्थातोपगृह्णातिपात्रंग्र
तिप्रस्थातोपांऽशुपात्रंगृह्णातिदृषदमाणी॥छ॥आत्मानंचद्वौद्वावंतर्दधातिग्रहणनेदात्॥आत्मानमऽश्नोंचशब्दात्प्रतिप्रस्था
तांगुल्यंतरेखद्वौद्वावंतर्दधातिग्रह्यमाणेग्रहे॥द्वौद्वावितिऊतरतंत्रंग्रहणनेदा तूत्तिन्ना हित्रीणिग्रहणानि॥षडंशावः॥अतोद्वौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वावित्यक्तं।विंचमंत्रलिंगाच्चाऽऽऽऽन्यांगमस्तिद्वतइति।।छ।।षड्वास्तुतिसामर्थ्यात्।षडपिवांतर्दधति।षड्भिःपावयतीत्यृति
सामर्थ्यात्।एवंस्मृतिः समर्थासंगतार्थाभवति।एवंवपक्षद्वयोपन्यासेपिद्वर्वेवपक्षःसंप्रदायेगीतःउक्तहेतुत्वात्।षड्भिःपा
वयतीत्यत्रकर्ध्वंत्र्यवयवेग्रहणेद्वाभ्यांद्वाभ्यामंतर्द्धीयमानाभ्यांषड्भिःपूतएवभवतिायत्रस्त्यात्रांस्त्रोमेनिदधाति।यत्रस्त्यनेनमं
त्रेणात्रांस्त्रुत्वतासोमेनिदधाति।।छ।।परिमृज्यासादनमुपाऽश्वंतर्यामयोः।यद्देवयत्परिमृज्यसादनमुक्तं तदिहप्रतिषिध्यते।
।।छ।।अनिचरंस्मादयेदविसृजन्नमुष्यत्वाप्राणंसादयामीत्यदानमित्यंतर्यामं।अनिचरंस्मादयत्यविमुंचन्नमुष्यत्वाप्राणंसादया
मीत्यनेनमंत्रेणाऽमुष्येतिवानिचर्यमाणस्यषष्ठंतेननामादेशः।।छ।।पाणिनावापिदधत्यमुष्यत्वाप्राणमपिदधामीत्यदानमि
त्यंतर्यामंस्वराद्यादनिचरन्नेव।।छ।।स्वाहेत्यक्तोवैतरिक्तमितिनिश्चमणंहविर्धानात्।।छ।।अथवास्तेनैवप्रदायहोद्दचमसंाय
जमानोध्वर्युंवरंदत्वादद्यादितिवावरवरणंवयज्ञसंपत्तिप्रार्थनंयद्यपिचश्रूयतेतस्माएतंवरंसमर्दयंतिहिंत्रेनश्मंयद्दंहतव
दितितथापियागपरिसमाप्तिरेवास्मिन्ग्रहेत्राशंसितेतिउत्तमप्रयाजवत्।एवंश्रूयतेतिघातःसवनएवसर्वयज्ञऽसमस्ताप्

यन्निति।दद्यादितिचेत्।।छ।।स्वांत तूष्णीत्वापात्रमुन्मार्ष्टिस्वांतदतिजुत्वाग्रंतत्पात्रमूर्ध्वमुन्मार्ष्टिाथमेपरिधऽउत्तानंपाणिंप्रा
गुपमार्ष्टिदेवेन्यस्त्वेति।उत्तानयग्रहणाच्चाधःपरिधिनवति।।छ।।वासऽउशोवाजंभस्मिष्टमऽअमनिचरंजुजयादेवाऽशावितिप्रा
यणस्थाल्याऽशेषेवदेशमासिंचाऽऽंध्रास्यतिदृतोयमवनाय।उपाऽअंशुपात्रशेषश्चासावित्यदेशइतिसंप्रदायः।उपाऽअं
तर्यामयोःशाखांतरेशेषनहउतिषेधत।।छ।।प्राणायत्वेति पात्र सादनंप्राणायत्वेत्यपाऽअंशुपात्रासादनंसादयामी
त्यध्याहारः।।छ।।उपाऽअंशुसवनंपाणिनाप्रमृज्योदंवंव्यानायत्वेतिसऽस्पृष्टोदंवंसदंश्रुवंश्रुवंवास्ययेनानिष्वःक्तःउ
पाऽअंशुपात्रमऽस्पृष्टसारंतिव्यानायत्वेत्यनेनमंत्रेणाऽउपाऽअंशुनिषवेसिहितःइदानींमहानिषवगतविशेषव्याचिख्यासयेदमु
च्यते।४उपविष्टयोरनिषण्वंतिचत्वारः पर्युप्वेशनसामर्थ्यात्।उपाऽअंशुनिषवेग्रावोनिषोतास्रष्टोद्रुवोनिषण्णोत्यत्रवचननि
र्देशात्।इहचत्वारोनिषण्वंतिऽतएतत्रांधिषवेणेपर्युपविशंतीतिएतद्वचनंसमर्थेसंगतार्थंभवतिरिसमंताऽउपविशंतिपर्यु
पविशंतीति।।छ।।आप्यायनांतोनिषवस्त्रिपर्यायः।पर्यायत्रयांतेआप्यायनंभवति।।छ।।मत्याःतर्वामतिरुक्तं।इहमत्याग्रहणंन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निग्राह्यश्चेच्छावाची। यद्यतासेरन्प्रत्यृतिर्नवति॥छ॥पर्यायादिषु नियाम्यासेचनं। रसप्रत्यर्थं क्रियते॥छ॥प्रथमेवाग्रभूलात्।
वाग्राह्यः पश्चात्तरपस्थिहेप्रनवति हिप्रथमपर्यो येसिक्तमुदकं मध्यस्थो उपांश्वनिषवेउप्रतिपर्यायमासेचो मुक्तः प्रतिपर्यायमे
वहितयेत्रेहणमितिरहघुनर्नतया॥छ॥नियाम्नोतेसरसानेऽश्नासंनरणाधवनीयेवधमयाध्याहरति। नियाम्नावाचनांतेसंनरणप
सरसानेऽश्नायाधवनीयेवधमयाध्याहरति॥छ॥एवंद्विरपरं। एवमेवद्विरपरं अनिषवकर्मकर्तव्यं॥छ॥इर्वावनियाम्याः। नियाम्नो
तउक्तेपिउनर्नियाम्यावचनमद्विणाचउर्थप्रतिपत्यर्थं। इदानीलाघवायानिषवयोरुभयोरेकप्रतिपादनायेदमाह॥छ॥इर्वैवेपोऽ
ग्रंगृहीत्वाग्रहोत्वाप्यायनसंनरणेकृतत्वात्। इर्वीनिहितएवोपांश्वनिषवः।
उपांश्वनिषवेउपांशुग्रहोत्वाग्रहोत्वाप्यायनसंनरणेक्रियेते। नहितत्रतेकृतेइति। एवंवानिषवयो
र्युगपद नुष्ठानेलाघवमिति॥छ॥धर्ममात्रंपर्युपवेक्षानं। नचैवंसतिपर्युपवेक्षानमसमर्थंसोमक्रयणीपदपर्युपवेक्षानवदनर्थमा २४०
श्रमित्यदोषः। अनिषवविपर्यासोवानिमृष्टादऽश्नापरुष्यनियाम्याश्चाउइर्व्ययोगादनास्यत्वेवानिमानसामर्थ्यादजीषनावाच्च।

अनिषवद्वित्वंवानवति। द्वित्वेचसतिविपर्यासोनिषवयोः। कृतएतत्। अनुइर्व्ययोगात्। आनुइर्व्येणहिक्रमेणद्वावप्याम्नातौअ
ध्वर्यो हिग्रावस्तोमहानिषवोयहाद्यउपांश्वनिषवइतिमंत्राणामप्येवमेवानुइर्व्ययोगोनवति। उत्तरोरुपांशुग्रहणमंत्रपाठः अ
तएवदऽश्वपकर्षोनियाम्याणांचकर्त्तव्यः। नह्यन्यथाद्वित्वानुइर्व्यसंभवतः। अपिवानात्तरसेसोमेसोमानिमानोनवति। सोनखुद्विर्नवति
तस्मादप्यंश्वपकर्षअथवासामर्थ्यादिति। मीङ् हिंसायां। अनात्तस्सेसोमेहिंसाक्रियमाणासमर्थानवति। उपांशुग्रहग्रहणोत्तस्मालेहिहि
सक्रियमाणाअसमर्थिका॥छ॥ऋजीषनावाच। प्रत्यतइव्यांतरबुद्धिर्नवति। तस्मादप्यंश्वकर्षः। अनोनिषवद्वित्वं। द्वित्वेचविपर्यासः
ति॥छ॥प्रोद्यद्वेणकलशमृजीषमुत्वेधद्विषुनिदधत्यऊतारः। इर्व्वस्यवहेःकृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपंप्रोद्यति। अधिषवणफलकधरेशकु
द्यत्पर्यः। ऋजीषमुत्वेधद्विषुनिदधत्युऊतारः॥छ॥पवित्रंचवितत्वंत्यदक्। पवित्रमन्यतरतोदशमुदगग्रंचवाग्नावितनुतः एवम
वहिर्होदोगेप्रयतइति॥छ॥स्वयंवाऊर्व्वमुत्वर्यमधर्युःकरोत्यऊर्व्वस्त्वाइछ॥छ॥आधवनीयाउन्नेतानियाम्याश्चासिंचतिताः
पवित्रेयजमानः। आसिंचति॥छ॥ततोग्रहग्रहणमाक्रम्यान्माध्यंदिनेचपंचप्रथमान्। ततएवधरायाऽक्रामति॥छ॥शुक्रोद्रोणकल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शो।ग्रेणवत्तशेषः सोमश्चापतितस्पशुक्रतीयंसंज्ञासंव्यवहाराथी।छ।ततोन्येनादेशोततःशुक्रादन्येग्रहाद्दृश्यंते।येषांयो
निर्नोदिष्टा।छ।सावित्रपात्रीवतहारियोजनोपक्षीणानायणात्।उपक्षीणाश्चदृक्षातिदृतदृतश्चमसोन्नक्षातिछ।तृतीयस्
वनेवैश्वदेवंदृतदृतएवाश्नन्नभावादवाच्यमितिचेत्।स्यान्यायोपप्रदर्शनार्थत्वात्।अनादिष्टंह्येहोन्नयनश्रुतेः।अना दिष्टयो
नीश्चदृतदृतएवदृक्षातिअतोहिदेवेभ्यउन्नयंत्यतोमनुष्येभ्योतःपितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवःदृतदृतदितिश्रुतेः।छ।दक्षापवित्रेण
परिसृज्यपरिमृज्यैषतेयोनिरितियहसादनं।दक्षापवित्रशुनयतोदर्शतेनपरिसृज्यपरिसृज्यैषतेयोनिरितियहसादनं।छ।नायो
निकेषुयेषांग्रहणांसंनिक्षौयोनिर्नपश्यते।तत्रयोन्यासादनंननवति।कुतएतत्।समाम्नायाभावात्।छ।सर्वेषितिवास्यविशेषो
पदेशात्।वास्यश्चाचार्यः सर्वेष्वेवयोन्यासादनंमेने।अविशेषेणहिग्रहमात्रमुद्दिश्ययोन्यासाधनत्वमितिपश्यते।छ।किंचसावित्रउभय
प्रतिषेधश्चसावित्रेऋतुग्रहेष्वेवप्रतिषेधेदृश्यतेतन्नसादयत्यसन्नोषसवितेति।शतुग्रहेष्वेवनसादयतितस्मादयमसन्नःसं २४१
वत्सरःपरिप्लवतेतच्चयोन्यासादनस्यसर्वग्रहविषयत्वंउपपद्यते।छ।प्रतिवषड्करोऽजत्वावषड्कर्तृनर्हरणंयत्राऽनुवषड्कृतं

स्तितत्रप्रतिवषड्कारोहोमः।जत्वाचवषड्कर्तृनर्हणंवषड्कर्तृनर्हतीति शास्त्रांतरात्स्वश्नाचपिवषड्कर्तृनर्हतीति।छ।य
थाचंचमसान्।नर्हरणंभवतिसमाख्यानात्।यत्रैवपात्रेवषड्कारनिमित्तःसमाख्यानिमित्तश्चनर्हस्तत्रैवस्यर्वनर्हरित्यनियमे
प्राप्तआह।छ।वषड्कर्तृवीर्हर्तृऽतिसामर्थ्यात्।वषड्कर्तृविहर्तृनर्हयेत्।प्रतिग्रपादितोह्यसौऽतरस्तुसमाख्यानाकल्प्यते।उन्नेतोन्न
यतिसमाख्यानात्।छ५।उदितेतर्यामग्रहणमुपयामगृहीतोऽसीतिशास्त्रिऽसंतमंतर्यामंतमुदितेजुहोतीतिश्रुतेः।छ।उपाऽशुवदना
म्नातवशेषासेचनवर्जंउपाऽशुवक्रियते।यांस्तुविशेषःअनाम्नातोयोमंत्रःवरवरणप्रदानेशेषासेचनंचननभवति।सर्वेऽनुतः क्रि
यतेनर्हस्यशारवांतरेऽप्रतिषेधस्तत्।अनाम्नातश्चमंत्रःस्वाहाकारऊर्वेतरिक्षमन्वेमितिच।अपमार्ष्ट्रेत्रानोन्मार्ष्टि।छ।अथमेचन्यक्षेन
पाणिनाप्रत्यक्षंग्रथमेचपरिधौन्यक्षेनपाणिनाप्रत्यगुपमार्ष्टि।उपाऽशुसवनसंसृष्टस्योदानायत्वेतिपात्रसादनं।उपाऽशुसवनपा
त्रसंसृष्टस्यपात्रस्योदानायत्वेनत्यनेनमंत्रेणासादनं।ऐंद्रवायवंगृह्णात्यावायवित्यनेनमंत्रेणाऽपगृह्यऽनरिंद्रवायूऽनिगृह्णाति
।छ।मैत्रावरुणमंथंवामितिग्रयसाश्रीणात्येनंऽशावंतर्धिरायावयमितिएनंयहंऽशावंतर्धिग्रयसाश्रीणातिरायावयमित्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नेनमंत्रेण। तंवपय्साभ्रीणातीति। द्वितीयांतनिर्देशात् प्रधानभूतोयहः। गुणविज्ञानिर्देशात् पयसोगुणभूतताभ्येतोय
हसंस्कारत्वात् अग्रदेयंपयः। अतश्चग्रहेयधर्मानग्रवर्तते॥ छ॥ एवं सर्वत्रग्रयणेषु। ऊर्णांतर्धानं। ग्रुक्रंवैत्वेनवातंग्रन्थेति। ग्रुक्रंग्रु
क्लातिवैत्वेनवापात्रेणवैकंकृतेनवातंग्रन्थेति॥ छ॥ अयंवेनश्चोदयन्मंथिनमयंवेनश्चति। सक्रूनिःश्रीणात्येनंमनोन्येधिति। एनंमथिनं
आग्रयणंद्वयोर्ग्रहयोर्यैर्देवासश्चति। आग्रयणंग्रुक्लातिधारादयात्। येदेवासश्चतिमंत्रेण। सावैकाधारोन्नेइकर्त्वाग्रयाजनाने
ति॥ छ॥ दशापवित्रेणाग्रयणंग्रुपग्रुह्यत्रिर्हिकृत्वसोमःपवतइतिसकृत्। दशापवित्रेणाग्रयणंग्रुहीत्वात्रिर्हिकृत्वसोमः
पवतइतिवत्रिरुक्त्वामंत्रशेषंसकृदाह। मंत्रश्चोदितार्थोनिधनयां॥ छ॥ प्रथमस्थानेनग्रहदेवतादेशात्। देवतादेशात्तूर्वं प्रथमस्थानं
यज्ञर्षा उपांशुत्वापवादेयं॥ छ॥ प्रातःसवनेचोच्चैःकर्मणि। उच्चैःकर्मणियान्येष्टिकयाज्यकानि। तेषाञ्चातेषामपिप्रथमस्थानं॥ छ॥
मध्यमेनमाध्यंदिनेमाध्यंदिनेयानिनीचैर्यानिनीचैस्तेषांमध्यमस्थानं॥ छ॥ उत्तमेनतृतीयसवनेयानिनीचैरिति॥ छ॥ उक्थ्यग्रह २५२
यामग्रहीतइति। उक्थ्येग्रुक्लातिउपयामग्रहीतइति। तच्चैतत्सर्वत्यन्नमात्रं। अतोवाग्यमग्रदक्षिणावर्त्तनेअन्ननवतः। उक्थ्यविग्रह

णेऽन्नविग्रतः॥ छ॥ ध्रुवंमूर्द्धनंदिवइति। ग्रुक्लाति॥ छ॥ ग्रोहोमादस्यस्त्वन्नग्रूत्रग्रुरीषेऽर्यात्। एतस्यहोमान्नसर्पेन्नग्रस्रावयेत्
निति॥ छ॥ वैश्वानरंचजाननग्रुक्लाति। ज्ञानंछंदोविकल्प्यार्थः। ज्ञानार्थएवेत्यपरे। सयदितंचरुभ्योवायतोवाऽऽहुतेतिवचनात्।
॥ छ॥ इर्णीस्थालीग्रहानर्ईइर्णीद्रोणकलशंकृत्वासर्वमासिंचतिसुन्वन्नइर्णीस्थालीग्रहान्नइत्वा। संपातसोमेनाईइर्णीचद्रोणक
लशंकृत्वासर्वंहोदृचमसमासिंचतियजमानः॥ छ॥ अध्वर्युप्रतिग्रस्थाइग्रस्तोग्रडाइग्रतिहर्दसुन्वंतःसमचारज्ञानिश्रमंतिग्र
ध्वर्वादयःसमन्वारज्ञानिश्रमंतिहविर्हीनात्। उत्तरउत्तरःग्रर्वमन्वारभ्यते। समासोक्तानांक्रमानावात्॥ छ॥ अध्वर्युःप्रथमोयथासंख्य
मितरेइत्यर्कं॥ छ॥ ऊत्वावासमन्वारभेतरत्नविद्धोमोत्तरत्नंवासमन्वारभंते। आदौवेतिविकल्प्यः। शास्त्रस्यउत्पत्तावात्॥ छ॥ यस्तरतिवि
द्धुषाऽहोमंजुह्वति। अध्वर्यादयः। विद्धुद्धोमश्चतिसंज्ञा। अध्वर्युर्वाजुहोतिसर्वेवेतिविकल्प्यः॥ छ॥ वेदिदृष्टेग्रध्वर्युरादत्तेग्रक्ताउदंवोगछंति
नीचैर्व्यवस्थिताउदंवोगछंति॥ छ॥ अन्यतरत्तृणंवात्वालेग्रास्यतिदेवानामिति। उडादृष्टेउग्रस्तादितरत्तृणंग्रास्यति॥ छ॥ जपन्नुसोमः
पवतइतिपवमानोपावमानीग्रस्तोत्रेदृष्टेग्रयछन्नजपन्मूडादृष्टेपवमानग्रुपाकरोति। सोमःपवतइत्यनेनमंत्रेणग्रस्तोत्रेदृष्टेग्रय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऋत्वपवमानमितिचस्तोत्रसंज्ञासर्वेष्वपवमानेष्वेवमुषाकरोति।अतिदेशान्नत्रोसरवाच्येतितिचेत्।अतिदेशोहिभवतिमा
ध्यंदिनसमचारब्धनिश्रमणादिकरोतिमाध्यंदिनवदि
ति।सत्यमेवंत्रऋणोवाऊराग्रुष्टिंवाप्रयच्छन्नुपाकरोतीति।अनयोरप्युत्तरत्रप्राप्तिर्मादितिसर्वेष्विष्यते।ऋणोवाऊरा ग्रुष्टि
म्प्रयच्छन्नहरिष्यमाणएवोपाकरोति।छ।प्रत्यङ्मुखाउपविशतःउदस्ताद्दक्षिणोयजमानः।प्रत्यङ्मुखाउपविशतोध्वर्युप्रतिप्रस्थाता
रौहिवोपदेशात्।उदस्ताऊरूणांतयोश्चदक्षिणोयजमानउपविशति।छ।स्तूयमानउन्नेतोधवनीयंपवित्रमंतर्धायहृतभृत्या
सिंचतिस्तूयमानेबर्हिष्यमानेउन्नेतापवित्रमंतर्धायाधवनीय सोमंहृतभृत्यासिंचतिस्तोत्रांतेवेष्यत्रन्नादमात्मन्विहरबर्हिस्त्व
णीहिउरोडाशांश्चऋलंकरुप्रतिप्रस्थातःपशुनेहीतिविहरणस्तरणेलंकरणेषुअग्नाउपदेशात्।पश्चान्नयनेउप्रतिप्रस्थाता।अथ
चषैषःसवनीयपशुर्थित्वात्।सवनीयविकारेघ्रियवर्तते।अत्रपाशुकानांपदार्थानांतेचषालेक्षणांतेचावेक्षणं।सवनीयविका २४३
रेष्वप्यथमेवावसथंतेनऋउपश्चादावेक्षणंवटहोमांतएव।नहिचषालेक्षणांतेसर्वेषूपानामवस्थानंश्वोवादक्षिणोत्तराणामव

२अवटहोमांते

यूहनांतामित्यृक्त्वात्।प्रतिप्रस्थातःपशुनेहीत्ययमेववचनांतःप्रैषाग्निष्टोमेसमाम्नातएवात्रोनिपक्षेपिविग्रयमेवंवचनांतएव
प्रयुज्यते।उत्तानन्यायवत्त्वादप्रयोगइति।किंतावत्त्वात्समप्रयोगानत्येवंवचनांतःशक्नोतिबहून्वदितुमितिनचायमप्रयुज्यमानोऽ
नर्थकोभवति।एकपशुपक्षेस्यप्रकरणेसमाप्तमर्थवदेवत्येवंबालउच्यते।अनेकपशुपक्षेप्येवंवचनांतएवप्रयुज्यते।किंकारणंप्राप्ति
पदिकार्थेःप्रक्षणस्तोवचनार्थश्चगुणस्तुतःनचप्रक्षणार्थोनिक्षनेसंभवतिगुणार्थोनिक्षनंनसंभवतीत्ययोगोयुक्तरूपस्तस्मा
नेकपाशुकेप्यविरुद्धएवप्रयुज्यतइति।छ।यद्यान्यत्रांधिष्ठ्यंस्यान्नीध्रदंगाशनिवपतिअनीध्रान्विहरत्यस्यार्थेःयेनत्रमेणधिष्ठ्य
निवापःकृतःतेनैवक्रमेणाग्नीध्रदंगाशानिवापंकरोति।अनुदृष्ट्यांबर्हिस्तृणातिअपरतआरच्याश्वर्वोतात्।उरोडाशालंकरणंच
चोदकपरिप्राप्तिलात्तान्निहितमाचार्येण।छ।आश्विनंगृह्णात्यत्वारश्चेवायावामितिआश्विनंगृह्णातिअचारब्धेनचारब्धेवा
शुक्रात्सूतभृतोवायावामित्यनेनमंत्रेण।छ।यहानवेक्षयतियथागृहीतमवकाशावावयन्प्राणायमइतिप्रतिमंत्रंवावयन्नवेक्ष
तात्यनयत्रग्रहणात्तदध्वर्युणावर्वोदावर्पवस्वेतिवदन्तिस्वेत्यमितिसंप्रदायःअथहलाऊच्यते।छ।उपांशुसवनंद्वितीयं

से

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथाग्रहीतमित्यस्यापवादः। आश्विनः षष्ठमिति। ऋामंथिनोयुगपत्तूतभृदाधवनीयोवविश्वान्योमरुतिंवरट्टाद्युगपदेव॥छ॥
वेसातिद्रोणकलशं॥वाचयन्नीक्षयति॥छ॥भूर्भुवःस्वरितिजपतियजमानः॥छ॥ज्ञातविद्यास्नानवद्वाग्यतासवेनसर्वमिवावद्
त्यदिप्रकृत्यैवस्थूयतइति॥७॥ध्रुवगोपंत्रलापरिव्ययणादिवरोतिरशनामुडुलस्वीम्॥ध्रुवसुनिश्चरटपटादनामन्यतमेनावध
टूनांध्रुवगोत्रराजघत्रस्यनिरूपणमित्यपरेनवतिहिंस्रास्विनांवचनंवृऊनोराजघत्रः प्राप्नोतिध्रुवस्यगोरितिनउनरादृतमाव
र्थंलोतकेनाप्यनिप्रायेण॥ध्रुवीरशनामुडुलपरिव्ययणादिवरोतिआस्मिन्नवत्यवसरेपशुवोदनाशारवांतरंआस्मिनयहंदृहीत्वाविद्य
तातृपंपरिवायाग्नेयंसवनीयंपशुमुपाकरोतीति।माध्यंदिनायामथाग्नेयमग्निष्टोमआलभेतेति॥छ॥आग्नेयोग्निष्टोमेसवनीयः
पशुरैंद्राग्नश्चोद्वितीयः।चत्वाहासवनीयएव॥छ॥ऐंद्रो दृलिःवोऽग्निरितीयःसरस्वत्यैवइथोतिरात्रेमेषीवाआग्नेयमग्नि
ष्टोमआलभेतेतिप्रकृतसर्वमेतदूयतइति॥छ॥एतस्तोमायनंस्तोमायनमितिसंज्ञाव्यवहारार्थंस्तोमायनंवैवादृत्तिनावेत्य
वमाध्यंहिहृनामग्रहणांतं ऽचेतशंश्चाश्राव्याश्राव्यप्रवृणीतेयथालिंगंहोहृनामग्रहणांतंपाशुकंकृत्वाऽतरांश्चाश्राव्याश्रा

व्यप्रवृणीतेवत्राह्वोत्तारंचयथालिंगमितियोयेनलिंगेनलिंग्यतइति।होऽरनिहीतमर्यादेहोत्रादितिवरणं।ऽरंहिहोता
रुऽग्रहेष्वयजतइतितततोग्निनाध्वर्यूआध्वर्यवादित्यवमादित्रत्वाध्वर्योद्वितीयःप्रतिप्रस्थाताावरणंचनेष्टावरोतिमित्रावरुणौ
प्रशास्तारौप्राशास्त्रीदित्यत्रद्वितीयोछावाकः।ऽरंहेब्रह्मब्राह्मणादित्यत्रब्राह्मणछंसिग्रहणं लिंगेनमाभूत्तत्रब्रह्मणोवरणमिति॥छ॥मरु
तःपोत्राद्ग्नीधोनेष्टादग्निरामीध्रीयत्रग्निर्हदेवानामितियजमानवृणीतेअत्रचोक्तमाचार्येणसुन्वन्निति सुत्येऽह्यंवमंत्रस्थोद्वितीयोग्नि
धयी।बऊह्यजमानवृविपरिणम्यतेपाशुकमप्रियजमानवरणमत्रैवेतिसंप्रदायः।प्रवृतहोमानांतपरिष्टात्पाशुकंयजमानवर
णमित्यनुसूयतरं॥छ॥यथाप्रवृतंप्रवृतहोमोऽनुक्तिऽनुष्टोवावेत्यासंज्ञोवावस्यतये देविवाग्यंनेवाचोमधुमद्भूयात्तमंतस्मि
न्नाधः स्वाहासरस्वत्याऽतिपावकानशतिद्वितीयांआऽजिंजुहोति।वषाभार्जनांतंकृत्वासयजमानाधिल्यांउपतिष्ठंतेविभूर
सीतिप्रतिमंत्रंसयजमानऋत्विजः॥छ॥उक्तांतंकृत्वावागसीतिसदोनिमर्शनमृतस्यद्वारा वितिहायोऽग्निमृत्वेनेयनहरिणप्रवे
शनोमंत्रलिंगान्मासंतानइतिऽग्निमंत्रणमुत्तरैर्मंत्रैःऽग्रधनामघृतेरितिसूर्यंत्रिनिमंत्रयते।मित्रस्यमेत्तृविजःऽग्निमं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रयंते।अतश्चयाजमानमनिमंत्रणं।छ।अग्नयःसगराइतिधिष्ण्यानभिमंत्रयंते।छ।एतत्सर्पणंअस्यकर्मणःसर्पणमितायंसं
ज्ञाअभिमंत्रणानियाजमानानीतिसंप्रदायः।एवंवसूर्याभिमंत्रणेधिष्ण्याभिमंत्रणेचऋहःप्रवर्तंते।अध्वर्युकर्तृकाणीत्यपरेऋविगभिमं
त्रणेनवयाजमानमितिं।८।सदोभिमर्शनादिवोत्तरयोःसवनयोःसर्पणंभवति।धिष्ण्यापस्थानादिवा।छ।उरोडाशैश्चरतियेतत्र
संस्कृताःपुरोडाशास्तैस्तत्रचैवउरोडाशःछत्रिन्यायेनवऊवचनं।एकंप्रदानंदेवताश्रुतेनेदंविवचनसामर्थ्यात्।छ।एकपात्र्यामासा
द्यमध्यपुरोडाशःपुरस्ताद्धानाःप्रतिदिशमितराणियथासंख्यं प्रदक्षिणंयेषामेवपात्रेचितातेषामेवलंविधीयतेदक्षःपयस्यायाश्च
उखास्थयोरवप्रतिदिशमासादनं।यथासंख्यातानांवप्रदक्षिणमिति।छ।प्रातःप्रातःसवस्येडायउरोडाशानामनुवाचयति।एवम
नुवाचनंकारयंति।छ।आश्राव्याहप्रातःप्रातःसवस्येडायउरोडाशान्प्रस्थितान्प्रेष्यतिप्रेषविशेषार्थमिदमुक्तं।एवंयथासवनमनु
वाचनप्रेषोमाध्यंदिनस्यसवनस्यतृतीयस्यसवनस्येतिछ।उपसृतिचावधतिपशुउरोडाशावत्रावदानग्रहणसमनंतरमेव
वत्कल्पदेशात्।छ।उन्नयेऽजत्वाहोदधिष्ण्यउरोडाशान्निदधाति।छ।

।उन्नयमितिप्रधानसोविष्टकृतंचकृत्वाहोदधिष्ण्यउरोडाशा
न्निदधातीति ।ऊतएतत्एवंहिश्रूयतेहोदधिष्ण्यादिडामादधातिउरोडाशेउचनिहितेउहोदधिष्ण्यादिडाहितावतिं।छ।निरवत्तांवे
डांवाग्नेःपत्न्याःवृत्तौनउरोडाशान्निदधातिनिरवत्तामेवेडान्निरवत्तावद्गृह्णित्वादिनिरग्निगृहीतैर्नवति।एवंहोदधिष्ण्यादिडामादध
तीतियथाश्रुतमेतद्भवति।इतरथादधातिनाग्रहणंवक्ष्यतेतच्छ्रुतंऋतार्थसंनवेसतिं।छ।।हिदेवत्येश्वरतिऋवसरार्थमिदमुच्यते।
वाग्यवंदवायुभ्यामनुवाचयतिप्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेणद्रोणकलशाऽवयामगृहीतोसीतिगृहीत्वागृहीत्वाहिदेवत्यानउन्नुहोतिउन्न
शर्हिदेवत्यानउन्नुहोतीतित्रयाणामपिहिदेवत्यानामनुहोमःक्रियतेऐंद्रवायवस्यवषट्कारद्वयं।तत्रद्वितीयस्यवषट्कारस्यपश्चा
द्वत्सानांउनेवानुवषट्कारंअनुवषट्कारार्थमेवेदमुच्यते।अथऋतत्रत्याऋतप्रेषाश्चसमत्वात्तत्राश्राव्यणादयोनुवषट्कारेपिप्रवर्तंते।
ऊतएतत्समत्वात्समोह्ययमनुवषट्कारहिदेवत्यानउन्नुहोतितीयागेनद्वावपिहिसोमयागाभ्यासोसोमयागोद्रव्येनचविहिताऋ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आवणादयः तेनानुवषट्कारेप्रवर्ग्यंतइत्येवंप्राप्तउच्यते। नानंतर्यात्। नैतेषामनुवषट्कारप्रवृत्तिः। ऊनएतत्। स्यानंतर्यात्। वषट्कृत्वा नवानमनुवषट्करोतीत्यानंतर्यविरुध्यते॥छ॥स्यादविरोधात्। स्यादाआवणादियदिविरोधेनस्यात्। अस्तिउविरोधः। तस्मादप्रवृत्ति रिति। अपरेत्वेदृक्प्रायवविषयेमेवेदमधिकरणंव्यावर्णयंति। प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेहिदेवत्यानुज्ञेतीतिप्रकृतंतत्रेदमुच्यते॥छ॥ शोषन्शोषमादित्यस्थाल्यामासिंचत्यादित्येभ्यस्त्वेति। प्रतिहोमंशोषमादित्यस्थाल्यामासिंचत्यादित्येभ्यस्त्वेत्यनेनमंत्रेणाप्रतिप्रस्थातैव धिकारात्। आसिंचामीतिवाध्वर्युः। समासिच्यतेनापिदध्यतिविलउरुगायेति। समासिच्यते मैत्रावरुणाश्विनान्यमपिशंतेया जेतनैवपात्रेणादित्यस्थालीमपिदध्यति विलउरुगायेत्यनेनमंत्रेण। उन्नीयमानेन्यनुवाक्रियति। उन्नीयमानायाउवचनंवारय त्युन्नेतैवासहिसमाख्योन्नयनंकरोतितछंनुवाचनं। अतोवापितस्यैवकर्तृलिंगाच्च। योवावकर्मकरोतिसएवतस्योपवारंवेदे ति॥छ॥चमसेषून्नयतिनवम्वपरेणाग्नरवेदिन्निधत्तयानवस्थितिदशमव्यदासार्थम्। तस्यहिपश्चाडुन्नयनान्नानमिति। अत्राडपत्त २४६ रणानिधारणंक्रियतेतमध्यमउत्तरतःकृतः। एकैकश्चत्रिरवत्तःक्रियतेपदार्थस्तेतावत्त्वात्॥छ॥होट्चमसेप्रथमेप्रथमंहोट्चम

मउन्नयनं। तस्यहिप्रथमःपाग्ग्रैउहोउश्चमसइति॥ए॥अत्रामंथिन्यांवरतःहिवचनोपदेशात्। प्रतिप्रस्थातावासहिसन्निवर्षाद्ध्य्येतेविनागार्ह्यमाह॥छ॥अत्रैणाध्वर्युमंथिनाप्रतिप्रस्थात्तापोक्षितौप्रोक्षितौरुपवत्वलावादायापिधनंप्रोक्षितान्यामपमार्ज्जन मप्रोक्षितान्यामपमृष्टःशंउस्त्यध्वर्युरपमृष्टोमर्क्षतिप्रतिप्रस्थाताप्रोक्षितांश्चवत्सान्यामपिधनंग्रहयोरपमार्ज्जनमप्रोक्षितान्या मपमृष्टःशंउस्त्यध्वर्युरपमृष्टोमर्क्षतिप्रतिप्रस्थाताग्रहयोरवऊरुतःदेवा स्त्वेतिनिष्क्रामतोग्रहयोर्लिंगं। लिंगग्रहणंमंत्रविनागार्ह्यम् ॥छ॥अपरेणोत्तरवेदि मरन्नासंधमयोत्तरवेदिश्रोणीनिधत्तोविसृजंतोदक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यांप्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति। अ ध्वर्युरितिप्रस्थातारौ। अपरेणोत्तरवेदिंपरस्परतोरन्नासंधमयोत्तर वेदिश्रोणीनिधत्तोविसृजंतोग्रहोदक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यांप्रतिप्र स्थातानाधृष्टासीति। अनेन मंत्रेणास्त्वायमुत्तरवेदिसंस्कारोवाक्यशेषात्। तद्ध्रोनिश्चैवतउत्तरवेदिमनाधृष्टाऊरुतइति। मंत्रलिंगा च्चानाधृष्टासीतिप्रयोजनं। यत्रोत्तरवेद्यकरणंतत्रैतन्नभवति। प्रयोजनवद्ध्रुहाणांसंस्कारइत्यपरे। अपिधनायमार्ज्जनसंस्कारम ध्येनिधनात्। प्रयोजनत्वाच्चग्रहयोः। तस्माद्ध्रुहसंस्कारएवायमंत्रलिंगवाक्यशेषावधीवाग्रहयोः॥छ॥सुवारइति दक्षिणंश्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदध्वर्युः सुवजाश्रतिप्रतिप्रस्थात्रोत्तरं मंत्रद्वयमप्येवेदितार्थानिधयी॥छ॥अपरेणयूपमरत्नीसंधत्तःसंज्ञमानश्रतियथा
लिंगाद्वेणावत्नौ॥अथोहितौपृषदाज्यौनिरस्यतोनिरस्तःशंउरत्यध्वर्युर्निरस्तोमर्कश्रतिप्रतिप्रस्थाताशंउ अहणोमर्कयहणोवासुरवा
दुदकोपस्पर्शनंभवति॥आहवनीयेप्रोक्षितोप्रास्यतःस्रुक्स्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मैधिनश्रतिप्रतिप्रस्थाता छिनस्तिअपिवाश्राव्याहृत्य
तःप्रातःसव स्पक्तवतोमधुश्रुतंदाय्यसामान्यस्थितान्यृध्येतिनपोध्वर्योरव॥७॥उन्नयतोहृएवंत्वध्वर्योरुन्नयतःसाप्रथमेत्यध्वर्यु
प्रथमं॥ यहंजुहोति॥छ॥तमनुप्रतिप्रस्थाताक्रतेनेवमंत्रेणाज्यंजुहोतश्रति हिवक्रनोपदेशात्वाचमसाध्वर्यवश्चाचराद्दात्तमचिति॥मंत्रस्य
ग्रहविषयएवानोवैषडूनोसंनोमंत्रेणाज्यंतेयेरतिश्रुतेः॥प्रेष्यतिचाचराद्दानंतरंप्रैतुहोतुश्चमसःप्रब्रह्मणःप्रोक्षृणांप्रयजमानस्य
प्रयंतुसदस्यानांहोत्राणांचमसाध्वर्यवज्यावर्त्तध्वंस्रुक्स्याभ्यन्नयध्वमिति॥प्रैतुहोतुश्चमसश्रतिसर्वत्रकेचिदनुषंगमिछंतिआदा
वेवध्वस्थितःसर्वेषांघातकश्रतिसंप्रदायः॥होत्राश्चप्रशास्त्रत्राह्मणाछंसिपोट्टनेध्रीधः॥तेषांचमसानामुपावर्त्तनंप्रेषितंस्रुक्स्याभ्य २५७
न्नयध्वमितिआगम्यप्रतिप्रस्थातारोषंस्रुक्पात्रेवनयति॥एत्यजुहोतिस्थानात्प्रतिप्रस्थातामंधिप्रेषंस्रुक्पात्रेवनयतिनंसहोर

चमसोन्नयतितमध्वर्युरुन्नयचमसा॥पंचसन्नयंतिहोत्राणांचमसाध्वर्यवउपावर्त्तध्वंस्रुक्स्याभ्यन्नयध्वमित्युक्त्वात्॥छ॥ता
नाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यतिनामयाहंयजयजेतिप्रशास्त्रादीन्नामगृहीत्वाप्रेष्यत्यसौयजेति॥ब्रह्मन्यजेतिब्रह्मणाछंसिनंप्रेष्यतिअथमो
क्त्वोन्नमंवाहंपंक्तिंयजतिध्वंमंवनमसमुन्नमंवाक्त्वाहंपंक्तिंयजतिहोतानंवत्स्रुवसादयत्यग्नीदितिऋचेनमंत्रेणाद्विदेवत्या
न्नूनरुद्रयतिइदंप्रथमंवोदनाद्यमानिषवकारीनरुद्रयेदितिश्रुतेः॥द्विदेवत्य शेषान्नरुद्रयत्यध्वर्युरुक्तएतत्तुहोमानिषवकारिणोनि
नरुद्रयंतेहविर्द्धानेग्नावनिरनिषुत्याहवनीयेजुहोतिप्रत्यक्षंप्रतिपरेत्यसदसिसोमान्नरुद्रयतीतिऋग्वाक्येहविर्द्धानेग्नावनिरनिषवं
वाक्यांतरपरिप्लोक्षतोयदाहवनीयेजुहोतीतिहोमश्चतथादर्शमेवास्यसदस्तस्मात्सदसिनरुद्रयंतीतिसर्वमन्वयंते॥होमानिषवनि
मित्तान्नरुद्रोनवनीत्येतदत्रविधीयतेऋतश्चहोमानिषवकारिणोनरुद्रोनवतीतिमत्रनरुद्रयन्सर्वेनरुद्रयंतीतिऋतएतत्॥प्रथमचोदनात्
प्रथमनरुद्रचोदनात्प्राएवंप्राप्तस्यमंत्रगम्यते॥अनिषुत्यजुहोतीतिसंनिधानाच्चवषट्कर्तृनरुद्रस्थसन्निहितःसोमस्तस्माद्दप
द्वारनिमित्तात्सर्वेनिषवनिमित्तानरुद्रःहोतावाक्यंमंत्रवर्णकारणेभ्यःहोतावाद्यंनरुद्रयेत्॥ऋतएतद्वचनात्॥वचनंहिनवति॥वषट्क

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीप्रथमोऽनुब्रूयादिति प्रथमश्चैवं नक्ष्यति। यावदन्योऽनन्नक्ष्यति। किंच। मंत्रवर्णाश्च। एतेवदंति शतवज्रहस्त वदनिऋंदंति हरितेनि
रासनिः। विद्दो यावाणः सुकृतः सुकृत्यया होत्रुश्चित्सूर्देहविरघमाशतेति। चिकित्वः अप्यर्थे। यावणोवदंति। होत्रुरपि सूर्देहविरघंनद्धितवंतो
वयमिति। यदि चहोत्रुः सूर्वनक्षणमुचितं। तदैतदध्वर्यवे। किंच। कारणानुपपत्तेश्च। वषट्कृतेनुहोतेति सूर्वकारणंहोत्रुः पश्चादध्वर्यो रिति
। ननुसूर्वेतरमनिषवः कारणंनेष्यते। नच निषव एवकारणं किं तर्हि होमश्चानिषवश्च। कथंशायते एकवाक्यत्वात्। अनिषुत्येत्य
परिसमाप्तंवाक्यं। ऊत्वानक्ष्यतीत्यत्रपरिसमाप्यते। तस्मादुभयोः समुदितयो निमित्तभावोनक्ष्यंप्रतिनैकस्येति। यत्रत्वेवं विधैकवाक्यता
नभवति। तत्रव्यस्तयोरपिनिमित्तताभवति। यथायस्यपितापितामहःसोमंनपिबेदितितस्माद्धोत्रुरेवसूर्वकारणमित्येवंप्राप्ते ब्रूमः। ना
ध्वर्युःसमनिव्याहारात्। नैतदेवंवषट्कर्तुः सूर्वोनक्ष्यतीति। किंतर्हि। अध्वर्योः सूर्वेतरंसमनिव्याहृतत्वात्। नक्ष्यति। तस्मात्तरनिषवानिषुत्या २८८
भोजुहोतितदभावेऽतंदधत्यधनक्ष्यतीति। अनिषुत्याभोजुहोत्येत्यनुवादोयं। केवलमध्वर्वाद्यर्थोत्रात्रप्राप्तस्यानंतर्येविधीयतइति
तस्मादध्वर्योः सूर्वेतरंनक्ष्यन्यत्तंवषट्कर्तृप्रथमोनक्ष्यतीतितत्परिक्रियते। मंत्राणांवाविधानात्। चशब्दोहेत्वनस्यवाविधस्य
कत्वात्। कथमविधाय

वत्वमितिचेत्। सोमेक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। सौम्यंचरुमुद्धात्रेक्रियमाणंहोतासूर्वेतरमवेक्षते। वषट्कर्तृप्रथमः सर्वनक्षानक्षु
क्ष्यतीतिनानुवादोयं। ऊतः प्राप्तिरितिचेत्। समाख्यालक्षणापेक्षया प्राप्तिः। यद्येकंकारणमुपत्र्यो दित्यत्रब्रूमः। कारणस्यचसमत्वात्। सम
हिकारणमुभयोः सहैववषट्कारणंजनयात्। वषट्कृतेवेति। तस्मादध्वर्युरेवसूर्वोनक्ष्येदिति। छ। ऐंद्रवायवंप्रतिपद्यात्। इडावसुः
पुरुवसुरितिहोत्रेबह्वृक्षणं। होत्रेशास्त्रान्निदेशोयं। सचैंद्रवायवंपुरुवस्यहोत्रुर्घित्वाचरुषोर्मैत्रावरुणंश्रोत्रस्याश्विनमितिनक्षणं
च। छ। वाग्देवीजुषाणासोमस्यदृप्यतुमहप्राणेनस्वाहेत्यतः सर्वत्रसोमानांनक्षणंहिदेवत्यव्यतिरेकेणापिमंत्रश्चेदितार्थोनिधमयो
वचनादन्यत्रवचनादन्यदपिनवति। यथेंद्रस्यसम्राडिति। छ। नक्षेहिमेतिवायथालिंगंनक्षेहिमेतिवाऽनुवाकेनसोमनक्षणंनवति। त
त्रयथालिंगंग्रहणादिकर्तव्यं। अनुवाकश्चशाखांतरंसमधीतोपिद्रष्टुंचित्राभिहितश्चाचार्येण। छ। एवमितरोप्रतिमंत्रमैंद्रवसुर्विदद्ध
सुरैंद्रवसुःसंयद्धसुरितिमैत्रावरुणाश्विनोयहोप्रतिपद्यातिं। छ। शेषेशेषत्वेहोत्रमसेवनयतिप्रतियहं। छ। उरोदाशमात्रामै
द्रवायवेप्रास्यतिपयस्यामैत्रावरुणाश्विनेध्वनाःपयस्याधनात्रपिमात्राएव। उरोदाशमात्रास्त्रुदवदातिबह्वृचवचनोपदेशा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वा मात्रारात्रश्चैव देशवाची। अतश्चनसर्वप्रासनमि॥छ॥ तानिप्रतिप्रस्थानादक्षिणस्यहविर्धानस्योत्तरेवर्त्मनिनिदधाति।
तानीतिद्विदेवत्यपात्राणि॥छ॥ इडामादधातिहोष्टधिक्ष्यात्॥छ॥ चमसांश्चोन्नयंतिचशाखाद्युगपत्॥ माध्वीनेवाग्निनेचरंतिस्रु
क्वाकरंयोर्वाक्रयोरन्यार्थत्वात्। इडामादधातीतिउपक्रांतोऽतस्तन्माध्वीनांतेवाग्निनेचरंति। अथस्थाविरुत्यवधिकः पौरोडा
शिकाः पर्धीदो। प्रातरनुवाकाले निर्वपेः। वहिष्यमाणोऽतरकाले उलंकरणं। वपांतेचप्रचारः। इडाधानोत्तरकालेचनेवावधिविधा
नं। अतः पौरोडाशिकावाग्निनयागादयः सर्व एवात्रवर्तव्याः। वाग्निनयग्रहण्युपलक्षणार्थं। ननुचसूक्तवाकोत्तरकालंवाग्निनया
गः प्रकृतौश्रुतः। प्रकृत्यदृष्टंतेनचरतीति। इहापितत्रैववक्ष्यिष्यतेनतदेवं। सूक्तवाकयोर्वाक्ययोरन्यार्थत्वात्। पश्चर्थाः सूक्तवाका
दयः। तेचाग्निमारुताइंद्रमनुयाजैश्चरंतित्यनुयाजोत्तरंयेऽनुष्ठाः। निःसंदिग्धंवपाश्रपानामनुयाजानांतत्कर्षः। येनाचार्येण
क्रमाग्नीध्रउत्तरंयपश्चाज्ज्यग्रहणमितिपाशुकान्याज्यानितत्साध्यत्वाच्चानुयाजाअपिपाशुकाएवेतिप्रसंगेनचपाशुकान्यंगानि
सवनीयानानुपक्रमंतीति। नचतेरुत्कृष्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षेयुक्तः। अतएतद्संबंधतानहिपौरोडाशिकानांपाशुका

२५८

नांचसंबंधोस्ति। तस्माद्वाग्निनयागादीनामिहैवानुष्ठानंयुक्तरूपमित्येवंप्राप्तेब्रूमः॥छ॥ यद्योक्तंवाग्निसंगात्। वाग्रहणंपक्षव्यावृत्तौ।
नेहवाग्निनयागादयःकर्तव्याः। किंतर्हिग्रहणदृष्टंतेनचरतीत्यत्रैवानुप्रासंगिकत्वादुत्कर्षस्यात्रोच्यते। अप्रसंगात्तानहि
पाशुकान्यंगानिपुरोडाशेषुप्रसज्यंते। अतःसाधारणत्वात्तंत्रस्य। साधारणंहितंत्रमुभयोरपिसोमतंत्रमध्यधीतानात्। तत्र
नज्ञायते। किंपाशुकंतंत्रंपुरोडाशेषुप्रसज्यते। पौरोडाशिकंवापशाविति। नचपरस्परतोऽनयोरंगांगिभावः। यद्यपशोः पशुपु
रोडाशस्यचाऽनयोरपिहिप्रकरणात्सोमांगतेति। तस्मात्तत्रसाधारण्यात्साधारणानामेवानुयाजानामुत्कर्षइति। यत्तूक्तंपश्चाज्ज्य
ग्रहणमाचार्येणानन्तरश्चर्थतयैव। सयाशुक वाऽर्मास्यन्यायेन महत्वात्सप्तंत्रस्य। साधारण्येपिसतितंत्रान्यपगमात्प
श्चाज्यग्रहणमित्युक्तं। तस्माच्चकालएववाग्निनयागादयोनेहेति। अपिचबृहत्पशुदेवताद्याः सवनीयदेवतानांचयुगपन्निधा
नंदृश्यते। अनेवंसतिसिद्धस्यवसुमतेरुद्रवतस्त्वेवमादितत्रतंत्रस्यसाधारणउपपद्यते। इतरथाप्रतिसवनंसवनीयेषु
स्विसमाप्यमानेषुयुगपच्चारणंनसाधारणंभवतिच। तस्मादपिसाधारणंतंत्रंनतुचबृहत्पशुवसुमदादिगुणवृंदोनिधीयते।

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

नवसवनीयेष्वेतद्गुणत्वमत्रोच्यते वचनसामर्थ्यात् सवनीयनिर्वापेऽश्विदादिगुणकऽइन्द्रः प्रातः प्रातःसवस्यऽइत्यउशऽइत्या
मित्यनिर्गुणोयागे। बृहतेउवसुमदादिगुणवऽइति।नास्त्यिवचनस्यातिभारः।यूहनंहिप्रकृत्यवचनंभवति।अमेर्वनस्पतेरिंद्रस्यव
सुमतऽइत्येवमादि।होदृचमसेनसोमंनश्चयतः।द्विवचनोपदेशात्प्रतिप्रस्थातारौ॥छ॥हिङ्मेगात्राणिहरिवःशिवोमेसप्तऋषीनुपतिष्ठ
स्वार्द्धमेनानेःसीदमानेवाङ्गानिमतिगाऽइतिगात्राणिसऽस्पर्शंतेनक्षणोत्नरक्षेजंसर्वमक्षेऽइतिहोदृचमसेचष्टऋशेषस्यहोमानिष
वतिनिमित्तमध्वर्योर्नक्षणंमंथिशेषस्यचप्रतिप्रस्थातुः।शुक्रामंथिनोर्होदृचमसस्यचवषट्कारनिमित्तं होउस्तंत्रेणनक्षणं।उनर्त्वेसोऽ
दृयजमानचमसेऽहोउर्वषट्कारनिमित्तोनक्षः।इतरयोसमाख्यानिमित्तं।प्रशास्त्रादिध्वेवं।विशेषस्त्वध्वर्युरत्रप्रष्टव्यः।सचपश्चा
त्कालेनत्वात्।उनर्होताहोदृचमसेसमाख्यानिमित्तंनक्षयत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौदृष्ट्वातत्।उनरन्यान्नीतेऽध्वर्युर्होमानिषव
निमित्तंनक्षयेत्प्रशास्त्रादयश्चवषट्कारसमाख्यानिमित्तंतंत्रेण।प्रस्थितयागनिमित्तंउहोतासाद्भिरृतः।अत्रप्रष्टव्यएव॥छ॥आप्या
य्स्वेतिद्वन्द्वंचमसानालभतेत्वमसिनःसोमंवामिचेतिमंत्रेणासंनवात्।आप्यायनस्यवाशब्दोवधरणेऽर्वमाशंवितमुपस

स्वाजंनमात्रेणाप्यायनस्यदृष्टत्वात्॥छ॥असर्वनक्षास्तान्।आप्याय्य॥छ॥दक्षिणस्यहविर्धानस्यपश्चाद्दक्षान्निदधतिचमसान
धःपश्चादक्षमित्यक्षस्यपश्चात्।अधश्चनोपरिष्टादिति॥छ॥तेनाराशऽआवैश्वदेवान्।तेषामावैश्वदेवान्नाराशांसाऽइतिसंज्ञासंव्यव
हारार्थी।अथयदिनाराशऽसेऽभसन्नऽइत्येवमाद्यर्थी॥छ॥उरोडाशशकलमादायसमुपहूताःस्मऽइतिष्ठन्।अछावाक्षायैतत्त्रयक
न्नाहच्छावाकवदस्त्वयन्नेवाघमितिएतदितिशकलं॥छ॥उपोअस्मानितिब्रुवन्तिहोतारमाहोपहवमयंब्राह्मणऽइछतेतऽहोतरुपक्रयस्वे
तिउपोअस्मानितिब्रुवत्यच्छावाकेहोतारमाहोपहवमयंब्राह्मणऽइछतेतऽहोतरुपक्रयस्वेत्येवं॥छ॥उपक्रुतऽउन्नीयमानायाउवा
चयति।उपक्रुतेहोत्रा उन्नीयमानायाउवावनंवारयत्यनेना॥छ॥अछावाकचमसमुन्नयतिहोत्राचमसवत्सर्वम्।होत्राःप्रशास्त्रादृ
यःतेषांचमसानांयथोन्नयनंत्रेणवत्सशाकृतंतद्दृसर्वंयहणाच्चऽइपेतिजपोलन्यते॥छ॥आनिधनाकृत्वाअछावाकचमसं।
इर्वश्वानीध्रदतःअनीध्रसाच्चऽइर्वानवत्यतःपरमछावाकचमसः।आग्नीध्रेहविर्यज्ञर्द्विजऽइतिप्राप्नोति।रुत्विग्रहणंयजमानव्य
दासार्थी।हविर्यज्ञयहणंचशेषचिन्नामिति॥छ॥पत्नीचान्यछालायांपत्नीचान्यदोदनादिशालायांनक्षयति॥छ॥उपविष्टेछावाकेऽए

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋतुयज्ञैश्चरतोऽग्नेरुपयामगृहीतोसि मधवेत्वेतिद्वादशप्रतिमंत्रं चरतश्चतिद्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थातारं ते
पत्नीसंयाजादिति नियमोवचनात्। द्वादशग्रहणाच्च द्वादशानामङ्गानामेतमर्थायैगपद्यं नउत्तरयोर्दशस्य। मधवेत्वेत्येवमादिनिर्मंत्रैः प्र
तिमंत्रैं। मधवेत्वेत्येवाध्वर्युर्वृष्टक्ति माध्वर्यवेतिप्रतिप्रस्थाता॥ छ॥ अध्वर्योः सर्वैः सर्वैर्मंत्रैः उत्तरउत्तरैः प्रतिप्रस्थाउमंत्रैः॥ छ॥ युगप
त्स्वधर्मोवृष्टक्ति तउत्तमोवक्ष्यत्यसंमध्येप्रचरणंचसर्वेषां। व्यत्यासेन॥ छ॥ निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः हविर्ग्रहणात्। अध्वर्युप्रतिप्रस्था
तारौ॥ छ॥ उत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात्। तयोश्चोत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थातानवतिदेशातः कालतश्चापरकालत्वात्॥ छ॥ उत्तय
तोध्वर्युपात्रेणपरिप्रवृष्टक्ति। प्रतिप्रस्थाताप्रविशतेतिनिःक्रामतेच॥ छ॥ सर्वज्ञताप्रायश्चित्तमाप्यं। उत्तमयोर्द्वयोः सर्वसर्वज्ञताकर्त्तव्या
॥ छ॥ ऋउनेतिपद्यप्रतः। ऋउनाप्रेष्येत्येवषड्प्रेषः॥ छ॥ ऋउनिरितिचउरःपात्रमुखेविपर्यस्यऋउनिःप्रेष्यत्येवंचउर्ध्वप्रेष्यति। पा
त्रमुखविपर्यासेनचयहणंहोमश्च॥ छ॥ षड्डुत्तमौ। उत्तमोउषड्वत्नवतः। पात्रमुखविपर्यासेप्रेषणेनच॥ छ॥ यजमानः प्रेषि
तोहोतरेतद्यजेतिब्रूयात्। ग्रहपतेयजेत्येवंप्रेषितोयजमानोहोतरेतद्यजेतिब्रूयात्। ततश्चहोउस्तद्याज्यापाठः। अध्वर्युश्च। प्रेषि

तोसन्नामैववाहउहोतरेतद्यजेति। एकएवाहेत्यपरापरार्थत्वात्॥ छ॥ त्रयोदशंवृष्टक्ति। यादिकनुपयामगृहीतोस्यंहस्पत्येत्वेति। त्रयो
नमंत्रेणा। यदित्रयोदशंवृष्टक्ति। यादितिविकल्पस्तंत्वा॥ छ॥ प्रतिप्रस्थातारमनुज्ञापयति। अध्वर्युः॥ छ॥ अन्यतरस्मिंछेषेऽवत्तावद्यिनेऽग्र
यंवृष्टक्ति प्रतिप्रस्थातेदग्नीऽइति। अन्यतरस्मिन्पात्रेयहशेषेऽवत्तावद्यिनारिक्तेनपात्रेणैऽग्नंयहंवृष्टक्ति। प्रतिप्रस्थातेऽग्नीऽइति
नेनमंत्रेणा। आहरतिनऽहोऽहोऽपोऽहनेऽभ्रीब्राह्मणाछंऽसिप्रशास्तृन्यायोयस्यवषड्कर्तासतेनसहनऽहोऽयेत्। उपहवप्रार्थनंउसाधर
ण्यासर्वज्ञेभ्यः। विपर्यस्यपात्रंऽहोऽहोऽपोऽहनेऽभ्रीब्राह्मणाछंऽसिप्रशास्तृन्यायोयस्यवषड्कर्तासतेनसहनऽहोऽयेत्। उपहवप्रार्थनंउसाधर
ण्यासर्वज्ञेभ्यः। विपर्यस्यपात्रंऽहोऽहोऽपोऽहनेऽभ्रीब्राह्मणानां

द्वाहोतृनक्षः।वाशाइःपत्नीयाहृतौ।होउर्वानक्षोभवति।विकरणावषट्कारनिमित्तत्वाज्जक्षस्य।होतरेतद्यजेत्यनेननयाज्यामात्रमयनीतं
दिंतर्हि वषट्कारोपि।एवमेव हिहोत्राऽष्टं भवति।अपिवश्रूयतेयाज्याया अ नवानवषट्करोतीति।तस्माडनयमयनायतेयाज्या
वषट्कारश्चतन्निमित्तञ्चनक्षति।यन्नक्षंवरणावहिति।अत्रोच्यते।अग्नेर्वरणावरणंनक्षत्राग्नेर्ननिमित्तंभवति।वषट्कारनिमित्तताहि
नक्षस्योक्ता।विभक्तिव्यत्ययेनवास्तृतंव्याख्येयं।वरणादग्नेर्निर्नक्षस्य।विपर्ययस्यपात्रं होउर्हिनक्षणं।होतरेतद्यजेत्यनयोर्यहयोः।छ।
तावद्वासर्वजितत्वात्सर्वेषां।तावदेववानक्षणंनवति।यतोन्येसर्वजिताइति।निर्दृत्यपात्रं होउः पुरस्तात्प्रजास्तेमार्जीलीयेप्रक्षाल्यपा
त्रं होउः पुरस्तात्प्राङुपविशत्यध्वर्युः।छ।अग्निजितःशोंसावेत्याहत्योथामोदेवेतिप्रतिगृणातिप्रणवावसानयोः।शोंसावेत्यनेनहो
त्राङ्गोध्वर्युराहत्योथामोदेवेतिप्रतिगृह्णाति।ऋचःप्रणवेनावसानेच।छ।उमितिवा ।प्रतिगृणाति।छ।शास्त्रंतेनित्यंउमितिप्रतिग
रः।छ।वागंतोवाइर्क्।इर्वैःप्रतिगरोवागंतोवानवति।वाशाइोविकल्पार्थः।छ।ऐंद्राग्नमाग्रयाश्राव्याहोऽछावायजसोमस्येति।ऐंद्राग्नंग्रह २५२
मादायाश्राव्याहोऽछावायजसोमस्येतिप्रेष्यति।छ।एषप्रैषः सशस्त्राणांग्रहाणामेषप्रैषोभवति।छ।नाराशंसानांवषट्कृत्य
सशस्त्राणां।

मानेसशस्त्रेग्रहे।निहितेष्वेवहोमःसशस्त्रस्य।अपरेणाग्नेर्वेदिंनिहिताः निहिताउच्यंते।तेष्वेवसशस्त्रस्यहोमः।तदाग्नमसानामपिहो
मोभवति।अ।नक्षग्रहृत्यानिधनाकृत्वा वैश्वदेवंगृह्णातिऐंद्राग्नस्यनक्षग्रहृत्यापात्रनिधनाकृत्वा वैश्वदेवंगृह्णातिसैवैकपात्रेण
द्रोणकलशादत्वारश्चैवौमासशतिवैश्वदेवंगृह्णातिद्रोणकलशाल्लुक्पात्रेणादारंनेक्षतेवाउमासस्यनेनमंत्रेणाग्नऊंशुंग्रहृत्यामि
त्यद्रोणकलशापवित्रयोजनंशुक्रस्यग्रहृत्यासेकंकृत्वाद्रोणकलशापवित्रयोस्वस्तानेयोजनंक्रियतेः।छ।पशुपुरोडाशग्रथमंसवन
यांनिर्वपतिपयस्यावर्मेप्रतिसवनंहिसवनीयापुरोडाशाःश्रयंतइतिपयस्यावर्मेतिऊतःप्रातःसवनएवैषानेत्रावरुणापयस्यावं
क्रतानभवतिनेतरयोःसवनयोरितिछ।स्तोत्रंशुपावकेतिस्तुणान्यांग्रहंगृपस्तृत्रेयापावकेधमितिस्तुणाभ्यांवैश्वदेवं ग्रहंगृपस्तृत्रेण
स्तोत्रेस्तुणेप्रयछत्रुपावकेधमित्यनेनमंत्रेणास्तोत्रंशुपावकेतिछ।एवंधुर्येषुसर्वत्र।धुर्याणिवाहृत्तिस्तोत्राण्युच्यंतेपवमानेषुतना
हृत्यास्तुत्यनिनिर्दृत्तिः।स्तुतमनुशंसतीतितोवैश्वदेवस्यशस्त्रं।शुनस्तस्यैवयागकालेनाराशंसानांकरणं।छ। सर्वनक्षाश्चम
साः।मार्जीलीयेपात्रप्रक्षालनंग्रहपात्रस्यचमसानांच।छ।उच्यंविगृह्णातित्रैधदेवेभ्यस्त्वेतिसर्वेभ्यःत्रैधमुच्यं विगृह्णातिदेवेभ्यस्त्वेति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वेभ्यः प्रशास्त्रादिभ्यः॥छ॥ मित्रावरुणाभ्यामेतिवाप्रशास्त्रे। विश्वेभ्यो देवेभ्य इति विकल्पः। उभयत्राप्रशास्त्रत्वात्। इन्द्रो ऽसादनोनयोनोसादय
इतिवचनात्। स्तोत्रमुपाकरोतिस्तोत्रावसरविधिरयमेवेदमुक्तं। विधिस्तु सर्वमेवोक्तः॥छ॥ उक्थ्यायज्ञसोमानामितिप्रैषेनाराशंसेन
शस्त्रेनाराशंसेऽध्वर्यवसेऽहरहरासाश्वमसाः॥छ॥ यस्यविग्रहस्तस्यप्रथमवसतौनयतिस्वस्थानमव्यवस्थितमेव। इहवप्रशास्तृ
विग्रहः प्रथमः। ग्रहद्रोणंवास्मिन्नासिंचति। ऊलायहं तछेषंवयमसत्रासिंचति। तदरचरत्कार्ष्यवो विश्वऋन्नित्येतन्नोपनिबद्धमार्षे
येण। एवंप्रतिप्रस्थातोऽरान्यां। विग्रहाभ्यांश्चरति। इयांस्तु विशेषः। इंद्रायत्वेब्राह्मणाछंसिविहे। इंद्राग्निभ्यांत्वेत्यछावाकंविग्रहे। प्रति या५
विग्रहंपात्रप्रक्षालनौतंकर्मी। आगछावाकविग्रहात् केचित्पशुविशासनमिछंति। सप्रातःसवनन्नालब्धआहवनीयसवनाछ्प्रभृ
त्युपक्रोतेतिवचनात्। तन्नेतिसंप्रदायः। प्रकृतौहिपशुरोडाशेनेतेविशासनमाम्नातं। उरोडाशेनप्रचर्योपपशुंविशास्तीति। इहत्वा
लंबरणात्पयउक्थ्यामाध्यंदिनेहिसवनेतेषामाम्नातंउरोडाशांश्चर्वलंकुर्विति। इहप्रागलंबरणात्येपघर्षी। तदेतेपशुविशासनस्य २५३
शुक्लरूपेतिछ॥ प्रागछावाकविग्रहात्सोमोपावहरणं। वत्सैर्वावसतीवर्यैरेवासिंचत्याधवनीयेविश्वेदेवामरुतइंद्रोअस्मानस्मिन्हे

तायेसवनेनजघ्नुस्त्रायुष्मतःप्रियमेषांवदतोवयंदेवानांसुमतौस्यामेति। त्रेधनमंत्रेणैवधनाईत्वाचरात्रादनेनैवमंत्रेणाधव
नीयएवासिंचति॥छ॥ चरितेसर्वैःप्रशास्तःप्रसुहीतिब्रूयात्। सर्वैर्यहैश्चरितैःप्रशास्तःप्रसुहीतिब्रूयात्॥छ॥ द्विसूतानांसर्पणंत्र
सूतानांसर्पणमिति॥४॥ ॥इतिबुद्धौपाध्यायकृतौबौधायनसूत्रभाष्येनवमोध्यायः॥९॥ ॥सर्पणादिमाध्यंदिनंसर्पणमादौ
कृत्वामाध्यंदिनंसवनंप्रतिपत्तव्यं। किमर्थमिदमुच्यते। येमाध्यंदिनगताविरोधास्तेत्रयथाप्रवर्तिष्यंतइति॥छ॥ होतृचमसेवसतीव
रीःकृत्वायजमानायप्रयछत्यक्षीषंयावत्तेउक्षीषश्चशिरोवेष्टनार्थंवासोनिधीयतेतदावत्तेप्रयछति॥छ॥ अध्वर्यवेदक्षिणत्रि
त्रिपर्यायानिषवान्करोतियथाप्रातःसवनेनिहिताःअत्रविरोधमाहआत्तमनिमिमीतेयत्रातोयावतमनिसोमंमिमीतेप्र
क्षिपतिऊतएतत्॥छ॥ उपांशुसवनस्यानिगदश्रुतेः। उपांशुसवनोपांशुपात्रांतर्यामपात्राणांचनिगदमन्वाजनंश्रूयते। तानिवा
अनिगद्यमानानिरोरुद्धातृतीयसवनादिति। नचाचाल्यमानेतस्मिन्निषवणेसोममानंशकतेवृंमिति॥छ॥ इहाऽरहाऽइतिप्रथमःप
र्यायःअनिषवस्य॥छ॥ अविलंबितोद्वितीयस्तृतीयःअविलंबितग्रहणाच्चप्रथमोविलंबितःसचायंद्वन्द्विधर्मः। द्वन्द्विधर्मो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ष्येते विलंबिता दश। तथा लो। अन्यासार्थं हुतादृत्तिं प्रयोगार्थं उमध्यमां। शिष्याणां उहिताधीयक्रयीदृत्तिं विलंबिता मिति।
प्रयोजनमविलंबितदूर्णयामात्रालोपोनभवति। इहाऽहाऽतिचवीसोपदेशात्। प्रतिप्रहारमन्यासः। अत्रचवे चिन्मंत्रांतरोपदेशा
न्नेत्यस्याप्रवृत्तिर्निश्चीयते। नेत्युपाध्यायपादाः। येनसर्वमंत्रमबाधमानस्यापीत्यस्यनिवेशो भवत्येव॥छ॥ अविलंबितस्था
नेउन्नमेहृहृहृदिति। उन्नमेनिषवेअविलंबितपर्यायस्यस्थानेहृहृहृदितिप्रयोगःशाखांतरात्। अईवाविशेषोपदेशात्। अनि
षवाईवाहृहृहृदित्यनेनवर्त्तव्यं। ऊतएतदविशेषोपदेशात्। अविशेषेणहिमाध्यंदिनानांपठ्यते। इहाऽहाऽत्यनिश्चणोतीश्चे
तदन्याव यति हृहृहृदितीश्चेवैतदन्यावयतीति। यद्येवमविशेषात्विशेषोबलवानितिविशेषांगीकरणमेवयुक्तरूपंतस्माद्
विलंबितस्थानेउन्नमेहृहृहृदित्येवसिद्धोनः। अविशेषोपदेशास्तुयथाप्राप्तस्यानुवादकः॥छ॥ स्रुक्त्रुवृत्तिंचउर्णीयहणं। यहय
हणं॥छ॥ आयव्यणंउस्वरतीयाभ्योधराभ्यःपृक्ताति। धराह्यमस्त्येव। आयव्यणंउप्रतिप्रस्थाताआसिंचति॥छ॥ प्रायुक्ष्यन्मरुत्व २५४
तीयमृउपात्रेणेश्मरुत्वरतिपृक्ताति॥छ॥ उन्नरमेवेमरुत्वतीयंपृक्तंति। यदालंतरायव्यणंक्ष्वेडोडशीपृक्षते। तदामरुत्वतीयो

सुष्टिग्रहःधरांहिप्रकृत्योच्यते। माध्यंदिनेवपंचत्रथमानिति॥छ॥ समन्वारब्धेनिश्रमणादिकरोत्यग्नीन्नानितिप्रैषात्। प्रातःसवनि
कमंत्रोपदेशात्। प्रतिदिष्टं॥छ॥ सदसिपवमानोपाकरणंभवति॥छ॥ अहर्गणेचसर्वत्रप्रायणीयोदयनीयवर्जं। अहर्गणेचसदसिप
वमानोपाकरणंभवति। सर्वत्रग्रहणात्। सर्वपवमानेष्वपाकरणंसदसिभवतितत्रबहिष्पवमानमपिअहर्गणेसदस्येवभवति। प्र
यणीयोदयनीयोवर्जयित्वा॥छ॥ पत्नेहीत्यपक्रम्यदधिघर्मायदध्याहरद्भिणाउपावर्त्तयेतिप्रैषोपचयः। अग्नीन्नानितिप्रैषेपत्नेहि
त्यतदपक्रम्यदधिघर्मायदध्याहरद्भिः॥ उपावर्त्तयेतिप्रैषोपक्रयोभवति॥छ॥ सप्रवर्ग्येदधिघर्मः। ततश्चाप्रवर्ग्यदधिघर्मायदध्या
हरेतिभवति॥छ॥ उपविश्यसदसःउरस्तात्सपवित्रायामन्निहोत्रहवण्यांगृहीत्वायोक्तं। सदसःउरस्तात् दग्निहोत्रहवण्यांसंविशे
त्रायांदधिघर्मस्यगृहीत्वायोक्तंचमंत्रपूर्वंधीअवांतरस्तान्यान्यत्सपवित्रतात्रारवापवित्रेण॥छ॥ होतर्वदस्वयज्ञेवाघ
मित्साहवाघांतेआतःहविरित्यन्निधन्नाहा होउर्वदाघांतदंतेआतःहविरित्यन्निधन्नाहा॥छ॥ दधिघर्मस्ययजेतिप्रैष्यति। अत्रचोदक
परिग्रहेदंदधिघर्मस्ययजेतिप्रैषः॥छ॥ ऊतशेषंघर्मलिंगैःसयजमानाःसमुपहवंनश्यंतियथोक्तं। ऊतशेषयहणाच्चस्यशेषः॥

॥ ४ एतच्चयथाकथंचिदेवनस्तुवेण अवघतीत्यश्रवणादित्युक्तं॥

तथाचश्रूयते।अनुवषट्कृतआहरतिनऋमितिाधर्मलिंग्रहणंचेतरर्विंग्यंदासार्थीसमुपहवमित्यपरूयोपरूयनऋणंयथोक्त
ग्रहणंवमंत्रप्रदत्यर्थं॥छ॥प्राणानऋंवादक्षिताःऊर्वेति।वाशब्दोविकल्पार्थोःदक्षितास्तुनियोगतःप्रत्यऋनऋमिति॥छ॥पस्तउरो
डाशेनप्रचर्यउरोडाशादिकरोत्याधिक्ष्यनिधनात्।पस्तउरोडाशेनप्रचर्यसवनीयउरोडाशादिकरोत्याधिक्ष्यनि
धनांतंतत्रैषेइत्रोविशेषः॥छ॥उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाक्यप्रभृत्याचमसनिधनात्।चशब्दात्करोति॥छ॥१॥दक्षस्तत्रयतिाचमसेष
॥छ॥साध्यंदिनस्यसवनस्यनिष्केवल्यस्यनागस्यऽऋतोमधुश्चुतंदुहायसोमान्प्रस्थितान्प्रेषे॥छ॥मंथीवतरतिवामधुश्चुतस्थानेवा
शब्दोविकल्पार्थः॥छ॥इडांनऋयित्वाशालाद्वार्येदक्षिणोहोमोवासःप्रबऽहिरण्यऽहवन्यामवधायचवर्हीतमुऽत्यमितिशाला
द्वार्यग्रहणमाहवनीयव्यदासार्थंदक्षिणासंबध्यग्रहोमोदक्षिणोहोमःदक्षिणाचक्रऽदक्षिणोच्यते।नात्रेयादीनांउपचारइतोहितत्रद
क्षिणाशब्दःवाससिबधाहिरण्यऽहवन्यामवधायचवर्हीतमुऽत्यंजुहोति॥छ॥चित्रंदेवानामितिद्वितीयांश्राजतिंजुहोति।द्वितीय
ग्रहणाच्चवर्हीतंसहिरण्यताचद्योत्यते॥छ॥आनीध्रीयेनयतिजुहोतीत्यनुवर्तते।अत्रहिरण्यंचवर्हीतेनसोनुपदेशात्॥छ॥

मिति२

अथनऽत्यपरामश्वेद्यऋंदध्यादयुऋंवा।अथयद्यश्वंयुऋंवायुऋंवादास्यन्स्यादथद्वितीयंजुहूयाद्यद्यननाद्रियेतेतिचेन्नात्।यद्य
प्येदक्षिणायोगेन युक्तोश्वःअथाप्यनुक्तोंगदक्षिणाभवतितथाविहितव्या।यथाज्ञाताश्चरघमधुर्यवेदत्तातितत्रवाश्वाजतेर
पवर्षः दास्यन्निितिवचनात्।ननुचेहश्रूयतेचतस्रोवैदक्षिणाहिरण्यंगौर्वासोश्वऽत्यश्वनियमाज्ञेऽहोद्यर्थः।एवंवेहिरुत्पर्थोनविष्प
तिाय्यथाऽउस्मुकेऽउऽहत्यनुयाजश्चेदिति॥छ॥वासोहिरण्येददातिदक्षिणां॥छ॥सहिरण्योयजमानःशालांऽर्वेणातिष्ठन्निमंत्रयतेदक्षि
णाबहिर्वेदितिष्ठतीदक्षिणतोरूपेणवऽत्यनेनमंत्रेणं।एतच्चानिमंत्रणंगवाघृतस्यघधात्रेतेतिमंत्रलिंगात्।श्रूयंतेमंत्रश्चोदितार्थोनिधयी॥छ॥
तिष्ठतीदक्षिणातेरूपेणवऽत्यनेनमंत्रेणं।एतच्चानिमंत्रणंगवाघृतस्यघधात्रेतेतिमंत्रलिंगात्।श्रूयंतेमंत्रश्चोदितार्थोनिधयी॥छ॥
गवांशतंद्वादशंवातिक्रमतिाऽशतेनैवदक्षयतीतिवचनात्।द्वादशंउत्रारवांतरात्॥छ॥मंथोदनतिलमाषांश्चशेषेचद्वात्रीयंते।
एतेचउरुषसंस्कारार्थाः।नदक्षिणेतिसंप्रदायः।तथाचश्रूयते।चतस्रोवैदक्षिणाहिरण्यंगौर्वासोश्वऽतिादानंत्वेषांउरुषसंस्काराय्
नदक्षिण्यायामंथोदनादिसंस्कृताःउरुषाःकर्मानुष्ठास्यंतीति।प्रयोजनंसत्रेषुप्रवर्तते।एतेषामपिदक्षिणासंबंधस्त्यपरे॥छ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ अतिक्रम्य माले आग्नीध्रादनुगच्छति सुचानिर्हृत्य वाचयति गोपेयदक्षिणा सुचोदितानुब्रूतदक्षिणा अनुब्रूतेरतिक्रमणं कार्यं स्यात्

अंतरशालासद्मीदक्षिणेनाग्नीध्रंतीर्थेनागवादीनातिक्रमणं॥छ॥सुब्रह्मण्यांवह्वेष्यतिवानवेतिविकल्पः॥छ॥आग्नीध्रमनुगच्छतिसुचश्चआग्नीध्रंयावद्यजमानश्चानुगच्छतिगवादीश्च॥छ॥आगतुवाचनाच्चेद्दीयमकल्पतेनुब्रूहीत्यतः प्राक्सुवन्नेवप्रयेतव्यः॥छ॥सदोगच्छतिविवस्वश्रितिहैवैतेयतश्चसदस्यैरिति सदस्यान्ब्राह्मणान्मध्येत्याग्नीध्रगमनंतश्चदक्षिणादानायाऽतश्चसत्रेननवातिसदोगमनंउनवत्येवा॥छ॥उपविश्यहिरण्यमस्मैदद्यात्यस्माद्वातारतिउपक्षिप्यान्नीध्रेहिरण्यमस्मैदद्यात्यस्माद्वाइत्यनेनमंत्रेणाहिरण्यग्रहणंचदक्षिणाद्रव्यापेक्षणार्थंएवंहिश्रूयतेतद्यदग्नीध्रेप्रथमायदक्षिणांनयंतीतिसमस्तानांचदक्षिणानंनहिरण्यस्यैवेति॥छ॥आत्रेयायचाग्नीध्रवत्सदसःपुरस्ताऽउपविष्टायवत्रात्रेयंवत्रात्रेयमितित्रिरुक्त्वासकृच्छेषमहात्रेयमनुवाक्यमत्रैद्रेयमत्रौत्रेयमवामरथ्यमगौपवनमितिचशब्दाद्दात्रेयायवत्सदसःपुरस्ताऽउपविष्टायहिरण्यंददातिआग्नीध्रवदितिमंत्रोलभ्यतेऽयंस्तुविशेषःवत्रात्रेयंवत्रात्रेयमित्यत्रातनोददातिछ॥ऋत्विग्भ्योदक्षिणाददातिऋत्विग्ग्रहणंचमसाध्वर्युव्यतिरिक्तसाध्वर्युणांछ॥ पत्र 3 २५६

हृथक्शतानिउरुषनेदात्प्रस्थलिजश्शतंशतंदेयंऊतएतत्ऋत्विग्भ्यदात्॥छ॥प्रतिविभागोवाकर्मप्राधान्यात्प्रतिविभागेन

इतरेषामनाम्नानान्नतन्मंत्राःप्रतियहे॥अतःस्मार्तेनमंत्रेणभवेदन्नादिचग्रहः४॥

वादानंऊतएतत्कर्मप्राधान्यात्कर्मप्रधानाहिदक्षिणानसंप्रदानप्रधानाअतश्चप्रतिविभागइति॥छ॥यथारंनेघादशाह्नदशाद्येन्यःषड्षड्दितीयेन्यश्चतस्तश्चस्तृतीयेभ्यस्तिस्तिस्रइतरेभ्यःऋत्विग्भ्यएवहिश्रूयतेऋद्धिनस्तृतीयिनपादिनइतियथारंनमितिब्रह्मादिभ्योवक्ष्यमाणक्रमेणब्रह्मोढृहोद्गात्रध्वर्युभ्यांवहविर्धानउपविष्टाभ्योंददाति॥छ॥ऋग्भ्येत्वेतिहिरण्यंप्रतिगृह्णीतःहिवचनोपदेशात्अध्वर्युप्रतिग्रहीतारौ॥छ॥रुद्रायत्वेतिगांगृह्णस्यतयेत्वेतिवासोयमायत्वेत्यश्वंप्रतिगृह्णीतःअन्यच्चदक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तंएवंहिश्रूयतेअथयदन्यद्ददातिकामनेवतद्ददातीदंमेप्यमुत्रासदितितत्त्वेतिकोददातिछ॥इडांतोमंत्रवचनंप्रतिग्रहमंत्रवचनमिडयाछ॥प्रत्येत्यप्रस्तोष्टप्राप्तृब्राह्मणाछऽसिष्टोष्टेनेष्ट्वावाकोनेष्ट्यावस्तुसुब्रह्मण्येन्यःहविर्धानात्पत्येत्यसदसिव्यवस्थितेभ्योददाति॥छ॥प्रस्तोतेभ्यश्चान्यत्रासर्पकेभ्यश्चान्यद्ददाति॥छ॥कएवंरूपयाचमानवजेभ्यःकएवंरूपयोगोव्रतः।याचमानःप्रार्थयिताएतेभ्योनदेयं॥छ॥ज्ञातयेचाश्रोत्रियायाऽज्ञातयेपितायतएव॥छ॥नरजतंदद्याद्धिरण्यंवहिरण्यशब्देननरजतंपिलभ्यतेतत्ररजतंनदेयंनिंदार्थवादात्उरास्यसंवत्सरंरजतेनस्रुचंहरंतीतिश्रुतेःपत्नी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वदतीति। दीयमानमनुजानातीदंव्य साधारण्यात्॥छ॥सर्वेभ्योदत्वा प्रतिहर्त्रेपश्चात्। सर्वेभ्यःप्रतिषिद्धेभ्यइतिकेचित्। तन्न। प्रति
षेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। तस्माच्छेषेभ्योयेभ्यएवदानमप्रतिषिद्धंइतिपश्चात्प्रतिहर्त्रेददाति। प्रतिहर्त्रेऽन्नमायद्दानीतिवचनात्॥छ॥३॥
इंद्रायमरुत्वतेनुवाचयति। अथाहेंद्रायमरुत्वतेनुब्रूहीतिइतिवचनात्। अदानमतः। अतःपरमदानं। इर्वेउत्यादिछंदानं॥छ॥रुद्र
पात्रेणमरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसिमरु तो लोजसइति। अनेनमंत्रेण। अध्वर्युमनुज्ञापयति। एनंयज्ञंप्रतिप्रस्थाता॥छ॥सग्रा
स्त्रित्वाद्ध्वर्योगात्। उशब्दःपक्षव्यावृत्तौ। सग्रास्त्रेमरुत्वतीयेध्वर्युमन्त्रुध्यते। नप्रथमेएवमंत्राणामाध्वर्योगःक्रतोर्भवति॥छ॥
ग्रहीतीयस्यतेभ्यएतंग्रहीतंयंयज्ञमयुक्तंडपयामगृहीतोसिमरुत्वतांलोजसइति। इर्वेउमुख्यात्। अध्वसितंतच्छेषेणन्यायेनाग्रह
पन्नामिति॥छ॥वह्निनामरुत्वतीयग्रहणंमरुत्वंतमितिवह्निनारिक्तेनपात्रेणमरुत्वतीयंगृह्णातिमरुत्वंतमित्येनेनमंत्रेणतच्चरुउ
पात्रेणमरुत्वतीयंगृह्णातीतिवचनात्॥छ॥निरुप्तेपात्रेहोताग्रऽसति। इर्वमरुत्वतीयस्यग्रहोग्रेरक्तंपात्रंनिर्हरतेऽतएवार्थः। हो
ताग्रऽसतीतियऽतंनवतिहेतुः। उरस्तात्त्वाऽग्रस्तइति। गतस्तोत्रोक्तयंमाध्यंदिनेनपवमानेनाऽनिष्ठाउग्रऽ[illegible]तोस्यांमदामोदेवेति

ग्रतिगरःसहत्व। अनिष्टाउग्रऽस्यस्यामृचिपादग्रः ग्रस्यमानायांयत्रक्वचनग्रदेशे मदामोदेवेतिसहस्त्रतिगरः॥छ॥तस्मिन्नेविरुत
तौतस्याःस्थानेविरुतौयानविष्यतितस्यामपिमदामोदेवेतिसहस्त्रतिगरः॥छ॥आनिधानाकृत्वामाहेंद्रंगृह्णातिवैश्वदेववन्महाइं
द्रइतिमहामरुत्वतीयस्य पात्रेनिधानाकृत्वा माहेंद्रंगृह्णातिवैश्वदेववदितियऽतंनवति। शुक्रपात्रेणद्रोणकलशादन्वारब्धेवेति
वमहांइंद्रइत्येनेनमंत्रेण॥छ॥शुक्रंइतगृत्यासिचदृष्टस्तुपाःसत्पेष्यत्पनिषोतारोनिषुणुतोद्रवत्वाग्नीदाग्निरंविनयसौ
म्यस्यविज्ञादिति। इतगृतिशुक्रासेकंकृत्वादृष्टस्तोत्रमुपाकृत्यपेष्यत्पनिषोतारोनिषुणुतेतिचत्वारःप्रैषार्थाः॥छ॥अजाषनिग्रभ्रुशुम
निषुणुवेतियथाकथावानुरूपंउदकस्यानाम्नानात्॥छ॥आधवनीयेकरोति। तत्तएवहिपावनंश्रुयतइति॥छ॥विपर्यायान्वानिषवोप
देशात्। वाग्रहःपदव्यावृत्तौ। विपर्यायाचानिषवान्करोति। नयथाकथाच। अनिषोतारोनिषुणुतेतिह्यनिषवोपदेशोनवति। सचयथा ६३
कृतोदृष्टस्तथाकृतएवकर्तव्यइति। उदकस्यत्वानाम्नातत्वादेवानावः॥छ॥मानानिमर्शनवर्जं कृत्वोतेतैमानानिमर्शनेउकृतत्वादेव
नास्त्रियते॥छ॥इतगृतिपावमानशुक्रभावात्। सोमस्यपावनंइतगृतइतिवर्तव्यं। नह्यत्रशुक्रोविद्यते। अथैतन्निरुक्तंशुक्रंयइत।
राजावत्वात्। अभिशवशब्देनेहस्थायेनाहयेतिसंभवतिचाभिषवः सोमोऽभिषुत्यात्॥४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

य सवन मिति॥छ॥ स्रूयमानेऽग्नेवज्रोपस्थावधनं। वशाह्यात्मूतति मेव पावनं॥छ॥ सवनीयात्रपयस्याः। प्रातः सवनएवैषामेत्रा
वरुणापयस्यावरुद्धासवतितेनरयोःसवनयोरिति॥छ॥ सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैकपालोधिरौ। अधिग्रहणात्सवनीयेसहत्वंगच्य
ते। ततश्चाग्नीधएवकर्तृत्वं॥छ॥ आपात्रप्रक्षालनात्कलोऽयंविगृह्णातिसर्ववदिदायत्वेतिसर्वेभ्यः। माहेद्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनात्तैरुक्तो
ऽयंविगृह्णाति। इत्वेवदितिवैधे। इंद्रायत्वेतिसर्वेभ्यः इंद्रायत्वेत्येवमाध्यंदिनेसवनएंद्रत्वंहिमाध्यंदिनंसवनमिति॥छ॥ वसव
रीश्चासिंचनादंहतीयंसवनंकुर्वानामृतेनयेवमस्मभेरयंतातेसौधन्वनाःस्वरानशानाःस्विष्टिन्नोनिवसीयानयंद्विति॥अनेनमंत्रेण
।वशाह्यात्मागछावावदियहात्॥छ॥ एवधनशेषंचवशाह्यादनेनैवमंत्रेणासिंचति॥छ॥ प्रसुतांतंनयंति। सर्पणस्योत्तरेत्रानिधनात्॥छ॥
एहियजमानेत्याहर्त्विर्हनंप्रविशंत्यध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्रीऽन्नेतारः। वत्वनसामध्यंति। तेसंप्रयंतेध्वर्युश्चयजमानश्चेत्येवमादि
॥छ॥ पत्नीवापरेणाह्वरेणवशाह्यात्म विशंति॥छ॥ अपिहितद्वारआदित्यपात्रमाहृत्यसंस्त्वांश्चोपरिष्टात्घृतस्तत्रआदित्यग्रहंगृह्णातिस्व २५८
ऽस्वेभ्यः कदाचनेति। अपिहितद्वारेहविर्धानेआदित्यपात्रंगृहीत्वासंस्त्वांश्चयत्रआदित्यस्तास्यामासिक्ताः उपरिष्टात्घृतः संस्त्वेभ्य
॥४ सवनांतसर्पणमिहवा ॥४ सवनांतसर्पणमि॥

मध्ये।

आदित्यग्रहंगृह्णातिवदाचनेत्यनेनमंत्रेण। अपरुद्ध्यपुनःकदाचनेति। द्वितीयग्रहणं॥छ॥ ध्रुवेदेष्णीत्यनेनपश्चिमेतेवायजोदेवानां
मिति। एनेनआदित्यग्रहंदध्नाश्रीणातिमध्यपश्चिमेवांतेयजोदेवानामंत्रेण॥छ॥ उपांशुसवनेन मिश्रयतिविवस्वन्नादित्येति। उपांशुसवने
नमिश्रयतियहंविवस्वन्नादित्येति॥छ॥ उपांशुसवनमुन्नेत्रेप्रयछत्यासृजयाङ्गरित्याह। वशाह्यात्ययछन्नासृगयाङ्गरित्याह॥छ॥ आ
ध्वनीयेवमसेवासोमवतियाङ्गोवधयस्थानेनिदधाति। तानाध्वनीयेवासृजतिवत्मसेवाराजानमुन्नीयेतिवचनात्तैतस्थानेचाधिषवणो
योरुपरि॥छ॥ अपाहृतद्वारेनिष्क्रामतोग्रहमपिधयपाणिनास्थाल्यावा। अर्थग्राह्यत्वादपावरणंनिष्क्रामतश्चतिवचनोपदेशात्प्रतिप्रस्थाताद्वितीयः॥छ॥ अन्वारब्धआदित्येभ्योनुब्रूहीत्याह॥छ॥
यथास्यात्। अर्थग्राह्यात्हेवस्यापावरणंनिष्क्रामतश्चतिवचनोपदेशात्प्रतिप्रस्थाताद्वितीयः॥छ॥ अन्वारब्धआदित्येभ्योनुब्रूहीत्याह॥छ॥
त्रेषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह। प्रियेभ्यः प्रियधमभ्यः प्रियव्रतेभ्योमहत्सभरस्यपतिभ्यउरोरंतरिक्षस्याध्यक्षेभ्यइति। अथादित्येभ्यो
नुब्रूहीत्यत्रसंपन्नेपद्यदिवामयेताश्रावयेवसंपरेषदादित्येभ्यः प्रेष्येत्येवमादि। अत्रवै चित्। ब्रूहीतिप्रेष्येतिक्रियापदयोरनंतरमेव वि
शेषरूपदेश्चारणंऽर्वति। एवमेवहिब्राह्मणपाठः। आदित्येभ्यः प्रेष्यप्रियेभ्यः प्रियधमभ्यः इति। नैतदेवमिति संप्रतायः। येनप्रियेभ्यः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४ सवनादि ऋतं। सवनं तत ऋतु प्रस्तानार्द्धर्चलमित्येतत्कुप्रत्येव

प्रियधामन्यः प्रियव्रतेन्यइत्येवमादीनि देवताविशेषणानि विशिष्टदेवतापदोत्तरकालं वानुवृहित्रेष्वेति चयुक्तं। इंद्राय मरुत्वतेउक्थं
हीति यथा यथावदेवायस वित्रेउक्थहीति तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति। यत्तु ब्राह्मणयोः सविशेषणपदवि
ध्यनार्थेनेत्र माधीः। छ। ऊलाप्रतिप्रस्थात्रेप्रयङ्क्तिशेषौ। ग्रहशेषसंस्कारशेषवान्नतएवस्कालातः सशेषग्रहणंसशेषश्चग्रहोमः।
अत्रसर्वलमादित्यग्रहस्यप्राङ्नतीयसवनश्रुतेः। अस्मिन्नवसरेसर्पणंभवति। तस्मादादित्यग्रहः प्राङ्नतीयसवनात्श्रूयते। संस्थित
एवमाध्यंदिनेसवनेउराङ्नतीयसवनादेतमङ्गहवुरितिसर्पणंचनतीयसवनादि। ततोपिपुरस्ताद्धोमः। उराङ्नद्भ्यांत्रप्राधम्यवा
न्माध्यंदिनसवनस्यसंस्थाश्रुतेः। संस्थित एवमाध्यंदिनेसवनेनतिनान्यसवनांतरमस्तितस्मात्पुराङ्नतीयवेसनात्। अथमं
ङ्नतीयसवनादितिद्रष्टव्यं। यच्च उशीयादित्यसवनमितितत्राकृत्स्नर्पणात्क्रियमाणस्योपन्यासदृष्ट्याद्रष्टव्यं। प्रयोजनंङ्नतीयस
वनधर्म एवास्येति। छ। आग्नयणमादायास्विंतिप्रवित्रेधिङ्नतमृतं। आग्नयणंगृहीत्वाङ्नतमृतंउपरिष्टात्पवित्रआसिंचति २५६
नेष्टा। प्रतिप्रस्थाताचसंस्रवौदशङ्गृहासिंचति। आधवनीयाडन्नेतोदंचनेनचमसेनवा। आसिंचति। ततोधस्राच्चङ्गृह्यं। तत

आदित्यस्य उत्तमेनतृतीयसवनमितिर

४ अयंपशुप्रातःसवनप्रभृत्यासंवादात्प्राप्तेः। कृतश्रुतेः

आग्नयणंगृह्णातितंवतसृणांधराणामाग्नयणंगृह्णातीतिवचनात्। छ। उल्बंचोत्तरेधेन्वयाचशाङ्गडल्बंचचर्मणात्मनरेणसं
स्कारविशेषात्। एकयाधरयासाचाधवनीयाडन्नेङ्गहीतानिषिक्तत्वादितरासांधरणीम्। ङ्नतमृत्वाशिरस्यासिंचत्याशीर्मङ्गतिदधिवि
नीतंयत्नदाशिरं। छ। अदस्मैनरङ्गत्यनमवेङ्गतेपत्नीङ्नतमृतं। छ। समन्चारङ्गनिङ्गमणादिवरोतिमाध्यंदिनवत्। रयोस्तु विशेषः। प्र
तिप्रस्थाताः। छ। पत्नौसंवदस्वेत्यप्रवयस्काने। प्रातःसवनप्रभृत्यासंवादाद्धुतेः। अतियहणात्प्रतिशेत्रेप्रतोसप्रातःसवनआलब्धत्रा
ङ्नतीयसवनात्प्रभ्यमाणउपशेतरति। शमित्रेउशासनप्रभृतीतंङ्गत्वाउरोडाशादिचेडानङ्गात्। शमित्रानुशासनंत्रिःप्रत्यावय
नादित्येवंन्यत्वाट्टादितिद्वितीयं। तत्रयमंमर्थीत्प्रातःसवनएवगतांङ्गहुद्वितीयशमित्रनुशासनप्रभृतिद्रष्टव्यं। शमित्रेउशा
सनप्रभृतिपश्चिमंतंङ्गत्वाचशाङ्गत्पुरोडाशादिकरोतिप्राङ्गडानङ्गात्प्रत्रविशेषः। छ। चमसेरेवाप्रतिदेशास्त्रेणउरोडाशादिस
र्वंप्राङ्गं। तत्रभक्षमंधिप्रचारनिङ्गत्यर्थं। चमसेरेवेत्येवकारश्चरणं। छ। होङ्गचमसंगृहीत्वाआग्नीध्राङ्गतीयस्यसवनस्यशुक्रमन्थी वि
ग्रहमन्थीवाग्रहवतोङ्गहस्यतिमनोविश्वदेव्यावतस्तीर्त्वाआशीर्वतरंङ्गायस्योमान्यस्छिनाग्नेग्ध्येत्याशीर्वतरतिशुक्रस्थाने। यत्रशुक्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥पुरोडाशादिसर्वशेषमाज्यहुतिवदुक्तवत:॥१॥

पुरोडाशमात्रमनुक्त्वा पिंडपितृयज्ञवदनग्नौकरणात्॥२॥ इडाभक्षात्पूर्वं हविर्धानेयथास्थं चमसेषु

स्थान्कृत्वेयज्ञमिति तत्राशीर्वतो न्यूनयज्ञमिति प्रयोगः॥३॥ आदिडाभक्षाद्धविर्धानेयथास्थं चमसेषु स्थास्यंतिऽइडाशब्दो
पक्षिष्यंति। उदक्वदनं पिंडपितृयज्ञवत्। प्रागवद्यागात्। पितृशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वात् स्वपितृभ्योदानमत्रासौऽइत्याह॥४॥ यजमानपितृभ्यो
वातस्यफलाधिकारात्। वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ। यजमानपितृभ्यएवदद्यान्नस्वपितृभ्यः। तदीयंद्रव्यमत्रत्यज्यतेऽयागावशिष्टं। अतस्तत्पि
तृभ्यएवदद्यान्नेति। येषांचविधिनांचमसानविद्यते। यथासन्नंचमसेऽवद्यंर्यथानेष्टंचमसेधर्येवऽइति॥५॥ नवयिलेडामुपा७ध्वंतर्थी
मपात्रयोरन्यतरेणस्रुवेणस्रुचमभिघारयेत्पात्नीवतंप्रचरत्यग्निंवैत्रिवृतमुपा७शुपात्रेणैतंर्यीमपात्रेणैतंयद्विसावित्रमुपा७शु
पात्रेणैतंर्यीमपात्रेणैतंयद्विसावित्रमंतर्यीमपात्रेणैतंर्यीमपात्रेणैडोपा७शुपात्रेणैतमिति॥६॥ देवायसवित्रेत्युवाचयति। अथा
हदेवायसवित्रेउद्यूहामीत्यवत्वनात्॥७॥ अनड्हितेनमहावैश्वदेवंगृह्णामुपयामगृहीतोसिसुशर्मासीति। अनड्हितेनेति तेनैव
पात्रेणनक्तंनक्तंनवतिअनड्हितेनेतितत्प्रतिषेधनत्॥८॥ होतार्श७सति। किमर्थमिदमुच्यतेलेऽउरस्तात्प्राप्तस्तिर्यऽउक्तंनवति।
गतस्तोत्रीयमितित्वज्ञापनाय॥९॥ एवंयावद्दर्शनिश्चेतिशस्यमानेहिदेवत्सानिप्रतिप्रस्थाताप्रक्षाल्यस्वरेनिदधाति। एवंयावद्

२-श्वात्र

२८०

चोदकेनपरिप्राप्तंयद्विस्यादेवतापदं। अनुवाक्यादिकिंनस्याद्यावदुक्तौपुन
रुक्तेः। इतिसूत्रेणचेन्नस्यात्तुल्यंतद्देवतापदं

मह वैश्वदेवस्य३

दर्शनिश्चेनास्मिन्मंत्रवाक्येशस्यमानेहिदेवत्सपात्राणिप्रतिप्रस्थाताप्रक्षाल्यस्वरेनिदधाति॥१०॥ अथावाग्यज्ञैरित्येतासुशस्यमानासुयत्र
मोदेवेतित्रिःप्रतिगरःप्रथावाग्यज्ञैरित्येतासुशस्यमानासुयत्र ब्रह्मवनप्रदेशमदामोदेवेत्यवहितःत्रिःप्रतिगरोनवति। अ
व्यवहितेसंख्याप्रवर्तते॥११॥ स्वाऽकिलीयासुचेद्धनूत्रिःप्रतिगृणाति। आपात्रप्रक्षालनाद्धत्वासोम्येनचरति। आपात्रप्रक्षाल
नांतंकृत्वासौम्येनचरूणाप्रचरति॥१२॥ आग्नेयोनयतःपरियजति। अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च॥१३॥ अन्यतरतोवा। वेतिविकल्पः॥१४॥ घृत
स्यैयजेत्याहघृतस्यहुवाऽएषदेवयज्यायैयद्घृतंहवनीयेहुतंदेवानांवै घृतंहवनीयघृतमेवैतद्देवेभ्योयज्ञमुखेयज्ञमुखंप्रतिधत्तेन
पांशुत्वं॥१५॥ सौम्यस्यैयजेतिसौम्येनचरूणावत्वनाद्धव्योद्भारणंदेवतापदोद्भारणंउवोदकेनेवाउपरिष्टादपिवैष्णवोघृतयागः।
मंत्रलिंगादेवोरुविष्णोविक्रमस्वेति। अन्यतरश्चेद्घृतयागोमंत्रलिंगादेवयावैष्णवोनवति॥१६॥ यावऽउक्तंऽसौम्यस्यऽउनर्यहणात्
सौम्यचरोर्यावदुक्तंनवति। शेषकार्योपपिनप्रवर्तते। उनर्यहणंहिनवति। सम्राज्यस्योपस्तीर्यहिश्चशेरवयत्स्थोपरिष्टा
दाज्यस्यानिधारयत्यात्राव्याहसौम्यस्यैयजेतिवयङ्कृतेजुहोतीति। एवंवधूहनेवचनात्सोमस्योद्भारणं॥१७॥ आत्यमासिचो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऽत्रेसौम्यप्रयछतिचउर्गृहीतंप्रचरण्याधिष्ण्येषुजुहोतियथान्यसंप्रत्यवयंछालाकान्प्रदीप्यप्रदीप्यविधूरसीतिप्रतिमंत्रंच
उर्गृहीतंप्रचरण्याधिष्ण्येषुजुहोतियावत्येवनक्रमेणान्यान्प्रत्यवयंजुहोतिनउनर्गृह्णातिवालाकान्प्रदीप्यप्रदीप्याधिष्ण्येषुजुहोतिविच
रसीत्येतैर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंत्रिर्निःशालाकानिःशालाकोभवतीतेचप्रतिधिष्ण्यंत्रयस्त्रयोभवंति॥छ॥ अग्नीधीयेउनःपश्चादिछन्नजुहो
तितच्छ्रस्रुंकाएवग्राह्यापागत्य॥छ॥उपयामगृहीतोसिहविष्टेहस्यतिसुतस्येतिप्रतिप्रस्थातापात्रीवतंगृह्णाति।उपयामगृहीतोसिहविष्टे
स्यतिसुतस्येत्यनेनमंत्रेणप्रतिप्रस्थातापात्रीवतंगृह्णातिछ॥प्रदरणेशेषेणाश्रीणात्येनमं हंपरस्तादितित्रयःप्रचरण्याऽस
ऽस्तवःपरिशिष्टोभवतितेनैनंश्रीणातीतिछ॥अग्नीत्पात्नीवतस्ययजेत्याहैतावानेवयज्ञस्यसंप्रदायःअग्नाऽग्नीवत्नित्यत्र
राष्ट्रंजुहोतिआहवनीयस्येष्यतिवाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासादनेष्टःपत्नीउदानयेद्यत्रासंख्यापयेन्नेतर्हीध्वमसमनक्त्वयसोमंमा
ति गर्भेऽइतिप्रेष्यतिवेतिचत्राक्षाट्ग्नीधनक्षमाहलोपहवप्रत्यपहवौकरोतिततःप्रेष्यतिएवंहिश्रूयतेआहरत्यधर्युरग्नीधनक्षं २६१
सत्राहाध्वर्युरुपमाकृष्यस्वेतिनत्रप्रत्यपकृष्येनकोहिहतस्यनिरष्टस्यप्रत्यपहवस्तंवैप्रत्येवोपकृष्येतज्जकृत्स्याग्नेवधुर्वतिनस्मा

सबिभर्देवैतत्त्वमग्नीनेष्टुरुपस्थमासादतीति३

त्स्येवोपकृष्येताथसंप्रेष्यतितंहोट्चमसग्रहणंसर्वेचमसोपनहनार्थंसोममातिरोरिवस्त्यतिरेकेऽतिरे
कधर्म्यं॥छ॥प्रनावयेत्यध्वर्युरादिष्टऽग्नेषःतत्रहिसोमेनार्थः॥छ॥अग्नीध्रेनक्षणंवषट्करोपकानाम्नो॥अग्नीध्रेपात्नीवतस्यनक्षणंतत्रस्थि
तेनहिवषट्कारःक्रियतेऽपहवप्रत्यपहवौच॥छ॥सपात्रंप्रासीदतिनेष्टुरुपस्थंसहपात्रेणाग्नेष्टुरुपस्थमासीदतिवचनात्॥छ॥अत्रवाप्र
क्षणंपात्रहरणसामर्थ्यात्॥अत्रवानक्षणंभवतियच्चनेष्टोपविष्टःऊरुतएतत्पात्रहरणंक्षेवमर्थंवक्रवतिऽतरथादृष्टार्थतास्यात्॥नच्च
दृष्टस्यदृष्टार्थतायुक्ता॥छ॥अग्नीध्रक्षाल्यपात्रंखरेकरोतिपात्नीवतसंबंधि॥द्॥यज्ञायज्ञियेऽस्तोत्रेउपावरोतिहोट्चमसमुपस्पृश्य
होट्चमसोपस्पर्शनंखोत्तरार्द्धेशोत्तरार्द्धेर्णनेचेछन्नुडाट्वत्लोवत्मकर्णकेउडाट्वदकर्णकं॥छ॥पत्नीऽसदःप्रवेशपरेणोत्तरतउपवि
ष्टानुडात्रासमीक्षयतिप्रजापतिर्दृष्यासीतिनेष्टापत्नीऽसदःप्रवेशपत्रपरेणद्वारेणउडाट्टणाऽन्तरतउपविष्टामुडात्रासहसमीक्षणंकार
यति।वारितेवाध्वर्यणा।पत्न्युडात्रमीक्षस्वेति।प्रजापतिर्दृष्यासीत्यनेनमंत्रेणसमीक्षतेपत्नी॥छ॥पात्रेजनीनिरनिषिंचतिविद्वत्यराक्षि
लोरम्।विपराट्त्वदक्षिणात्संपात्रेजनीनिरनिषिंचतेपत्नी॥अत्रछांदोगवचनंप्रतिहिंकारमीक्षणं।प्रतिनिधनंवोर्वीसेकः॥छ॥उडात्रावाउशी
नोऽउशीपादिकोवापिसोमार्थंस्तेनयदिप्रेप्सतिष्टोमकेनित्यस्तुषापुकृष्यादिकेश्रुतेः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तिता वाचिः॥ पत्नीत्रिरीक्षिता वाग छतिता पाच॰

ता गछतीत्रिः उद्भात्रेरुणावसिकौनवतः॥छ॥एवानरंद्रोमघवेतिग्रस्यमानेध्रुवउहोदृचमसेवनयतिध्रुवंध्रुवेणेतिएवा
नरत्यस्मिन्मंत्रवाक्येग्रस्यमानेध्रुवउहोदृचमसेवनयतिध्रुवंध्रुवेणेत्यनेनमंत्रेण॥छ॥अवनयाभिस्थानेगृह्णातीतिवा॥अवनयातीत्य
स्यस्थानेगृह्णातीतिवाकग्रहोषः॥वैश्वानरंयजमानस्यगृहांतश्चेत॥गृहांतश्चेद्वैश्वानरोयजमानचमसेवनयेत॥छ॥पात्रप्रक्षालनांतेनुयाजाः
सन्निदाहिग्नेमारुताऽर्ध्वमनुयाजेश्वरंतीतिवचनात॥सन्निदाहीनिचसन्निऽहुतएवस्यदादौनदादि॥उल्मुकसमासादित्यर्थः॥अनुथा
नार्थोल्मुकसंमासदति॥छ॥उक्थविग्रहणाभिंद्रावरुणाभ्यामित्येवमादिनिमंत्रैस्तुतशस्त्रेग्रधिकृतोऽग्नीच्चाग्रहोऽग्नीध्यपिहोऽग्नेोग्रहणंविहितंग्रथग्निष्टोमे
उक्थविग्रहणाभिंद्रावरुणाभ्यामित्येवमादिनिमंत्रैस्तुतशस्त्रेग्रधिकृतोऽग्नीच्चाग्रहोऽग्नीध्यपिहोऽग्नेोग्रहणंविहितंग्रथग्निष्टोमे
ग्रहीतव्यः॥ग्रप्युक्थेग्रहीतव्यइति॥ग्रग्निष्टोमसंस्काग्रयज्ञायज्ञियाग्निमारुतांताउक्थसंस्काग्रोक्थविग्रहणांता॥तदंतेषोऽग्नीयागोविक
ल्पेन॥तत्रचस्तोत्रशस्त्रमात्रमेवाधिकंभवति॥नयथाषोऽग्निसंस्तेहुण हिरण्य इत्लेश्वरत्येवमादिएवमेवग्रारंभांतरेस्यविधानमिति २६२
इतीयसवनेप्रसवः॥ग्रप्रसवइतिवेत्तिनदनुपपन्नं॥ग्राग्निहुर्वैवत्वात्प्रतिषेधस्यानवास्यग्राग्निरुक्तातस्माद्वृतीयसवनेग्रप्रस

न त्वेतत्सर्वमिति

वइतिसूत्रव्याख्येयं॥विहितंवशारंभांतरेऽग्रासवनांतेसमर्पणांतेइत्रभवतीतिसूत्रार्थः॥स्रुग्ग्रहणमनेनैवनस्य
तेरिंद्रस्यवसुमतोरुद्रवतग्रादित्यवतरुद्रुमतोवाजवतोबृहस्पतिमतोविश्वेदेव्यावतःसोमस्येतिमित्यग्नैर्वनस्यतिरिंद्रोवसुमान्रु
द्रवानादित्यवान्रुद्रुमान्विश्वमान्वाजवान्बृहस्पतिमान्विश्वेदेव्यावान्सोमस्तमपनुदंविति॥शारंभांतरोपदेशात॥छ॥पशुदेवतावनस्यति
न्यांवासोमोपदेशादितरासामूपशुदेवतावनस्यतिभ्यामेववू हनमनिसंबध्यते॥नवसुमदादिदेवतानिः॥ऊतएतत्सोमोपदेशात्तासां
सोमेहिताउप रिंद्रंयते॥इंद्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइंद्रायत्वादित्य वतइत्येवमादिनेति॥एवंप्राप्तउच्यते॥छ॥सर्वावासवनीयसोम्यभा
वात्॥सर्वावावसुमदाद्याग्रपिबृहनेनानिसंबध्यंते॥ऊतएतत्सवनीयेषुसोम्येत्वनावात्तासांवृथंत्वात्सर्वत्रहोत्रोज्यते॥सवनीया
त्प्रकृतत्वाच्छ्रूयते॥सर्वेरंशानवंतीति॥ननुचगुणानेदंत्रविधियतांवचनमत्र॥निर्वापेहिहविरिदादिविशिष्टइंद्रोयागेचनिर्गुणोबृहनेन्न
वसुमदादिविशिष्टइतिवचनेनहिविधनंनास्तिवचनस्यतिनारंभस्तस्मात्सार्थकंसर्वावासवनीयसोम्यभावादिति॥सोमस्यचसौम्येनिः सं
दिग्धएवसद्भावः॥७॥विमुच्यन्तुचौद्गात्रकलशेहारियोजनंग्रहणेउपयामगृहीतोसि हरिरसीतिवोदकपरंपरा ग्रासंस्तुविमो ४।३।४८।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृंकृत्वाऽऽणकलशेहरियोजनस्यहरणमुपयामगृहीतोसिहरिस्सीत्यनेनमंत्रेण॥छ॥धनश्चावपतिहर्योर्धनाइतिचत्राद्दानं
तरंप्रयणंवैतत्तशाखांतरश्रवणात्धनानिहरियोजनंश्रीणातीतिप्रयोजनंश्रयणधर्मोत्रनवति॥छ॥उन्नेनानुवाक्यतिमूर्द्धनिऊ
ल्वाधनासोमेभ्योनुब्रूहीतिएतावानेवत्रैषः॥इतिसंप्रदायः॥इंद्रायधनासोमेभ्यस्त्यपरेतत्तुनर्युक्तमयुक्तंवेतिविचारणीयंनस्वत्र
वोदकुप्राग्निरस्तिअनुवाचनत्रैषायथादेवतमित्येतद्दर्शर्णमासविषयं॥अत्रोत्रउर्वनाचानिर्देवनापदोच्चारणस्यएवंचहलेदिदाय
मरुत्वतेनुब्रूहीतिवचनात्देवायसवित्रेउवाचयतीतिवचनाद्देवतापदोच्चारणंयदुच्यते॥आश्राव्याहदधिघर्मस्यजेतितत्रवेद
कपरिभाष्यादेवतापदोच्चारणं॥इहउनर्नतथाघर्मइतिसंप्रदायः॥आश्राव्याहधनासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्यति॥उन्नेतेवानिधत्तत्वा
त्रथावलिंगाद्वोवोन्नेतारोऽऊवीततयोर्यतशोश्रावयेदित्युन्नेउराश्रवणंदर्शयति॥छ॥नहवैहरोदिवनाइत्यन्तर्वऊतंवूरोतिधनावर्ज॥ २६३
उन्नरवेदौवानिधत्यविलाम्नं॥उन्नरवेदौवानिधत्यद्रोणकलशंविलाम्यविलाम्यधनाःवासरमिविलानः॥छ॥यस्तेअश्वसनितिशिति
प्राणनहंनहंयित्वोन्नरवेदौनिधंतिधनाःउन्नरवेदावपिविलानेसदस्यवप्राणनहः॥तत्रहिसर्वनहाणांविधनमुदरमेवास्यस

पूर्वस्त्रगतेवात्रबहुलमनुवर्तनेबहुदेवत्यंपूर्वंवापशुतेरपिःसहकारिविधानाच्चसंप्रेषानेनैवतंत्रंअतएवबहुत्वं

दस्तस्मात्सदसिनहंयंतीतिधनानहणंसर्वेषां॥अथैतस्यहरियोजनस्यसर्वएवविधंतइति॥छ॥शाकलाधनंदेवलुतस्येतिप्रतिमंत्रांतत्व
सर्वेषांसहकारिणामविविधनंसामर्थ्यात्॥छ॥न्यपरेणचुत्वालंयथास्वंचमसान्पूर्णपात्रानवमृशंतिहरितऊग्रानवधायसंवर्च्यसेतिचा
त्वालमपरेणचमसान्पूर्णपात्राकृत्वाहरितऊग्रानवधायसंवर्च्यास्वमवमृशंतिसंवर्च्यसेतिबऊवचनोपदेशात्त्रधिकाराच्चसहकारित्वचना
च्चसर्वविजः॥येषामपिचमसानसंतितेपियथास्वयासंनिहितानांचमसानवमृशंति॥छ॥मुखवान्यालनत्तेदधिक्रावत्तस्यान्नीधेदधिनह
णं॥सर्वेऊर्युरधिकारात्तसहकारित्वयाच्च॥छ॥पत्नीसंयाजाःपशुवत्॥पशुवदितिकिमर्थमुच्यते॥बहवोत्रसवनीयाःपुरोडाशाःसमा
न"तंत्राःहृयसांसधर्मत्वन्यायात्तदीयामावृत्तिरिति॥यद्येवमस्तुतथेतिनैतदेवं॥पशुतंत्रत्वंचमहत्वधुपोरोडाशिकंतेनहहयोषाऊ
ट्कन्यायेनपाशुकतंत्रान्यपगमएवयुक्तरूपंइतिसाधूच्यते पशुवदिति॥छ॥सामिदेणइतिनवसमिष्टयजूंषिजुहोतिप्रतिमंत्रं॥सा
न्यासमिदमेवकर्मैत्यत्रमेवानवसंख्योपपत्तेः॥तंतंत्रान्यपगमात्॥तथाचपशुगतसवनीयपशुविकारत्वान्नैवंनवंति॥छ॥च्चा
संघोडंबर्यौचालालऊहरतिसोमलिप्तंचहरंति॥छ॥ऊर्ध्वविषाणामेखलेचात्वालेप्रास्यतिनाहिर्भूरितिअहिष्टयाऊशब्दोयमपमा ४।२।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नार्थेवातवज्ञलेप्यवृहः॥छ॥प्रतिप्रस्थातावशंजयोक्रेहलीमुवशाह्यालेलोप्रास्यति॥छ॥उरुहीतिवाचयतियजमानं॥छ॥सा
मत्रेष्यतिगायत्रहीतिवावेतिविकल्पः॥छ॥वधेदंवातयोश्चसामत्रेष्यतिवधशाङ्गेनार्हपत्यउच्यतेसर्वेनिधनमुपयंतिसर्वेशाङ्गेनि
रवयहःसर्वेर्लिंगविषयः॥छ॥आज्ञतमादायावृधंगछंतिस्यंदमानानांस्थावरायज्ञोवालमाज्ञतमासंघोऽवर्योदितदादायावृधंक
रोतियंतिस्यंदमानानामपांयाःस्थावरास्रापःसयःस्यंदमानानांस्थावरोऽदःस्यादितिवचनात्तदभावेन्याःयद्यतान्नविंदेदपियाएवोवे
श्वापोन्यवेयादिति॥छ॥नमोवरुणायेतिवाचयत्यपोवक्रमयत्नानमोवरुणायेत्यनुमंत्रंवाचयति।वाङ्गृहीतंयजमानमपोवतार
यन्॥छ॥आस्यसमिधंचउगृहीतेनाग्निंजुहोत्यग्नेरनीकमितिसमिधमनुप्रास्यचउगृहीतेनाग्निंजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेनमंत्रेण॥छ॥
अपरेणप्रयाजान्बर्हिर्वेदंमुअपरेणचउगृहीतेनबर्हिर्वेदंप्रयाजान्करोतिअपरयूपेणइर्वेचउगृहीतहोमस्यावसरप्रज्ञप्त्यर्थंन
हितस्यावसरोनिहितइतिद्विंचसमानयनव्यवसायार्थंच॥छ॥अनुजुहोतिआहवनीयकार्येविधानंस्रुतश्चस्रुतधर्मसंबंधेसतिभवति॥छ॥ २६४
॥छ॥एकंकपालेनावदायंवर तिवासएनेकंकपालेनावृधमन्यवयंतीतिवचनात्सचदर्वेनवानिहितःसौम्यश्चरुर्वासएवश्चैक
८।२७॥

रुपाजोधिकारिति।एकंकपालमानंहिसर्वज्ञतत्वमुक्तमाचार्येणतेनोच्यतेःवदयावदायवरतीति॥छ॥ऋजीषस्यछन्नवधेदभीवरुणाभ्यां
सर्वज्ञतउत्रोधंकरोति॥छ॥ऋजीषस्यचसहस्रुर्वेचेतासयद्यमुत्रजीषस्यहिरवधेदथात्रसरुदितिवचनात्।वशाएतंकुर्यात्।वशाशाङ्गेही
लावचनः।इडयेतत्पडाजतिकंकरोतिइडयान्यस्रुकांतरंतच्चाह॥छ॥यजमानोक्रावाज्यनागौबर्हिर्वेदंचानुयाजौ॥इडयेतद्वाजति
वंकरोतियजमानोक्रावितिसएकारिवचनाद्योवायजमानोक्रेत्यादिति॥छ॥अन्यतरस्लासमुदेतइत्सर्जीषंकंनंजावयति।अत्रप
क्षद्वयस्यान्यतर देवंकर्त्तव्यं।नान्यपदार्थाःयेनप्रयाजज्यनागा नुयाजानामेवउनविधनंअतोयावदुक्तमास्यापतिपत्तयस्रुक्प्र
तिपत्तिलादेवक्रियंते।सयुदेतइत्यनेनमंत्रेणऋजीषकंनंजावयत्यदरदे॥छ॥देवीरापइतिविसृज्यापतिष्ठतेविसृज्यनीषकंनमुपतिष्ठते
देवीरापइति।अवृधेतिमंत्रयतिऋजीषकंनंजावयतीत्यर्थः॥छ॥स्लाजिनांतंचमामेंद्रंजैष्ठ्यायेतिस्लाजिनांतंचवस्रुतवादास्यनस्लाजिनं॥छ॥उत्रायेनत्प्रायश्चरणप्रघासवस्नानंप्रवृत्तासमिदाधनाद्यएनदिति स्लाजिनंवा
रुणप्रघासिकावृधवस्नानंस्लासमिदाधनाकरोति।तदीयोपदेशस्यादितिदेशोयंनहितद्धर्मप्रवृत्तिरत्रेतिइतएवहितत्वधर्मः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृद्धत्वात्॥छ॥सोमलिप्तः प्रास्यति॥चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः॥छ॥अदानंदर्वयोः॥वासमोः॥अतिदेशापवादोयं॥छ॥उद्दयमित्यनेनोन्नीता
नामहोयांजपंतोगछंत्यपामसोममितिजपश्चसर्वेषांबह्वृचवचनोपदेशात्।सहकारिणामपिविध्यनसामर्थ्यात्।अस्मिंश्चावसरेऽतयहणंनव
त्यभुक्तरीक्षत्वात्।ततोबर्हिहोमादि॥छ॥शालाहार्यमपरेणास्तेयजमानःऋलाङ्गिनमंदेऽऋलास्तुवाऽऊतिंजुहोतिमैंद्राग्नैष्ठ्यःश्रैष्ठ्यमग्निर्दधऽउच्चा
हतिःस्रुवाऽऊतिंजुहोतिऋध्नुर्यःआहवनीयेमैंद्राग्नैष्ठ्यःश्रैष्ठ्य मग्निर्दधऽउत्साहेत्यनेनमंत्रेण॥छ॥ऋलाङ्गिनंनिधत्योदयनीयाप्रायणीय
वत्।वतिःप्रायणीयधर्मातिदेशार्थःतथाचाहापथास्त्वंतिश्चऽउथौ शालामुखीयेउदयनीयाचरंतीतिचशारदांतराऋलाहार्यंवर्त्तव्या
॥छ॥पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनासवनीयवत्परिक्रयणादिमैत्रावरुणीवत्राह्मंध्या।पात्रप्रोक्षणंग्रहणंशालाहार्ये अपणनियमश्चदासा
र्थं।सवनीयेहिपात्रासादनविध्यनेनशालाहार्येअपणनियमोज्ञापितःतद्वदत्रापिमाभूदितिपात्रप्रोक्षणादित्यऋ।सात्वसवनीयव
दितिपऽऋंनवतिसऋस्त्रोक्तिःतद्धमानीध्रउत्सवनंएकहन्नरणमिति।परिक्रयणस्यपश्वंगमविध्यनात्तदपवर्गेचापवर्ग्यमाशंक्यप २६५
रिक्रयणादित्यऋं।मित्रावरुणदेवत्यावशारिन्नासाचगौर्नवति।गौरउबंध्येतिवचनात्।स्वर्वयगृहनादिवाऽऊतत्वात्।स्वर्वयगृहनादिवाऽऊर्त्त

व्यंनपरिक्रयणादिनिऽऊतएतत्।ऊतत्वात्परिक्रयणसंस्कारस्यापूपसंस्कारोन्यंसचपूपःसर्वपश्वर्थःसंस्कारोपितद्वदेवेतिअतए
तस्मद्वयगृहनादित्यऋत्रपदप्रधनोबऽऋत्रीहिःस्वर्वयगृहनंयस्यादितदादित्योपाकरणंएवंसत्यपाकरणमंथनयोरत्रनियमऽइति॥छ॥
वशाशावऽशायदिवशान्नविंदेदप्यृषभवत्राएवस्यादितिं॥छ॥उन्नयाशावेपयस्यावंत्यं॥छ॥असाधैनाज्यभागप्रभृतीडांतामेके।एके
नादितोब्राह्मणतर्प्यणांतांविकल्पएवायं॥छ॥उदवसानीयाग्नेयःपंचकपालःसमानऽडनिर्मथितेउदवसानीयेष्टिरुच्यते।तत्रचाग्नेयः
पंचकपालोभवतिसमानोपश्चप्राजहितेकनैर्ऋतःगार्हपत्योहिसऽइति॥छ॥हिरण्यंदक्षिणानङ्वाचावेतिविकल्पःएकवद्वाऽऊनिःअथोऽऊर्द्ध
हातमेवाज्यंगृहीत्वेतिश्रुतेः॥छ॥अदंतेसायमाऽऊतिंदेयाः॥छ॥सोमांगःसंनिधिविरोधन्यांसात्सोमांगंभवतिसोमसंनिधौविध्यनात्।
अथयदेवोदवसानीयेष्टिःसंतिष्ठतेथसायमाऽऊतिंजुहोतातिअपिचनित्यत्वेसतिप्रातरोविरुध्यते॥छ॥नित्यावप्रातराऽऊतिश्रुतेः।
अथवानित्यैषानसोमांगंऽऊतएतत्।प्रातराऽऊतिश्रवणात्।तातएवप्रातराऽऊतिमितिसोमयागनिमित्तःसायमाऽऊतेरपवर्ग
इति॥छ॥नियतक्रियातःऋतःपरंनित्यानांक्रियानप्रागतःउन्नुत्तरीक्तेष्यवदृद्याद्दईतिति॥छ॥एषप्रथमसोमःएषवावप्रथमोयज्ञ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नांयज्योतिष्टोमइति।सर्वविकाराणामयंप्रथमःसोमःआदाप्यत्रविंशतिःआदापनंचबर्हिषः।तद्विप्रकृत्यस्मृयतेयदनुष्टोप्यत्रयाया
त्र्यीवावदमेनंयजमानंस्वन्निधीयेरन्निति।निंदार्थवादोयम्।अनुषोषस्यषडुत्तरेत्यग्निष्टोमउक्थ्यषोडशीवाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामःअत्रात्य
ग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणांज्योतिष्टोमप्राथम्यविधानेनोत्तरकालतासिद्धा।उक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामप्याचार्थेनैवशंसितोत्तरकालता
उक्थ्यस्योत्तरेषडहयेति।उक्थ्यविग्रहणमुत्तरेष्विंद्रावरुणाग्न्यमितिचातेनात्रविकारप्रज्ञस्यर्थेषडुत्तरइत्यच्यतेनक्रमार्थेषडुत्तरेषडहिकाराइ
त्यर्थः।उत्तरेहिविकारोनवति।प्रकृत्यपेक्षया।प्रकृतिश्चइहेतिनचुचात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणांज्योतिष्टोमधर्मएकाहद्वादशाहयोरि
त्यनेनैवविकारत्वंज्ञापितंज्योतिष्टोमप्रकरणसमधीतानामपिचोक्थ्यादिनामसमानविधनता।नित्यानित्यसंयोगविरोधतश्चअतस्तेषि
विकाराएवतेनत्रेविकारत्वस्यावाचत्वात्संस्थाविकारार्थीयमारंभः।षडुत्तरेषट्संस्थाविकाराइतितत्रोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामग्निष्टो
मविकारत्वंत्रित्यग्निष्टोमस्याप्यग्निष्टोमसंज्ञाहेतात्रग्निष्टोमविकारत्वं।वाजपेयस्यषोडशिविकारत्वंकथंज्ञायतेयेनत्रउपसृस्तत्रदर्श २६६
यति।आग्नेयमग्निष्टोमआलभतेत्रग्निर्वत्रिग्निष्टोमोत्रग्निष्टोममेवैतेनोजयत्यैंद्राग्नमुक्थ्यमालभतऐंद्राग्नानिवाउक्थ्यान्यक्थ्ये

वैतेनोजयत्यैंद्रंषोडशिनमालभतइंद्रोवैषोडशीषोडशिनमेवैतेनोजयतीत्येवमनिधनयसारस्वतंसप्तदशायस्तोत्रायालभतेन
दंतदनतिरात्रेसतिरात्रेरूपंक्रियतइतिषोडशिक्रतुपशूनामिहदर्शनंनवति।अतिरात्रेप्येतेनवंतीतिचेत्।नानतिरात्रेसतिरात्रेरूपंक्रि
यतइति।अतेतस्मात्षोडशिविकारोवाजपेयइति।अत्रोर्यामेतिरोक्ष्येत्योरात्रिपर्यायउत्तमइतितिरोक्ष्यानांदर्शनंनवति।तेनातिरात्रवि
कारोत्तोर्यामइतिगम्यते।नत्रमार्थेषडुत्तरेषडहिकाराइतिविकारत्वज्ञापनस्यप्रयोजनंकिमितिचेत्।स्वप्रकृत्यपेक्षयात्रउक्थ्यरणंयथास्यादि
तितेनात्यग्निष्टोमेआग्निष्टोमिकंत्रउक्थ्यरणंवाजपेयेषोडशिनआप्तोर्यामेत्रातिरात्रिकंउक्थ्यादिषुइंद्रक्रमेवेति।अतएवचसूत्रकारेणात्र
त्यग्निष्टोमानंतरंपठितःषोडश्यनंतरंवाजपेयोतिरात्रस्यमनंतरमप्तोर्यामइति।तथाचधर्मसूत्रकारिगौतमेनाप्युक्तं।अग्नि
ष्टोमइत्येवमाद्यग्निधयसप्तसोमसंस्थाइति।तस्मात्षडुत्तरेषट्संस्थाविकाराइतिसूत्रार्थः।अत्यग्निष्टोमादयोविकृतानिःसंस्थानिःसंस्थि
ताइतिनेषांउक्थ्योक्तावाक्रम निसंतिष्ठतेहोतारमितरेतेषांसंस्थाविशेषाणांउक्थ्योक्तावाक्रमनिसंतिष्ठतेहोतारंचेतरेनिसंतिष्ठते।वि
मर्शनिदृश्यते।वाजपेयेदृश्यते।षोडश्यंतेस्तोत्रंचमसैरेवेतिस्तुतमनुशंसतीतितत्रतुस्त्रहोत्रर्थंस्यादितिातथासोमातिरेक

ब्रह्मविष्ठ ब्रह्मनेमद्यावैस्वर्वहोतासंसतीतिसर्वदेवोतेतिब्रह्मविष्ठोब्रह्मभागोयंयएवमेतिराज्ञेवबृहन्महाव्रतमेवैश्यायैतेमितिअ
वाप्तिस्तनमनुशंसतीतिसंज्ञप्तिरेवैतेनोऽशास्त्रंयथास्यादितिअनुब्रूहिसंप्रेषणोहोतारमितरर्त्विजःब्रूहिवैश्यराजन्ययोःसोमिन्द्रायैवोक्तिनीउपनस्तिवेदनम
शायवृत्रेणप्रवृत्तेसुसोमसादनासमानमासादनंप्रागग्निधावात्सोमयागेवर्त्तवैत्येवंयोवेदतैवैनंसोमिन्द्रायैवोक्तिनीउपनयेवेदनंनक्ष

मंत्रमनिहितमाग्नीध्रेऽग्नौउत्तरेणधिष्ण्यानेत्यास्तेतस्यैवदक्षिणतः॥छ॥ऊतेचसोममादायाहवनीयंवातीत्यूतेवैसर्जनेसोममा
राय वशाहादन्यस्मैप्रदायसोममाहवनीयमतीत्यवशाहादास्तेदक्षिणतः॥छ॥अपरस्मिन्नग्नीध्रा
मप्रणयनवदिडानयउऊर्जंनवतीत्युत्तरेणधिष्ण्याञ्जलाद्वार्यंचसर्वेणस्रुतस्यैवदक्षिणतआस्ते।इडंनाहवनीयस्यदक्षिणतः॥छ॥विघुवा
हिमंऊत्वाप्रतिहर्त्तारमन्वारभेतवादक्षिणतः।विघुष्टेभक्षकालेऽदक्षिणतःप्रतिहर्त्तारमन्वारभेतवानेवेतिविकल्पः।दक्षिणतस्यउनियोगतोवि
हितोन्वारंभः॥छ॥प्रस्तोत्रामंत्रितएतंतेदेवसवितस्तुतसविउःप्रसवइत्यूक्त्वाप्रस्तौति।प्रस्तोत्रामंत्रितोब्रह्मापस्तौतिब्रह्मन्स्तोष्यामि
इत्येवंप्रस्तोत्रामंत्रितएतंतेदेवसवितरित्यूक्त्वास्तुतसविउःप्रसवइतिप्रस्तौति।अस्यप्रसवार्थत्वात्देवसवितरेतत्वृहस्पतेप्रति
वा॥उक्त्वास्तुतसविउःप्रवइतिप्रस्तौति॥छ॥रश्मिनारत्यायेवाप्रतिमंत्रंप्रतिस्तोत्रंप्रतिमंत्रंस्तुतसविउःप्रसवइत्यनेनैवप्रस्तौति। २६८
अस्मिंश्चपक्षेऽप्रेप्रेषायेत्यस्यैवाग्नेदृष्टत्वात्मंत्रांतरानावात्॥छ॥येनप्रवेशनंतस्मिन्नपर्णंसदस्सियेनद्वारेणप्रवेशनंगीज्ञतंतस्मि
न्नेवसपर्णंयउऊर्जंनवतिधार्यंयोरग्निमर्शनं॥छ॥इडेणयूपंपरीत्यापरेणचेत्यमपरेणद्वारेणप्रवेष्टुमिछतितेतःइडेणयूपमेति

इडेणचेदपरेणयूपं॥छ॥प्रशास्तुदक्षिणआस्ते॥छ॥अपरेणधिष्ण्यानितरेऽधिकारादुलूखलउलूखलआसतेनेष्टाचाग्नीद्धादपरेणधिष्ण्य
मास्ते।अधर्वुउलूखलत्वात्।इयत्तेनोक्तः॥छ॥विसंस्थितसंचरःप्रशास्तृधिष्ण्यंवोत्तरेणापवमानेविसंस्थितसंचरःअपरिसमाप्तसंच
नसंचरःअपवमानेप्रशास्तृधिष्ण्यंवोत्तरेणेतिवादक्षिणेनपवमानार्थं परिसमाप्तेचसवनेदक्षिणेनैवेति॥छ॥सऽस्वमितरेइ
तरेउलूखलास्रुधिष्ण्यानेवमेवगछंति॥ ॥ज्योतिष्टोमएकादशोध्यायःसमाप्तः॥११॥कर्कीभाष्यछ॥पूर्वी॥श्रीः॥ईः स॥छ॥मातः॥छ॥
इतिकर्कीपाध्यायकृतौकात्यायनसूत्रभाष्ये४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ कविभाष्यपूर्वार्द्धसमाप्तः ॥
॥ पाठकमलनेत्रस्येदमुत्तरं ॥

२६८

श्रीगणेशायनमः ॥ अत्रार्थगतविधिस्तताद्योर्थस्तोमोऽभिहितः इदानीं अतिमंत्रपागदमरवालोद्वासोद्देश
नुविधीयतेतत्रअतिपाकःसर्वेहवैदेवाअग्रेसदशात्रासुरित्यतिशास्यइहविधनंद्वादशाहेतान्येष्टोषडहयेष्टलीयात्
वैत्रिरहस्येवमाहिमंत्रपाठेषिद्धाअन्येएवसत्रेषुपठ्यन्तेनसेत्येवमाद्यतिशास्यइहमंत्राः ततोद्वादशाहस्यअतिमंत्रपा
गवसरइतितत्रतावद्रूपमाद्यष्टमधिकरणमारभ्यते ॥ ज्योतिष्टोमधर्मोएकाहद्वादशाहयोस्तकृणदर्शनाद्ज्योतिष्टोमस्य
धर्मज्योतिष्टोमधर्मोज्योतिष्टोमशब्देनउपात्तादिरविशेषेनपर्यवसितोयहयज्ञाज्योतिधीयतेज्योतिष्टोमस्य
नाःसज्योतिष्टोमःस्तोमोर्थोसोद्योतनइतितेनसोमयागस्यस्तोमाःयहेयहात्वंसावोधीयस्तोत्रेषुपाकरोतीतिसज्ज्यो
तिष्टोमशब्देनसोमयागोनिधीयतेनचेवंसतिऐंद्रवायवादीनामप्रकृतिविकृतिरेखनवतिनेषदोषः उद्भिदायजेतबलभि
दायजेतेतिचायज्ञेतत्सामान्यंतज्ज्योतिष्टोमेनोविधीयतेप्रवर्तते उद्भिदादिषुवयागमात्रंश्रूयते नचद्रव्यदेवतासंस्क
यागःसंनवतिचयेतेद्रव्यदेवतयाविधद्वतिरिति यत्रतुनद्रव्यदेवतासहितस्ययागस्यविधनंयथैदाग्नेयकादशकपा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नेनिर्वपदितितत्रतद्व्यतिरिक्तस्यप्रवृत्तिर्युक्तारहहुननंतथा।इहहियागमात्रंश्रूयतेतच्चद्रव्यदेवतमंतरेणननवतिाद्रव्य
देवतमपिसाधनलाद्रमिनवतितेननतस्यापिप्रवृत्तिर्युक्तरूपेतितस्यचधर्माएकाहेषुद्वादशाहेचप्रवर्त्तंतेएकाहनात्यपेक्षया
द्वहिवचनांयएकस्मिन्नेकाहेधर्मप्रवृत्तिहेतुःसचसर्वेष्वेकाहेष्वपिकथासोधर्माणामनाम्नानाद्रव्यकसामान्येनचग्रहणं।
द्वादशाहेत्वेकस्मिन्नेवज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः।ततोन्यत्राहर्गणेषुधर्मप्रवृत्तिर्वक्ष्यतितकुणा
श्वावदश्वंतेवाजपेयेग्रहा तेमाहेंद्रेरथावहरणादिकरोतिरथावहरणावसरविधिपरेवाक्येमाहेंद्रंदर्शयतिातथातंवैप्रातःसव
नेगृह्णीयादाश्वयणंगृह्णातितिषोऽग्निनावस्रविधनत्राश्वयणंदर्शयतिातथामाध्यंदिनेवैनांसवनेगृह्णीयाद्ऊर्ध्वंगृह्णातीतिाश्व
तिराश्वावरसविधिपरेवाक्येऽन्यंदर्शयतिाएकत्रचावस्थितंलिंगंस्थालीपुलाकन्यायेनसर्वत्रगमकान्यायस्यतु ज्यत्वात्तु
ज्योहिन्यायोधर्माणामनाम्नानमपेक्षयाद्रव्यकत्वसामान्येवग्रहणमितिान्यायस्तुद्रव्यविहितएवसामर्थ्यादितिएवमेताश्चे
दनावैक्रत्वःसमर्थानवंतिाइतरथासापेक्षाःसत्योनर्थिकाएवस्युरितिश्रुतमानिकस्याप्यतिदेशापेक्षत्वेनेदमधुनोच्यतेाद्व।

अग्रमस्यवास्तोत्यमसाधःत्रे तुवचनात्।व्रात्यस्तोमादिषुप्रथमस्यधर्माउत्तरेषुप्रवर्त्तंतेानज्योतिष्टोमिकाःाऊतोवचना
द्व।उच्यतेनेनेतिवचनंनामधेयंनामधेयादित्यर्थाःउल्पनामत्वात्तत्रैवप्रवृत्तिर्नवतिाव्रात्यात्यधर्मसंबंधेनवतिनान्यत्रेतिचे
गंत्रवतिसाद्यःत्रेसोमक्रयणंत्रिवस्त्रंसांडमनिधनंयसाद्यःक्रांतरस्त्रीगौःसोमक्रयणीत्याहतच्चैवमेवोपपद्यतेवचनादितिंशंउ ३३
वक्ष्यतिइष्टःस्येनवदितिनचैतत्सर्वमनिहितमेवदर्शनेनाप्रमाणमासधर्माइतिपक्षेऽसामर्थ्यादित्यत्रोतमानिकवचनातिदेशाःवेश्च
देवधर्माश्चोमोस्येष्टइतिप्रकृत्येवचनातिदेशाःसोमाञ्छावशृणतिनामातिदेशाःत्रिप्रकारोप्यतिदेशोऽक्रांविमर्थेषुनरिहोच्यते।
सत्यमेतद्रवं। तत्रतुव्यक्तचोदनाविषयइहाव्यक्तचोदनाविषयलिंगोपन्यासार्थोयमारंभःानहिव्यक्तचोदनालिंगोक्तिरिहग
मिकानवतितस्मादेषनरुक्तताःाड।अग्निषुस्वाचशद्दात्प्रथमस्यधर्माःप्रवर्त्तंतेनामधेयादेवनत्वग्निषुद्रव्यत्वमेवनास्तिएव
एवाग्निषुतत्रिदग्निषुदग्निष्टोमस्तस्यवायव्यास्वेवविशामग्निष्टोमसामत्वाब्रह्मवर्चसकामोयजतेनाग्निधेयाहेतस्यैवरे
वतीषुवाग्वंतीमग्निष्टोमसामत्वापशुकामोयेतेनयजतेएतस्यैवेतिसर्वनामशब्देनसएवाग्निषुवार्थांतरेविधीयतेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यादेकएवाग्निष्टुदितिएवंप्राप्तेऽत्राह।एवेतन्नेष्टंतिप्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणाविधानासंभवात्।नहिसर्वस्याग्निष्टुतोरेवत्यः
संतिनाविधानव्याः।तासुचवारवंतीयंतच्चाग्निष्टोमसाम्नःकार्यंपशुकर्मेचेतिवाक्यभेदः।फलंतिरप्रेउभयगुणकर्मविधानान्नैष
दोषोऽनवतिसमाप्तिफलमग्निष्टुतांबहुत्वं॥७॥प्रकृतमिदानीमभिधीयते॥७॥ह्वदश्राहःसत्रमहीनस्याऽत्रविशेषमाह॥७॥
आसतउपयंतीतिसत्रलिंगंयजतस्यहीनस्याह्वदश्राहमृद्विकामाउपेयुरितितद्यत्रयोदशरात्रमासीरन्नितिसत्रलिंगंह्वदश्रा
हेनप्रजाकामंयाजयेदित्यहीनलिंगं।अस्यानुकथनप्रयोजनंसत्रेसत्रालक्षोधर्मदाढ्येनप्रवर्त्तेनाऽहीनेचाहीनात्मकः॥७॥उभ
यतोरात्रेऽसत्रेषुपरिष्टाद्हीनस्यायजमानाःसर्वेसत्रेष्वेवयजमानाएवसर्वेसत्रेष्वृत्विजोभवंति।यत्रद्विजस्तेयजमानाइत्यने
नाविशेषान्यदाधिक्यादृत्विजयाहूयजमानाःकर्तृत्वेनविधीयंते॥७॥अदक्षिणानिवस्वामियोगात्तानिसत्राण्यदक्षिणानिभवंति।
नहिकश्चिदात्मनेवात्मानंक्रीणातिगृहपतियाजमानमयुक्तत्वात्।याजमानकर्मैतद्गृहपतिःकरोतिःकर्मैतरेतस्मायुक्तत्वादृ
त्विजांचाधर्यवादिष्वयोगात्॥७॥दक्षिणाद्रव्यतेचायमर्थोयथागृहपतेर्याजमानंकर्मेति।तस्माद्यद्विहवोदक्षिरन्नृ

हपतयएवत्रतमन्यऋत्विजइत्युरिति॥७॥सर्वसंस्काशतहेउश्चायमुपदेशश्चयसंस्कारंकर्मतस्सर्वैरित्यपेयं।कस्यचिसंस्का
रपरिलोपोमाभूदिति॥७॥दर्शनेवचनात्।यत्तुदर्शनमुक्तंतद्वचनं॥७॥अविभवतिगृहपत्यवारंभःयत्रबहुःपदार्थबहुत्वस्यानि
मवःबहूत्वार्थरूपताविगम्यतेयथाग्न्याधानेसमाग्नेक्वोविहवेघस्त्वित्येवमादितत्रगृहपतेःऊर्वनोद्वारंभःकर्तव्यःसर्वे
रेवहितत्कृतंभवतीतिपरार्थेत्वेकःकृतत्वात्।यत्तुबहुत्वंनिर्वृत्यर्थमेवकर्मयथापात्रासादनमाज्यावेक्षणंवान त्रैकस्थे
वकर्तृत्वंकृतत्वात्तदार्थस्य॥७॥अग्निंचेष्यमाणाःसमारोहयतिगृहपतिमध्येमंथत्यर्द्धऋतरेदक्षिणोत्तराःनेयद्यग्निंचेष्यमाणा
भवंतीतिवचनात्चेष्यमाणाइत्यत्रंसमारोहयेतिचइत्यर्वाक्कालतामात्रेत्यवादेशोनसमानकर्तृकतायांचोदकोमावाधीदिति।गृह
पतिर्मध्येमंथनंकरोति।ऋर्द्धऋतरेदक्षिणोत्तराःमंथंतिं॥७॥गृहपत्याहवनीयेगार्हपत्यासनंतत्रप्राजापत्यःपशुः।तत्रविहारेण
जापत्यःपशुर्नवति।उनग्रहणाच्चाहर्नलेप्राजापत्यस्यनियमःतथाचाश्वमेधेनियमदर्शनंभवति।प्राजापत्यमालभ्यास्तंत
एयऽइति॥७॥आन्वेनपत्नीसंयाजागृहपतिवर्जंगृहपतेरेवगार्हपत्येजाघन्यापत्नीःसंयाजयत्याज्येनतेरेप्रतियनंतस्तरति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वचनात्॥छ॥तदहर्दीक्षा।दीक्षायाःपशोश्चैककालतोच्यतेतत्रदीक्षाकालेपशुःवर्तव्यः।नपशुकालेदीक्षा।एवंसोमस्यकालविरो
धेनभवति।इतरथाकालेविरोधःस्यात्॥छ॥ऋश्रौनियतक्रियासमारूढनिर्मथितेषुसर्वत्र।पशुदीक्षयोरेककालताश्रौत्रौ
कालेपशुंकृत्वासमारोपनिर्मथितइत्यविकानियतानाक्रियाःसर्वत्रग्रहणाच्चसर्वेषुत्रिष्वपिमंथनपक्षेषु॥छ॥दीक्षाकालेउदग्दक्षशा॥ला
यामूर्ध्वमंथनोऽदग्दक्षशायामितिनियमःइत्यवदितिश्रुतेयथापशावुक्तं॥छ॥गार्हपत्येप्रासनमत्राङ्गारस्यभवति॥छ॥आहवनी
यस्ततःउद्धियतेदक्षिणाग्निश्चउत्तन्यायत्वाद्दीक्षानवति॥छ॥उपवसथंवृतिश्रागग्नीषोमग्रहणंयनाऽपशमस्यय
त्विनोत्पनंबालाद्वार्यादक्षिणोत्तरंधिल्यवत्॥ग्नीषोमग्रहणंयनात्वाद्दक्षिणोत्तरानगार्हपत्यादुपशमय्यशालाद्वार्यादक्षिणो
त्तरंक्षिनोतिगार्हपत्यंधिल्यवत्।ऊनरूनतरश्रुतेः।ग्रथेतरेन्युपवसथेधिल्यानितिधिल्यानित्यसत्यपिवचित्रत्ययेवत्यर्थोग
म्यते।ग्रतस्मिंस्तद्भवस्यतद्वदतिदेशार्थत्वात्॥छ॥वायव्योक्तंगृहपतेः।वाशाद्यास्योविपरिवर्तते।नाधिल्यवच्छिनोति।किंतर्हि २७२
यथोक्तंगृहपतेगार्हपत्यस्यस्वयनं।तथेतरेषामपिगार्हपत्याविशेषात्।धिल्यशब्दस्तर्हिवृथास्यानवचनइत्यदोषः॥९॥ग्नायी

५ ब्रह्मणस्पतयेत्युपवसथे

धीयउपधत्तेगारमेकेकऽहरंतिप्रतिदितिशालाद्वार्यात्।उद्यतएवैषग्नाग्नीध्रीयोग्निर्नवत्यधत्तएकैकमेवाल्पत्वमादत्य
यथाधिल्यंविपरायंतीतितच्चयजमानाएव॥छ॥ग्रत्यग्निसवनीयउरोडाशाभ्योहविरुच्छिष्टमसंस्तमाप्यादितिश्रुतेः।ग्रथयत्रो
नाउरोडाशाभवंतिग्रयोहविरुच्छिष्टमसंस्तमाप्यादिति।नानाऽउरोडाशावादशाहिकोधर्मस्तत्रास्नानात्।प्रयोजनंविशारदे
कोहिदेष्टनभवति॥छ॥पत्नीसंयाजाश्चसर्ववत्।भवंति।गृहपतिंवीपर्युपविश्यमंथंते।वाशाद्योविकल्पार्थः॥छ॥गृहपतिःप्रथ
मःप्रथमःसर्वत्रासर्वपक्षेषु॥छ॥जातंजातंगृहपतिगार्हपत्येप्रास्यंस्तुभयत्र।पर्युपवेशनाद्दक्षे।एशोदीक्षायांचोनयत्रयद्द
णात्॥छ॥उपवसथप्रभृतिसर्वत्र।सर्वपक्षेषु।उपवसथप्रभृतियऊर्ध्वंतत्सत्रेयेपिसमंभवति।नानागार्हपत्याइतियऊर्ध्वं
भवतिइतीयंपशोःतस्यउच्यते॥छ॥ग्ररण्योर्वोजगृहपतेर्यइतोग्निर्जनिष्यतेसनःसहयज्ञेनयज्ञेनजेष्यतोनेनपशुबंधेन
तनःसहसहनःसाधुरित्यनानापाकरणायएवपार्वरवत्रस्यैवतदित्यत्रगृहपतिःसमारोहयतेस्वौप्रथमंग्रथेदंहतं
यंगृहपतेरेवारण्याःसंवदंतइतिवचनात्।गृहपतिःसमारोहयतेस्वावग्नीप्रथमं॥छ॥यथास्वंवेतेगृहपतिर्वेतिविकल्पः

Indira Gandhi National Centre for the Arts